

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ARŞİV KAYITLARINA GÖRE XIX. YÜZYILDA
İNEGÖL'DE SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK
HAYAT**

(DOKTORA TEZİ)

Mustafa POLAT

BURSA - 2017

**T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ARŞİV KAYITLARINA GÖRE XIX. YÜZYILDA
İNEGÖL'DE SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK
HAYAT**

(DOKTORA TEZİ)

Mustafa POLAT

Danışman:

Prof. Dr. Ali ihsan KARATAŞ

BURSA - 2017

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711122001 numaralı Mustafa POLAT'ın hazırladığı "Arşiv Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat" konulu Doktora tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 14/08/2017 Pazartesi günü 13:00 – 15:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **BAŞARILI** (başarılı/başarısız) olduğuna **OYBİRLİĞİ**... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı

Üye
Prof. Dr. Mefail HIZLI
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı

Üye
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
Uşak Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Üye
Doç. Dr. Muhammet TARAKÇI
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Üye
Doç. Dr. Gülgün UYAR
Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı

14/08/2017

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 31/07/2017

Tez Başlığı: Arşiv Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 316 sayfalık kısmına ilişkin, 28/07/2017 tarihinde şahsım tarafından *TURNİTİN* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %4'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

31/07/2017 imza

Adı Soyadı: Mustafa POLAT

Öğrenci No: 711122001

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: İslam Tarihi

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

* Turnitin programına Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak sunduğum “Arşiv Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

14-08-2017
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Mustafa POLAT
Öğrenci No: 711122001
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Programı: İslam Tarihi
Statüsü: Y.Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Mustafa POLAT
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xvi + 363
Mezuniyet Tarihi : / /2017
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

ARŞİV KAYITLARINA GÖRE XIX. YÜZYILDA İNEGÖL'DE SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

Yapılan bu çalışmada İnegöl'ün sosyal, ekonomik ve kültürel yönü üzerinde durulmuştur. Günümüzde nüfusu 200 bini aşan fakat geçmişte küçük bir Anadolu kasabası hüviyetindeki İnegöl'ün sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını ortaya çıkarmak, bugünümüzü ve yarınımızı aydınlatmak için bir ihtiyaçtır. Konu üzerinde çalışırken mevcut araştırma ve incelemelerden istifade edilmekle birlikte ağırlıklı olarak birinci elden kaynaklara başvurulmuştur. Bunlar arasında kentin tarihi hakkında zengin veriler barındıran şer'iyye sicilleri gelmektedir. Buna ek olarak nüfus defterleri, temettuat defterleri ve vilayet salnâmeleri önemli arşiv malzemelerindedir.

Doktora çalışması giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın gerekçesi ve yöntemi açıklanarak kaynaklar hakkında bilgi sunulmuştur. "İdarî ve Demografik Yapı" adlı ilk bölümde kazanın iklimi, yeryüzü şekilleri, bitki örtüsü, akarsuları, ormanları ve yol güzergâhları hakkında bilgi verilmiştir. Tarihi açıdan, eski çağlardan başlamak üzere Bizans ve Osmanlı Dönemleri incelenmiştir. Daha sonra mahalle ve köyler idarî açıdan ele alınmış göçler sonucunda teşkil edilen yeni idarî üniteler üzerinde durulmuştur. Müslüman-gayrimüslim nüfus yapısı irdelenmiş, göçlerin demografik yapı üzerindeki etkisine bakılmıştır. İkinci bölüm "Sosyal ve Kültürel Hayat" adını taşımaktadır. Burada detaylı olarak aile kurumu, evlenme, boşanma, miras, konut şekilleri, giyim-kuşam, mutfak eşyaları, evlerde kullanılan diğer eşyalar, kitap sahibi olma düzeyi, vakıflar ve benzeri konularda bilgiler sunulmuştur. Ayrıca yaralama, hırsızlık, cinsel saldırı ve alacak davaları gibi adlî olaylar irdelenmiştir. Ekonomik yapının incelendiği üçüncü bölümde tarımsal üretim, bağcılık, ipek böcekçiliği, nakliyecilik, büyük ve küçükbaş hayvancılık üzerinde durulmuştur. Ek olarak meslekî yapılanma, Çitli maden suyu, ekonomik refah düzeyi, şer'i ve örfî vergiler ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, Bursa, İnegöl, Şehir tarihi, Arşiv Kayıtları

ABSTRACT

Name and Surname : Mustafa POLAT
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : PhD
Page Number : xvi+ 363
Degree Date : / /2017
Supervisor (s) : Prof. Ali İhsan KARATAŞ

SOCIO–CULTURAL AND ECONOMIC LIFE IN 19th CENTURY INEGOL ACCORDING TO ARCHIVE RECORDS

The social, economic and cultural aspects of İnegöl were taken into consideration. It is essential to unearth İnegöl's social, cultural and economic structure -which today has a population above 200 thousand but was a small Anatolian village in the past- in order to brighten our present as well as future. During this study, other ongoing studies and researches were taken into consideration but mostly first-hand sources were used. The “şer‘iyye sicilleri” with their rich content about the history of the city are among these. In addition, civil registry entries, tax books and provincial records are other important archive materials.

The doctorate study consists of an introduction and three chapters. The reasons for carrying out this study along with the methods used were explained and general information about the resources was given in the introduction. Information on the climate, landscapes, vegetation, streams, forests and road routes were provided in the first chapter entitled, “Administrative and Demographic Structure”. Historically, the Byzantine and Ottoman eras were studied starting from ancient times. Afterwards, the neighborhoods and villages were taken into consideration from an administrative perspective and the new administrative units formed as a result of immigration were examined. The structure of the Muslim/non-Muslim population was examined and the impacts of migration on demographic structure were investigated. The second chapter is entitled, "Social and Cultural Life". Here, detailed information on family institutions, marriage, divorce, inheritance, types of residences, clothing, kitchenware, other household goods, level of owning books, foundations and similar issues have been presented. In addition, judicial cases such as injuries, theft, sexual assault and debt claims were examined. The third chapter examines the economic structure with emphasis on agricultural production, viniculture, sericulture, transportation, large and small cattle breeding. In addition, professional structuring, Çitli mineral water, level of economic prosperity, religious and civil taxes were discussed.

Keywords: Ottoman, Bursa, İnegöl, City history, Archive records

ÖNSÖZ

İnegöl'ün tarihine olan ilgim, öğretmenlik sebebiyle burada yaşamaya başladığım döneme rastlamaktadır. 2000'li yılların başında oluşan bu ilgi artarak devam etti. İlk başlarda köylerin ekonomik durumunu ortaya koyan temettuat defterlerine, daha sonra kent hakkında farklı birçok bilgiyi barındıran şer'iyeye sicillerine yöneldim. Yaşadığım kentin kimliğine ilişkin değerlere sahip çıkmak, tarihi ve kültürel özelliklerini ortaya çıkarmak, bunları geleceğe taşımak zihnimde sürekli canlı olan bir düşünceydi. İşte bu noktadan hareketle kente dair yazılanları inceledim. Mevcut birkaç akademik incelemenin ya sadece bir arşiv kaynağına dayalı olarak hazırlanmış ya da belli bir konuya ayrılmış olduğunu gördüm. Bununla beraber İnegöl kazasını konu alan, bütüncül bir yaklaşımla kenti demografik, sosyal, kültürel ve ekonomik yönleriyle inceleyen bir akademik çalışma mevcut değildi. Bu sebeple doktora tezi olarak İnegöl tarihini çalışmaya karar verdim. Tarih araştırmalarında zaman diliminin çok geniş tutulması, derinlemesine incelemenin yapılmasına engel olmaktadır. Söz konusu husus ve tez süremizin de kısıtlı olması sebebiyle çalışmamız XIX. asırla sınırlandırıldı ve "Arşiv Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat" şeklinde adlandırıldı. Elinizdeki araştırmayla kentin demografik, sosyal, kültürel ve ekonomik yönlerinin ortaya çıkarılması amaçlandı. Kültürel hayatın devamlılığı için gerekli bir akademik faaliyet olarak gördüğüm bu tez, yaşadığım kente katkı sağlama motivasyonu ile hayat buldu.

Toplumsal yapımızın sosyo-kültürel kodlarını çözebilmek ve günümüz kent yaşamını anlamlandırmak için geçmişin anlaşılması gereği ortadadır. Bu bağlamda XIX. yüzyıl İnegöl'ü incelendiğinde geleceğimizi aydınlatacak veriler sunacağı açıktır. Tezin temel amacı, günümüzde gelişen sanayisi ve artan nüfusuyla dikkat çeken İnegöl'ün XIX. yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve kültürel durumunu aydınlatma ihtiyacıdır. Bu sebeple kent demografik, toplumsal ve ekonomik açıdan incelenmiştir. Anadolu'nun bir parçası konumundaki İnegöl'ün anlaşılması, bütüne ait özellikleri taşıma potansiyelinden dolayı önemlidir. Ayrıca kozmopolit yapısıyla Osmanlı toplumunun geneline dair bir fikir verme özelliğine sahiptir. Bu kapsamda idarî, demografik, sosyal, kültürel ve iktisadî konular üzerinde durulmuştur. Bilimsel olarak büyük kentler ve daha küçük ölçekteki birçok Anadolu kasabası çeşitli yönlerden akademisyenlerce incelenmiştir. Araştırmaların önemli bir kısmı Osmanlı klasik dönemini yansıtan tahrir

defterlerine dayalı olarak hazırlanmış sancak ve kaza monografilerinden ibaret olduğu bilinmektedir. Sonraki yüzyıllara ait araştırmalarda farklı arşiv kaynakları kullanılmış ve metin analiz yöntemleriyle elde edilen belgeler yorumlanmıştır. Kent hayatının aydınlatılmasında şer'iyeye sicillerinin arşiv kaynakları içinde önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Bu nedenle çalışmanın kaynakları arasında nüfus defterleri, temettuatlar, vilayet salnâmeleri ve arşiv belgeleri bulunmakla birlikte ana omurgasını şer'iyeye sicilleri oluşturmaktadır.

Öncelikle, tezin hazırlanmasında bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim, karşılaşılan sorunların çözümünde ve çalışmanın şekillenmesinde yardımını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ'a, akademik hayata atılırken araştırma aşkı ve şevki aşıl原因an Prof. Dr. Ahmet KAVAS'a, bilimsel yöntem ve teknik konusunda büyük katkılarını gördüğüm Prof. Dr. Azmi ÖZCAN'a, bu çalışma sayesinde kendilerini tanıdığım, derslerine katıldığım, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim U.Ü.İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı hocalarına, tezi büyük bir özveriyle okuyan, değerli katkılar sağlayan Seda Şahin AHMETAJ, Nurcan AKYILDIZ ve Ahmet Salih ÖZER'e, pozitif enerjisi ve manevi desteğiyle her daim yanımda olan Yrd. Doç. Dr. Ramazan TURGUT'a, arşiv belgelerine, fotoğraflara ve İnegöl kent belleğine erişim imkânı sağlayan İnegöl Kent Müzesi yetkililerine, son olarak bu uzun ve zorlu süreçte yanımda olan, maddi ve manevi olarak desteklerini esirgemeyen aileme, çocuklarıma ve kıymetli eşime teşekkürlerimi sunuyorum.

Mustafa POLAT

Bursa - 2017

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar	xiii
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, KAPSAMI VE YÖNTEMİ	1
II. KAYNAKLAR.....	5
A. ŞER'İYYE SİCİLLERİ.....	5
B. NÜFUS DEFTERLERİ.....	9
C. TEMETTUAT DEFTERLERİ.....	10
D. HUDÂVENDİGÂR VİLAYETİ SALNÂMELERİ	11
E. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ	12
F. DİĞER KAYNAKLAR.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARÎ VE DEMOGRAFİK YAPI

I. COĞRAFİ KONUM VE TARİHÇE.....	14
A. COĞRAFİ KONUM	14
1. İnegöl Adının Kökeni.....	14
2. Coğrafi Konum.....	16
3. Yollar.....	20
B. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNEGÖL	24
1. Eski Çağlarda	24
2. Bizans Dönemi	27
3. Osmanlı Dönemi	29

II. İDARÎ TAKSİMAT	34
A. XIX. YÜZYIL ÖNCESİNDE İDARÎ YAPI.....	34
B. XIX. YÜZYILDA İDARÎ YAPI.....	36
III. DEMOGRAFİK YAPI	40
A. NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE DEMOGRAFİK YAPI	43
1. Müslüman Nüfus	44
2. Gayrimüslim Nüfus	50
3. Halkın Eşkâli	53
4. Yaş Grupları	55
5. Kullanılan İsimler ve Lakaplar.....	57
B. HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ SALNÂMELERİNE GÖRE DEMOGRAFİK YAPI	59
IV. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ VE YAŞANAN GÖÇLER	67
A. İNEGÖL'E YERLEŞTİRİLEN MUHACİRLER VE OLUŞTURULAN KÖYLER	72
B. İSKÂN POLİTİKASI VE YARDIMLAR	77
C. MUHACİRLERİN KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR ve ADAPTASYON SÜRECİ	84
D. CAMİ VE OKUL YAPIMI.....	89

İKİNCİ BÖLÜM SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. AİLE YAPISI	92
A. EVLENME VE AİLENİN NİCELİKSEL YAPISI	92
1. Nişan.....	93
2. Nikâh	96
3. Dul Kadınların Yeniden Evlenmesi	97
4. Mehir	100
5. Çok Eşlilik.....	105
6. Çocuk Sayısı.....	110
B. BOŞANMA	116
1. Talak.....	118
2. Muhâla'a.....	119
3. Tefrîk.....	123

C. DAĞILAN AİLELERDE ÇOCUKLARIN DURUMU.....	124
1. Nafaka Tahsisi.....	125
2. Vasî ve Nâzır Tayini	128
3. Hıdane	133
D. AİLEDE MÜLKÜN EL DEĞİŞTİRMESİ	135
1. Miras.....	135
2. Hibe	143
II. FOLKLORİK YAPI	146
A. KULLANILAN EŞYALAR	146
1. Kılık Kıyafet.....	147
2. Mutfak Eşyaları	151
3. Döşeme, Ziyet, Süs Eşyaları ve Silahlar	153
B. KİTAPLAR	156
C. KONUT ŞEKİLLERİ.....	162
III. VAKIFLAR.....	166
A. VAKFIN GELİR VE GİDER KALEMLERİ	169
B. ŞİKÂyetLER	173
C. PARA VAKIFLARI.....	175
IV. ADLÎ VAK'ALAR.....	186
A. YARALAMA VE ÖLDÜRME HADİSELERİ.....	188
B. HIRSIZLIK	196
C. İFFETE YÖNELİK SALDIRILAR	198
D. ALACAK DAVALARI	203

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EKONOMİK YAPI

I. TARIM.....	213
A. ZİRAÎ ÜRETİMİN BİLEŞİMİ	217
B. ARAZİ DAĞILIMI	219
C. TARIM İŞLETMELERİNİN NİTELİĞİ	222
D. ZİRAÎ VERİMLİLİK.....	226
E. BAĞCILIK FAALİYETİ	227
F. HUBUBÂT ÜRETİMİ	231

G. İPEKBÖCEĞİ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE İPEKLİ DOKUMA SANAYİ.....	235
II. HAYVANCILIK.....	244
A. BÜYÜKBAŞ.....	249
B. KÜÇÜKBAŞ.....	251
C. NAKLİYECİLİK.....	253
D. HAYVANCILIĞIN EKONOMİDEKİ PAYI.....	256
III. İMALAT VE TİCARET	260
IV. ÇİTLİ MADEN SUYU	270
V. VERGİLER.....	280
A. ŞER'İ VERGİLER	281
1. Öşür	281
2. Cizye.....	287
B. ÖRFİ VERGİLER	291
1. Tanzimat Öncesi Dönem	291
2. Tanzimat Sonrası Dönem	293
VI. HALKIN REFAH DÜZEYİ.....	298
SONUÇ.....	314
KAYNAKLAR	321
EKLER.....	339
ÖZGEÇMİŞ.....	363

TABLOLAR

	Tablo Adları	Sayfa No
Tablo 1	1898-1899 Yıllarında İnegöl Kazasına Bağlı Olan Köylerin Hane ve Nüfusu	38
Tablo 2	XVI. Yüzyılda İnegöl Mahallelerinin Hane ve Nüfus Durumu	41
Tablo 3	1830 Yılında Kasaba Merkezindeki Yerli Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	44
Tablo 4	1830 Yılında Köylerdeki Yerli Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	45
Tablo 5	1830'da Müslüman Nüfusun Yaşlarına Göre Sınıflandırılması	47
Tablo 6	1830 Tarihli Nüfus Defterine Göre Kasabadaki Resmi Görevliler	49
Tablo 7	1830 Tarihinde Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfus Durumu	50
Tablo 8	Ödedikleri Cizye Vergilerine Göre Zimmî Nüfusun Dağılımı	51
Tablo 9	Zimmî Resmi Görevliler	52
Tablo 10	Boy Durumuna Göre Ahali	53
Tablo 11	Sakal ve Bıyık Durumuna Göre Ahali	53
Tablo 12	Sakal Rengi Durumuna Göre Ahali	54
Tablo 13	Bıyık Rengi Durumuna Göre Ahali	55
Tablo 14	Mahallelerde Yaş Durumuna Göre Nüfus ve Yüzdeleri	55
Tablo 15	1287/1870 Tarihli İlk Vilayet Salnâmesinde Nüfus Durumu	60
Tablo 16	1886 Yılında Erkek Yaş Grupları	61
Tablo 17	1886 Yılında Kadın Yaş Grupları	62
Tablo 18	1886 Tarihinde Ertuğrul Sancağı'nın Nüfusu	63
Tablo 19	Ertuğrul Sancağının 1899 Yılı Genel Nüfus Cetveli	63
Tablo 20	1893 Yılında İnegöl Kazasının Nüfusu	64
Tablo 21	1892 Yılından İtibaren 10 Yıllık Nüfus Değişim Tablosu	65
Tablo 22	1885-1886 Yılı Vilayet Salnâmesine Göre Muhacirlerin Köylerde İskânı	72
Tablo 23	1303/1886 Yılı Vilayet Salnâmesine Göre Muhacirlerin Mahallelerde İskânı	75
Tablo 24	Cami ve Mektep Yapılacak Köylerin Hane ve Nüfus Durumu	91
Tablo 25	1820'lerde Mehir Miktarları	102
Tablo 26	1860'larda Mehir Miktarları	102
Tablo 27	1820'lerde Çok Eşlilik	105
Tablo 28	1860'larda Çok Eşlilik	106
Tablo 29	Müslüman Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı	110
Tablo 30	Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı	113
Tablo 31	Ailelerin Gelir Grupları ile Çocuk Sayıları Dağılımları	114
Tablo 32	Çocuk Sayılarının Yerleşim Yerlerine Göre Dağılımı	115
Tablo 33	Şer'iyeye Sicillerinde Tespit Edilen Para Vakıfları	177
Tablo 34	Mâ-i Leziz Vakfından Kredi Kullananların Yerleşim Yerine Göre Dağılımı	180
Tablo 35	Mâ-i Leziz Vakfından Kredi Kullananların Cinsiyete Göre Dağılımı	180
Tablo 36	Mâ-i Leziz Vakfından Kredi Kullananların Görevlerine Göre Dağılımı	181
Tablo 37	Mâ-i Leziz Vakfından Kredi Kullanan Askerî Sınıfın Dağılımı	181
Tablo 38	Han Vakfından Kredi Kullananların Yerleşim Yerine Göre Dağılımı	184
Tablo 39	Küçük İşletme Sahiplerinin Kredi Kullanımı	184

Tablo 40	Han Vakfından Kredi Kullananların Görevlerine Göre Dağılımı	185
Tablo 41	Çiftçilik Üretimi Bileşimi	218
Tablo 42	Kasaba Merkezinde Arazinin Kullanımı	219
Tablo 43	Köylerde Arazinin Kullanımı	219
Tablo 44	Ekili ve Nadasa Bırakılan Arazi Miktarı	222
Tablo 45	Kasaba Merkezinde İşletmelerin Büyüklüğü	222
Tablo 46	Köylerde İşletmelerin Büyüklüğü	223
Tablo 47	Üretime Ayrılan Toprakların Durumu	227
Tablo 48	Kasaba Merkezinde Üzüm Bağları	229
Tablo 49	Köylerde Üzüm Bağları	229
Tablo 50	Kasaba Merkezinde Hububat Üretimi	233
Tablo 51	Köylerde Hububât Üretimi	234
Tablo 52	Kasaba Merkezinde Dut Bahçesi (Harir)	241
Tablo 53	Köylerde Dut Bahçesi (Harir)	242
Tablo 54	Yerleşim Yerlerine Göre Toplam Hayvan Sayıları	245
Tablo 55	Hayvanların Türleri, Sayıları ve Yüzdeler Oranları	247
Tablo 56	Diğer Büyükbaş Hayvanlar	249
Tablo 57	Küçükbaş Hayvanlar	251
Tablo 58	İnegöl'de Bulunan Ormanların İsimleri ve Miktarları	254
Tablo 59	Kasaba Merkezinde ve Köylerde Bulunan Yük Hayvanları	255
Tablo 60	Hayvancılıktan Elde Edilen Gelirin Payı	257
Tablo 61	Kasaba Merkezinde ve Köylerde Bulunan Koşum Hayvanları	258
Tablo 62	Kasaba Merkezinde Yaşayan Müslümanların Meslekleri	262
Tablo 63	Cerrah ve Yenice Köylerinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Meslekleri	264
Tablo 64	XIX. Yüzyıl Ortasında Meleklerin Bir Yıllık Ortalama Gelirleri	266
Tablo 65	1885 Yılı İnegöl Kazası Erkek Nüfus Çalışma Durumu	269
Tablo 66	İnegöl Sularının Tahlil Raporu	275
Tablo 67	Kasabada Öşür Vergi Yükünün Dağılımı	283
Tablo 68	Köylerde Öşür Vergi Yükünün Dağılımı	284
Tablo 69	Köy ve Kasabalarda Öşür Vergi Yükünün Dağılımı	285
Tablo 70	Toplam Vergi Yüğü	286
Tablo 71	Vergi / Öşür oranı	286
Tablo 72	Ödedikleri Cizye Vergilerine Göre Nüfusun Dağılımı	290
Tablo 73	Vergi Miktarı ve Oranı (Mahalleler)	295
Tablo 74	Vergi Miktarı ve Oranı (Köyler)	296
Tablo 75	Köy ve Mahalleler Vergi Yükünün Dağılımı	297
Tablo 76	XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halkın Refah Düzeyi (Genel)	304
Tablo 77	XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halkın Refah Durumu (Cinsiyet ve Din Bakımdan)	305
Tablo 78	XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halkın Refah Düzeyi (Genel)	306
Tablo 79	XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halkın Refah Durumu (Cinsiyet ve Din Bakımdan)	307
Tablo 80	Yıllara Göre Ortalama Fiyatlar (kuruş olarak)	311

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	Basım
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C.NF.	Cevdet Nafia
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DH.MKT.	Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
H.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
HH.	Hat veya Hazine-i Hassa
HH.THR.	Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemî
İ.DH.	İrade Dahiliye
İFD	İlahiyat Fakültesi Dergisi
İ.HUS.	İrade Hususi
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İ.Ş.S.	İnegöl Şer'iyeye Sicilleri
İ.ŞD.	İrade Şura-yı Devlet
İA	İslam Ansiklopedisi
M.	Miladî
md.	Madde
ML.VRD.T.	Maliye Varidat Temettuat Defterleri
MVL.	Meclis-i Vala Evrakı
NFS.d.	Nüfus Defterleri
no.	Numara
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	Sayfadan sayfaya
TTK	Türk Tarih Kurumu

UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v.dğr.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
VD	Vakıflar Dergisi
Vol.	Volume
vs.	Vesaire
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.SRN.	Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı
Yay.	Yayımları

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bilindiği üzere şehir tarihçileri değişik kaynakları kullanarak kentin sosyal, kültürel ve iktisadî yapısını açıklamaya çalışır. Osmanlı kentlerine ve kasabalarına dair son yıllarda artan tarih araştırmaları, kültürel ve sosyal dokuya ilişkin kapsamlı ve zengin veriler sunan arşiv kayıtlarına yönelme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Birinci elden kaynakların incelenmesiyle kentlerin bilinmeyen yönlerini ortaya koymak mümkündür.

“Arşiv Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat” isimli doktora tezi zaman olarak XIX. yüzyıl, mekân olarak da İnegöl’le sınırlandırılmıştır. Bu durumun birkaç nedeni bulunmaktadır. İlki, daha önce belirtilen zaman dilimini içeren ve kenti sosyal, kültürel ve ekonomik yönden kapsamlı şekilde inceleyen bir çalışma yapılmamış olmasıdır. Bununla birlikte XIX. yüzyıl İnegöl’üyle alakalı kısmî bilgiler içeren tez ve kitaplar bulunmaktadır. Bunlar arasında Murat Yüceşahin’in¹ yerleşme coğrafyasını, Ayşenur Bilge Zafer’in Balkanlar ve Kafkasya’dan gelen ikinci kuşak göçmen kadınların kültürleşme sürecini konu alan doktora tezleri² ve Adem Polat’ın temettuat defterlerini konu edinen³ yüksek lisans tezi sayılabilir. Ek olarak Turgut Can Mamas⁴ ve Kenan Kahraman’ın genel bilgiler içeren kitapları⁵ ile Recep Akakuş’un görece olarak onlardan daha fazla tarihi konulara yer verdiği “Coğrafyadan Vatana İnegöl ve Alperenler” isimli kitap çalışmaları bulunmaktadır.

Aşağıda ortaya konan sebepler, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı’nda yapılmış bulunan “Arşiv Kayıtlarına Göre

---

¹ M. Murat Yüceşahin, *İnegöl İlçesinin Yerleşme Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2002.

² Ayşenur Bilge Zafer, *1878-1914 Yıllarında Balkanlar ve Kafkasya’dan Gelen İkinci Kuşak Göçmen Kadınların Kültürleşme Süreci (Bursa Vilayeti İnegöl Kazası Örneği)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 2015.

³ Adem Polat, *1844-1845 Yıllarına Ait Temettuat Defterlerine Göre İnegöl Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE., Sakarya, 2010.

⁴ Turgut Can Mamas, *İnegöl Tarihi: Coğrafî, İktisadî, İctimaî, Sıhî ve Kültür Durumları*, Bursa, İnegöl Halkevi Yay., 1947.

⁵ Kenan Kahraman, *Geçmişten Günümüze İnegöl*, İstanbul, İnegöl Kültür Sanat ve Yardımlaşma Vakfı Yay., 1992.

XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat” isimli doktora çalışmasının çıkış noktasını oluşturmaktadır. Toplumsal yapımızın kültürel kodlarını çözebilmek ve günümüz kent yaşamını anlamlandırmak için geçmişin anlaşılma gereği ortadadır. Bu bağlamda XIX. yüzyıl İnegöl’ünü incelemek geleceğimizi aydınlatacak veriler sunabilir. Tezin temel amacı günümüzde nüfusu iki yüz bini aşan ancak geçmişte küçük ve tipik bir Anadolu kasabası görünümündeki İnegöl’ün, XIX. yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve kültürel durumunu aydınlatma ihtiyacıdır. Anadolu’nun bir parçası hüviyetindeki İnegöl’ün anlaşılması, bütüne ait özellikleri taşıma potansiyelinden dolayı önemlidir. Ayrıca kozmopolit yapısıyla Osmanlı toplumunun geneline dair bir fikir verme özelliğine de sahiptir. Bu kapsamda aşağıdaki konular irdelenmiş ve kente dair çeşitli sorulara cevaplar bulunmaya çalışılmıştır.

Diğer yandan yoğun göç almış olan ilçede demografik yapıda önemli değişimler meydana gelmiştir. Göç, sadece mağduriyet yaşayan göçmenleri değil, yerleştikleri coğrafyada ikamet edenleri hatta sosyal ve kültürel özellikleriyle gelecek kuşakları dahi etkileyebilir. Göçmenlerin gelişiyile İnegöl’de; 3 mahalle ve 32 yeni köyün kurulduğu bilinmektedir. Günümüz toplum yapısını ve nüfus potansiyelini kavramak ancak o günleri anlamakla mümkündür. Bu cihetiyle yoğun şekilde göçlerin vuku bulduğu İnegöl ilçesi, bahsedilen konuları inceleme fırsat ve potansiyeline sahip bir laboratuvar özelliği arz etmektedir.

Roma Dönemi’nden beri kullanılan önemli ticaret yollarının üzerinde kurulmuş olan ilçe, coğrafi konumunun yanında tarihi açıdan da stratejik bir öneme sahiptir. Bu sebeple Osmanlı Beyliği’nin kuruluş aşamasında ilk fethedilen yerlerden olması tesadüfi bir hadise değildir. İlk payitaht olan Bursa’ya yakınlığı ise bu dönemde öneminin artarak devam etmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti bünyesinde millet sistemi uygulanarak değişik din ve etnik gruplara hoşgörü ve özgürlük tanınmış, yüzyıllar boyunca huzur içinde bir arada yaşamayı gerçekleştiren yönetim sağlanmıştır. Müslüman, Ermeni, Rum ve diğer dinî ve etnik unsurların bir arada yaşadıkları yerlerden biri de İnegöl’dür. Hülasa İnegöl’ün çok renkli demografik yapısı, stratejik ve coğrafi konumu, birden fazla imparatorluğa ev sahipliği yapmış olmasının getirdiği köklü kültürel mirası, sosyal ve iktisadî yapısının çeşitliliği bizi bu tezi hazırlamaya yönelten unsurlardan bir diğerini oluşturmaktadır.

İnegöl, Osmanlı Beyliği'nin batıya doğru genişlerken ilk fethettiği kasabalardandır. Bu çalışmayla öncelikle İnegöl'ün, XIX. yüzyıldaki idarî yapısını ortaya koymak amaçlanmıştır. Yüzyıllardır kısmî değişikliklerle devam eden yönetsel yapının, XIX. yüzyılda geçirdiği hızlı değişim ve dönüşüm bilinmektedir. Yüzyılın sonuna doğru dış göçlerle değişen demografik yapı, yeni kurulan köyler ve artan nüfus nedeniyle yeni oluşturulan mahallelerin incelenmesi gereken konuların başlıcalarını oluşturur. Yine demografik açıdan Müslüman, zimmî ve diğer milletlerin durumunun belirlenmesi ayrı bir konu başlığıdır. Bu sayede günümüz toplum yapısına ışık tutularak nüfus yapısının değişim süreci açıklanabilir, kent yerleşimi ile kırsal yerleşimler hakkında bilgi edinmek mümkün olabilir. Keza toplumun dinî ve etnik yapısı ile folklorik yapısı da çalışma sonucunda ortaya konabilecektir.

Akrabalık bağları ve sosyal ilişkiler kapsamında toplumun temel yapı taşını oluşturan aile kurumu Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak ele alınmıştır. Evlenme, aile içi anlaşmazlık, ailenin refah düzeyi, boşanma, miras, çocukların bakımı ve korunması ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. O dönemde boşanma neticesinde ortaya çıkan bireysel ve toplumsal sorunlara nasıl tedbirler alınması gerektiği, çocuk ve kadınların koruyucu uygulamalarla gözetilmesi, çok eşlilik ve ailenin niceliği, aile başına düşen ortalama çocuk sayısı hakkında da elde edilen veriler paylaşılmıştır.

Kentin ekonomik uğraşları, halkın alım gücü, mesleki yapılanma konularında inceleme yapılmıştır. Ekonomik yapının açıklanması maksadıyla geçim kaynakları, hayvancılık, tarım ve tarım ürünleri, esnaf teşekkülleri, modern sanayinin temelini teşkil edecek olan birimler ortaya konmuş; ticaret, fiyatlar ve vergiler de ayrıca belirtilmiştir.

Araştırmamızda kazada bulunan kütüphaneler, kitap sayısı ve ne tür kitaplar bulunduğu, şahısların kitap sahibi olma düzeyi, kimlerin özel kütüphaneye sahip olduğunun cevapları verilmeye çalışılacaktır. Son olarak, kazanın XIX. yüzyılda geçirdiği yapısal, sosyal değişim ve dönüşüm gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde dışarıyla bağlantıyı sağlayan yolların ya da şehir içi kara yollarının modernleştirilmesi konusunda yapılanların yanı sıra vakıflar, sağlık, aydınlatma, içme suyu gibi hizmetlerde yapılan değişim ve dönüşümlerin izlenmesine çalışılmıştır.

Şer'iyeye sicilleri başta olmak üzere Hudâvendigâr vilayeti salnâmeleri, nüfus defterleri, temettuat defter koleksiyonları ve Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler gibi birinci elden birçok kaynağa sahip olmak; ilçenin tarihi, demografik, sosyal ve kültürel yapısını daha iyi anlamamızı sağlayacak fırsat oluşturmaktadır. Ancak tahmin edileceği üzere arşiv belgelerinin temin edilmesinden okunmasına kadar birtakım zorluklar yaşanması tabiidir. Kadı sicillerinin ve arşiv belgelerinin okunması uzmanlık gerektiren zorlu bir uğraştır. Okumada gösterilen bütün çabalara rağmen, yazının karışıklığı, kelime silinmesi ve başka nedenlerle okunamadığında ya da emin olunamadığında sözcüğün sonuna (?) işareti konmuştur. Diğer bir husus da hicrî ve malî tarihlerin miladi tarihe çevrilmesidir. Çevrimlerde Türk Tarih Kurumu tarih çevirme kılavuzu tercih edilmiştir (<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>). Kolaylık olması açısından hicri ayların yazımında kısaltmalar kullanılmıştır. Bunlar; Muharrem M, Safer S, Rebî'ü'l-evvel Ra, Rebî'ü'l-ahir R, Cemâziye'l-evvel Ca, Cemâziye'l-âhir C, Receb B, Şa'bân Ş, Ramazan N, Şevval L, Zi'l-ka'de Za, Zi'l-hicce Z kısaltmalarıdır. Keza tezde geçen ayetlerin mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın <http://kuran.diyanet.gov.tr/> internet adresinde hizmete sunulan Kur'ân-ı Kerim meali esas alınmıştır. Sözcüklerin yazımında Türk Dil Kurumu'nun www.tdk.gov.tr internet adresindeki Büyük Türkçe Sözlük ve İmla Klavuzu dikkate alınmıştır.

Doktora çalışması üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü “İdarî ve Demografik Yapı” adını taşımaktadır. Öncelikle İnegöl'ün coğrafi konumu hakkında bilgi verilerek yeryüzü şekilleri, iklimi, bitki örtüsü, ormanları, akarsuları ve yol güzergâhları tanıtılmıştır. Tarihî açıdan “Geçmişten Günümüze İnegöl” başlığında değerlendirilen kaza; eski çağlarda, Bizans ve Osmanlı Dönemleri'nde olmak üzere üç alt başlıkta ele alınmıştır. Daha sonra kaza, mahalle, köy ve göçler neticesinde oluşturulan yeni yerleşimler incelenerek idarî taksimat açısından yönetim XIX. yüzyıl öncesi ve sonrası olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra Müslüman ve gayrimüslim nüfusun özellikleri incelenmiştir.

“Sosyal ve Kültürel Hayat” başlıklı ikinci bölümün ilk alt başlığında aile kurumunun oluşumu ve niceliksel yapısı, aile birliğinin sona ermesi, aile bireylerinin korunması ve ailenin ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Ardından folklorik yapı üzerinde durularak konut şekilleri, giyim- kuşam, kullanılan ev eşyaları ve mefruşatı ile

benzeri konular hakkında bilgi verilmiştir. Bölüm bunlardan başka mesleki yapılanma, dinî ve etnik yapı, vakıflar ile diğer konuları içermektedir. İktisadî vaziyetin incelendiği üçüncü bölümde tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi faaliyetlerine değinilmiştir. İlâveten fiyatlar, ücretler ile öşür ve cizye vergileri incelenmiş, son olarak halkın refah düzeyi üzerinde durulmuştur.

Sonuç kısmında ise tahmin ve varsayımlarımız bulgularla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Yapılan bu çalışma ile özellikle XIX. yüzyılda İnegöl'ün sosyal, ekonomik ve kültürel yönü aydınlatılmaya çalışılmıştır. Tezin hazırlık aşamasında mevcut araştırma ve incelemelerden istifade edilmekle birlikte bilhassa şer'îyye sicilleri yoğun olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra salnâmelere, nüfus defterlerine, temettuat defterlerine ve arşiv belgelerine yer verilmiştir. Tez, daha önce ele alınmamış birçok birinci el kaynağı inceleyerek ulaştığı sonuçlarla yeni şeyler söylemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda araştırmanın tarih alanında bir eksiği kapatacağı, literatüre katkı sağlayacağı ve veri kaynağı olacağı ümit edilmektedir.

II. KAYNAKLAR

A. ŞER'İYYE SİCİLLERİ

Şer'îyye sicilleri, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve idarî yönünü olduğu kadar sosyal tarihini de aydınlatması açısından önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.⁶ Kadıların mahkemede tuttıkları defterlere şer'îyye sicilleri (sicillât-ı şer'îyye), kadı defterleri, mahkeme defterleri, zabt-ı vakâyi sicilleri veya sicillât defteri denmektedir.⁷ Sicil, kadıların almış oldukları kararları tasdik ettikleri belgelerin örneklerini ve taşra idare düzenlemeleri için gönderilen ferman, berat hatta kanunnamelerin örneklerini de içermektedir.⁸

⁶ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1943, C. 1, S. 2, ss. 89-96; Osman Çetin, "Bursa Şer'î Mahkeme Sicillerinden Notlar", *UÜİFD*, C. 2, S. 2, 1987, ss. 59-71.

⁷ Ahmed Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îyye Mahkemeleri ve Şer'îyye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2009, ss. 13-48, s. 22; Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Usulü*, İstanbul, 1986, s. 1.

⁸ M. Zeki Pakalın, "Sicil", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, C. 3, İstanbul, 1993, s. 210; Şer'îyye sicilleri üzerine yapılan çalışmalar ve sicil kullanımında karşılaşılan problemler hakkında bkz.

Mahkeme sicillerinde merkezden gönderilenlere ek olarak çeşitli konularda yerelde oluşturulan kayıtlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında; evlenme, boşanma, miras, çocukların bakımı ve korunması, ölen kişiye ait tereke kayıtları, hibe, alım-satım belgeleri vardır. Ayrıca ceza hukuku içinde değerlendirilen hırsızlık, iffete yönelik saldırılar, iftira ve yol kesme gibi birçok konuya ait bilgi de bulunmaktadır. Farklı konulardaki bütün bu belgeler kazanın sosyo-kültürel yapısını ortaya koyacak zengin veriler barındırmaktadır. Ayrıca kadıların çeşitli konularda merkeze gönderdikleri ilamlar, kişiler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmek için verdikleri hüccetler, kazada yürütülen imar işlerine, dinî ve sosyal yapıların bakım ve onarımlarına dair belgeler yer alırdı. Keza maruz kalınan doğal afetler, salgın hastalıklar ile kasaba ve köylerden toplanan vergiler, avarız hanesi listeleri de belgelerin konusunu oluşturabilirdi. Bunlara ek olarak ölen kişilerin mesleği, mal varlığı, varisleri, alacak ve borçları hakkında bilgiler içeren tereke kayıtları da sicillerin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren fethettiği yerleri birer “kaza” bölgesi olarak kabul ederek buralara kadı ve subaşı tayin etmiştir. Kadıların adlî ve hukukî görevlerinin dışında beledî işleri de bulunuyordu.⁹ Hiç şüphesiz bunca vazifeyi tek başlarına ifa etmeleri mümkün değildi. Kendilerine bu görevlerinde naip, kassam gibi birtakım memurlar yardımcı oluyordu. “Nâib” vekil anlamında bir kelime olup şer‘i mahkemelerde kadılar namına çeşitli görevlerde vazife gören kimselere denmekteydi.¹⁰ Kadılar, mahkemede yargılama işini yapar, “şer‘iyye sicilleri” denilen kayıtları oluşturur ve onları muhafaza ederlerdi. İstanbul ve Anadolu birlikte değerlendirildiğinde kadı sicillerinin toplamda 18 bine varan defter sayısı ile büyük bir yekûn oluşturduğu görülmektedir. Bursa’ya ait şer‘iyye sicilleri, bini aşan defter sayısı ile bu arşivin önemli bir parçasını teşkil eder. Bursa’nın ilk başkent olması ve ilk idarî teşkilatlanmanın burada gerçekleşmesi sicillerin önemini bir kat daha arttırmaktadır.¹¹ 1063 defterin bulunduğu Bursa Mahkeme Sicilleri’nde A grubunda 208, B grubunda 408, C grubunda

---

Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer‘iyye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 187-213.

⁹ Osman Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, 1969, s. 273-274.

¹⁰ Altı kısım naip bulunmaktadır ki bunlar; kaza, kadı, mevali, bab, ayak ve arpalık naipleridir. Kadının tayin olduğu kazanın büyüklüğü oranında bir ya da birkaç naip olabilir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, TTK Basımevi, 3. b., 1988, s. 117.

¹¹ Salih Pay, “Bursa Kadı Defterleri ve Önemi”, *UÜİFD*, C. 10, S. 2, 2001, s. 90.

239 ve D grubunda 39 kadı sicili bulunmaktadır. Tespitleri yapılamayan 169 defter de E grubunu oluşturmaktadır.¹² Bunlar içerisinde İnegöl'e ait 21 müstakil defter günümüze kadar ulaşmıştır. Aşağıda bunların dökümü yapılmaktadır.

İncelediğimiz dönem içinde on dört adet sicil bulunmaktadır. Bunlar hakkında kısa bilgiler aşağıda sunulmuştur.

- 1) B 368: 100 sayfadan ibarettir. İlk belge 29 Zilka'de 1282/15 Nisan 1866 tarihini taşımaktadır. İnegöl'ün naipliğine 1282 Şevvalinde Mustafa Asım Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Defterin son kısımlarında 1288/1871 yılına ait belgeler bulunmaktadır.
- 2) B 369: Mekkizade Mustafa Asım rahmeti rahmana kavuşunca Hocazade Seyyid Mehmed Şevki, İnegöl naibi olarak Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1261/17-26 Haziran 1845'te görevlendirilir. Defterde 1263, 1268, 1269 ve 1270 yıllarına ait kayıtlar da mevcut olup 112 sayfadır.
- 3) B 370: 1274/1857-58 ile 1278/1861-62 yıllarına ait belgeler bulunmaktadır. 66 sayfadır.
- 4) B 371: 1272 Rebî'ü'l-âhir guresinde/11 Aralık 1855 tarihinde Seyyid Mehmed Tahir Efendi naip olmuştur. 1272-1273/1855-1857 yıllarını içermektedir. 38 sayfadır.
- 5) B 372: 1278/1861-62 tarihli belgelerle başlayan ve 1287/1870 yılına kadar devam eden defter 90 sayfadan oluşmaktadır.
- 6) B 373: Defter 94 sayfadır ve 1234-1241/1818-1825 tarihlerini kapsamaktadır.
- 7) B 374: Defter 27 sayfadır ve 1234-1242/1818-1826 tarihli belgeleri içerir.
- 8) B 378: Defter 4 Cemâziye'l-Evvel 1289/10 Temmuz 1872 tarihli bir mülkiyet davasıyla başlamıştır. Son belgeler 1291/1874 yılına aittir ve 76 sayfadır.
- 9) C 227: 145 sayfa olan defterin giriş sayfasında kararları olan üç naibin görev süreleri ile ilgili bilgi yer almaktadır. Mehmed Rüştü Efendi 1 Şa'ban 1314/5 Ocak 1897'de göreve başlar ancak kayıt silik olduğundan görevi bıraktığı tarih okunmamaktadır. Defter 20 Recep 1314/2 Kasım 1899'da başlar. Bu dönemdeki belgelere 555'ten başlayarak sırayla numara verilmiştir. Son belge 745 numaralı ve 27 Safer 1315/28 Temmuz 1897 tarihli vesayet davasıyla

¹² Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi", *UÜİFD*, C. 12, S. 1, 2003, s. 369.

ilgili belgedir. Süleyman Serverî Efendi 3 Rebî'ü'l-evvel 1315/2 Ağustos 1897'de göreve başlamıştır. Döneminde 595 kayıt bulunmaktadır. Son belge 20 Safer 1317/30 Haziran 1899 tarihlidir. Son naip ise 1 Rebî'ü'l-evvel 1317/10 Temmuz 1899 tarihinde göreve başlayan Mehmed Şükrü Efendi'dir. Defterin son belgesi 298 numaralı, 14 Zilhicce 1317/15 Nisan 1900 tarihlidir.

- 10) C 228: 1288 / 1871 ile 1301/1883-1884 yıllarını kapsamaktadır ve 180 sayfadır.
- 11) C 229: En eski tarihli belgeler 1303/1885-1886 yıllarından başlamaktadır. 15 Cemâziye'l-âhir 1306/16 Şubat 1889'dan itibaren Kasım Tevfikî Efendi'nin ve 15 Cemâziye'l-âhir 1308/26 Ocak 1891 tarihinden sonra da İsmail Aşır Efendi'nin naip olduğu görülmektedir. 13 sayfadan ibarettir. Sicildeki kayıtlar 1309/1891'e kadar devam etmektedir.
- 12) C 231: Defter 4 Cemâziye'l-evvel 1311/13 Kasım 1893 tarihli ve 63 numaralı belge ile başlamaktadır. Gurre-i Rebî'ü'l-evvel 1313/22 Ağustos 1895'te Mehmed Rüştü Efendi naip olarak atanmıştır. Sicildeki son belgenin günü 20 Receb 1313/6 Ocak 1896'dır ve 202 sayfadan oluşmaktadır.
- 13) C 232: 1219/1830 tarihlerini kapsayan sicil defteridir ve 96 sayfadan ibarettir.
- 14) C 233: Defterdeki ilk kayıt 145 numaralı ve 19 Receb 1313/5 Ocak 1896 tarihli hisse taksimi ile ilgili belgedir. 549 numaralı son belgenin tarihi 4 Şa'ban 1314/8 Ocak 1897'dir. Defter 100 sayfadır.
- 15) Bunlardan başka incelenen zaman diliminin dışında olduğu için yukarıda yazılmayan siciller de bulunmaktadır. Bunlardan 100 sayfadan oluşan B 375 numaralı defter, 1197-1203 yıllarına ait belgeleri içerir. B 377, 94 sayfadır ve 1203-1206 yıllarına ait belgeler içermektedir. B 379, 1231-1234 tarihlidir ve 68 sayfadan oluşmaktadır. C 226 numaralı defter, 1325/1907 yılına ait belgeleri içermektedir. C 230 numaralı defterdeki kayıtların birinci kısmı 1'den başlayarak 418'e kadar numaralandırılmıştır. İlk kısmın son belgesi 2 Safer 1324/28 Mart 1906 tarihlidir. Defterin sonunda ise 27 Cemâziye'l-evvel 1325/8 Temmuz 1907 tarih ve 184 numaralı bir tereke kaydı bulunmaktadır. Toplam 304 sayfadır. D 38 numaralı defter, 1330/1911 tarihli belgeler

içermekte olup 116 sayfadan ibarettir. D 39 numaralı defter, 296 sayfadan ibaret olup 1331/1912 tarihli belgelerden oluşmaktadır.¹³

B. NÜFUS DEFTERLERİ

Osmanlı Devleti'nde genel nüfus sayımı ilk defa 1831 yılında yapılmıştır. Bu sayımda yalnızca askere alınacak Müslüman erkek nüfusun ve cizye ödeyecek gayrimüslim erkek nüfusun belirlenmesi amaçlanmıştır. Sayımın özetlenmiş sonuçları Enver Ziya Karal tarafından yayınlanmıştır.¹⁴ Nüfus yaş gruplarına ve çalışma durumuna göre çocuklar “sabi”, gençler “tüvana” ve yaşlılar “müsin” olarak gruplandırılmıştır. Askerler de nizamiye, redif, tımarlı, topçu şeklinde sınıflandırılmıştır. Gayrimüslimler, ekonomik düzeylerine göre a‘la (yüksek), evsat (orta halli) ve ednâ (düşük), murâhık (bâliğ olmamış erkek çocuk, mümeyyiz küçük), mande (âciz), yaşlarına göre ise sağır (küçük) ve kebir (büyük) olarak kaydedilmiştir.

Kentin demografik yapısını aydınlatacak kaynakların başında gelen nüfus defterleri incelenerek toplumu oluşturan fertlerin sayısı, cinsiyet, din, yaş ve meslek, durumlarının yanı sıra eşkâlleri de ortaya konmuştur. İncelenen nüfus defterlerinin arşivdeki kodu NFS.d.’dir. Defterlerin sıra numaraları, sayfa sayısı ile kısa tanıtımı aşağıda sunulmuştur:

- 1) Defterin numarası 01441, şekli ciltli/ebri, ebadı 20 cm*60 cm, toplam sayfa sayısı ise 119’dur. Üç mahalle ve 22 köyün Müslüman ahalisini ve eşkâlleri belirtmektedir.
- 2) Defter numarası 01442, şekli ciltsiz/ebri, ebadı 24*57,5, toplam sayfa sayısı 117. İkinci defter olup kalan 20 Müslüman köyü içermektedir.
- 3) Defter numarası 01443, şekli ciltsiz/ebri, ebadı 23*62,5, toplam sayfa sayısı 51. Yenice ve Cerrah köylerinde bulunan gayrimüslimlerin nüfus durumunu göstermektedir.
- 4) Defter numarası 01444, şekli ciltsiz/ebri, ebadı 22,5*61, toplam sayfa sayısı 192. Mahalle ve köylerdeki ahalinin eşkâlleri kayıtlıdır.

¹³ Son iki defter hakkında bilgi için bkz.<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleih/findrecords.php>.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

- 5) Defter numarası 01445, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 20*54, toplam sayfa sayısı 140. Müslümanların miktarını içerir.
- 6) Defter numarası 01446, şekli ciltli/ebrulu, ebadı 22,5*62, toplam sayfa sayısı 7. Misafir ve tüccarların yazıldığı defterdir.
- 7) Defter numarası 01447, şekli ciltli/ebrulu, ebadı 20*54, toplam sayfa sayısı 24. Yabancı Müslümanların kaydedildiği defterdir.
- 8) Defter numarası 01448, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 22*60, toplam sayfa sayısı 49. Yenice ve Cerrah'taki kişileri içerir.
- 9) Defter numarası 01449, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 19,5*54,5, toplam sayfa sayısı 44. Yenice ve Cerrah'taki ehl-i zimmet kişiler bulunur.
- 10) Defter numarası 01450, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 19*54, toplam sayfa sayısı 7. Yabancı ehl-i zimmet defteridir.
- 11) Defter numarası 01451, şekli ciltli/ebrulu, ebadı 20*55, toplam sayfa sayısı 8. Misafir ve mukim Rum ve Ermeni nüfus bulunmaktadır.
- 12) Defter numarası 01514, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 22*62, toplam sayfa sayısı 144. Mahalle ve köylerin yaş gruplarına göre kaydedildiği defterdir.
- 13) Defter numarası 01515, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 20*58, toplam sayfa sayısı 16.
- 14) Defter numarası 01516, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 29*81, toplam sayfa sayısı 4.
- 15) Defter numarası 01518, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 28*79, Numaralama Usulü Varak, toplam varak sayısı 68.
- 16) Defter numarası 01519, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 17*49, toplam sayfa sayısı 2.
- 17) Defter numarası 01520, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 26*40, toplam sayfa sayısı 16.
- 18) Defter numarası 01521, şekli ciltsiz/ebrusuz, ebadı 24*390, toplam varak sayısı 1.
- 19) Defter numarası 01522, şekli ciltli/ebrulu, ebadı 19,5*54,5, toplam sayfa sayısı 144.

C. TEMETTUAT DEFTERLERİ

Kentin iktisadî durumunun ortaya konmasında önemli bir arşiv kaynağı, 1260-1261/1844-1845 yıllarında fertlerin iktisadî imkânlarını tespit etmek amacıyla vergi memurları tarafından düzenlenen temettuat defterleridir. Defterlerde ilk önce mükellefin kimliği ile mesleği yazılmış, ardından sahip olduğu menkul ve gayrimenkul olarak bağ,

bahçe, asiya (değirmen), küçükbaş ve büyükbaş hayvan, dükkân, hızar ve boya hane gibi gelir getirici servetin sayısı ve ekonomik büyüklüğü tespit edilmiştir.

Belirlenen menkul ve gayrimenkulün bir yıl içinde sağladığı hâsılat ve kira geliri ile emek faaliyetlerinden sağlanan gelirler yazılmıştır. Son kısımda ise ödenen verginin miktarı belirlenmiştir. Böylece İnegöl'ün merkeziyle köylerinin tarım ve hayvancılık potansiyeli ile sahip olunan diğer servet kalemleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek iktisadî yönden o döneme ışık tutacak bir fotoğraf oluşturmak amaçlanmıştır.

Temettü Defterleri, Maliye Varidât Kalemi defterlerinden olmakta ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde fon kodu ML.VRD.TMT.d kaydıyla bulunmaktadır.¹⁵ Mahalle ve köylere ait defterlerin gömlek numaraları ve ayrıntılı tanımları kaynakça kısmında sunulmuştur.¹⁶

D. HUDÂVENDİGÂR VİLAYETİ SALNÂMELERİ

Kent tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler sunan Hudâvendigâr vilayeti salnâmeleri incelenmiştir. İnegöl kazasının bağlı olduğu Hudâvendigâr sancağında 1870-1871'de çıkmaya başlayan vilayet salnâmeleri 1907-1908 yılına kadar kısa fasılalar vererek 34 defa yayımlanmıştır. Bu kaynaklarda bir yıl boyunca ortaya çıkan gelişmelerle yerleşim birimlerinin (kaza, nahiye, köy vb.) genel dökümleri yer almıştır. Kazanın idarî yapılanması, bürokratik görevliler, meclisler, belediyeler, eğitim kurumları hakkında bilgiler bulunurdu. Bunun yanı sıra madenler, ormanlar, tarım, hayvancılık, üretim,

---

¹⁵ BOA, ML.VRD.TMT.d fonunda bulunan Yenice-i Kefere'ye ait 08218, 08249, 08264 ve Cerrah karyesine ait 08255 numaralı defterlere ulaşamamıştır.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ML.VRD.TMT.d fonunda Hudâvendigâr vilayeti, İnegöl kazasına ait defterler bulunmaktadır. Bunlar arasına Manisa Sarıgöl (önceki ismi İnegöl) ile isim benzerliğinden dolayı Caber aşiretine ait 08257, Afşar köyüne ait 08268 ve Bahadırlı aşiretine ait 08266 numaralı defterler karışmıştır. Diğer defterlerde yazmasına rağmen baş taraflarında Hudâvendigâr vilayetine bağlı denmemesi ve halen Sarıgöl'e bağlı Afşar, yine Sarıgöl'e bağlı Bahadırlar ile Alaşehir'e bağlı beş Caber köyünün bulunması bunu teyit etmektedir.

nüfus, hizmet birimleri, hastaneler, inşa edilen ve tamir gören yollar gibi birçok alanda en ufak detayına kadar bilgiler tespit edilmiştir.¹⁷

Salnâmeler şehrin idarî, askerî, ekonomik, tarihî ve sosyo-kültürel yönünü tanıtan belgelerdir. Ancak bu bilgiler, çoğu zaman farklı salnâmelere serpiştirildiklerinden tam anlamıyla bir konu bütünlüğü sağlanamayabilir. Bununla birlikte elde edilen verilerden hareketle genel olarak bir şehrin bütün detayları hakkında bilgi sahibi olunabilir. Toplamda sayısı 505'e ulaşan *Vilâyet Salnâmesi*'ne ilaveten kendi konularıyla ilgili bilgiler içeren *Hariciye, Maarif ve İlmiye* gibi salnâmeler de çıkarılmıştır.¹⁸ Şehir tarihi yazımında salnâmelerin önemi büyük olup titizlikle incelenmesi ehemmiyet arz etmektedir.¹⁹ Bu bağlamda incelenen Hudâvendigâr vilayeti salnâmelerinin tam künyeleri kaynakça kısmında zikredilmiştir.

E. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

Yukarıda bahsedilen kaynakların yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan konuyla ilgili belgeler de incelenerek yeri geldiğinde yoğun olarak kullanılmıştır. Belgeler birçok farklı konuda bilgi içermektedir. Özellikle göç konusunda kent yaşamını aydınlatıcı veriler sunmaktadır.

Kaynakların çok ve çeşitli olması konunun derinliğine araştırılmasına zemin hazırlamaktadır. Bununla birlikte başta belgelerin okunması olmak üzere birtakım zorlukları da bünyesinde barındırmaktadır.

F. DİĞER KAYNAKLAR

Birinci elden kaynaklar dışında yararlanılan materyaller kapsamında kitaplar, makaleler ve basılmamış tezler sayılabilir. İdarî ve demografik yapının incelendiği

---

¹⁷ Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2000, 2 cilt; Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, s. 539-552.

¹⁸ Yılmaz Öztuna, "Sâl-nâme", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1980, s. 86; Mehmet Zeki Pakalın, "Sâlnâme", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, Maarif Basımevi, 1983, s. 105-106.

¹⁹ 1306 ve 1307 diğer senelerden farklı olarak Rumi tarih olarak düzenlenmiş, 1301 ile 1302 tarihli salnâmeler def'a 12 olarak tekrar yazılmış ve cumhuriyet döneminde son olarak 1927 tarihinde def'a 35 şeklinde yayınlanmıştır.

birinci bölümde Murat Yüceşahin'in "İnegöl İlçesinin Yerleşme Coğrafyası" adlı basılmamış doktora teziyle Ömer Lütfü Barkan ve Enver Meriçli'nin birlikte hazırladığı "Hudâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I" adlı eserlere yoğun şekilde müracaat edilmiştir.

Ailenin sosyo-ekonomik durumunun incelendiği bölümde Hayri Erten'in "Konya Şer'iyeye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu yayınlarından olan 3 ciltlik "Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi", Ali İhsan Karataş'ın "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-", Abdurrahman Kurt'un "Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)" adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca M. Akif Aydın'ın "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma 'Tefrik'", "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı", "Aile", "Evlât Edinme" ve "Mehir" adlı makaleleriyle Ali Bardakoğlu'nun "Hıdâne", "Hibe", "Kasâme" ve "Vesâyet" adlı makalelerinden istifade edilmiştir. Folklorik yapı incelenirken Reşat Ekrem Koçu'nun "Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü", Abdülaziz Bey'in "Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri" adlı eserlerinden; vakıflar konusunda Vakıflar Dergisi'nin yayımlamış olduğu makaleler yanında Cafer Çiftçi'nin "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri" adlı makalesine ve Ahmed Akgündüz'ün "İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi" adlı kitabına başvurulmuştur. Adlî vak'alar incelenirken Ömer Nasuhi Bilmen'in "Hukukî İslâmiye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu" ile Abdülkadir Udeh'in "Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşerî Hukuk" adlı kitaplarından yararlanılmıştır.

Son bölümde ise Ahmet Tabakoğlu'nun "Türk İktisat Tarihi", Süleyman Sûdî'nin "Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)", Donald Quataert'in "Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908", Şevket Pamuk'un "Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II", Tevfik Güran'ın "19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı" adlı kitapları, Mübahat Kütükoğlu'nun "Osmanlı İktisadî Yapısı", "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihî Kaynaklarından Temettu Defterleri" ile Halil İnalıcık'ın "İpek", "İspence", "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: II. Köy Sicil ve Terekeleri", "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu" adlı makaleleri yararlanılan diğer malzemelerdendir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI

I. COĞRAFİ KONUM VE TARİHÇE

A. COĞRAFİ KONUM

1. İnegöl Adının Kökeni

“İnegöl” adının kökeni konusunda farklı görüş ve rivayetler mevcuttur. İddiaları doğrulayacak bir kaynak (kitabe-mezar taşı vs.) henüz ele geçirilememiş olsa da yaygın kanaate göre İnegöl’ün Türklerden önceki dönemde adı “Angelacoma”dır.¹ İnegöl’ün ismiyle ilgili en eski rivayet Evliya Çelebi’ye aittir. Ona göre “Eynegöl” ismi, ezine gününden gelme bir isimdir. “Cuma” anlamına gelen Farsça “Ezine (Âdîne)” kelimesi Türk ağzında etimolojik değişikliklerle basitleştirilerek Eynegöl’e dönüşmüştür. İnegöl, bir ezine günü yani cuma günü fethedilmiş olduğundan bu ismi almıştır. Çelebi, bu iddiasını güçlendirmek için bu diyarlarda cuma camilerine “eyne damı” denildiğini aktarmıştır. Onun rivayetinde dikkat çeken husus, fetihten sonra kılınan ilk cuma namazının, günümüzde olmayan, göl kenarında eda edilmesidir. Ovanın tam ortasında, yüksek yerde bulunan İnegöl’ün suyunun ve havasının güzelliğinden övgüyle bahsedilmiş ve gölünün ara sıra kurduğu kaydedilmiştir.² Seyahatnamede belirtilen gölün, mevsim ve yağış durumuna göre su seviyesi azalsa da uzun yıllar boyunca varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Günümüzde dahi akarsu ve artezyen sularının bolluğu yanında, yakın zamana kadar Yenice kasabası ile İnegöl arasında bataklık

---

¹ Mamaş, a.g.e., s. 18-19; Gülseren Kan Şahin, Nihal Kardoruk, “Roma ve Bizans Devirlerinde İnegöl Arkeolojisi ve Tarihi”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, s. 269. İnegöl isminin etimolojik olarak incelenmesi konusunda bkz. Barış Şenol, “İnegöl Adının Kökeni ve Zaman-Mekan Boyutunda Çevre Arkeolojik Yerleşimler Etki Alanında Antik İnegöl Yerleşimi”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 349-386.

² Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672)*, C. 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 10-11.

bulunduğu ve insanların burada manda otlattıkları bilinen bir husustur. Bütün bu rivayet ve ihtimaller, ismin su ve göl ile alakalı olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. “İnegöl” adıyla ilgili halk arasında çeşitli söylenceler bulunmaktadır.³

İnegöl Havzası’nda Çayır, Akça, Bedre Suyu ve Hocaköy Suyu gibi birçok akarsu ve dere bulunmaktadır. Sular, Deliklikaya mevkiinde birleşerek Yenişehir Ovası’na varmakta, orada Göksu adını alarak Sakarya Nehri’ne ulaşmaktadır.⁴ Yenişehir Ovası’na bir boğazdan geçerek ulaşmakta ise de geçit yüksekliğinden dolayı ovanın bazen sular altında kaldığı ve “göl başı”, “su başı” anlamına gelen “İnegöl” isminin kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁵ Kasaba merkezine yakın ve yükseltisi fazla olmayan Çeltikçi köyünün adının çeltik tarımından gelme ihtimali de bu kanıyı güçlendirmektedir.

Benzer bir tahmin Manisa’nın Sarıgöl, eski adıyla İnegöl ilçesinin adlandırılmasıyla ilgili yapılmaktadır. İlçenin yerinde bir göl bulunduğunu ve bunun kurutularak şehrin kurulduğunu söyleyen kaynaklar ismi ekiden var olan gölle ilintilendirirler. Nitekim Emcelli köyünün doğu kesiminde bulunan Süğmezli Çeşmesi ve çevresindeki bina kalıntıları, kuyu kalıntısı ve kayalara oyulmuş, deniz araçlarını bağlamak için bulunan yerler şimdiki ovanın göl olduğuna delil olarak ileri sürülmektedir. Yine bugün Baharlar köyünün doğusunda bulunan Gavur Damı ile Toprak Tepe mevkileri arasında, Derbent Çayı’nın iki yakasındaki taşkından koruma bentleri de diğer bir delil sayılmaktadır. Rivayete göre 1393’te Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid’in (1389-1402), Alaşehir ve çevresini Osmanlı topraklarına katmasıyla Sarıgöl, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Yıldırım, kenti seyrederken burasını, daha önce Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan İnegöl’e çok benzetir ve “Tıpkı İnegöl” dediği ve kaza isminin böylece verildiği rivayet edilir.⁶

---

³ Bizanslıların İnegöl’ü savunma maksadıyla Boğazköy yolundaki Deliklikaya Boğazı’nı kapatarak ovayı sular altında bıraktığı aktarılan bir rivayettir. Diğer bir aktarımda ise; Boğazköy’de yaşayan “Dimboz” adlı Bizanslının bozduğu, İnegöl’de yaşayan Ermeni Bedros’u zor durumda bırakmak için ilk rivayette olduğu gibi boğazı kapattığı rivayetleri için bkz. Numan Kartal, “İnegöl’ün Tarihi ve Kültürel Değerleriyle İlgili Kimi Gözlemler”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 2, İstanbul, 2017, s. 792-793.

⁴ Kamil Kepecioğlu, “İnegöl”, *Bursa Kütüğü*, C. 2, 1. b., Bursa, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2009, s. 236-237.

⁵ Mamaş, a.g.e., s. 19.

⁶ Sarıgöl Kaymakamlığı resmi sitesi bkz. <http://www.sarigol.gov.tr/tarihi-ve-cografı-yapısı>, 18 Nisan 2016.

Bilge Umar, kelimenin kökenine inerek İnegöl'ün “yeni kent” anlamına gelebileceğini söyler. Umar, kentin isminin önceden sadece “Kula” iken, kasabanın deprem vb. sonucu yıkılıp yeniden yapılması üzerine Rumca Nea Kula (Yeni Kula) biçiminde söylendiğini, bunun da Türk ağzında önce Eynegöl'e, sonra İnegöl'e döndüğünü iddia etmiştir.⁷ Raif Kaplanoğlu ise “Eyne” sözcüğünün Türkçe “küçük” anlamına gelmekte olduğunu, halk dilinde İnegöl'ün “küçük göl” anlamına geldiğine ilişkin efsanelerin anlatıldığını, bu sebeple İnegöl adının “küçük göl”den geldiğinin düşünülebileceğini ifade etmektedir.⁸ Batılı araştırmacılardan Ramsey, “Aynagöl” kullanımının yanlışlığını ifade ederek doğrusunun “İnegöl” yahut hemen hemen buna eş bir telaffuz olan “İnegöl” olduğunu söylemiştir.⁹

Tahminlerin neredeyse tamamının ortak noktası, ismin içinde geçen “göl” ile ilişkili olmasıdır. İnegöl'ün zengin su kaynaklarına yapılan vurgu dikkat çekmektedir. Zemin, dip suları bakımından oldukça zenginliği nedeniyle isminin göl ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Yapılan tahminlerle şehrin fizikî, coğrafi ve jeomorfolojik yapısının uyduğu dikkat çekmektedir. Nitekim belediye önünde yapılan inşaatların zemin sondajlarında, kabuklu su ürünleri kalıntılarının çıkması da ismin kökeninin gölden geldiği kanısını teyit eder niteliktedir.

2. Coğrafi Konum

Bursa iline bağlı olan İnegöl ilçesi, Marmara Bölgesi'nin Güney Marmara Bölümü'nde bulunmaktadır. Bursa'nın doğusunda kalan ilçe, Anadolu'nun kuzeybatısında ve bulunduğu bölgenin ise güneydoğusunda konumlanmaktadır. Matematik konumu, 40° 09' kuzey enlemi ile 29° 49' doğu boylamı arasındadır.

İnegöl ilçesi, doğuda Mezit Boğazı ile batıda Ümitalan arasında kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan verimli bir ova üzerinde kurulmuştur.¹⁰ İlçenin batısında, Bursa'ya bağlı Kestel ve Osmangazi ilçeleri ile kuzeyinde Yenişehir ve

⁷ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 2. b., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2009, s. 343.

⁸ Raif Kaplanoğlu, “İnegöl”, *Bursa Ansiklopedisi (Yer Adları)*, C. 1, 1. b., İstanbul, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., 2001, s. 151.

⁹ W. M. Ramsey, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s. 15.

¹⁰ Ahmet Ardel, “İnegöl Ovası ve Çevresi (Morfolojik Etüt), *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 9-10, Ankara, 1947, s. 64.

güneybatısında Keles ilçesi bulunmaktadır. Güneyinden, Kütahya iline bağlı Domaniç ilçesi; doğudan ise Bilecik iline bağlı Pazaryeri ilçesi ile merkez ilçeleri tarafından çevrelenmiştir.

H.1302/M.1884-1885 Bursa yıllığında İnegöl şöyle anlatılmaktadır: “İnegöl kazası, batıda Aksu ve Keşiş Dağı (Uludağ), güneyde Uludağ ile Kurşunlu, doğuda Pazarcık ve Bilecik ve kuzeyde Yenişehir’le çevrilidir. Kasabanın suları oldukça hafif ve havası da latiftir. Keşiş Dağı’nın güneydoğusundan kuzeybatısına uzayan kısmında etrafı dağlarla çevrili olup ağaçlı ve yemyeşil bir kasabadır.”¹¹ Diğer bir salnâmede kuzeyden Yenişehir, doğudan Bilecik kazâları, batıdan Bursa sancağı ve güneydoğu tarafından Atranos kazâsının Harmancık nâhiyesi ve güneyden Kütahya sancağı ve Tavşanlı ve Bozüyük nâhiyeleriyle komşu olduğu belirtilmektedir.¹²

Bursa-Eskişehir karayolunun 45. kilometresinde yer alan İnegöl ilçesi, Mudanya ve Gemlik Limanları’na birer saatlik mesafededir.¹³ Havza karakteri gösteren bir alanı kapsayan İnegöl ilçesi kuzeybatı – güneydoğu eksenli olarak 43,6 km uzanış gösterir. Güneybatı – kuzeydoğu olarak ise en fazla 34,5 km kuş uçuşu uzaklığa sahiptir.¹⁴ Ana çizgileriyle geniş bir elipse benzeyen ilçenin toplam yüz ölçümü 1118 km²’dir.¹⁵

En fazla yağışı kış mevsiminde alan İnegöl ilçesi, Karadeniz ve Akdeniz iklimleri arasında geçiş karakteri göstermektedir. Yağışın en az olduğu yaz ayları, oldukça sıcak geçmektedir. Kar yağışının en yoğun olduğu Ocak ve Şubat aylarında, hava çok soğumakta ve don olayları sık görülmektedir. Kış aylarının ortalama sıcaklık değeri 2,3°; yaz aylarının ortalama değeri de 21,9°’dir. Yıllık sıcaklık ortalaması ise 12,4°’yi bulmaktadır. Ölçülen en yüksek ve en düşük sıcaklıklar ise 41,2° ile -

¹¹ “İnegöl kazâsı, Garben Aksu ve Cebel-i Keşiş cenuben Cebel-i mezkûr ile Kurşunlu şarken Pazarcık ve Bilecik şimalen Yenişehir ile muhattır. Şimalden cenuba dört ve şarktan garba iki saat mümtedd (uzayan) olan bir ovanın vasatında ve 4000 kilometre murabbâındadır. İşbu kasabanın suları oldukça hafif ve havası latiftir. Keşiş Dağı’nın cenub-ı şarkiden şimal-i garbiye doğru imtidât eden bir ucunun karşısında ve etrafı cibal ile muhat olub ağaçlı ve çemenzâr-şirin (yeşil) bir kasabadır.” Bkz. *Salnâme-i Hudâvendigâr*, Def’a 12, 1302/1884-1885, Ferâizcizade Matbaası, s. 425.

¹² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def’a 25, 1316/1898-1899, Matba’a-i Vilayet, s. 322.

¹³ Geçmişten beri Mudanya ve Gemlik limanlarıyla ekonomik irtibat canlılığını korumuştur. İnegöl’den kamu ihtiyacı dolayısıyla alımı yapılan buğday ve arpanın Mudanya iskelesine nakledilmesine dair 21 Eylül 1787 tarihli ferman için bkz. İ.Ş.S., B 375, 65/b, 8 Z 1201. Benzer şekilde Gemlik iskelesine kereste nakline dair fermanlar da mevcuttur.

¹⁴ Yüceşahin, a.g.t., s. 2.

¹⁵ <https://www.hgk.msb.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>.

22,7° dir.¹⁶ İlçede Akdeniz iklimine oranla yaz sıcaklık değerlerinin daha düşük olduğu ve kış aylarının da daha sert geçtiği görülmektedir.

Uludağ ve onun devamı niteliğindeki Domaniç Yirce Dağları, İnegöl Havzası'nın güney kısmını çevrelemektedir. Uludağ eteklerinden başlayıp Mezit Boğazı'na kadar devam eden yükseltisi fazla alanları ekonomik açıdan kıymetli ormanlar kaplarken, ilçenin kuzeyinde karasal iklime bağlı bitki örtüsü hâkim bulunmaktadır. İnegöl ilçesi ve çevresi 104.447 hektarlık alanıyla Türkiye ortalamasının üzerinde ormana sahiptir. İlçenin ormanlarında kayın, çam, köknar, meşe, ıhlamur, karaağaç, kestane ve ceviz türü ağaçlar mevcuttur.¹⁷ Osmanlı Devleti zamanında kereste üretimi ve kürek yapımında ormanlardan yararlanılmıştır.¹⁸

Ormanların daha yukarı kısımlarında, eskiden hayvancılık amacıyla kullanılan ve halen değişik şekillerde yararlanılmaya devam edilen birçok yayla bulunmaktadır. Alaçam, Boğazova, Arapoturağı, Başalan, Kıranköy, Tepeltepe, Taraklı, Bataklı, Eğrelti, Yanaklı, Paşaçayırı, Çiçek, Ardıçlı, Paşaaalan, Gökgeleş, Sarıçayır, Arpalık ve Gazelli yaylaları bunlardan bazılarıdır.¹⁹

İnegöl ilçesi, Marmara Denizi'ne yakındır. Deniz ile ilçe arasında yüzey şekillerinin çok yüksek olmayışı sebebiyle iklim ve bitki örtüsü üzerinde, denizin etkisi hissedilmektedir.

Eski çağlardan beri insanların İnegöl ve havalisini tercih etmelerinin sebeplerinden biri zengin su kaynaklarına sahip bulunmasıdır. İnegöl Ovası, birçok akarsu tarafından beslenen, hidrografik saha niteliği taşımaktadır. Havza, İnegöl Ovası'nın oluşturduğu taban kısmı ile etrafında yüksek dağ ve platolardan ibarettir.²⁰ Akarsu sistemini Kocadere ve havza tabanında onunla birleşen nehirler teşkil ederler. Bu havzaya Uludağ ve Domaniç Dağları'ndan Karadere, Akdere, Hocaköy, Bedre,

---

¹⁶ *İnegöl Tanıtım ve Kent Rehberi*, Haz. İnegöl Kent Konseyi Kültür Sanat Turizm ve Tarih Çalışma Grubu, 2013, s. 16.

¹⁷ *İnegöl Kent ve Tanıtım Rehberi*, a.g.e., s. 17; Ormanlardaki ağaç türlerine göre dağılım ise şöyledir: Tahtaköprü civarında %90 kayın, Uludağ civarında %70 çam, %20 kayın, Mezit bölgesi ormanlarında ise %80 kayın, %15 meşe ağaçlarına rastlanmaktadır. Bkz. <http://www.inegol.gov.tr>, 13 Temmuz 2016.

¹⁸ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 23, 1314/1896-1897, Matba'a-i Vilayet, s. 312.

¹⁹ <http://www.inegol.gov.tr>, 13 Temmuz 2016.

²⁰ M. Yıldız Hoşgören, *İnegöl Havzası'nın Jeomorfolojisi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 1975, s. V-VI.

Akçasu ve Çamlık Dereleri; Ahı Dağı'ndan Değirmen, Dömez, Güngörmez, Karanlık ve Çayköy Dereleri gibi akarsular su taşımaktadır. İnegöl Havzası'nın en önemli akarsularını Uludağ külesiyle Domaniç Dağları'nın kuzey eteklerinden doğanlar oluşturur. İnegöl Ovası'nda toplanan nehirler bir müddet havzanın ekseninde yoluna devam eder ve Kocasu'ya karışır.²¹ Daha sonra Hamzabey Boğazı'nı aşarak Yenişehir Havzası'na ulaştığında Sakarya Nehri'nin bir kolu olan "Göksu" adını alır ve Bilecik iline bağlı Osmaneli ilçesi yakınında Sakarya Nehri'ne katılır.²²

"Bursa Kütüğü" yazarı Kepecioğlu da İnegöl hakkında şunları kaleme almıştır: "Kuzeyinde Yenişehir, doğusunda Bilecik, güneyinde Kütahya ve batısında Bursa kazalarıyla çevrilmiştir. Uzunluğu yetmiş beş ve genişliği yirmi beş kilometre imtidâdındaki İnegöl Ovası bu kazanın zirâî ehemmiyetini yükseltir. Diğer arazisi dağlık ve ormanlık olmakla beraber Ahu Dağı, Domaniç ve Uludağlar da bu kaza çevresindedir. Bu dağlarda zengin madenler mevcuttur. Vaktiyle pek istifade edilmişse de son asır zarfında kıymetini kaybetmiştir. Çitli köyü yakınındaki maden suyu şöhret bulmuştur. Çayır, Akça, Bedre Suyu, Hocaköy Suyu vesair sular Deliklikaya mevkiinde birleşerek Yenişehir Ovası'ndan Göksu adıyla Sakarya'ya varır. Bu sular üzerinde birçok değirmenler ve hızarlar vardır. Bursa'nın kullandığı kerestelerin büyük bir kısmı İnegöl'den gelir. İnegöl'ün havası güzel ve latiftir. Ahalisi çalışkandır. Umumiyetle ticaret, ziraat ve ormancılıkla meşguldür."²³

İnegöl ilçesi, denizden ortalama 300-350 metre yükseklikte ve yaklaşık 148 km²'lik alanı kaplayan bir ovanın ortasında kuruludur. Havza jeolojik bakımdan oluşumunu, Paleozoik Dönemdeki tektonik hareketler ile Alp Orojenezinin muhtelif dönemlerindeki hareketlerinden etkilenerek tamamlamıştır. Ova, güneybatısından başlayarak güneydoğusuna kadar devam eden Uludağ sırasının eteğindeki tepeler ile kuzeyde Alanyurt tepeleri ve Eymir sırtları arasındaki alanı kaplamaktadır.²⁴ Yer yer genişliği değişen havzanın, doğuda Kurşunlu'dan batıda Akıncılar'a kadar uzunluğu 24 km'yi bulmaktadır. Hocaköy ile Alanyurt arasında 9 km'ye ulaşan havza genişliği Hamamlı civarında yaklaşık 4 km iken, Kurşunlu da 1 km'ye kadar düştüğü

---

²¹ Ardel, a.g.m., s. 85-86.

²² Hoşgören, a.g.e., s. 8.

²³ Kepecioğlu, a.g.e., s. 236-237.

²⁴ Ardel, a.g.m., s. 64.

görülmektedir. Ova tabanı akarsuların taşımış olduğu zengin alüvyon topraklarla kaplıdır. Ovanın güneyine doğru ortalama yükseltisi 700 m'yi bulan tepelerin özelliği granit, gnays ve mermerlerden oluşmasıdır. Havzanın güneyinde Uludağ ve onun devamı durumundaki Domaniç Dağları (1794 m), doğuda yükseltisi 1030 m'ye ulaşan Ahı Dağı bulunmaktadır. Kuzeyinde, Yenişehir Ovası ile İnegöl Havzası'nı birleştiren Yenişehir Eşiği, kuzeybatısında ise Bursa Eşiği yer almaktadır. Bu iki ilçeyi ayıran Küpelitepe (558 m) ve Karadoruk Tepesi (534 m)'nin yer aldığı plato sahası mevcuttur. Kocadere'nin açmış olduğu boğazla iki çukur saha birleşmiştir.²⁵

3. Yollar

İnegöl ilçesi idarî olarak bağlı bulunduğu Bursa'ya 45, Domaniç ilçesine 47, Yenişehir ilçesine 27, Eskişehir iline 105, Pazaryeri ilçesine 42, Gemlik ve Mudanya Limanları'na yaklaşık olarak 80 km uzaklıktadır. Bursa- İnegöl - Eskişehir yolu, Mezit Boğazı istikametinde devam eden yol, önce Bozüyük ilçesine, oradan Eskişehir ve Ankara'ya ulaşmaktadır. İnegöl ilçesi konumu ve Güney Marmara Bölümü'nü Orta Anadolu'ya bağlama özelliği itibariyle son dönemlerde oldukça yoğun göç alan kentlerdendir.

İnegöl ilçesi günümüzde olduğu gibi eskiden de önemli bir yol güzergâhında bulunmaktaydı. İnegöl'den geçen yol, Ahı Dağı'nı aşarak Ermenipazarı/Pazaryeri'ne oradan Eskişehir'e ulaşırdı. Roma döneminde Bursa'yı Amasya'ya bağlayan yol şebekesi İnegöl'ü alakadar etmekteydi. Yol ağı İnegöl Ovası'na ulaştıktan sonra Ahı Beli'ni geçerek Eskişehir'e varmaktaydı. Her ne kadar dinî ve askerî anlamda birincil derecedeki yol ağı İnegöl'ün doğusundan geçmekteyse de, stratejik önemini muhafaza etmiş olan Bursa'ya olan yakınlığından dolayı İnegöl'ün ulaşım ağının çok değer kaybetmediği söylenebilir.²⁶

Yolların ulaşım, haberleşme, ticaret ve diğer ekonomik faaliyetler için taşıdığı önem bilinen bir husustur. Osmanlı Devleti de bu önemin farkında olarak Anadolu ve Rumeli'de ana yollar ile bunlarını birbirine bağlayan tali derecede yollar yapmıştır. Ana

---

²⁵ Hoşgören, a.g.e., s. 5-6.

²⁶ Yüceşahin, a.g.t., s. 39.

yollar sağ, sol ve orta kol olarak isimlendirilmiştir.²⁷ Bursa'dan başlayan ticarî ve ekonomik yolculuklarda İnegöl üzerinden Yenişehir yönüne gidilerek Sapanca'dan orta ve sol kol güzergâhına girilirdi. İkinci bir rota olarak Eskişehir'den devam edilerek Ankara ve Konya'ya ulaşıldı. Keza Bursa'dan Kütahya ve Afyon'a giden en kısa yol İnegöl, Domaniç, Tavşanlı hattından sağlanırdı.²⁸

Evliya Çelebi hacca giderken İnegöl'den geçmiştir. Eserinde belirttiğine göre, 1671 yılında hacca giderken Aksu nahiyesi, Kadimi Derbendi ve Yenice-i Gayrimüslim köyünden devam ederek İnegöl kasabasına ulaşmıştır. Çelebi daha sonra Muzal köyü-Domaniç Derbendi- Tavşanlı ve Kütahya yol hattını takip etmiştir. Çelebi, eserinde yolculuğunu şöyle anlatır:

“Bursa'nın nahiyesi olan Aksu kasabası, İnegöl kazasının subaşılığıdır. Yerleşimi Aksu'nun iki tarafında kurulmuş kasabacıktır. Küçük bir camisi, hamamı ve on dükkânı vardır. Aksu, Cebel-i Papas'dan (Uludağ) doğup Nilüfer'e karışır. Doğuya doğru gidip Kadimî Bel (Akıncılar köyü civarı) dedikleri haramilerin pusu yerleri geçildiğinde İnegöl'e varılır. Kasaba, Sultan Osmancık tarafından Rumlardan fethedilmiştir. Bursa Sancağı'nda paşa hassı voyvodalığıdır ve 66 köyü vardır. Şehir merkezi İnegöl Ovası'nın tam ortasında yüksek bir yerde kurulmuştur. Kible tarafına devamla Hamamlı köyü boğazına doğru yarım saat gittik ve Keşiş Dağı'ndan doğan İnce Nehir'i atlarla geçtik. Devam edince Zalderbendi köyüne (Muzal) varılır. Burası İnegöl nahiyesi köylerinden, 100 haneli mamur Türk beldesidir. Derbent ağzında olmakla örfî vergilerden muaf olan müsellemlerdir. Domaniç Dağı adlı derbenti Allaha sığınarak aşarak Domaniç'e devam etmişlerdir.”²⁹

Angelacoma yerleşimi Bizans Dönemi'nde İnegöl Cumatepe höyüğü üzerinde kurulu bulunan ve Osmanlıların aldığı kasaba merkezidir. Bu yerleşim yapay bir tepe üzerinde inşa edilmiştir ve yolların düğümlendiği merkezi bir konumda bulunmaktadır. “Höyük” denilen eski yerleşim merkezleri de konum itibarıyla yolların yakınında konumlanmışlardır.³⁰ İnegöl ve Tavşanlı höyüklerinde yapılan kazılarda ele geçirilen bulgular aynı dönemi işaret etmektedir. Aynı kültür ve medeniyetin olması bu

²⁷ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yollardan Anadolu sağ kolu; Üsküdar, Eskişehir, Akşehir, Konya, Adana, Antakya ve Halep'e gitmekteydi. Orta kol; Üsküdar, Gebze, İzmit, Sapanca, Geyve, Hendek, Ayaş, Düzce-Bolu, Hacıhamza, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas, Malatya ve Diyarbakir'e, Sol kol ise; Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolu takip ederek buradan Karahisar'ı Şarki, Bayburt, Tercan, Erzurum ve Kars'a ulaşırdı. Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, s. 123.

²⁸ Emre Saticı, *19. Yüzyılda Hudâvendigâr Vilayeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2008, s. 358.

²⁹ Evliyâ Çelebi, a.g.e., s. 10-12.

³⁰ Yüceşahin, a.g.t., s. 29.

havzaların birbiriyle bağlantıda olduklarını ve aktif bir yol hattının varlığını göstermektedir. Bursa'yı Kütahya'ya bağlayan istasyonlardan biri Tavşanlı'dır.³¹

Osmanlı payitahtı Bursa iken Germiyan Beyliği'nin merkezi konumundaki Kütahya iline giden yol İnegöl ve Tavşanlı'dan geçmekteydi.³² Franz Taeschner “*Bu devirde Anadolu yolları şebekesi, yeni kurulan mühim beyliklerin idareleri büyük merkezî caddeden uzakta kaldığından bir müddet değişime uğramıştır. Bu esnada İstanbul'dan Anadolu'ya ulaşmak isteyenler, öncelikle Osmanlılar'ın başkenti Bursa'ya uğrar; bundan sonra Germiyanogulları'nın merkezi olan Kütahya'ya ve oradan Akşehir'e seyahat eder. Buradan itibaren Germiyan ülkesine dâhil olup Konya'ya, fakat buradan itibaren tekrar yoldan ayrılarak Larende'ye ulaşır. Buradan ya Ereğli üzerinden, pek eskiden beri meşhur olan Toros geçitlerinden (şimdiki Gülek Boğazı'ndan) geçilir yahut Larende'den doğrudan doğruya dağlar üzerinden Silifke'ye (Selevcia) ve oradan Tarsus'a gider.*” diye yazmıştır. Başkenti Bursa olan Osmanlı ülkesinde ise yukarıda belirtilen Kütahya'ya bağlı olan ana yoldan başka birtakım yollar daha vardı. Bunlardan biri de Bursa'dan başlayarak Eskişehir, Ankara, Çorum üzerinden Amasya'ya giden yoldu.³³

Bursa'yı çevreye bağlayan belli başlı yollar bulunmaktaydı. Bunlardan biri de Bursa'yı İnegöl üzerinden Orta Sakarya Havzası'na ve oradan Sivrihisar ve Beypazarı'na ulaştıran yoldu. Bu yol üzerinde ahi unvanı taşıyan köylere rastlamak mümkündür. Bahsedilen yol üzerinde, Ermeni Derbent'i ve Ahi Bel'i bulunmaktadır.³⁴

³¹ Tahsin Özgüç, “Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları”, *Belleten*, C. X, S. 40, Ankara, TTK Basımevi, 1946, s. 568.

³² Osmanlı Bursa'sının diğer yerlerle bağlantısı için bkz Emrah Çetin, “Franz Taeschner'in Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti İsimli Eseri Üzerine Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, Mart 2014, yıl 7, S. XVII, s. 334; Özgüç, a.g.m., s. 559.

³³ Emrah Çetin, a.g.m., s. 334.

³⁴ Osman Gazi'nin arkadaşlarıyla yaptığı istişare neticesinde İnegöl'ü fethetmek istediği Osmanlı kroniklerinde aktarılmaktadır. Buna sebep olarak da İnegöl tekfuruna Aya Nikola'nın Türklerin yaylak kışlak yolu üzerinde Türklere saldırdığı ve zarar verdiği belirtilmektedir. Bilindiği üzere Söğüt'ten hareket eden Türkmenler önce, dost olan Bilecik tekfuruna ağırlıklarını bırakır yayladan dönüşlerinde de halı, yağ, peynir gibi hediyeler takdim ederek emanetlerini geri alırlardı. Bkz. Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi*, C. 1, 2. b., Yay. Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, Ankara, TTK Yay., 1987, s. 80-81. Söğüt'ten başlayan bu yol kuzeybatı istikametinde devam ederek Bilecik'e varırdı, ardından kervanın güneye yönelerek Pazaryeri'ne vardığı, sonra Ahi Beli'ni aşarak İnegöl Ovası'na indiği tahmin edilebilir. Oradan Kurşunlu, Muzal ve Tahtaköprü güzergâhı takip edilerek Domaniç'e gidilmiş olmalıdır.

Ahi yerleşimlerinde bulunan zaviyelerin, yolun güvenliğini sağlamak amacıyla kuruldukları düşünülebilir.³⁵

İnegöl ilçe merkezine bağlı Ortaköy’de bulunan ve Dayı Karacabey tarafından eski İnegöl-Domaniç yolu üzerine inşa ettirilen kervansaray, yolun önemini ve ticarî potansiyelini göstermektedir. Aynı şekilde Cafer Paşa tarafından kasaba merkezinde yapılan Cafer Paşa Kervansarayı da uzun yıllar hizmet vermiş, zamanla tahrip olduğu için tamir ve yenileme yapılarak kullanılmaya devam edilmiştir. İnegöl Havzası ile Yenişehir Ovası’nı birleştiren yol güzergâhı kullanılmakla birlikte çok yoğun olmadığı anlaşılmaktadır.

Yolların güvenliği için Osmanlı Devleti “derbent köyleri” tesis ederek, yollarda karşılaşılan asayiş problemlerini çözmeye çalışmıştır. Derbent görevi daha çok korkulu, tehlikeli ve sık sık eşkıya baskınına maruz kalan boğaz ve geçit yerlerinde uygulanmıştır. Derbentler güvenliği sağlama dışında ıssız yerlerin şenlendirilmesi amacını da taşımıştır. Derbentçilikle görevli olan çevre köy ahalisinin bir kısmı ya da tamamı örfî tekâliften ve avârız vergisinden muaf tutulmuştur.³⁶ Görevlendirilen kişilerin görev yerlerinden hareketle, mevki olarak stratejik önem taşıyan yerleri tespit imkânı bulunmaktadır. Özellikle geçitlerin olduğu yerlerde, huzur bozan ve yol güvenliğini tehdit eden oluşumlar dikkat çekicidir.³⁷ Evliya Çelebi, hac yolculuğu esnasında Bursa’dan İnegöl’e doğru gelirken Aksu’yu geçtikten sonra “Kadimi Beli” denilen yerde haramilerin pusu kurma ihtimalini nakletmiştir. Aynı şekilde Zal (Muzal) Derbendi’nden Domaniç’e yol alırken saldırıya maruz kalmamak için, hızlı bir şekilde yol aldıklarından bahsetmiştir.³⁸ Muzal gibi derbent yakınındaki köylerin, öteden beri

³⁵ Hülya Taş, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Yıllarında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri”, *Osman Gazi ve Dönemi*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, İstanbul, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., 2010, s. 105.

³⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, 4. b., Ankara, TTK Yay., 1998, s. 173-174.

³⁷ Konuyla ilgili olarak, Mindos yerleşmesinin İnegöl-Keles yolunu kontrol etmek amacıyla gözetleme kulesi olarak oluşturulduğu tahmin edilebilir.

³⁸ “Cânib-i şarka gidip Kadimi Bel tabir ettikleri haramilerin kemingâh yerlerin ‘ubûr edip üç saatte’ İnegöl’e varıldığını ifade etmiştir. Bkz. Evliya çelebi, a.g.e., s. 10; Muzal Derbendi’ni anlatırken “yüz evli mamur Etrak beldedir. Ve gayet derbent ağzında olmak ile cemi-i tekâlif-i şâkkadan muaf müsellemler bir alay müsellimlerdir. Bundan iki pamukçu etraki refikler alıp ale’s-sabah azm-i râh ederek Domaliç Dağı nam derbent mütevekkilen alellah deyip sarp cengelistan ve hıyâban içre girdikte bize refik olan Etrakler “yollar eminliktir ve bu şahrahtan gayri sağa sola sapar yol yoktur, varın sıhhat ile” deyip ormanlık içine girip kayboldular.” Yola devam eden Çelebi ve arkadaşları ileride ağaç üzerinde yolları gözleyen bir eşkıya görürler ve atlarını hızlandırarak oradan uzaklaşırlar. Bkz. Evliyâ Çelebi, a.g.e., 12-13.

güvenlikle ilgili işlerde istihdamı ve karşılığında köylülerin bir kısım örfi vergilerden muafiyeti bilinen bir husustur. Nitekim 1570 tarihli arazi tahririnde “Domanıç Beli” diye bilinen derbentin savunma ve şenlendirilmesinde köy ahalisinden görevli olanların, örfi vergilerden muaf olacağı belirtilmiştir. Çelebi’nin karşılaştığı sorunun XIX. yüzyılda da devam ettiği şer‘iyye sicillerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁹

B. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İNEGÖL

1. Eski Çağlarda

İnsanların yerleşik hayata geçiş için aradığı özelliklerin başında tabii olarak su kaynakları, yani akarsular ile etrafında tarım yapabilecek verimli arazilerin bulunması, gelmektedir. İnegöl ve çevresi coğrafi özellikleri bakımından aranan şartları fazlasıyla taşımaktadır. Bundan dolayı yörede Neolitik ve Paleolitik Dönem’e ait birçok yerleşme yeri bulunduğu arkeologlar tarafından tespit edilmiştir. Irmak kenarlarına yerleşen ve ziraata uygun topraklarda tarımsal üretim yapan insanoğlunun yöredeki iskân tarihi eski çağlardan itibaren günümüze kadar kesintisiz şekilde sürmüştür.

İnegöl’ün yerleşim tarihinin, yapılan kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen bulgularla MÖ. 3000 yılına uzandığı saptanmıştır. Tarih öncesi döneme ait tespitler tarih öncesi yaşama alanları sayabileceğimiz höyük alanlarında gerçekleştirilen kazı ve yüzey çalışmalarıyla ortaya konmuştur.⁴⁰ Höyükler birbirine yakın mesafede ve yol güzergâhına yakın yerlerde konumlanmıştır. Böylece yerleşim yerleri arasında ulaşım kolaylığı sağlanmış, ticarî ve kültürel iletişim artmıştır. Bu durumun bir diğer avantajı da dış tehlikelere karşı savunma olanağı vermesidir.⁴¹ Anadolu’da birçok yerde bulunduğu gibi İnegöl’de de tescilli altı adet höyük yerleşimi bulunmaktadır. Bunlar

³⁹ Muzal köyü imamı Ömer Efendi’nin eşkıyanın saldırısına uğradığı ve bir miktar eşyasının çalındığına dair bkz. İ.Ş.S., B 375, 13/a.

⁴⁰ Höyüklerin oluşumu yaklaşık olarak şu şekilde olmaktadır: Irmak kenarlarına yerleşen insanların kurdukları yerleşim birimleri zamanın yıkıcı etkisi gibi doğal ya da savaş ve deprem gibi doğal olmayan şekilde tahrip edilebilmekteydi. Ana malzemesi kerpiç olan yapılar düzleştirilerek üzerine ihtiyaç duyulan barınma birimleri tekrar yapılır, yani iskân mahalleri oluşturulurdu. Höyükler genelde düz alanlarda, ırmak kenarlarında ve savunması kolay coğrafyada bulunur. Böylece yüzyıllar geçince birkaç yerleşim katı ve onlarca metre yüksekliğe ulaşan yerleşim yükseltileri oluşurdu. Bkz. Yüceşahin, a.g.t., s. 25.

⁴¹ Aziz Novruzlu, “Bursa-İnegöl Son Kalkolitik ve Bronz Çağlarında”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, s. 265.

Belediye binası arkasında bulunan ve üzerinde arkeolojik kazılar yapılan Cuma Tepe, İnegöl 2, Şıbalı, Boğazköy, Palangatepe ve Kurşunlu Höyükleri'dir. Bu yerleşimlerin yüzyıllar boyunca kazandığı yükseklik, düşman saldırılarına karşı koruma avantajı sağlamanın yanı sıra havadar ve ferah yaşam koşuluyla da sağlıklı bir ortam sunmuştur.⁴²

Alman arkeolog Kurt Bittel ve daha sonra İ. Kılıç Kökten, Cuma Tepe höyüğünde araştırmalar yapmışlardır. Bittel, 1936-1939 yılları arasında yaptığı çalışmalarda Cuma Tepe Höyüğü'nün 12 metre yüksekliğe sahip olduğunu ve birçok katmandan oluştuğunu ifade etmiştir. Araştırmalarda tarih öncesi döneme ait bir kısım eşyalar bulunmuştur. Bunlar arasında seramikler, kulplu-kulpsuz vazolar, kırık parçalar bulunmaktadır.⁴³ Bu bilgiler doğrultusunda seramiklerin Troya I ile benzerlik gösterdiği ve İnegöl Havzası'nda yaşayanların Batı Frigya kültürleriyle irtibatının bulunduğu belirtilmiştir. Yukarı katmanlarda ise Troya V ve Troya VI ile benzer parçaların bulunduğu görülmüştür. İnegöl Kültür Havzası'nın, doğusundaki Bozüyük ve Demircihöyük'teki kültürler ile batıdaki kültürlerin kesişme çizgisinde bulunduğu tespit edilmiştir. İnegöl ile Tavşanlı Höyükleri'nden anlaşıldığı üzere etkileşimin daha çok batıyla olduğu ve doğudan ziyade batıdaki kültürlerin yayılış sahasını oluşturduğu saptanmıştır. Belirtilen höyüklerde Hitit medeniyetine ait malzemelere rastlanılmaması bu kanıyı güçlendirmektedir. Detaylı bir kazı çalışması yapılmasa da Akhisar Höyüğü'nün (Palangatepe) çapını ve büyüklüğünü dikkate alan Bittel, burada önemli yerleşim katmanlarının bulunabileceğini ve bunun tarih öncesi döneme kadar uzanacağı tespitinde bulunmuştur. Höyüklerin konumunda dikkat çeken husus hepsinin ulaşım ağının, yolların yakınında kurulmuş olmalarıdır.⁴⁴

Yaklaşık 5000 yıllık bir tarihi geçmişe sahip olan İnegöl ve çevresinde çeşitli uygarlıklar hüküm sürmüşlerdir. Yöreyi egemenliği altında bulunduran medeniyetler

---

⁴² *İnegöl Kent ve Tanıtım Rehberi*, a.g.e., s. 38; Özgüç, a.g.m., s. 557-624; İ. Kılıç Kökten; "Kuzeybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler", *Ankara Üniversitesi DTDF Dergisi*, C. 9, S. 3, Ankara, 1951, s. 201-214.

⁴³ Hazal Çıtakoğlu, Gonca Gülsefa, "İnegöl Kent Müzesi'nde Sergilenen Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemi Seramikleri", *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, s. 340.

⁴⁴ Yüceşahin, a.g.t., s. 27-33.

sırasıyla Frigyalılar, Lidyalılar, Persler, Makedonyalılar, Bitinyalılar, Romalılar ve Bizans İmparatorluğu'dur.⁴⁵

Trak kökenli Bitinyalılar MÖ. VII. yüzyıldan itibaren Trakya'dan göç ederek Anadolu'ya gelmiştir. Önemli kentleri Prusa (Bursa), Nikomedeia (İzmit) ve İznikmid (İznik)'ti. Bu dönemde Bursa'nın stratejik konumuna binaen, İnegöl de önem kazanmıştır. Bitinya'nın coğrafi sınırları batıda Orhaneli Çayı'ndan (Rhyndacus) doğuda Sakarya Havzası'yla sınırlı bir coğrafi bölgeyi kapsıyordu.⁴⁶ Bitinyalılar döneminde başkent konumundaki Prusa (Bursa) MÖ. 74'te Roma'ya bağlandığında Nikomedeia'ya (İzmit) taşındı. Roma İmparatorluğu'nun MS. 395 yılında bölünmesiyle Bizans egemenliğine giren İnegöl ve çevresi Osmanlı Beyliği'ne katılincaya kadar tekfurluk merkezi olarak mevcudiyetini sürdürmüştür. 1078 tarihinde Selçuklu egemenliğine giren İnegöl, 1097'de Haçlı Savaşlarıyla tekrar Bizans yönetimine geçmiştir. Osman Gazi'nin fethine kadar birkaç kez Türkler ve Bizanslılar arasında el değiştirmiştir.⁴⁷

Höyükte yapılan kazılarda Roma dönemine ait mezarlar bulunmuş ve seramik parçalarına rastlanmıştır. Bu dönemde en önemli yol şebekesi Kadıköy'den başlayıp İzmit, İznik, Osmaneli'ne doğru devam eden Roma Caddesi olup daha sonra "hacıyolu" ismini almıştır. Her ne kadar birinci derece önem taşıyan askerî ve dinî yol İnegöl'ün doğusundan geçse de bu dönemde Bursa'nın taşıdığı stratejik konumdan dolayı İnegöl de değerini korumuştur. Bursa'yı, Eskişehir'e bağlayan yol şebekesi İnegöl'e varır ve Ahi Bel'ini aşarak Ermeni Pazarı'na oradan da Eskişehir'e ulaşırdı.⁴⁸

Roma döneminde Bursa ve çevresindeki ovalarda topraklar işlenerek tahıl ve sebze yetiştirilmiştir. Bunun yanı sıra küçükbaş ve büyükbaş hayvan beslenerek hayvansal gıda üretimi yapılmış, ormanlardan yararlanılmıştır. Yine bu dönemde şehir ve kasaba etrafında oluşan çiftliklerde üretilen ürünlerin fazlası, büyük kentlerin

---

⁴⁵ *İnegöl Kent ve Tanıtım Rehberi*, a.g.e., s. 39.

⁴⁶ Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 1, (çev. Ali Suat), Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., 2002, s. 94.

⁴⁷ İsmail Cengiz, *Prusa'dan Günümüze Bursa: "Medeniyetin İpek Şehri"*, 4. b., İstanbul, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2008, s. 83.

⁴⁸ Yüceşahin, a.g.t., s. 39.

ihtiyacına yönlendirilmiştir. Bitinya bölgesinde bulunan arazilerin İmparatorlara ve önemli konumdaki devlet yöneticilerine ait olduğu görülmektedir.⁴⁹

2. Bizans Dönemi

İnegöl'de Bizans Devleti'nin egemenliği, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla (MS 395) başlamış ve uzun asırlar devam etmiştir. Roma dönemindeki gibi Bizans döneminde de tarım ve hayvancılığın egemen olduğu bir ekonomik yapının varlığı tahmin edilmektedir. Bitinya bölgesinde on binlerce dönümü işleyen 250 – 300 civarında olduğu sanılan büyük çiftlik ve köyler, imparatorluk merkezinin ihtiyaçlarına göre çeltikçi, meyveci, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiricisi olarak organize edilmiştir.⁵⁰ İnegöl'ün güneyini kaplayan ormanlardan elde edilen kereste üretimi de önemli bir ekonomik faaliyet türüdür.

Osmanlı idaresinden önce, Bizans Devleti'nin Anadolu'daki egemenliği zayıflayınca Hıristiyan beylerin kendi feodal yapılarını oluşturduğu görülmektedir. Bu dönemde İnegöl'de de Angelacoma adında bir tekfurluk merkezinin olduğu tahmin edilmektedir.⁵¹ Bununla birlikte kuruluşun yaklaşık iki asır sonra kaleme alınan Osmanlı tarihlerinde Osman Bey'e düşmanlığı anlatılan Aya Nikola, "İnegöl" tekfuru olarak yazılmış, kentin önceki dönemde taşıdığı isme dair bilgi verilmemiştir.

Tahrir defterlerinden yararlanarak Bizans dönemine ait çok sayıda kır yerleşiminin ismini ve lokalizasyonunu yapmak mümkündür. Yerleşmeler, kasaba etrafında köy ve çiftlik şeklinde çevrelenirken yüksek yerlerde yolların güvenliğini ve kontrolünü sağlayan kuleler bulunmaktaydı.⁵² Köylerin ova tabanında değil de kasabanın batısında biraz yüksekte kurulmuş olması havzada su seviyesinin yerleşmeyi ve yaşamı engellediğini göstermektedir. Angelacoma (İnegöl kasabası) yolların düğümlendiği yerde ovanın ortasında höyük üzerinde kurulmuş bulunuyordu.⁵³

⁴⁹ Raif Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul, Avrasya Etnoğrafya Yayınları, 2000, s. 92.

⁵⁰ Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, a.g.e., s. 79.

⁵¹ Osmanlı tarihlerinde ve tahrir defterlerinde Bizans Dönemi yerleşimlerinden olan birçok köyün isimleri belirtilmesine rağmen Angelokoma ismi zikredilmemiştir.

⁵² Yüceşahin, a.g.t., s. 48.

⁵³ Höyük etrafına göre doğal bir yükseklik kazandığı için güvenli bir konuma sahiptir. Yapılan kazı ve yüzey çalışmalarında höyüğün etrafında herhangi bir sur kalıntısına rastlanmamıştır.

Doma (Şehitler), Bedros (Çayyaka), Agsar-Aghaassar (Akhisar), Kolca-Kronella (Kulaca), Kirlas (Paşaören), Sırnas (Sarıpınar), Lipodoma (Maden), Boğaz (Boğazköy), Ösren (İsaören), Tatavlenoncoma (Gülbağçe), Lophoi (Eskikaracakaya), Bohk (Özlüce)⁵⁴, Mindus⁵⁵, Adaöğüyü (Hamzabey) lokalizasyonu tespit edilebilen Bizans yerleşimleridir. Bednos⁵⁶, Hordoni, İstavros, Kirmiş'in yeri tam olarak belirlenememiştir. Bunların birçoğunun üzerinde ya da yanında Osmanlı köyleri kurulmuş, birçok kale ve yol kalıntısı yakın zamanlara kadar ulaşmıştır.⁵⁷

Günümüzde Ortaköy, Hamamlı, Bilal ve Alibeyköy'ün olduğu yerlerde Bizans döneminden kalan herhangi bir yerleşim yerinin izine rastlanmamıştır. Bu durumun muhtemel nedeni havza tabanında bir gölün mevcudiyetidir. Osmanlı döneminde Su-sığırlık (Alibeyköy) kurularak ovada sığır ve manda yetiştiriciliği yapılmış daha sonra hayvanlar Bursa Su-sığırlık'a (Gürsu) nakledilmiştir. Birçok köyde çeltik üretiminin tahrir defterlerine yansımaları da bunu teyit etmektedir. Doma (Şehitler), Ösren (İsaören), Kolca (Kulaca), Agsar (Akhisar) ova tabanından yüksekte bataklıktan etkilenmeyen yerlerde kurulmuştur.

Kirlas, Sırnas, Lipodoma, Tatavlenonkome, Bedros gibi kırsal birimler su kaynaklarının bolca bulunduğu, ormanların başladığı yamaçlarda kurularak ekonomik olarak ormanları kullanmış aynı zamanda güvenli bir bölgede konumlanmışlardır. Eskikaracakaya, yol üzerinde kurulan ve Mezit Boğazı'nı kontrol eden stratejik bir bölgedir.⁵⁸

---

⁵⁴ Yüceşahin, a.g.t., s. 52.

⁵⁵ Mindus bir kale yerleşimidir. Bugün İclaliye köyüne yakın bir bölgededir. İnegöl-Keles yolunu görür bir pozisyonda olduğu için tarihte stratejik öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁶ Önceden köy olan yerleşim yerinin nüfusu boşaldığı için arazileri koyun merası olarak kullanılmaya devam etmiştir. Çeltik ekilen bir noktada olmakla birlikte tam yeri belirlenememiştir. Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara, TTK Basımevi, 1988, s. 95.

⁵⁷ Eskikaracakaya'daki kale kalıntısı, Süpürdü köyü yakınında bulunan Asartepe'de Kronella/Kulaca Kalesi'nin kalıntısı ve Mindos kayalıkları ve kulesi bunlardandır.

⁵⁸ Osman Bey ve arkadaşlarının Kulaca'yı kuşatıp ele geçirmeye çalıştığı sırada Rumların Osmanlılara karşı yardım istediği Karacahisar'ın, burası olma ihtimalini dile getiren araştırmacılar mevcuttur. Bkz. Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, a.g.e., s. 21.

3. Osmanlı Dönemi

Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıkışını Batı Anadolu'daki gelişmelerden ve Bizans topraklarında kurulan Türkmen beyliklerinin kuruluş sürecinden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Bu süreci Anadolu'nun demografik yapısını değiştiren yoğun göç ile gaza ve cihat faaliyetleri belirlemiştir. Anadolu'ya göç 1020'lerde Selçuklular önderliğinde başlamış, 1220'lerden sonra ise Moğol istilası sebebiyle artarak devam etmiştir. Öyle ki XIV. yüzyıl başlarında Denizli'de 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin ve Kütahya'da 30 bin Türkmen çadırı bulunduğu kaydedilmiştir.⁵⁹ XIII. yüzyılın sonlarına doğru azalan Selçuklu yönetim gücü sebebiyle uç bölgelerde yerleşen Türkmenler, bağımsız beylikler oluşturdular. Bu beyliklerin çoğunluğunu göçlerle gelen Türkmenler oluşturmakla beraber Hıristiyan Bizans köylü unsurları da bulunmaktaydı. Kırsal alanda Türkmenlerle Rumlar bir arada yaşıyor, birbirinden faydalanıyorlardı. Merkezi otoritenin gücünü yitirmesi yalnızca Türkmenlerin değil kentlerdeki fütüvvet ehli de güçlendi.⁶⁰ Bizans'a karşı gaza, cihat ve akın yapan uç beyliklerine, iç bölgelerdeki karışıklıklardan kaçan ve gazaya katılmak isteyen kişiler de ilave oluyordu. Kısa sürede gaza ve akınlarıyla Osmanlı Beyliği Türkler arasında önemli bir konuma ulaşmıştı. Osman Bey, beyliğin yönetimini babasından devraldıktan kısa bir süre sonra çevreye akınlar yapmaya başlamış ve batıya doğru gelmeye devam eden Türkmenlerin desteğiyle Bizans tekfurlarının elindeki kasabaları ele geçirme kudretini yakalamış bulunuyordu. Özellikle İznik İmparatorluğu'nun İstanbul'a taşınması ve Paleolog hanedanının kurulması Bitinya bölgesinde idarî zayıflığa yol açmış, bu durum Türklerin rahatça hareketine imkân sağlamıştır.⁶¹

Osman Gazi'nin ilk fetih ve savaşları İnegöl yakınlarında cereyan etmiştir. Tekfur Aya-Nikola'nın düşmanca tavırları nedeniyle İnegöl'e bir saldırı yapılmış, Hamzabey köyü civarında Ermeni Beli'nde yapılan savaşta Sarı-Yatu oğlu Bay-Hoca şehit olmuştur. Daha sonra bir gece baskınıyla Kulaca kalesi ele geçirilmiştir. Türklerin bölgede hızla yayılması büyük endişeye sebep olduğundan Karacakaya tekfurundan yardım istenmiştir. Domaniç Beli'nde İkizce denilen yerde yapılan büyük savaşta

⁵⁹ Halil İncelik, *Devlet-i 'Alîyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 1. b., (Ed.) Emre Yalçın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2002, s. 3-6.

⁶⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 2. b., Haz. Ayşen Anadol, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002, s. 341.

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, 6. b., Ankara, TTK Yay., 1994, s. 105.

Osman Gazi'nin kardeşi Sarı-Yatu (Savcı) şehit olmuştur.⁶² Daha sonra Karacahisar ve Bilecik alınmıştır. İnegöl'ün alınması kararlaştırıldığında Turgutalp komutasında başlayan akına daha sonra Osman Gazi de katılmış ve 1299'da İnegöl Hisarı ele geçirilmiştir. Fetihdeki gayreti nedeniyle İnegöl'ün yönetimi Turgut Alp'e verilmiş ve uzun yıllar boyunca onun ismi yaşatılarak buraya Turguteli denilmiştir.⁶³

Osmanlı kuvvetlerinin İznik kalesini kuşatması üzerine kaledekiler merkezden kuvvet istemişler ve imparatorluk ordusu harekete geçerek Yalak Ovası'ndan karaya çıkmıştır. Bu gelişme üzerine harekete geçen Osman Bey ve akıncıları, Bizans birliklerini Koyunhisar/Bafeus Savaşı'nda mağlup etmiştir. Pahimeres'in aktarımıyla bu zafer üzerine Osman Bey, bölgede hatırı sayılır bir güce ulaşmış ve gaza için Türkler artık onun bayrağı altında toplanmışlardır. Yalakova Savaşı üzerine Osman Bey'e Selçuklu sultanı III. Alaaddin Keykubat (ö. 1302) beylik alameti olarak hilat, at, kılıç, alem ve tabıl göndermiştir. Bu zaferle, Türkmenler arasında eşsiz bir şöret ve karizma, devlet kurucusu bir bey statüsü kazanıldığı ve 27 Temmuz 1302'de Osmanlı Devleti'nin kurulduğu kabul edilebilir.⁶⁴

Osman Gazi Yenişehir'i merkez yaparak fethedilen diğer kasabalara tayinler gerçekleştirdi. Böylece komutanlar ve beylik ailesine mensup kişiler, buraları yönetmek ve buraların gelirlerini toplamak üzere görevlendirilmişti. Bu bağlamda Eskişehir, Gündüz Bey'e; Sultanönü (Karacahisar), Orhan Bey'e; Yarhisar, Hasan Alp'e; Bilecik,

---

⁶² Mehmed Neşri, a.g.e., s. 79-85. Kulaca Kalesi Türklerce ele geçirilip yakıldığında bölgedeki Rumlar iyice çaresiz kalmışlar ve Karacahisar'dan askerî kuvvet talep etmişlerdir. Mehmed Neşri'nin ifadesiyle "Bu Türkler ki gelüb bunda tavattun itdiler, etrafa el uzatmağa başladılar. Hiç tınmazsanuz, bu ilde ne sizi ne bizi kor. İmdi lâbüddür, bunları bu ilden sürüb çıkaravuz. Son pişimanlık faide itmez. Şimdiden bunlara bir çare gerek." dediklerine dair bkz. Mehmed Neşri, a.g.e., s. 85.

⁶³ Halk arasında Turgutalp (Turgut Alp'in mezarının olduğu köy), Gelene (Kayapınar), Alayna (Doğanyurdu), Süle ve Kirles (Paşaören) köylerine "Turguteli" denmesi dair bkz. Recep Akakuş, *Coğrafyadan Vatana İnegöl ve Alperenler*, İstanbul, Sahhaflar Kitap Sarayı, 2011, s. 204.

⁶⁴ Osmanlı kronikleri ve tarihleri XV. yüzyılın ikinci yarısında yani beyliğin tarih sahnesine çıkışından yaklaşık 150 sene sonra yazılmıştır. Osmanlıya dair yazılan ilk tarih kitaplarında devletin kuruluş tarihi olara 1299 yılı zikredilmiş ve sonraki dönemlerde bu kuruluş tarihi tekrarlarına gelmiştir. Çağdaş Bizans tarihçisi Pachymeres Bafeos Savaşı'nın tarihini Temmuz 1302 olarak verir. Aşıkpaşazade yukarıda belirtilen alametlerin 687/1288 Karacahisar'ın fethi üzerine Sultan tarafından beylik alameti olarak gönderildiğini aktarmaktadır. İncalık, Bapheus Savaşı'nın Osman Bey'e hanedan kurucu bey vasfı kazandırdığını ve dolayısıyla 27 Temmuz 1302 tarihinin Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. Halil İncalık, "Osman Gazi'nin Fetihleri ve Devletin Kuruluşu", *Bursa'nın Fethi ve Osman Gazi'yi Anma Sempozyumu Kitabı*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa, 2010, s.18.

ahilerin lideri bulunan Şeyh Edebalı'ya; İnegöl, Turgutalp'e verilmiştir.⁶⁵ Gaza ruhuyla Bizans kale ve kasabalarına akınlar yaparak sınırlarını genişleten Osmanlı Beyliği'ne aynı amaç ve idealleri benimseyen uçlardaki diğer Türkler de katılmışlardır.⁶⁶

Yerli halkın buraları terk etmemeleri için Osmanlı idarecileri uğraş vermiştir. Harmancık tekfuru Köse Mihail, Samsama Çavuş ve Evronos Beyler gibi Rum yöneticilerin Osman Bey ile askerî ittifak kurması ve daha sonra Müslümanlığı kabul etmeleri dikkat çekicidir.⁶⁷ Fetihler esnasında Hıristiyan köylülerinin bir kısmı yerlerini terk ederken önemli bir bölümünün de yerlerinde kaldıklarını sonradan yapılan tahrirlerden öğrenmekteyiz.⁶⁸ Baskı ve zulüm olmaması, alışageldiği eski yaşantısını devam ettirebilmesi ve uzun süredir bir arada yaşama tecrübesi bu süreci kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin teşekkülünde ve büyümesinde birçok amil vardır. Bunlar arasında beyliğin bulunduğu coğrafi konum, sınırdaki diğer Türk beylerinin Osman Gazi'ye düşmanca tavırlarının olmayışı, bilakis bazı Türkmenlerin ona katılması sayılabilir. Bizans Devleti'nin gücünü kaybetmiş olması sebebiyle Balkanlarda kolayca ilerlenmiş ve ele geçirilen topraklar, ganimetler ve insan kaynakları yanında bunlara ek olarak ilk bey ve sultanların devlet kurucu ve teşkilatçı vasıfları da büyümeyi kolaylaştırmıştır.⁶⁹

Fetihler neticesinde devlete katılan her toprak parçasında gerçekleştirilen öncelikli işlemlerden biri arazi sayımı ve ardından tahrir defterlerinin oluşturulmasıydı.⁷⁰ Tahrir, arazinin ve vergi mükelleflerinin kayıt altına alındığı bugünkü anlamıyla bir kadastro çalışması niteliği taşımaktadır. Yerleşim isimleri

⁶⁵ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, C. 1, (Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., 1974, s. 37.

⁶⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, a.g.e., s. 108-109; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, s. 84.

⁶⁷ Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, a.g.e., s. 80.

⁶⁸ "Hıristiyan nüfusun Müslüman memleketlerinde üretim amaçlı iskân edilmesi Osmanlı öncesinde de Türk devletlerinde rastlanan bir uygulamaydı. Selçuklu Türklerinin Bizans Devleti'yle mücadelesi neticesinde birçok yer boşalınca üretimde bulunarak vergi vermesi için buralarda Hıristiyan nüfus istihdam edilmiştir. Nitekim Gıyaseddin Keyhüsrev nüfus yönünden seyrekleşen Akşehir yöresine, fethettiği Menderes Havzası'ndan yerli halkı getirerek yerleştirmiştir." Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1996, s. 358-362.

⁶⁹ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. b., Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 176-183.

⁷⁰ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S. XXII, Ankara, 1991, s. 429-439.

dikkatle incelendiğinde Bizans Dönemi yerleşim birimlerine ait bilgilere bu kayıtlardan ulaşılabilir.

1487 tarihinde yapılan ilk sayımda var olan köyler Aşağı Diyedınler⁷¹ (Deydinler), Çoban, Süpürdü, Sofular⁷², Kızıl, Hoca⁷³, Kayı, At-oğlanı, Hereke, Aksu, Lipodoma⁷⁴ (Maden), Doma (Şehitler), Kestane-çukuru, Kozluvıran (Kozluören), Kirlas (Paşaören), Kırmıç⁷⁵, Gelene (Kayapınar), Genci (Turgutalp), Koçmar⁷⁶, Köçekler, Akdarma, Süle, Uluköy, Gözede, Dere, Sırnaz (Sarıpınar), Koçıköy, Orta, Konurlar, Bedre (Çayyaka), Karaçepiş'tir. Sayılan köylerden Çoban, Sofular, Hereke⁷⁷, Kestane-çukuru, Uluköy, Dere köyleri sonraki sayımlarda görünmemektedir. Bunlardan Kozluvıran, Gözede, Aksu köyleri günümüzde Kestel'e bağlıdır.

Hereke, Lipodoma, Doma, Kirlas, Sırnaz, Bedre, eski Bizans yerleşimleridir. Hereke'nin yer tespiti tam olarak belirlenemese de diğerleri günümüzde isim değiştirerek mevcudiyetini sürdürmektedir. Yeri belirlenebilen köylerden Süpürdü ve Doma haricindekiler, kasabanın güneyinde yer almaktadır. Konumları incelendiğinde ova çukurundan oldukça yüksek yerlerde konumlandıkları görülmektedir. Bunun muhtemel sebeplerinden biri ovanın çukur kısımlarındaki suyun ve bataklıkla hayatı ve yerleşmeyi olumsuz şekilde etkilemesidir.

İkinci sayım 1530 tarihlidir ve ortaya çıkan köyler şunlardır: Ada-öyüğü (Hamzabey?), Helalca (Halhalca), Şıbalı, Dömez, Çavuşlu, Yeniköy, Adıbini, Akhisar,

⁷¹ İlk sayımda Müslüman ve gayrimüslim nüfus bir arada yaşarken sonraki tahrirlerde gayrimüslim bulunmadığı Müslüman nüfusun ise ivme kazanarak arttığı görülmektedir. Benzer şekilde Toma, Kirlas, Sırnaz köylerinde de gayrimüslim nüfus yoktur. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 88, 91, 101.

⁷² Sofular köyü sonraki yıllarda nüfusun azalmasına bağlı olarak mezra olmuş ve yakındaki Süpürdü köyüne dâhil edilmiştir. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 85.

⁷³ Önceden Hoca köyü has arazilerini, geliri yarı yarıya paylaşan işçiler yani elliciler işlerken münkariz olduğu ve halkının göçerek başka yerlere yerleştiği kaydedilmiştir. Daha sonra Müslümanların yerleştiği köyde gayrimüslim nüfusa tesadüf edilmemiştir. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 82,86.

⁷⁴ Lipodoma'nın Maden köyü olduğuna dair belge için bkz. Sinan Çuluk, "Maden Köyünün Tarihsel İsmi ve Kısa Tarihçesi", *İnegöl Çınarlaraltı Dergisi*, S. 1, 2010, s.53-57; Bizans Dönemi'ne ait bir yerleşim olmasına rağmen 1487 tarihinde 26, 1530'da 15 ve 1570'te yapılan tahrirde ise 25 Müslüman hanenin bulunduğu tespit edilmiştir. Gayrimüslim olmamasının muhtemel sebepleri arasında fetihten sonra köyün tamamen boşaltılmış olduğu yahut ahalinin bir kısmı köyü terk ederken kalanların ise ihtida etmiş olduğu düşünülebilir. Rakamlar için bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 124.

⁷⁵ Kayıtlarda zaviye bulunduğu ifade edilmekte, yeri tam olarak bilinmemektedir. Karaçepiş köyü sınırdaki yerleşim birimine tabi Cevher Lala mezarı vardır. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 122.

⁷⁶ Ormandan açılan arazide kurulan kestane ve ceviz ağaçlarının bol olduğu yerleşim daha sonra köy statüsünü kaybetmiş ve günümüzde Turgutalp köyüne dâhil olmuştur. Koçmar Tepesi'nde Turgutalp'in mezarı bulunmaktadır.

⁷⁷ Ormandan açılan yerde kurulmuş olması ceviz ve kestanenin varlığı köyün konumunun kasabanın güneydoğusunda olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 87.

Alibey, Zindancık (İnegöl'e katılmış), Hüseyin-Hisarı, Bilaloğlu (Bilal), Kulbar (Babasultan sınırında), Geyikli Baba (Babasultan), Alici, Yenice, Kulaca, İsa Viranı (İsaören), Alamüddin (Hamzabey?), Ahi (Yenice-i Müslim), Kuzca Yaylağı (Kirmiş'e bağlı) Edebeğ, Tokuş, Elici (Kozluca), Yiğit Baba (Yiğit), Karalar, Ulu Çeltikçi (Çeltikçi), Anasıl ve İl-Arslan. Yeni kurulan köyler incelendiğinde çoğunun artık yerleşime elverişli hale geldiği anlaşılan, kasabanın kuzeyindeki boş arazileri tercih ettiği görülmektedir. Akhisar ve Helalca'da Müslüman ve gayrimüslim nüfus bir arada yaşamaktaydı.

1573 tarihli son sayımda bulunan Beğ (derbentçi köyü), Çit (Çitli), Özlüce, Kurşunlu, Mizal (Gündüzlü), Eymür (Eymir), Kınık, Kıran, Yukarı Deydinler (Deydinler), Yegan Gazi⁷⁸ köylerinin yeni oluştuğu anlaşılmaktadır. Bednos alanı (Aksu ve Gözede köylerine sınır), İstavros, Hordoni⁷⁹, Anasıl'ın (Şibali ve Hamzabey arasında olup daha sonra arazileri Şibali'ye dâhil edilmiş) önceden yerleşim birimi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tahrirlerde köylerin boş olmasından buradaki nüfusun zamanla buraları terk ettiği anlamını çıkarmak mümkündür. Bola-Melek, Demürcü Pazarlı, Ilıca, İl-Arslan ve Kalburt köylerinin Türkler tarafından kurulduğu isimlerinden anlaşılma ile birlikte bu tahrirde kimsenin yaşamadığı görülmektedir.

Köylerin bir kısmının çeltik tarımıyla uğraştığı görülmektedir. Adabinni köyünde 1573 yılında 32 hane çeltik üretimi yapmaktadır. Yine Alibeyköy'de 22 hane çeltikçi, 2 hane çeltikçi evladı diye kaydedilmiştir. Zindancık köyünde 17 hane çeltikçi ve 24 mücerred çeltikçi evladıdır.⁸⁰ Zindancık, kasabanın batısında, Adabinni kuzeyinde ve Alibeğ köyü ise doğusundadır. Anlaşıldığı kadarıyla kasabanın her tarafı çeltik üretimine uygun, sulak hatta bataklık bir durumdaydı. Bu durum bize önceki yerleşimlerin neden kasabanın güneydoğusunda, Uludağ'ın eteklerinde kurulduğunun da cevabını vermektedir.

---

⁷⁸ Zaviyesi bulunmakta ve Şeyh Pervane bin Abdullah tarafından idare edilmektedir. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 95.

⁷⁹ Genci köyüne bağlı Hordon nezdinde çiftlik kayıtlıdır. Tarımsal üretimi buğday, arpa ve cevizdir. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 92.

⁸⁰ 1530 tarihli sayımda Adabinni köyünün tamamı olan 22 hane ve Zindancık köyünün tamamını oluşturan 28 hane kürekçilikle uğraşmaktadır. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 107-108.

II. İDARÎ TAKSİMAT

A. XIX. YÜZYIL ÖNCESİNDE İDARÎ YAPI

Orhan Gazi Dönemi'nde Sultanönü (Eskişehir), Hudâvendigâr (Bursa), Kocaeli ve Karesi (Balıkesir) sancakları bulunuyordu.⁸¹ Beyliğin sınırları genişledikçe yeni idarî üniteler eklenerek önce Rumeli eyaleti daha sonra 1393 senesinde Anadolu eyaleti tesis edildi. Eyalet, devlet teşkilatında en büyük idarî birimdi ve altında livalar vardı. 1530 yılında 17 livası olan Anadolu eyaleti ise Kütahya, Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar), Sultan-önü, Hamid (Isparta), Ankara, Bolu, Kastamonu, Kangırı (Çankırı), Koca-eli, Hudâvendigâr, Karesi, Biga, Saruhan (Manisa), Aydın, Menteşe (Muğla), Teke (Antalya) ve Alaiye livalarından müteşekkildi.⁸²

XVI. yüzyılın ortalarında Hudâvendigâr livasında Bursa, İnegöl, Yar-Hisar, Ermeni-Bazarı, Domaniç, Yeni-Şehir, Söğüd, Göl, Yenice-i Taraklu, Geyve, Ak-Yazı, Ak-Hisar, Göynük, Bey-Bazarı, Sifri-Hisar, Kite, Mihaliçlik, Mihaliç, Aydıncık, Gönen, Tuzla, Adranos, Kepsud, Tarhala ve Bergama kazaları bulunmaktaydı.⁸³

Şehirlerin oluşması ve gelişmesi birtakım sosyal tesislerin yapılmasıyla yakından ilgilidir. İmaretler, cami, medrese, han, hamam, çarşı, suyolları şehrin oluşumunda rol oynamıştır.⁸⁴ Osmanlı'da Müslüman Türk kasabalarının merkezini tipik olarak pazar ve cami oluştururdu. Han ve hamam gibi birimler, canlılığı arttıran unsurlardı. Benzer özellikleri bünyesinde taşıyan kasabaların etrafında bağ, bostan ve bahçelerden oluşan tarımsal üniteler bulunurdu. Kasaba merkezleri ise farklı üretim karakteri taşıyan yerler arasında pazar ve değişim işlevini yüklenirdi.⁸⁵ İnegöl'de büyük imar faaliyetleri I. Bayezid (1389-1402) zamanında başlamıştır. Bu dönemde Yıldırım ya da diğer adıyla Cuma Camii, hamam ve Kurşunlu'da cami yaptırılmıştır.⁸⁶ II. Murat

⁸¹ Anadolu eyaletinde 1530 yılında 154 şehir ve kasaba, 12527 köy ve 3451 mezraa vardı. Bkz. *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye Livâları: Dizin ve Tıpkıbasım*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1995, s. IX.

⁸² *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, C. I, Ankara, 1993, s. IX.

⁸³ Hudâvendigâr livası dâhilinde 21 kasaba (kaza), 288 mahalle ve 1966 köy vardı. Yine 31 bin hane, 58.867 nefer, 15.658 mücerred ile 11.002 muaf bulunuyordu. Bkz. *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye Livâları*, a.g.e., s. 15-28.

⁸⁴ Halaçoğlu, a.g.e., s. 103.

⁸⁵ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, s. 3.

⁸⁶ S. Yıldız Ötügen, v.d., *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1986, s. 130, 139-140.

(1421-1451) ve Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dönemlerinin ileri gelen devlet adamlarından biri olan İshak Paşa bin İbrahim (ö. 1487) tarafından yapılan cami, medrese ve türbe XV. yüzyıldan günümüze kalan gelen nadide eserlerdendir. 1486-1487 tarihli vakfiyesi külliye'nin bölümlerini ve bunların işlevlerini içermektedir. Kayıttan caminin 1468-1469 tarihinden önce açıldığı anlaşılmaktadır. Külliye içerisinde yer alan cami haricinde han, zaviye, medrese, türbe, imaretin, han ve ahırların da bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ İmar faaliyetlerine paralel olarak yapıların etrafında dükkânlar açılmış, pazar oluşmuş ve ticarî hayat canlanmıştır.

İnegöl, 1530 yılında kaza statüsünde olup Hudâvendigâr livasına bağlıydı. Bu tarihlerde İnegöl kazasının idarî birimleri arasında kasaba merkezi ile 4 mahalle, 55 köy, 17 çiftlik, 14 mezraa, 8 yayla ve bir cami bulunuyordu.⁸⁸ 667 avarızhâne, 223 mücerred hane, 376 muaf olmak üzere toplam 1266 hane mevcuttu.⁸⁹

1530 tarihli tahrir defterine göre dört mahalle bulunduğu görülmektedir. Bunlar Cami-i Şerif, Sinanbey, Yenice Mescit ve İshakpaşa İmaret mahalleleridir. Ancak zamanla Cami-i Şerif Mahallesi, Cuma Mahallesi'ne; Yenice Mescit, Yenice Mahallesi'ne dönüşmüştür. İshakpaşa İmaret Mahallesi'nin ismi ise kayıtlarda geçmemektedir.⁹⁰ XVIII. yüzyılın sonunda 8 Temmuz 1784 tarihli bir avarız vergi kaydına göre Hudâvendigâr sancağına bağlı İnegöl kazası, 3 mahalle ve 46 köyden oluşmaktadır.⁹¹ Bu idarî yapılanmanın kısmi değişikliklerle XIX. yüzyıla kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.⁹² 1830 yılında yapılan nüfus sayımında kasaba merkezinde Cuma, Yenice ve Sinanbey Mahalleleri'nin devam ettiği tespit edilmiştir.

⁸⁷ Ötügen, v.d., a.g.e., s. 117-118.

⁸⁸ *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye Livâları*, a.g.e., s. 15-16.

⁸⁹ Kepecioğlu, a.g.e., s. 236-237.

⁹⁰ Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 84.

⁹¹ 138 tam ve bir çeyrek avarız hanesi kabul edilen kazada her hane 6,75 kuruş ödemekle yükümlü tutulmuştur. Mahalle ve köyler büyüklüklerine göre farklı avarız hanesi sayılmışlardır. Buna göre Cuma 9, Sinanbey 7 ve Yenice Mahallesi 3 hane kabul edilmiştir. Köyler ise; Kurşunlu 2, Kirles 4,5, Kınık 3,5, Orta 3, Çeltikçi 3,5, Hamzabey 3,5, Zindancık 0,5, Hamamlı 1, İsaviran 3,5, Çitli 5, Bilal 2,75, Kulaca 2, Şibali 4,5, Uysal 1,75, Gelene 5, Alayna 1, Sırnaz 1,25, Karalar 2, Kıran 1,25, Kadimi 1,25, Yenice-i Kefere 6,5, Edebey 2,25, Koçmar 1,75, Eymir 2,5, Doma 2, Özlüce 0,5, Kozluca 1,5, Yenice-i Müslim 3,5, Alibey 3, Cerrah 4,25, Maden 6, Muzal 1, Deydinler 1,25, Hoca 4, Adabinni 3,5, Süpürdü 3, Yiğit 2, Konurlar 2, Kızık 1,25, Süle 4, Çavuş 1,5, Akhisar 3,75 ve Genci köyü 1,5 avarız hanesidir. Boyacı, Işıklar ve Adaöyük köylerinin ismi yazılmakla beraber –bu durum köy vasfını kaybettiklerini gösterebilir– vergi yüklenmemiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 375, 21/b, 19 Ş 1198.

⁹² Özer Ergenç, *16. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 2. b., Ankara, TTK Yay., 2014, s. 128.

B. XIX. YÜZYILDA İDARİ YAPI

1830-1840 tarihli nüfus defterlerinde İnegöl kasabası 42 köyden oluşmaktaydı. Bu köyler; Edebey, Çeltikçi, Karalar, Adıbini, Hoca, Akhisar, Kadimi, Sırnaz, İsaviran, Orta, Alibey, Deydinler, Bedre, Maden, Hamamlı, Çitli, Mizal, Konurlar, Karacakaya, Kurşunlu, Eymir, Doma, Genci, Gelene, Kızık, Kıran, Süle, Kirles, Alayna, Kınık, Özlüce, Müslim Yenicesi, Kulaca, Bilal, Şibali, Yiğit, Süpürdü, Hamzabey, Çavuş, Tokuş, Kozluca, Yörük Yenicesi'dir. Bunların yanı sıra, Cerrah ve Yenice-i Gayrimüslim köylerinde de zimmîler bulunmaktaydı. Cerrah köyü, Aşağı ve Yukarı olmak üzere iki mahalleden oluşuyordu. Yenice köyü ise Dere, Orta ve Güney olarak üç mahalleye ayrılmıştı.⁹³

XIX. yüzyılda sancak temelli idarî sistemden eyalet temelli yapıya geçilmiştir. Anadolu eyaleti içinde 15 sancaktan biri Hudâvendigâr'dı.⁹⁴ 1832 yılında Bursa, Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga mutasarrıflıkları, merkezi Bursa olan Hudâvendigâr eyaletine bağlıydı. 1865 yılına gelindiğinde, eyalete bağlı birimler Bursa, Karesi, Kocaeli, Kütahya, Karahisar livalarıdır.⁹⁵ İnegöl kazası, Bursa livasına bağlıdır. XIX. yüzyıl boyunca eyalet idaresinde mütesellimlik, muhassıllık, müşirlik ve mutasarrıflık gibi değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Taşra yönetimini düzenleyen 1864 Vilayet Nizamnamesi önce Tuna vilayetinde, 1867 tarihinde ise bütün ülkede uygulanmaya başlandı. Yeni düzenlemeye göre en büyük yönetim birimi vilayet, yöneticisi de valiydi.

Hudâvendigâr vilayetinin eyalet ve mutasarrıflıkla yönetilmeye başladığı 1260/1844 tarihinde tayin edilen ilk valisi Dilaver Paşa'dır. Aynı yıl, Salih Paşa görevi ondan devralmıştır. İdari değişiklik yapılarak "vilayet" teşkilinden sonra 1283/1867 tarihinde Hüsnü Paşa, ertesi yıl Süreyya Paşa vali olarak görevlendirilmiştir.⁹⁶ Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar ise köylere ayrılmıştır. Mutasarrıflar sancak, kaymakamlar da kaza yöneticisi olarak görevlendirilmiştir.

⁹³ BOA., NFS.d, no 1441, 1442, 1518.

⁹⁴ Baykara, a.g.e., s. 116.

⁹⁵ Halil İnalçık, "Bursa", *DİA*, C. 6, s. 449.

⁹⁶ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 28, 1319/1901-1902, Matba'a-i Vilayet, s. 45-46.

Hudâvendigâr eyaleti, 1857 tarihine gelindiğinde sekiz liva ve 125 kazayı içermekteydi. Bağlı olan livalar Kocaeli, Hudâvendigâr, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Erdek, Biga, Karesi ve Ayvalık'tan ibaretti. Diğer idarî birimler ise Bursa, Kite, Mudanya, Gemlik, Karacaşehir, Bilecik, Yenişehir-i Bursa, İznik, Gölpazarı-i Bursa, Lefke, Pazarcık, İnegöl-i Bursa, Söğüt, Domaniç, Kepsut, Atranos, Harmancık, Gökçedağ, Mihaliç, Kirmasti, Aydıncık, Görele kazalarıyla bunlara bağlı nahiyelerden ibaretti.⁹⁷

1885'te vali, kaymakam ve mutasarrıfların görevlerini düzenleyen yönergeye göre, merkez kazası Bilecik olan Ertuğrul sancağı adı altında yeni bir idarî ünite oluşturuldu ve Hudâvendigâr vilayetine bağlandı. İnegöl kazasının, Ertuğrul sancağına bağlı olduğu ilk defa 1303/1885-1886 tarihli salnâmede karşımıza çıkmaktadır. Merkez kazası ile birlikte İnegöl, Yenişehir ve Söğüt buraya bağlanmıştır. Pazarcık, Domaniç ve Yenice nahiyeleri ise İnegöl'ün nahiyelerini oluşturmaktaydı.

Sancak yöneticisi Mutasarrıf Fuat Bey'dir. Liva idare meclisi tabii üyeleri; Mutasarrıf Fuat Bey, Naib Mehmed Akif Efendi, Müftü Hacı Mustafa Efendi, Muhasebeci Abdurrahman Efendi, Tahrirat Müdürü Lütfü Efendi, Ermeni Murahhasası Ağyonit Efendi ile Katolik Zartaryan Efendi'dir. Seçilen üyeler ise Hacı Mehmed Ağa, Hacı Ahmed Ağa, Mihalaki Efendi ve Heci Mıgırdıç Efendi'dir.⁹⁸ İnegöl kaza idare meclisi, tabii üyeler olan Kaymakam Mehmed Emin Bey, Naib Mehmed Cemil Bey, Mal Müdürü Nazif Efendi, Tahrirat Kâtibi Mithat Efendi ile seçilen Hacı Akif Bey, Ahmed Bey, Simonek Ağa ve Heci Ohannes Ağa'dan müteşekkildi.⁹⁹

1890 yılında Ertuğrul sancağı, merkez, İnegöl, Yenişehir ve Söğüt kazalarını kapsamaktaydı. Merkez kaza Bilecik, Lefke, Gölpazarı, Pazarcık ve Yarhisar'dan; Söğüt kazası Söğüt, İnönü, Bozüyük ve Mihalgazi'den; İnegöl kazası İnegöl ve Domaniç'ten; Yenişehir kazası da Yenişehir ve İznik'ten teşekkül etmişti.¹⁰⁰

XIX. yüzyılın sonlarına doğru göçlerin başlamasına binaen mahalle sayısında artış gerçekleşmiştir. Orhaniye ve Muradiye Mahalleleri'ne Rumeli göçmenleri;

⁹⁷ Devlet Salnâmesi, 1274/1857-1858, s. 99.

⁹⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 13, 1303/1885-1886, s. 255; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 17, Rumi 1306/1890-1891, Matba'a-i Vilayet, s. 76-77.

⁹⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 264.

¹⁰⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., Rumi 1306/1890-1891, s. 76-77.

Hamidiye Mahallesi'ne ise Rumeli ve Batum göçmenleri yerleştirilmiştir.¹⁰¹ Muradiye Mahallesi'nin hane sayısı göçlerle birlikte 440'ı geçince 6 Temmuz 1895 tarihinde Burhaniye adında yeni bir mahalle teşkil edilmiştir.¹⁰² Bursa vilayet yıllığında İnegöl'e bağlı köyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: 1898-1899 Yıllarında İnegöl Kazasına Bağlı Olan Köylerin Hane ve Nüfusu¹⁰³

Köy Adı	Hane	Nüfus	Köy adı	Hane	Nüfus
Karalar	33	142	Çavuş	105	546
Doma	158	922	Hoca	123	573
Muratbey	58	290	İsaviran	98	441
Tokuş	56	210	Deydinler	114	577
Kozluca	57	224	Feyziye	43	205
Fındıcık	38	157	Hamitabat	44	203
Akbaşlar	23	107	Mecidiye ya da Halhalca	42	196
Kulaca	130	630	Rüşdiye	42	193
Yiğit	32	167	İhsaniye	39	183
Süptürdü	70	343	Lütfiye	23	115
Yenice-i Müslim	114	564	Sultaniye	31	155
Kınık	25	123	Ümraniye	33	200
Özlüce	28	100	Bahtiyar ya da Mecidiye	31	94
Hayriye	96	598	Ma'muriye	41	212
Adabini	115	486	Mesruriye	24	101
Hamzabey	148	703	İclaliye	36	223
Yeniyörük	58	321	Bahariye	30	146
Alayna	51	222	Mezid	141	603
Kıran	30	142	Tüfekçikonak	33	134
Bedre	81	393	Güneykestone	45	314
Gelene	46	298	Hamidiye	32	192
Kirles	38	213	Gülbağçe	23	119
Süle	46	215	Hilmiye	37	173
İçer	63	346	Olukman	79	354
Soğukdere	75	353	Tahtaköprü	61	336
Maden	85	441	Mesudiye	41	157
Orta	110	499	Osmaniye	34	64
Çeltikçi	140	535	Sülüklödere	(?)	213
Tekkedere	10	31	Kurşunlu	246	1.144
Genci	40	207	Şibali	109!	112!
Sırnaz	54	264	Çitli	112	622
Karacakaya	26	116	Bilal	50	261
Karacakayaiskan	51	340	Alibey	131	582
Eski	44	210	Hasanpaşa	83	325
Aksu Tekke	30	225	Hamamlı	80	318
Kestanealanı	91	322	Mizal	177	875
Kadı	43	233	Konurlar	64	440
Dipsizgöl	108	467	Akhisar	133	461
Hacıkara	149	584	Saadet	23	93
Gedikpınar	42	290			

¹⁰¹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 84.

¹⁰² BOA., DH.MKT., 320/40, 24 Haziran sene (1)311/6 Temmuz 1895.

¹⁰³ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 325.

Mahallelerde olduğu gibi köylerde de göçlere bağlı olarak nüfus artışı yaşanmış, yenileri ihdas edilmiştir. Doğrudan merkeze bağlı köyler şunlardır: Akhisar, Karalar, Çavuş, Doma, Adabini, Hamzabey, Yeniyörük, Fındıklı, Kozluca, Tokuş, Şibali, Kulaca, Akbaşlar, Yiğit, Olukman, Süpürdü, Eymir, Yenice Müslim, Kurşunlu, Özlüce, Kınık, Çitli, Hamamlı, Alibey, Bilal, Çeltikçi, Mizal, Hacıkara, Karacakaya, Karacakaya İskânı, Kanlıkonak, Tüfekçikonağı, Rüşdiye, Gedikpınar, Güneykeşane, Tahtaköprü, Mezid, Kestanealanı, Konurlar, Orta, Deydinler, Dipsizgöl, Muradbey, Hayriye, Maden, Eski, Gülbahçe, Kadı, İsaviran, Sırnaz, Bedre, Hoca, Süle, Kirles, Genci, Gelene, Kıran, Alayna, Aksutekye, Hamidiye, Hilmiye, Sülüklügöl, Soğukdere, Hasanpaşa, Mesudiye, İhsaniye, Osmandede, Tekye, Derefindıkçık.¹⁰⁴

Kazaya bağlı Domaniç ve Yenice adlı iki nahiye vardır. Yenice nahiyesine Cerrah, Edebey ve Kadimi köyleri bağlıdır. Domaniç nahiyesinde ise 40 köy bulunmaktadır. Bunlar Hisar, Küçük, Çukurca, Yörgüç, Burhân, Soğucak, Kıranlar, Karakaya, Göçebe, Berçin, Kara, Peşmet, Durabey, Sarot, Çiftlik, Domur, Çakıl, Çok, Dıraz, Bükerler, Ilıcaksu, Bulamur, Dombayçayır, Fındıcak, Seydikuzu, Erikli, Kırık, Kozcağız, Güney, Saruhanlar, Ömerler, Burçin, Bozbelen, Aygırlar, Bike, Kozluca, Çarşamba, Ortaca, Karamanlar köyleridir.¹⁰⁵ 1310 / 1892 -1893 tarihli salnâmeğe göre İnegöl kaza merkezine bağlı 71 köy bulunuyordu. Bu rakama idarî olarak İnegöl'e bağlı bulunan Domaniç ve Yenice nahiyelerinin köyleri de ilave edildiğinde köy sayısı 115'e ulaşıyordu.¹⁰⁶

1898 tarihinde Hudâvendigâr vilayeti, idare-i mülkiyece beş sancağa bölünmüştür. Bunlar, Bursa, Ertuğrul, Kütahya (Germiyan), Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sahip) ve Karesi sancaklarıydı.¹⁰⁷ Ertuğrul sancağının 1901-1902

¹⁰⁴ Salnâmede köy isimleri yazılırken sehven Şibali "Şab Ali", Hasanpaşa "Hüseyinpaşa", Derefindıkçık "Fındıcık" şeklinde yazılmıştır. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 19, 1310/1892-1893, Matba'a-i Vilayet, s. 388-389.

¹⁰⁵ Dâhil-i nâhiyede 2 cami-i şerif, 2 kilise, 7 mekteb, 3 hamam, 3 han, 35 dükkân ve 1120 hane vardır. Listede 39 köy ismi geçmektedir. Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 390-391.

¹⁰⁶ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 386.

¹⁰⁷ "Hudâvendigâr vilâyeti idâre-i mülkiyece beş sancağa ayrılır. Bunlardan birincisi merkez-i vilâyet olan Bursa sancağıdır ki; Bursa, Mudanya, Gemlik, Pazarköy, Mihaliç, Kirmasti, Atranos kazâlarını şamilidir. İkinci Ertuğrul sancağıdır ki; Bilecik, Söğüd, Yenişehir, İnegöl kazâlarını havidir. Üçüncüsü Kütahya yahud Germiyan sancağıdır ki; Kütahya, Eskişehir, Simav, Uşak, Gedüs kazâlarını şamilidir.

tarihlerinde mutasarrıfı Mustafa Paşa'dır. Sancağın, Bilecik merkez, İnegöl, Yenişehir ve Söğüt olmak üzere dört kazası vardır. Küplü, Lefke, Gölpazarı, Pazarcık ve Yarhisar nahiyeleri merkez kazaya; Domaniç ve Yenice nahiyeleri İnegöl'e; İznik nahiyesi Yenişehir'e; Bozüyük, İnönü ve Mihalgazi nahiyeleri de Söğüt kazasının idarî kısımlarıdır.¹⁰⁸ 1888-1889 tarihinde Ertuğrul sancağı, merkez kaza dâhil olmak üzere 4 kaza, 11 nahije ve 456 köyden oluşmaktaydı.¹⁰⁹

Hudâvendigâr vilayeti 1907 yılında Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar (Afyon) ve Karesi (Balıkesir) sancaklarından oluşuyordu. İnegöl kazası ve nahiyeleri olan Domaniç ve Yenice'nin yanında Bilecik, Söğüt ve Yenişehir kazaları da Ertuğrul sancağına bağlıydı.¹¹⁰ 1911 yılında kazaya Domaniç ve Yenice adlı iki nahije ile 131 köy bağlı bulunuyordu.¹¹¹

III. DEMOGRAFİK YAPI

Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemde nüfus tahmini yapılabilecek tahrir kayıtları tutulmakla birlikte modern anlamda ilk nüfus sayımı 1830 yılında yapılmış ve demografik açıdan veriler ortaya koyan nüfus defterleri oluşturulmuştur. Vergi mükelleflerini ve askerleri tespit etmek amacıyla yapılan sayımlarda yalnızca "zükûr" yani erkek nüfus sayılmıştır.¹¹² Kentin demografik yapısını aydınlatacak kaynakların başında gelen nüfus defterleri, toplumu oluşturan fertlerin sayısı, cinsiyet, din, yaş ve meslek durumlarının yanı sıra eşkâllerini de ortaya koymuştur. Demografik durumun aydınlatılmasında diğer önemli bir kaynak da yüzyılın son çeyreğinde yayımlanmaya başlayan vilayet salnâmeleridir. Hudâvendigâr vilayetince yayımlanan 34 adet salnâme, İnegöl'ün nüfusuna ait oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Dördüncü Afyon Karahisarı yahud Karahisar-ı Sahib sancağıdır ki; Karahisar-ı Sahib, Sandıklı, Aziziye, Bolvadin kazâlarını muhtevîdir. Beşinci Karesi sancağıdır ki; Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Edremit, Burhâniye yahut Kemer, Ayvalık, Bigadiç, Sındırgı kazâlarını şâmilidir." Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 292.

¹⁰⁸ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1319/1901-1902, s. 145-173.

¹⁰⁹ Gülin Erdem, *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigar ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi SBE., Niğde, 2001, s. 65-67.

¹¹⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, Def'a 34, 1325/1907-1908, Matba'a-i Vilayet, s. 434-465; Yurt Ansiklopedisi, C. 3, s. 1642.

¹¹¹ *Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniye*, Dersa'âdet, Selanik Matbaası, 1327 Sene-i Maliye/1911, s. 639. Bu tarihte İnegöl Kaymakamı Hasan Tahsin Bey, Naip Ali Remzi Efendi, Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Abdülkadir Mahir Efendi ve Müdde-i 'Umûmi Muavini Mustafa Asım Efendi'ydi.

¹¹² Karal, a.g.e., s. 10-11.

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde fetihlerle birlikte yeni topraklar ele geçirildiğinde sayımlar yapılarak araziler kaydedilmiştir. Bu tahrirler doğrudan nüfus sayımı olmamakla beraber nüfusa dair birtakım çıkarımlarda bulunmamıza imkân sağlar. Tahrir defterlerinde İnegöl'e bağlı Sinanbey, Cuma ve Yenice Mahallelerinin bulunduğu görülmektedir. 1530 tarihli 166 numaralı tahrir defterine göre dört mahalle bulunmaktadır.¹¹³ Bunlar Cami-i Şerif, Sinanbey, Yenice Mescit ve İshakpaşa İmaret mahalleleridir.¹¹⁴ Ancak zamanla Cami-i Şerif Mahallesi Cuma'ya; Yenice Mescit sadece Yenice'ye dönüşmüştür. İshakpaşa İmaret Mahallesi'nin ismi ise sonraki yıllarda kayıtlarda geçmemektedir.

Ömer Lütfü Barkan ve Enver Meriçli tarafından hazırlanan “Hudâvendigâr Livası Tahrir Defterleri” isimli kitapta, İnegöl kazası hane sayılarının da yer aldığı üç farklı tarihte yapılan sayımlar incelenmiştir. Kitapta geçen A sayımı 1487, B sayımı 1530 ve C sayımı yüzyılın ikinci yarısında 1573'te yapılmıştır. Buna göre¹¹⁵ XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyıl içinde İnegöl'ün mahalleleri, hane sayıları ve tahmini nüfusları şöyledir:

Tablo 2: XVI. Yüzyılda İnegöl Mahallelerinin Hane ve Nüfus Durumu

Mahalle ismi ¹¹⁶	Hane			Mücerred ¹¹⁷			Tahmini Nüfus		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
	1487	1530	1570	1487	1530	1570	1487	1530	1570
Cuma	43	25	44	4	21	43	219	146	263
Yenice	31	23	36	10	8	22	165	123	202
Sinanbey		29	41		21	50		166	255
İmaret-i İshak Paşa		(?)	16		(?)	11		(?)	91
Cemaat-i hilâfi'l-mille		3						15	
Toplam	74+4	80	137	14	50	126	404	450	811

¹¹³ 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye Livâları, a.g.e., s. 15-16. Yine bu tahrirde göre 55 köy, 1 çiftlik, 14 mezra, 8 yayla bulunmaktadır. Cami, hamam, 17 dükkân ve bir zaviye de yer almaktadır. 667 hanede 1266 nefer, 223 mücerred (bekâr) ve 376 vergiden muaf kişi vardır.

¹¹⁴ Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 84; Zekeriya Bülbül, “XVI. Yüzyıl Ortalarında İnegöl'ün Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, S.16, s. 190.

¹¹⁵ Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 84.

¹¹⁶ Başlarda Cuma ve Yenice dışında mahalle bulunmamaktadır. Sinanbey ve İmaret-i İshakpaşa Mahalleleri 1530 sayımında görünmektedir.

¹¹⁷ Reayanın yetişkin bekâr erkek çocuklarına “mücerred” denirdi. Ziraat yapacak arazisi yoksa mücerred resmi adıyla bir vergi öderdi. Bkz. Halaçoğlu, a.g.e., s. 109.

Tabloda görüldüğü üzere İnegöl kaza merkezi 1487 sayımında 78, 1530 sayımında 80 ve 1573 sayımında ise 137 hanedir. Mücerredler (bekâr) ise sırayla 14, 50 ve 126'dır. Tahmini nüfusu hesaplarken her hanede 5 kişinin¹¹⁸ olduğu varsayımıyla hareket edildiğinde ilk sayımda yaklaşık 400 nüfusun olduğu sonucuna ulaşılabılır. 1530 yılında 450 ve 1573'e gelindiğinde ise 137 haneye ulaşan kasabada nüfusun 800'ü aştığı söylenebilir. 1487 sayımında, eksik sayfalar sebebiyle köylerle birlikte toplam nüfusun tespiti mümkün olmamaktadır. 1530 sayımında, köy ve kasabada toplam 881 Müslüman hane, 348 mücerred ve 46 gebran (gayrimüslim) hane ile 2 gebran mücerred kayıtlıdır.

Kasaba ve köyler birlikte değerlendirildiğinde 1530 yılında nüfusun tahmini olarak 4753 Müslüman, 232 gayrimüslim olmak üzere toplam 4985 kişi olduğu görülür. Buna göre Müslümanlar nüfusun %95,3'ünü; gayrimüslimler ise %4,7'sini oluşturmaktadır. Ahalinin %9'u (450 kişi) kazada ve %91'i de (4535 kişi) köylerde yaşamaktadır. XVI. yüzyılın sonunda yapılan sayımda 1698 hane, 1694 bekar Müslüman ile 12 hane, 5 bekar gayrimüslim mevcuttur. Tahmini nüfus ise 10.180 Müslüman ile 65 zimmî olmak üzere toplam 10.250'yi buluyordu. Kaza merkezinde 811 (%8) ve köylerde ise 9438 (%92) nüfus mevcuttur.

Nüfusun 1530'dan 1570 tarihine kadar kırk yıl gibi kısa sürede yaklaşık iki kat artması dikkat çekmektedir. Bir diğer konu da nüfusun %5'ini gayrimüslimler oluştururken son sayımda bu rakamın %1'i bile bulmamasıdır.¹¹⁹ Bedre/Çayyaka, zimmî nüfusun en yoğun olduğu köydür. Burada 1530 yılında 26 gayrimüslim hane mevcutken bu durumun değiştiği ve son sayımda 10 haneye kadar düştüğü görülmektedir. Bu köy dışında Aşağı Diyedınler, Susıgırlık, Akhisar, Helalca ve Ulu Çeltikçi köylerinde sâkin olan zimmîler Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydılar.

---

¹¹⁸ Barkan XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden yola çıkarak nüfus hesaplamalarında "hane" karşılığı olarak, bizimde hesaplamalarda kullandığımız, 5 katsayısını kullanmıştır. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul, 1953, ss. 1-26.

¹¹⁹ Gayrimüslim nüfusun XVI. yüzyılın sonuna doğru %1'e kadar gerilemişken 1830'a gelindiğinde yaklaşık olarak nüfusun ¼'üne ulaşması doğal bir artıştan ziyade göçle gelmiş olabileceklerini akla getirmektedir. Konu hakkında herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir. Celali isyanlarıyla birlikte XVII. yüzyılda İç Anadolu'dan batıya gelmiş olmaları muhtemeldir.

A. NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE DEMOGRAFİK YAPI

Anadolu ve Rumeli’de toprak olmaksızın sadece nüfusun tespit edildiği ilk sayım 1831’de yapılmıştır. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması üzerine yeni bir ordu teşkili gündeme gelmiş ve askerlik yapabilecek kişilerin tespiti gerekmiştir. Bunun yanı sıra sayımın, vergi verecek ahalinin devlete olan borcunu ödemesi için yapıldığı da yayımlanan talimatnamelerde ifade edilmiştir. Sayımın ne şekilde yapılacağını belirlemek amacıyla meclis oluşturulmuştur. İlk sayım olması hasebiyle halkın endişeye kapılmaması için şer’i görevliler tayin edilmiştir.¹²⁰

İnegöl’ün nüfusu Müslüman, gayrimüslim ve kıptilerden oluşuyordu. Bunlara; kasabaya çalışma, ticaret yapma amacıyla ya da misafir olarak gelen Müslüman ve zimmî nüfusu da ilave etmek gerekir. Yerli gayrimüslimlerin çoğunluğunu oluşturan Ermeni vatandaşların yanında az sayıda Rum da bulunmaktaydı. Bunlar dışında Sinanbey Mahallesi’nde ikamet eden Kıptiyân taifesi, yani Romanlar, yaşamaktaydı. Romanlar, “Kıptiyân-ı Müslim” başlığı altında ayrı bir grup olarak anılmış ve Müslüman nüfus içinde değerlendirilmiştir. Büyükleri için “kebir”, küçükleri için “sağır” tabiri kullanılmıştır. İnegöl’de büyük aşiretlere rastlanmamakta, sadece Karalar Bayırı’nda birkaç çadırdan ibaret “haymenişîn” denilen Yörükler bulunmaktaydı.

Müslimler askerliğe uygunsuzsa “muvâfık”, değilse “gayr-i muvâfık” olarak kaydedilirdi. Yaşlarına göre yazıldığında 1-12, 12-40 ve 40 yaş üstü şeklinde sınıflandırılırdı. Kullanılan tabirlerden daha önce ifade edildiği gibi “sabi” veya “siğar” çocukları; “tüvana” yetişkin, çalışabilir veya vergi ödeyebilecek nüfusu; “amelmande” çalışamaz, vergi veremez durumda olanları; “müsinn” ise yaşlı nüfusu ifade etmekteydi. Bunun yanında redif, nizâmiye, topçu, süvari ve bahriye gibi askerî görevliler de tespit edilir ve defterlere kaydedilirdi. Hıristiyan reaya ekonomik durumlarına göre sınıflandırıldığında, daha önce işaret edildiği üzere verdikleri cizye miktarına göre “a’lâ” zengin, “evsat” orta halli ve “edna” düşük gelir grubunu ifade ederdi.

Müslümanlarda olduğu gibi çocuklar “sağır”, vergi ödeyemez durumda olanlar ise “mürâhık” olarak belirtilmiştir. Vergiler de sırasıyla 48, 24 ve 12 kuruş olarak belirlenmişti. 1834 yılında yapılan düzenlemeyle birlikte miktarlar arttırılarak 60, 30 ve

¹²⁰ Karal, a.g.e., s. 10-13; Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara, TTK Yay., 2010, s. 3-5.

15 kuruşa yükseltilmişti. Reaya başlığı altında “yerli”, “yabancı”, “diyâr-ı aherde” kategorileri bulunmaktadır.

1. Müslüman Nüfus

1830 tarihli nüfus defterlerinde İnegöl’e bağlı Sinanbey, Cuma ve Yenice Mahallelerinin bulunduğu görülmektedir. Defterde kasaba merkezindeki mahallelerin hane sayıları, erkek nüfus ve hane başına düşen ortalama kişi sayısı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 3: 1830 Yılında Kasaba Merkezindeki Yerli Ehl-i İslam Erkek Nüfusu¹²¹

Sıra	Mahalle Adı	Toplam Hane Sayısı	Toplam Nüfus	Hanedeki Ortalama Kişi Sayısı
1	Cuma	152	358	2,36
2	Sinanbey	166	382	2,3
3	Yenice	78	164	2,1
Yekûn		396	904	2,28

Kasaba merkezi 1830’lu yıllarda yaklaşık olarak 400 hane ve 900 erkek nüfustan müteşekkildir. Kadın sayısının da erkekler kadar olduğu varsayıldığında tahmini olarak 1800 nüfusun bulunduğu anlaşılabilmektedir. Hane sayısı ve nüfus bakımından Sinanbey ve Cuma Mahallelerinin benzer, Yenice Mahallesi’nin ise daha küçük olduğu görülmektedir.

Hane sayısı bakımından Bursa’nın merkez mahalleleriyle kıyaslandığında İnegöl mahallelerinin oldukça büyük olduğu görülür. Her bir mahalleye düşen ortalama hane sayısı Bursa merkezde sadece 33 iken İnegöl’de 132 idi. 1830 sayımında Bursa’da 149 mahallede 4961 hane ve 10185 Müslüman erkek bulunmaktaydı. Hane sayısı 100’ü

¹²¹ BOA., Nüfus Defterleri, 1441 (Bu sayfadan itibaren NFS.d. olarak kısaltılacaktır). Defterin tarihi yazılmamış olmakla birlikte içindeki rakamların benzeştiği 1514 numaralı defterin tarihi olan 1830 yılı olmalıdır.

geçen mahalleler Yeşil, Çekirge, Emir Sultan ve Hamzabey'di.¹²² İnegöl'de ise Sinanbey 166, Cuma 152 ve Yenice Mahallesi 78 hanedir. Hanedeki ortalama erkek nüfus açısından da Bursa'ya (2,05) kıyasla İnegöl (2,28) öndedir.

1830 yılında İnegöl idarî olarak 3 mahalle ve 42 köyden oluşan bir kaza merkeziydi. 42 köyden 14'ünün isminin değiştiğini, büyük bir kısmının (%64) ise aynen devam ettiğini görmekteyiz. Kızık köyü ise zamanla nüfusu azalarak yerleşimin olmadığı bir konuma gerilemiştir. Mahallelerde olduğu gibi köylerde de yoğun nüfuslu olanlar vardı. Sırasıyla Kurşunlu, Mizal ve Kulaca köylerinin hane sayısı oldukça fazladır. Buna karşın Kıran, Tokuş, Kızık, Özlüce, Karacakaya ve Karalar köylerin hane sayısı oldukça azdır. Hane başına düşen erkek kişi ortalaması 2,4'tür. Bunun üzerine çıkan ve altında kalan köy sayısı eşittir. Hane sayısı az olan Tokuş ve Kıran köylerinin ortalaması 3,2'dir. Yörük Yenice ve Doma ise diğer yüksek ortalamaya sahip köylerdir. Buna mukabil Akhisar 1,93 kişiyle en düşük hane ortalamasına sahiptir. Diğerleri de sırayla Hamamlı, Bilal, Kınık ve Süpürdü köyleridir. Köylerle ilgili hane ve nüfus sayılarını aşağıdaki şekilde tablolandırmak mümkündür.

Tablo 4: 1830 Yılında Köylerdeki Yerli Ehl-i İslam Erkek Nüfusu¹²³

Sıra	Köy Adı (1830 Nüfus Defterinde)	Günümüzdeki Adı	Toplam Hane Sayısı	Toplam Nüfus	Hanede Ortalama Kişi Sayısı
1	Edebey	Aynı	41	84	2,05
2	Çeltikçi	Aynı	39	93	2,38
3	Karalar	Aynı	13	30	2,31
4	Adıbini	Alanyurt	39	85	2,18
5	Hoca	Aynı	39	89	2,28
6	Akhisar	Aynı	29	56	1,93
7	Kadimi	Akincılar	35	88	2,51
8	Sırnaz	Sarıpınar	38	97	2,55
9	İsaviran	İsaören	17	44	2,59
10	Orta	Aynı	50	113	2,26
11	Alibey	Aynı	63	148	2,35
12	Deydinler	Aynı	83	201	2,42

¹²² Raif Kaplanoğlu, *1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Bursa, 2013, s. 22-27; Hane sayısı yüzü geçen mahalleler sırasıyla 132 ev Yeşil/Çelebi Sultan Mehmed Han, 131 ev Çekirge, 111 ev Emir Sultan ve 108 ev Hamzabey mahalleleridir.

¹²³ NFS.d. 1441; Genci köyünden itibaren NFS.d., 1442.

13	Bedre	Çayyaka	69	161	2,33
14	Maden	Aynı	55	143	2,6
15	Hamamlı	Aynı	33	68	2,06
16	Çitli	Aynı	68	182	2,68
17	Mizal	Gündüzlü	128	291	2,27
18	Konurlar	Aynı	16	43	2,69
19	Karacakaya	Aynı	11	28	2,55
20	Kurşunlu	Aynı	156	372	2,38
21	Eymir	Aynı	32	72	2,25
22	Doma	Şehitler	65	190	2,92
23	Genci	Turgutalp	29	78	2,69
24	Gelene	Kayapınar	26	66	2,54
25	Kızık	Mezra	7	15	2,14
26	Kıran	Aynı	5	16	3,2
27	Sulu	Süle	25	63	2,52
28	Kirles	Paşaören	29	70	2,41
29	Alayna	Doğanyurdu	32	74	2,31
30	Kınık	Aynı	21	44	2,1
31	Özlüce	Aynı	9	22	2,44
32	Müslim Yenicesi	Yenice-i Müslim	72	159	2,21
33	Kulaca	Aynı	92	197	2,14
34	Bilal	Aynı	23	48	2,09
35	Şibali	Aynı	75	194	2,59
36	Yiğit	Aynı	21	51	2,43
37	Süpürdü	Aynı	48	103	2,15
38	Hamzabey	Aynı	70	179	2,56
39	Çavuş	Aynı	49	135	2,76
40	Tokuş	Aynı	5	16	3,2
41	Kozluca	Aynı	49	115	2,35
42	Yörük Yenicesi	Yeniörük	27	81	3
YEKÛN			1833	4404	2,4

Yukarıdaki tablolar değerlendirildiğinde kasaba ve köylerdeki dâhil toplam hane sayısının 2229 olduğu görülmektedir. Nüfusun %42,5'ini çocuklar ve vergi vermeyenler oluştururken %41,4'ünü tarımsal nüfus yani “erbâb-ı ziraat vesâire” oluşturmaktaydı. Kasaba ile köyler mukayese edildiğinde nüfusun %17'sinin kent merkezinde, %83'ünün ise kırsal kesimde yaşadığı anlaşılmaktadır. Çocuk nüfus oranı belirgin bir farkla köylerde şehirden daha yüksektir. Buna karşın yaşlı nüfusta tam tersi bir durum söz konusudur. Kasaba merkezi ve köylerdeki erkeklerin 5308 kişi olduğu görülmektedir.

Kadın nüfusun da erkekler kadar olduğu varsayımından hareketle İnegöl nüfusunun 11 bin civarında olduğunu söylemek mümkündür.

Tahrir defterlerindeki verilerle nüfus defteri verileri karşılaştırıldığında hane sayısının kasaba merkezinde köye oranla daha fazla artış sağlandığı görülür. 1570 yılında kasabada 137 hane varken 1830 yılında %189,1'lik artışla 396 haneye yükseldiği görülür. 1570 yılında köylerdeki mevcut 1561 hane %17,4'lük artışla 1830 yılında 1833 haneye ulaşmıştır. Köy ve kasaba birlikte ele alındığında 1570'te 1698 hanenin 531 hane artışıyla (%31,3) 2229'a yükseldiği görülmektedir. Rakamlar incelendiğinde XIX. yüzyılın ortalarında kasaba merkezinde nüfus kesafetinin yeni yeni oluşmaya başladığını söylemek mümkündür.

Aşağıdaki tabloda 1 Kasım 1830 tarihinde düzenlenen 1514 numaralı nüfus defterine göre mahalle ve köylerdeki erkek nüfus çocuk, genç ve yaşlı olarak sınıflandırılmıştır.

Tablo 5: 1830'da Müslüman Nüfusun Yaşlarına Göre Sınıflandırılması

	Mahalle / Köy Adı ¹²⁴	Tüvâna (Genç)	Sabî (Çocuk)	Müsinn (Yaşlı)	Hane	Toplam Nüfus
1	Cuma Mahallesi	105	122	128	152	355
2	Sinanbey Mahallesi	127	114	137	166	378
3	Yenice Mahallesi	44	59	60	78	163
	Mahalleler Toplamı	276	295	325	396	896
1	Edebey köyü	17	41	26	41	84
2	Çeltikçi köyü	25	39	26	39	90
3	Karalar köyü	10	12	7	13	29
4	Adabini köyü	32	31	21	39	84
5	Hoca köyü	26	33	30	39	89
6	Akhisar köyü	18	23	14	29	55
7	Kadimi köyü	24	30	34	35	88
8	Sırnaz köyü	20	50	27	38	97
9	İsaviran köyü	18	14	12	17	44
10	Orta köyü	26	47	39	50	112
11	Alibey köyü	45	50	49	63	144
12	Deydinler köyü	65	66	69	83	200

¹²⁴ NFS. d. 01514, s. 30-32. Defterin başlangıç kısmında 15 Ca 1246 hicri tarihi yer almaktadır ki miladi olarak 1 Kasım 1830 tarihine karşılık gelmektedir. Hane sayısına bakıldığında 1441 numaralı defterle aynı olduğu görülmektedir.

13	Bedre köyü	26	68	67	69	161
14	Maden köyü	39	62	42	55	143
15	Hamamlı köyü	21	24	21	33	66
16	Çitli köyü	57	72	48	68	177
17	Mızal köyü	104	86	99	128	289
18	Konurlar köyü	13	17	13	16	43
19	Karacakaya köyü	10	8	10	11	28
20	Doma köyü	75	68	45	65	188
21	Kurşunlu köyü	120	150	98	156	368
22	Eymirler köyü	13	27	30	32	70
23	Genci köyü	19	27	31	29	77
24	Gelene köyü	17	26	22	26	65
25	Kızık köyü	5	6	4	7	15
26	Kıran köyü	7	4	5	5	16
27	Süle köyü	14	31	18	25	63
28	Kirles köyü	20	27	23	29	70
29	Alayna köyü	12	37	35	32	84
30	Kınık köyü	10	19	14	21	43
31	Özlüce köyü	9	8	5	9	22
32	Müslim Yenicesi köyü	50	57	50	72	157
33	Kulaca köyü	66	59	69	92	194
34	Bilal köyü	14	18	16	23	48
35	Şibali köyü	63	68	61	75	192
36	Yiğit köyü	13	21	16	21	50
37	Süpürdü köyü	24	43	34	48	101
38	Hamzabey köyü	41	73	63	70	177
39	Çavuş köyü	43	51	41	49	135
40	Tokuş köyü	6	3	6	5	15
41	Kozluca köyü	24	46	42	49	112
42	Yörük yenice köyü	19	38	24	27	81
YEKÛN		1280	1680	1406	1833	4366

Tablo incelendiğinde kasaba merkezinde 276 tûvâna (%30,8), 295 sabî (%32,9) ve 325 müsinn (%36,3) erkek olduğu görülmektedir. Tûvâna (yetişkin) nüfus Sinanbey Mahallesi'nde ortalamanın üzerinde (%33,6) iken Yenice Mahallesi'nde ise en düşük (%27) seviyededir. Sabî (çocuk) nüfus oranı, ortalamanın altında olan tek mahalle Sinanbey Mahallesi'dir (%30,2). En fazla çocuk ortalaması ise %36,2 ile Yenice Mahallesi'ndedir. Müsinn (yaşlı) nüfus, çok az farkla Yenice Mahallesi'nde (%36,8)

daha yüksektir. İncelenen defterde, kasaba merkezinde 8 asker ve 47 yabancı nüfus bulunduğu kaydedilmiştir.¹²⁵

Köylerin toplamında 1280 tûvâna (%29,3), 1680 sabî (%38,5) ve 1406 müsinn (%32,2) erkek bulunmaktaydı. Kasaba ve köyler karşılaştırıldığında yetişkin nüfus oranları birbirine yakın olmakla birlikte kasabada daha fazlaydı. Buna karşın belirgin bir farkla, çocuk nüfus oranı köyde daha yüksekti.

Müslümanlar içinde müftü, imam, hatip, müezzin, muhtar-ı evvel, muhtar-ı sâni, mektep hocası, voyvoda gibi resmi görevliler bulunmaktadır. Bu görevliler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6: 1830 Tarihli Nüfus Defterine Göre Kasabadaki Resmi Görevliler¹²⁶

Mahalle	Hane No	Görevi	Kişi	Eşkâli
Cuma	1	Kasaba müftüsü	Bilecikli İbrahim Efendi bin Ahmed	Pirifânidir.
Cuma	2	Cuma Mahallesi imamı	Sadrettin Molla bin Hayrullah Efendi	Kumral sakallı, 30 yaşındadır.
Cuma	3	Mahalle muhtarı ve Cami-i Şerif hatibi	Hafız Salih Efendi bin Mustafa	40 yaşında ve kır sakallıdır.
Cuma	4	Muhtar-ı Sâni ve mahalle tahsildarı	es-Seyyid Ahmed	50 yaşında ve kır sakallıdır.
Cuma	6	Sinanbey Mahallesi imam ve hatibi	es-Seyyid Ömer Efendi bin Mehmed	Uzun boylu, kır sakallı ve 40 yaşındadır.
Cuma	33	Mahalle camii müezzini	Lütfullah bin Mustafa	40 yaşında, orta boylu ve kır sakallıdır.
Cuma	50	Cami hatibi	es-Seyyid Molla Ahmed bin Mehmed	50 yaşında ve kır sakallıdır.
Cuma	97	Mescit imamı	Ali Efendi bin Abidin	Pirifânidir.
Cuma	106	Hoca	Ali Efendi bin Ahmed	Kır sakallı ve 60 yaşındadır.
Cuma	111	Hoca	Hüseyin Efendi bin Ahmed	Kara sakallı, uzun boylu ve 38 yaşındadır.

¹²⁵ Kaza merkezinde yabancı sayısı 47, köylerde 136 olmak üzere toplam 183 nefer bulunmaktadır. Kaza merkezinde 8 ve köylerde 46 adet olarak toplamda 54 asker vardır. Yörügân taifesinden 12 çocuk ve 18 yetişkin birey bulunmaktadır. Bkz. NFS. d. 01514, s. 32.

¹²⁶ NFS, d., 1441 numaralı deftere göre hazırlanmıştır. NFS, d., 1445 numaralı defterde ise tablodakilerden farklı olarak Sinanbey Mahallesi'nin 1 numaralı hanesinde İshakpaşa Cami imamı el-Hac Hüseyin Efendi bin Mustafa bulunmaktadır. 50 yaşında, orta boylu ve kır sakallıdır. 90. hanede Muhtar-ı Evvel Abdullatifoğlu Hacı İbrahim bin Mehmed sâkindir. Uzun boylu, kır sakallı ve 55 yaşındadır. Cuma Mahallesi'nde ise 12 numaralı hanede kayıtlı Muhtar-ı Sâni el-Hac Ahmed Ağa 53 yaşındadır. Orta boylu ve kumral sakallıdır. 24. hanede Muhtar-ı Evvel Kara Hacı İbrahim Ağa sâkindir. 48 yaşındaki muhtar orta boylu ve kumral kır sakallıdır. 96. hanedeki İbrahim Efendi, hoca olup orta boylu, kumral sakallıdır. 97. hanedeki es-Seyyid Ömer Efendi bin Mehmed sıbyan muallimidir. Yaşı elli, orta boylu ve kır sakallıdır. 200. hanede kayıtlı orta boylu kumral sakallı 30 yaşındaki Hacı İbrahim Efendi hocadır. Yenice Mahallesi'nde 70. Hanede ikamet eden Hasan Efendi bin Hacı Ali muallim-i sıbyandır. 30 yaşında, orta boylu ve kumral sakallıdır.

Cuma	131	Mahkeme muhızı	Molla İsmail bin Ömer	Kır sakallı ve orta boyludur.
Sinanbey	1	Mahalle muhtarı	Hüseyin Efendi bin Hasan	Kır sakallı ve 50 yaşındadır.
Sinanbey	2	Muhtar-ı Sâni	el-Hac Halil Ağa bin Abidin	Kara sakallı, uzun boylu ve 40 yaşındadır.
Sinanbey	3	İmam vekili	Hafız Mustafa Efendi bin İbrahim	Orta boylu, kır sakallı ve 50 yaşındadır.
Sinanbey	160	Mektep hocası	Mehmed Efendi bin Süleyman	38 yaşında, kır sakallı ve orta boyludur.
Sinanbey	166	Kaza Voyvodası Silahşorân-ı Hâssadan	Osman Bey bin Mustafa Bey	18 yaşında, delikanlı ve boyu kısacadır.
Sinanbey	166	Voyvodanın kethüdası	Mustafa Ağa bin Ömer	40 yaşında, orta boylu ve kır sakallıdır.
Yenice	1	Mahalle imamı	Hafız Ahmed Efendi	Kumral sakallı ve 38 yaşındadır.
Yenice	2	Muhtar-ı Evvel	Dikici Usta Mehmed	Uzun boylu ve kır sakallıdır.
Yenice	4	Muhtar-ı Sâni	Emir Mustafa oğlu es-Seyyid Molla Mustafa	60 yaşında ve aksakallıdır.
Yenice	63	Şehir kethüdası	Ali bin Ahmed	48 yaşında, kır sakallı ve uzun boyludur.

2. Gayrimüslim Nüfus

İslam hukukuna göre bir İslam devletinin himayesini kabul eden gayrimüslimler “zimmî”, “ehl-i zimmet” ya da “gayrimüslim tebaa” diye nitelenirdi.¹²⁷ İnegöl’de zimmîler, Yenice-i Kefere diğer adıyla Yenice-i Gayrimüslim ve Cerrah köylerinde yaşamaktaydı. Aşağıdaki tabloya bakıldığında Yenice’de Dere, Orta ve Güney mahallelerinin bulunduğu, toplam 476 hane ve 1146 erkek nüfusun olduğu görülmektedir. Dikkat çeken bir husus da 1830 tarihinde Yenice köyünün kasaba merkezinden daha fazla nüfusa sahip olduğudur. Gayrimüslimler ile ilgili nüfusu gösteren tablo şöyledir:

Tablo 7: 1830 Tarihinde Gayrimüslimlerin Hane ve Nüfus Durumu¹²⁸

	Köy ve Mahalle Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
1	Yenice-i Kefere (Dere Mahallesi)	172	434
2	Yenice-i Kefere Mahalle-i Orta	137	316

¹²⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi*, İstanbul, Risale Yay., 1990, s. 18.

¹²⁸ NFS.d, 1443, 13 B 1246/28 Aralık 1830; 1514, s. 52; 1449 numaralı defterde Yenice-i Kefere’ye bağlı mahallelerin nüfusu ilavelerle bir miktar artmıştır. Buna göre Dere 475, Orta 334 ve Güney Mahallesi 465 nüfus olmak üzere toplam 1274 olduğu anlaşılmaktadır. Defterde Cerrah köyü Bâla (Yukarı) ve Zir (Aşağı) olarak ikiye ayrılmıştır. Yukarı 201 ve Aşağı Mahalle 137 nüfus olmak üzere toplam 338 kişidir. İki köyün toplamı ise 1612’dir. 1448 numaralı defterde ise Yenice’ye bağlı Dere 448, Güney 451 ve Orta 331 nüfus olarak toplamda 1230’dur. Cerrah’ta Aşağı 155 ve Yukarı Mahalle 226 kişi olarak toplam 381 kişiden ibaretti.

3	Yenice-i Kefere Mahalle-i Güney	167	396
Yenice Toplam		476	1146
4	Karye-i Cerrah	150	352
Yenice ve Cerrah Köylerinin Toplamı		627	1498

Gayrimüslimlerin yaşadığı diğer köy Cerrah'tır. Aşağı ve Yukarı olmak üzere iki mahalleden oluşan köyde 150 hane ve 352 nüfus bulunmaktadır. Toplamda iki köyde 627 hane ve 1498 erkek nüfus mevcuttur. Cerrah, 150 hanelik hacmiyle Kurşunlu'dan sonra en kalabalık köy konumundadır. Ödedikleri cizye miktarı bakımından gayrimüslimler a'la, evsât ve ednâ şeklinde sınıflandırılmıştır. Aşağıda İnegöl'deki zimmî erkeklerin ekonomik durumları hakkında ipuçları sunan bilgiler tablolastırılmıştır.

Tablo 8: Ödedikleri Cizye Vergilerine Göre Zimmî Nüfusun Dağılımı¹²⁹

Yenice-i Zimmet Köyü								
Mahalle	A'la	Evsât	Ednâ	Mürâhık	Sabî	Mande	Mahall-i aherde	Yekûn
Mahalle-i Dere	32	231	39	10	175	8	1	496
Mahalle-i Orta	21	163	22	4	122	6	4	342
Mahalle-i Güney	34	247	12	13	179	8	2	495
Yekûn	87	641	73	27	476	22	7	1333

Cerrah Köyü								
Mahalle	A'la	Evsât	Ednâ	Mürâhık	Sabî	Mande	Mahall-i aherde	Yekûn
Mahalle-i Yukarı	13	99	13	7	74	2	1	209
Mahalle-i Aşağı	7	79	12	4	46	1	0	149
Yekûn	20	178	25	11	120	3	1	358

Yenice ve Cerrah Köylerinin Toplamı								
--	--	--	--	--	--	--	--	--

¹²⁹ NFS.d, 01518, s. 41.

Köy	A'la	Evsât	Ednâ	Mürâhık	Sabî	Mande	Mahall-i aherde	Yekûn
Yenice-i Zimmet	87	641	73	27	476	22	7	1333
Cerrah	20	178	25	11	120	3	1	358
Yekûn	107	819	98	38	596	25	8	1691

Tabloya bakıldığında Yenice-i Gayrimüslim köyünde vergi mükellefinden 87'si yüksek, 641'i orta ve 73'ü düşük derecede vergi ödemekteydi. Rakamlardan hareketle vergi verenlerin %80'inin orta düzey bir gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır. Cerrah köyünde de buna paralel olarak nüfusun %80'i orta düzey gelire sahipti. Müslüman mahallelerde olduğu gibi gayrimüslimlerin yaşadığı köylerde de resmi görevliler vardır. Aşağıdaki tabloda 28 Aralık 1830 tarihli nüfus defterine göre zimmîlerin temsilcileri gösterilmiştir.

Tablo 9: Zimmî Resmi Görevliler¹³⁰

Köy	Hane No	Görevi	Adı	Yaşı	Mesleği	Vergi
Yenice	1	Sözbaşı-ı Evvel ¹³¹	Çilingiroğlu Ovit(?) Veled-i Melkon	50 yaşındadır.	Ziraat	A'la
Yenice	2	Sözbaşı ve karye yazıcısı	Avakim veled-i Haçador	Yok	Rençper	A'la
Yenice	3	Sözbaşı	Heci İgnadiyos veled-i Makroç	40 yaşında	Ziraat	A'la
Yenice	4	Sözbaşı	Heci Karabet veled-i Manas	Yok	Ziraat	A'la
Yenice	5	Sözbaşı	Heci Kasbar veled-i Ohannes	Yok	Ziraat	A'la
Cerrah	1	Sözbaşı-ı Evvel	Sava oğlu Mardirus	50 yaşında	Bağ ve bahçe	A'la
Cerrah	2	Sözbaşı	Heci Sülebe(?) veled-i Andon	50 yaşında	Rençper	A'la
Cerrah	3	Sözbaşı	Tekor veled-i Sahak(?)	60 yaşında	Yok	A'la
Cerrah	5	Sözbaşı	Dolmacioğlu Serkiz	40 yaşında	Yok	A'la
Cerrah	6	Sözbaşı ve yazıcı	Agop	35 yaşında	Yok	A'la

Bütün sözbaşılardan a'la derecede cizye ödemesi, idarî olarak görevlendirilen sözbaşılardan ekonomik açıdan zengin kişilerden seçildiklerini göstermektedir. Genelde 50 yaş civarındadırlar. Din görevlileri ile ilgili bir kayda ise rastlanmamıştır.

¹³⁰ NFS, d., 1443, 13 B 1246/ 28 Aralık 1830, s. 1, 23.

¹³¹ "Sözbaşı" reayayı temsilen görevlendirilen mahalle ve köy idarecilerine denirdi. Bunun yanı sıra kocabaşı, kâhya ve müdür tabirleri de kullanılmıştır.

3. Halkın Eşkâli

Günümüzde kimlik tespiti için fotoğraflama yapıldığı gibi benzer şekilde nüfus defterlerinde de ayrıntılı şekilde eşkâller yazılmıştır. Böylece yetişkinlerin boy, saç, sakal, bıyık gibi fizikî özellikleri ortaya konmuştur. Bu bilgilerden yola çıkarak İnegöl'de yaşayan insanların genel olarak fizikî özellikleri hakkında çıkarımlarda bulunmak mümkün olacaktır. Çocukların (325 kişi) ve şâbb-ı emred denilen 12-17 aralığındaki gençlerin (17 kişi) eşkâli defterlere kaydedilmemiştir.

Boy uzunluğu bakımından kişilerin kısa, orta ve uzun olarak üç gruba ayrıldığını görmekteyiz. Konu, kasaba merkezindeki üç mahalle temel alınarak incelenmiş ve sonuçlar aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 10: Boy Durumuna Göre Ahali

Mahalle İsmi	Kısa		Orta		Uzun	
	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Yüzde (%)
Sinanbey	0	0	153	86,9	23	13,1
Cuma	0	0	162	100	0	0
Yenice	0	0	80	97,6	2	2,44
Toplam/ Ortalama	0	0	395	94,04	25	5,95

Tabloya bakıldığında nüfusun büyük çoğunluğunun (%94) orta boylu, küçük bir kısmının ise (%6) uzun boylu olduğu görülmektedir. Verilere göre kasaba merkezinde kısa boylu hiçbir kimse bulunmamaktadır. Uzun boylu olanların oranı, Sinanbey Mahallesi'nde diğerlerine kıyasla daha yüksektir. Tablodaki değerlere bakıldığında sonuç olarak İnegöl insanının kesinlikle kısa boylu olmadığını, bir miktar uzun boylu kişi bulursa bile nüfusun büyük çoğunluğunun orta boylu olduğunu söylemek mümkündür.

Sakal ve bıyık da insanların dış görünüşünü tarifte kullanılan diğer bir araçtır. Buna ait bilgiler aşağıda tablolandırılmıştır.

Tablo 11: Sakal ve Bıyık Durumuna Göre Ahali

Mahalle Adı	Sakallı	Toplam Nüfusa Oranı	Bıyıklı	Toplam Nüfusa Oranı
Sinanbey	128	%	46	%
Cuma	126		36	
Yenice	62		20	
Toplam/ortalama	316	38,49	102	12,42

İncelenen sahada eşkâli kaydedilmeyen çocuk ve gençler çıkarıldığında, geriye kalan 418 yetişkin erkek içinde sakalı veya bıyığı olmayan kişiye rastlanmamıştır. İleri yaş gruplarında sadece bıyığı olanlara daha az rastlanırken sakalda böyle bir yaş sınırı bulunmayıp genç yaştan itibaren bütün yaş gruplarında yaygın olduğu görülmektedir. Osmanlılarda sakal bırakanlara ağırbaşlı, olgun ve akıllı adam gözüyle bakılırdı. Devlet hizmetine girenler sakal bırakır, kendilerini tecrübeli ve güngörmüş göstererek terfi etmenin yollarını ararlardı. Özellikle ilmiye sınıfına dâhil olanlar erken yaşlarda bıraktıkları sakallarını kesmezlerdi. Sakal bırakma işi Mevlit, Miraç ve Berat kandili gibi mübarek gecelere denk getirilir, özel bir merasim yapılırdı.¹³²

Sakal rengi insanların tarifinde kullanılan diğer bir fizikî özellik olup sayım memurları sakallı olanları kara, ak, kır, kumral, sarı, köse ve zülüflü gibi kısımlara ayırarak kaydetmişlerdir. İnceleme neticesinde sakal bırakanların çoğunun kumral (%63,6) olduğu görülmektedir. Daha sonra sırasıyla kır (%10,8) ve kara (%9,18) sakallılar gelmektedir. Aşağıdaki tabloda ahalinin sakal rengine göre sınıflandırılması sunulmuştur.

Tablo 12: Sakal Rengi Durumuna Göre Ahali

Mahalle İsmi	Kara		Ak		Kır		Kumral		Sarı		Köse		Müzellef	
	Kişi	(%)	Kişi	(%)	Kişi	(%)	Kişi	(%)	Kişi	(%)	Kişi	(%)	Kişi	(%)
Sinanbey	19	14,8	12	9,4	13	10,2	63	49,2	8	6,3	9	7	4	3,1
Cuma	8	6,3	2	1,6	13	10,3	89	70,6	5	4	0	0	6	4,8
Yenice	2	3,2	2	3,2	8	12,9	49	79	0	0	0	0	1	1,6
Toplam	29	9,18	16	5,06	34	10,8	201	63,6	13	4,11	9	2,9	11	3,48

¹³² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., Haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay, 2002, s. 98.

Kaydedilen bir başka fizikî özellik ise bıyıklar olup o da ter, kara, sarı, kumral gibi kısımlara ayrılırdı. Henüz bıyığı çıkmamış gençleri nüfus memurları şâbb-ı emred tabiriyle kaydederlerdi. Üç mahallede toplam 102 bıyıklı kişi kaydedilmiş olup yekûnu ve yüzdelik oranı aşağıdadır.

Tablo 13: Bıyık Rengi Durumuna Göre Ahali

Mahalle Adı	Ter		Kara		Sarı		Kumral	
	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Yüzde (%)	Kişi Sayısı	Yüzde (%)
Sinanbey	20	43,5	1	2,2	1	2,2	24	52,2
Cuma	10	27,8	0	0	0	0	26	72,2
Yenice	0	0	0	0	2	10	18	90
Toplam/Ortalama	30	29,4	1	0,9	3	2,9	68	66,7

Bıyıklıların büyük kısmını kumral ve ter bıyıklılar oluşturmaktadır. Bütün mahallelerde, sakalda olduğu gibi bıyıkta da kumral diğerlerine oranla daha yaygındır. Sakal ve bıyık birlikte değerlendirildiğinde kasaba nüfusunun yaklaşık 2/3'ünün kumral olduğu sonucuna varılabilir.

4. Yaş Grupları

Nüfus defterlerinde kişiler çocuk, genç ve yaşlı şeklinde gruplandırılmıştır. Verilerden hareketle hangi yaş aralığında ne kadar nüfusun bulunduğunu ve bunun genel nüfusa oranını tespit etmek mümkündür. Aşağıdaki tabloda kasaba merkezinde yaşayan ahalinin yaş aralıklarına göre toplam nüfusu ve oranları görülmektedir.

Tablo 14: Mahallelerde Yaş Durumuna Göre Nüfus ve Yüzdeleri¹³³

Yaş Grupları	Sinanbey Mahallesi	Yüzde %	Cuma Mahallesi	Yüzde %	Yenice Mahallesi	Yüzde %	Toplam	Yüzde %
1-10	117	35,67	117	35,77	61	36,96	295	35,97
11-20	58	17,68	63	19,26	27	16,36	148	18,04
21-30	51	15,54	54	16,51	21	12,72	126	15,36
31-40	44	13,41	45	13,76	23	13,93	112	13,65
41-50	36	10,97	33	10,09	23	13,93	92	11,21

¹³³ Veriler 1445 numaralı nüfus defteri esas alınarak hazırlanmıştır.

51-60	19	5,79	14	4,28	8	4,84	41	5
61-70	2	0,6	1	0,3	2	1,21	5	0,6
71-+	1	0,3	0	0	0	0	1	0,12

Tablo oluşturulurken Sinanbey Mahallesi'nde 328, Cuma Mahallesi'nde 327 ve Yenice Mahallesi'nde 165 kişinin yaşları tespit edilerek değerlendirilmeye alınmıştır. Tabloya bakıldığında kasaba merkezinde erkek nüfusun ortalama %36'sının 1-10, %18'inin 11-20, %15'inin 21-30, %14'ünün 31-40, %11'inin 41-50, %5'inin 51-60, %0,6'sının 61-70 ve %0,12'sinin de 71 yaş üzerinde olduğu görülmektedir.

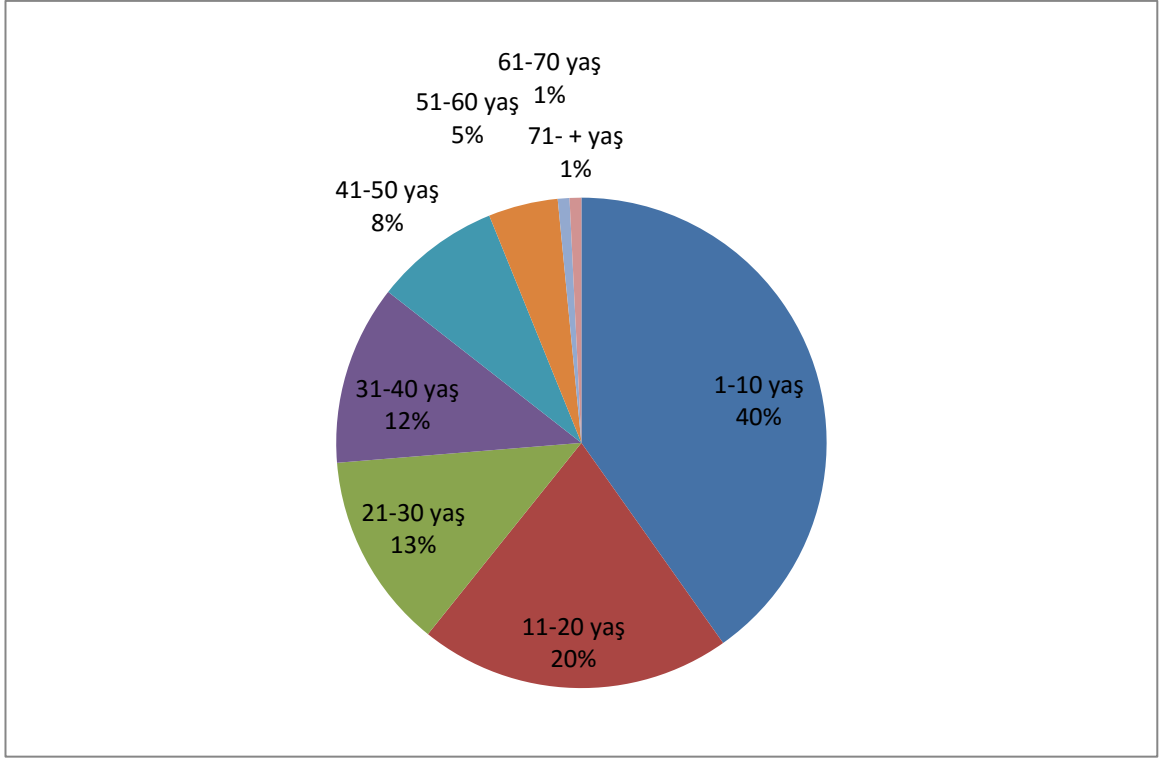
Nüfus kategorileri mahalle bazında değerlendirildiğinde, Yenice Mahallesi'nde 1-10 yaş grubundaki çocuk nüfus %37 ve 41-50 yaşlarında %14 oranıyla kasaba ortalamasının üzerindedir. Cuma Mahallesi de 11-20 yaşlarında %19 ve 21-30 yaş aralığında ise %17 ile ortalamayı aşmıştır. Sinanbey, yaşlı nüfusun yoğun olduğu mahalle olup %6'lık oranla 51-60 yaş aralığında ortalamanın üzerinde bir yüzdeye sahip bulunmaktadır.

1-10 (%35,7) ve 31-40 (%13,4) yaş aralığında yoğunluğun en az olduğu mahalle Sinanbey'dir. Yenice Mahallesi 11-20 (%16,4) ve 21-30 (%12,7) yaş aralığında ortalamanın altındadır. Cuma Mahallesi de 41-50 (%10), 51-60 (%4,3) ve 61-70 (%0,3) yaş aralıklarında ortalamanın altındaki diğer mahalledir.

Tablo genel olarak incelendiğinde nüfusun yarısından fazlasının 0-20 yaş aralığında yığıldığı (%54), önemli bir miktarının ise 20-50 yaş aralığında olduğu (%40) anlaşılmaktadır. Nüfusun sadece %6'sının 50 yaşın üzerinde olduğu dikkat çekmektedir. 11-40 yaş aralığına bakıldığında ise %47,05'lik büyük bir kitle göze çarpmaktadır.

İnegöl kazasına idarî bakımdan bağlı 42 köy bulunmaktadır. Kırsalda yaşları belirlenebilen toplam nüfus 4404 kişiden ibarettir. Çocuk nüfus oranı kırsalda biraz yüksek olsa da diğer oranlar kasabayla paraleldir.

Grafik 1: Köylerdeki Yaş Durumu

Grafikte de görüldüğü üzere 1-10 yaş arası 1770 kişi (%40,2), 11-20 yaş arası 906 kişi (%20,6), 21-30 yaş arası 570 kişi (%12,9), 31-40 yaş arası 522 kişi (%11,9), 41-50 yaş arası 366 kişi (%8,31), 51-60 yaş arası 202 kişi (%4,59), 61-70 yaş arası 34 kişi (%0,8) ve 71 yaş üzeri de 34 kişi (%0,8) bulunmaktadır. 50 ve üzeri yaşlardaki nüfus oranının %6 civarında olduğu görülmektedir. Ancak bazı köylerde bu oranın genel ortalamanın üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Sırasıyla Karalar (%16,7), Kızık (%15,4), Tokuş (%12,5), Süle (%11,9), Karacakaya (%11,8), Kozluca (%10,9) ve Çavuş (%10,1) köyleri bunlardandır. Yaşlı nüfus oranı en düşük olanlar ise Yiğit Lala (%2,12), Çeltikçi (%2,15), Bilal (%2,17), İsaören (%3,33) ve Kıran (%4) köyleridir. Mizal köyünde 80 yaşın üzerinde bir kişi, Karacakaya köyünde 90 yaşında iki kişi, yine Özlüce köyünde 90 yaşında bir kişi vardır. İnegöl ve köyleri içinde en yaşlı şahıs ise 110 yaşında olup Süle köyünde yaşamaktaydı.

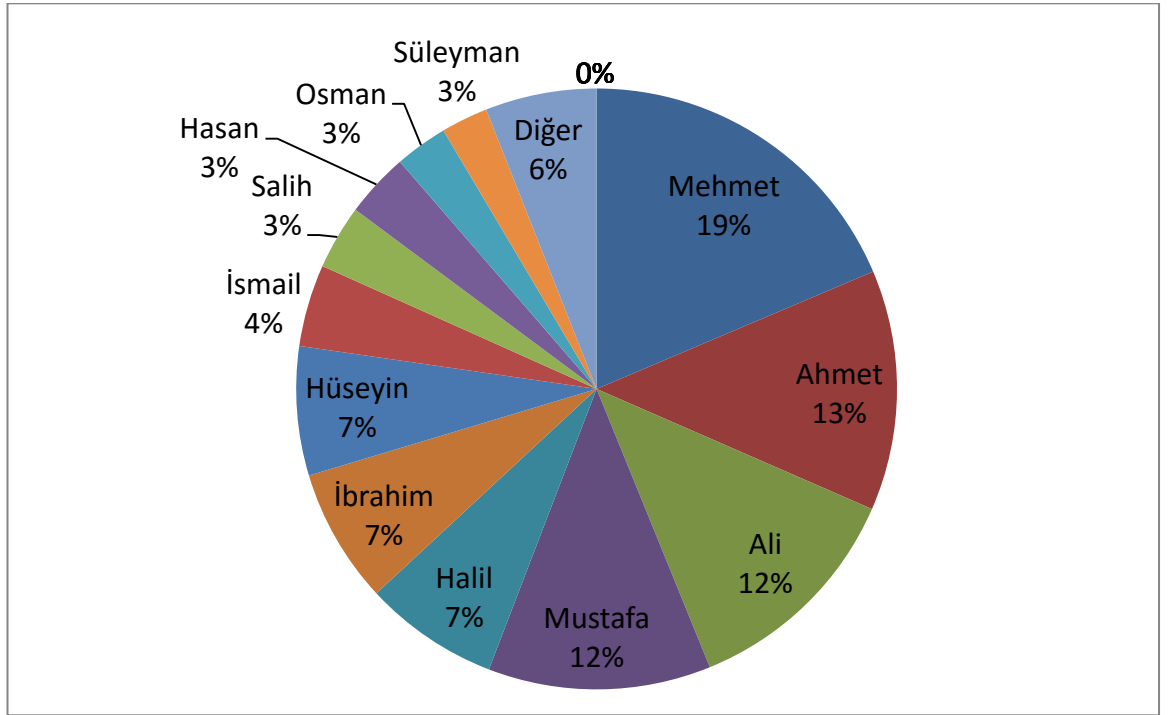
5. Kullanılan İsimler ve Lakaplar

Diğer bir inceleme alanı da kullanılan lakaplar ve tercih edilen isimler konusudur. Sinanbey Mahallesi temel alınarak yapılan inceleme neticesinde şu

sonuçlara ulaşılmıştır:¹³⁴ Sırasıyla en çok Mehmed, Ahmed, Mustafa, Ali, Halil, İbrahim, Hüseyin, İsmail, Salih, Hasan, Osman ve Süleyman adlarının tercih edildiği tespit edilmiştir.

Mehmed, Ahmed ve Mustafa isminin yaygın olarak verilmesi İnegöl halkının Hz. Peygambere olan sevgisiyle açıklanabilir. Keza; Ali, Hüseyin ve Hasan isimlerinin çokça konulmasını da Ehlibeyt sevgisiyle açıklamak mümkündür. Bunların dışında belli sayıda Abdullah, Ömer, Emin, Yakup, Raşit, Ethem, Ali Osman, Arif, Abdülkadir, Mahmut, Tahir, Şerif, Emrullah, Ali Rıza, Durmuş, Abdurrahman, Abdülaziz, Ebubekir ve Abdülhamit isimleri kullanılmaktadır. Kullanım yoğunluğuna göre isimler aşağıdaki grafikte sunulmuştur.

Grafik 2: İsimlerin Kullanılma Sıklığı

İnsanların lakap ve sülale adlarıyla tanıtıldığı, bu amaçla birçok lakabın kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Parmaksızoğlu, Katipzade, Çukadarzade, Sadıkoğlu, Müezzinoğlu, Lazoğlu, Namazkılmazoğlu, Kerimdedeoğlu, Mazlumağazade, Damsarsanoğlu, Kurşuncuoğlu, Sepetoğlu, Kabakoğlu, Otuzbiroğlu,

¹³⁴ NFS.,d., 1445. Sinanbey Mahallesi esas alınarak hazırlanmıştır. Konuyla ilgili NFS.,d., 1441 numaralı defter de incelenmiştir.

Çiloğlu, Akbıykoğlu, Külahoğlu, Abdaloğlu, Fettahoğlu, Musaoğlu, Abdüllatifoğlu, İshakağaoğlu, Hasanoğlu, Akağaoğlu, Suhteoğlu, Delialioğlu, Kaşıkçioğlu, Oruçoğlu, Eminefendizade, Kethüdaoğlu, Abidinoğlu, Saburoğlu bunlardan bazılarıdır.

Bunların yanı sıra fiziksel özelliklerin öne çıktığı sağır, kör, kabasakal, topal ve çakır lakapları görülmektedir. Bazı lakaplarda ise kişinin göç ederek geldiği ya da doğduğu yer kullanılmıştır. Hamzabeyli, Adabinnioğlu, Karalarlı, Bursalı, İçellioğlu, Asitaneli, Dağlı, Akhisarlı gibi lakaplar buna örnek verilebilir. Bunların dışında dinî unvanlar olarak hafız, hacı, seyyid, molla gibi kelimeler kullanılmıştır. Meslek ismi geçen lakaplara örnek olarak ise Mumcuoğlu, Değirmenci, Tellak, Çörekçioğlu, Keçecioğlu, Tabancacı, Bakkaloğlu, Hancıoğlu, Kaymakçioğlu, Mercimek, Serracoğlu, Yapıcı, Börekçioğlu verilebilir.

Cerrah köyünde yaşayan gayrimüslimler için yoğun olarak Kiremitçioğlu, Aslanoğlu, Papasoğlu, Zümrütoğlu, Keçioğlu, Dolmacıoğlu, Dombayoğlu, Sabancıoğlu, Çavdaroğlu, Terzioğlu, Yağcıoğlu, Eskicioğlu gibi lakap ve aile adları kullanılmıştır. Yenice köyünde ise Şeytanoğlu, Topçuoğlu, Çilingiroğlu, Kürkcüoğlu, Dalbastranoğlu, Papasoğlu, Otluoğlu, Zeneoğlu, Köpekçioğlu, Yağlıoğlu, Altınoğlu, Karagözoğlu, Kurnazoğlu, Çayıtoğlu, Nazaroğlu, Yüncüoğlu, Karaoğlanoğlu, Kuyucuoğlu, Çalıkoğlu, Çobanoğlu ve Terzioğlu kullanılan aile adlarının bir kısmıdır.

B. HÜDAVENDİGAR VİLAYETİ SALNÂMELERİNE GÖRE DEMOGRAFİK YAPI

Vilayet salnâmeleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Hudâvendigâr vilayetinde ilk defa Hicri 1287/Miladi 1870 tarihinde yayımlanan yıllıklar 1907'ye kadar devam etmiştir. Farklı alanlarda önemli bilgilere ve içeriğe sahip olan bu kaynak, demografik yapı hakkında da eşsiz bilgiler sunar. Aşağıdaki tabloda Bursa sancağının idarî sınırları içerisinde yer alan, başta merkez Bursa kazası olmak üzere diğer kaza ve nahiyelerin köy adedi, hane sayıları, gayrimüslim ve Müslüman nüfusu gösterilmiştir. İlk salnâmede yalnızca erkek nüfusa ait bilgiler bulunmaktadır.

Tablo 15: 1287/1870 Tarihli İlk Vilayet Salnâmesinde Nüfus Durumu¹³⁵

Kaza Adı	Köy Adedi	Hane Sayısı	Erkek Nüfus		Toplam Nüfus
			Gayrimüslim	Müslim	
Bursa Merkez	134	16.408	12.883	22.826	35.709
Atranos	105	3926	0	9759	9759
Gemlik	19	3983	3995	2268	6263
Mudanya	18	1836	2699	1604	4303
İnegöl	76	4578	3170	9277	12.447
Yenişehir	59	3790	909	6022	6932
Pazarcık	50	510	0	1335	1335
Bilecik	32	4118	4494	5607	10.101
Söğüt	16	2089	697	4386	5083
Toplam	897	61.983	45.357	97.206	142.563

Tablo incelendiğinde İnegöl kazasının 76 köyü ve 4578 hanesinin bulunduğu, kazada 3170 gayrimüslim ve 9277 Müslüman olmak üzere toplam 12447 erkek nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna göre İnegöl nüfusunun %25,5'i gayrimüslimlerden kalan %74,5'i ise Müslümanlardan müteşekkildi. Bursa sancağı nüfusunun %8,7'si İnegöl'de yaşamaktaydı.¹³⁶

1873 tarihinde 3 mahalle ve 92 köyden oluşan İnegöl'de 4405 hane bulunuyordu. 3638 gayrimüslim, 8112 Müslüman erkek toplam 11750 nüfus vardı.¹³⁷ 1879 tarihli yerleşim yerlerinin mahalle, köy, hane ve nüfuslarını beyan eden cetvelde gayrimüslim nüfus Rum ve Ermeni olarak iki kısımda değerlendirilmiştir. İnegöl, 44

¹³⁵ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 1, 1287/1870-1871, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 150; Tabloda Bursa'nın nahiyeleri ve bazı kazaları yazılmamıştır. Bu açıdan mahalle sayıları hakkında salnâmede eksikler olduğu söylenebilir. İnegöl kazasının 76 olan köy adedine kazaya bağlı bulunan Domaniç'in köyleri de dâhil olmalıdır. Tablodaki bilgilerde değişiklik yapılmadan 1871 ve 1872'de de aynen tekrarlandığı görülmektedir. Bkz. *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 2, 1288/1871-1872, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 121; *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 3, 1289/1872-1873, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 112.

¹³⁶ İnegöl'deki zimmî nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Bunun yanında ikinci büyük etnik grup Rumlardı. Anadolu'daki Rum nüfus Ege, Akdeniz, Marmara ve Karadeniz kıyılarında yoğunlaşmıştı. XIX. yüzyılda Rum tebaa, nüfusun %3,5'i kadardı. XX. yüzyılın başında Bursa'daki Rum nüfus Rum Patrikhanesi'nin rakamlarına göre 278.421, Türk resmi rakamlarına göre ise 274.530'du. Buna göre Bursa nüfusunun yaklaşık %15'i Rum'du. Sonraki yıllara ait salnâme verilerinde görüleceği üzere bu sayı İnegöl'de oldukça düşüktü. Bkz. Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, 1998, s. 93.

¹³⁷ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 4, 1290/1873-1874, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 119. Bir yıl önceki kayıta 76 olan köy sayısının 92'ye çıkmasının nedeni anlaşılamamıştır. Yanlış yazılmış olma ihtimali bulunmaktadır. 1293/1876-1877 yılında 46 köy, 3775 hane, 2372 gayrimüslim ve 7720 müslüman nüfus kayıtlıdır. Bkz. *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 7, 1293/1876-1877, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 140; Ertesi yıllarda da rakamlar aynen tekrarlanmıştır. Bkz. *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 8, 1294/1877-1878, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 137; *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 9, 1295/1878-1879, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 136-37.

köy ve 3254 haneydi. Rum nüfusun kaydedilmediği ilçede 2453 Ermeni ve 9500 Müslüman erkek vardı. Domaniç nahiyesi 32 köy, 1504 hane ve 2925 Müslüman'dan ibaretti. Pazarcık nahiyesinde ise 5 köy, 510 hane ve 1386 Müslüman erkek nüfus bulunuyordu.¹³⁸

1886 yılı salnâmesinin önceki yıllara kıyasla oldukça ayrıntılı şekilde hazırlandığı göze çarpmaktadır. Aşağıdaki tabloda beşer yıl aralıklarla erkek ve kadın nüfus, yaş gruplarına göre bölünerek gösterilmiştir.¹³⁹

Tablo 16: 1886 Yılında Erkek Yaş Grupları

Yaş Grupları	Cemaat Adı					
	İslam	Rum	Ermeni	Yahudi	Protestan	Yekûn
1 yaşından 5 yaşına kadar	1.557	1	254	1	8	1.821
5 yaşından 10 yaşına kadar	1.456	2	319	-	9	1.786
10 yaşından 15 yaşına kadar	1.821	2	335	-	6	2.194
15 yaşından 20 yaşına kadar	1.447	2	286	5	10	1.750
20 yaşından 25 yaşına kadar	1.609	5	307	6	7	1.934
25 yaşından 30 yaşına kadar	1.270	5	286	2	6	1.569
30 yaşından 35 yaşına kadar	1.104	7	146	3	2	1.262
35 yaşından 40 yaşına kadar	940	3	184	1	3	1.131
40 yaşından 45 yaşına kadar	731	2	113	3	3	852
45 yaşından 50 yaşına kadar	772	2	131	2	4	911
50 yaşından 55 yaşına kadar	606	2	101	2	3	714
55 yaşından 60 yaşına kadar	383	1	66	2	3	455
60 yaşından 65 yaşına kadar	299	-	55	-	-	354
65 yaşından 70 yaşına kadar	224	-	41	-	-	265
70 yaşından 75 yaşına kadar	211	-	23	-	-	234
75 yaşından 80 yaşına kadar	54	-	16	-	-	70
80 yaşından 85 yaşına kadar	33	1	13	-	-	47
85 yaşından 90 yaşına kadar	1	-	3	-	-	4
90 yaşından 95 yaşına kadar	8	-	-	-	1	9
95 yaşından 100 yaşına kadar	2	-	-	-	-	2
YEKÛN	14.558	35	2.679	27	65	17.364

¹³⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 10, 1296/1879-1880, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 181, sonraki yıl aynı rakamlar tekrar edilmiştir. Bkz. *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 11, 1297/1880-1881, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 173-176.

¹³⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 268-274.

Tabloya bakıldığında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı görülecektir. Ahalinin ekseriyetini Müslümanlar oluştururken azımsanmayacak kadar da Ermeni vardı. Nüfusun 14.558'i (%83,8) Müslüman, 35'i (%0,02) Rum, 2679'u (%15,4) Ermeni, 92'si (%0,05) Yahudi ve Protestan'dan oluşmaktaydı. Katolik mezhebinden hiç kimse yoktu. Yoğunluk sırasına göre erkeklerin %12,6'sını 10-15 yaş grubundakiler, %11,1'ini 20-25 yaş grubundakiler, %10,5'ini 1-5 yaş grubundakiler, %10,3'ünü 5-10 yaş grubundakiler ve %10,1'ini ise 15-20 yaş grubundakiler oluşturuyordu. 60 yaşının üzerindeki oranı sadece %5,7'yd. Müslüman erkeklerde 10-15, 20-25, 1-5 ve 5-10 yaş gruplarında yoğunluk olduğu görülür. Ermenilerde ise 10-15, 5-10, 20-25 ve 25-30 yaş gruplarında yığılma vardır. 1-15 yaş grubundaki çocuk nüfus değerlendirildiğinde Müslümanların %33,2'sinin, Ermenilerin %33,9'unun burada yer aldığı görülür. 50 yaş üzeri nüfus toplam nüfusun %12,4'ünü oluşturmaktadır.

Tablo 17: 1886 Yılında Kadın Yaş Grupları

Yaş Grupları	Cemaat Adı					
	İslam	Rum	Ermeni	Yahudi	Protestan	Yekûn
1 yaşından 5 yaşına kadar	1.479	2	245	3	-	1.729
5 yaşından 10 yaşına kadar	1.786	2	303	1	6	2.078
10 yaşından 15 yaşına kadar	1.485	-	248	1	9	1.743
15 yaşından 20 yaşına kadar	1.245	1	224	2	9	1.451
20 yaşından 25 yaşına kadar	1.130	3	185	2	7	1.327
25 yaşından 30 yaşına kadar	1.253	1	219	-	7	1.480
30 yaşından 35 yaşına kadar	1.411	1	197	1	3	1.613
35 yaşından 40 yaşına kadar	760	2	133	1	3	899
40 yaşından 45 yaşına kadar	976	-	122	-	7	1.105
45 yaşından 50 yaşına kadar	443	-	113	-	3	559
50 yaşından 55 yaşına kadar	998	1	83	-	1	1.083
55 yaşından 60 yaşına kadar	171	-	50	-	1	222
60 yaşından 65 yaşına kadar	424	-	43	-	2	469
65 yaşından 70 yaşına kadar	138	-	30	-	1	169
70 yaşından 75 yaşına kadar	225	-	52	-	1	278
75 yaşından 80 yaşına kadar	39	-	6	-	2	47
80 yaşından 85 yaşına kadar	71	-	19	-	-	90
85 yaşından 90 yaşına kadar	2	-	-	-	-	2
90 yaşından 95 yaşına kadar	15	-	3	-	-	18
95 yaşından 100 yaşına kadar	5	-	-	-	-	5

YEKÛN	14.056	13	2.275	11	62	16.367
-------	--------	----	-------	----	----	--------

Tablo değerlendirildiğinde kadınlarda 14056 (%85,9) Müslüman, 2275 Ermeni (%13,9) nüfus bulunuyordu. Kadın nüfus yoğunluk sırasına göre değerlendirildiğinde %12,7'si 5-10 yaş aralığında, %10,7'si 10-15 yaş aralığında, %10,6'sı 1-5 yaş aralığında ve %9'u ise 25-30 yaş aralığındakilerden oluşuyordu. 60 yaşın üzerindeki kadınların oranı ise %6,6'ydı. Gruplara bakıldığında Müslümanlarda ve Ermenilerde ortak olarak 5-10, 10-15 ve 1-5 yaş gruplarında yoğunluğun arttığı anlaşılır. Erkeklerde olduğu gibi nüfusun büyük kısmını Müslümanlar ve Ermeniler oluştururken az miktarda Rum, Yahudi ve Protestan bulunmaktadır. İnegöl kazasının idarî olarak bağlı olduğu Ertuğrul sancağının diğer kazaları Bilecik, Yenişehir ve Söğüt'tü. Sancağın ve kazalarının genel nüfus cetveli aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 18: 1886 Tarihinde Ertuğrul Sancağı'nın Nüfusu¹⁴⁰

Kaza Adı	Köy ve Mahalle Adedi	Hane Sayısı	Nüfus		Toplam Nüfus
			Erkek	Kadın	
Bilecik	223	11.837	26.041	25.274	51.315
İnegöl	106	7051	17.364	16.367	33.731
Yenişehir	108	5107	13.500	12.414	25.914
Söğüt	93	8883	19.530	18.593	38.123
Toplam	530	32.878	76.435	72.648	149.083

Tabloya bakıldığında köy sayısında ve nüfusta meydana gelen artış dikkat çekmektedir. Bunun temel nedeni yaşanan göç hadiseleridir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra Anadolu'ya yaşanan göçlerden dolayı nüfus artmıştır. Göçmenlerin iskân edildiği yerlerden biri de İnegöl kazası idi. Kendilerine kucak açılan muhacirler için arazi tahsis edilmiş ve yeni köyler oluşturulmuştur. 1899 yılına ait sancağın nüfus şekli aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 19: Ertuğrul Sancağının 1899 Yılı Genel Nüfus Cetveli¹⁴¹

Ertuğrul Sancağı	Bilecik Kazası	Söğüt Kazası	Yenişehir Kazası	İnegöl Kazası ¹⁴²	Toplam
------------------	----------------	--------------	------------------	------------------------------	--------

¹⁴⁰ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 275.

¹⁴¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 26, 1317/1899-1900, Matba'a-i Vilayet, s. 345.

¹⁴² İnegöl ve Yenişehir kazalarının isimleri sehven birbirinin yerine yazılmış, fakat yanlışlık bir sonraki salnâmede düzeltilmiştir.

İslam	52.964	50.011	32.884	46.315	182.174
Rum	8.895	1.688	2.029	215	12.827
Ermeni	7.026	4.354	1.957	6.042	19.379
Katolik	750	69	-	-	819
Protestan	181	153	18	173	525
Yahudi	13	-	-	-	13
YEKÛN	69.829	56.275	36.888	52.745	215.737

Tablo incelendiğinde İnegöl'de 46.315 Müslüman (%87,8), 6042 Ermeni (%11,5), 215 Rum (%0,4) ve 173 Protestan (%0,3) olduğu görülmektedir. Ertuğrul sancağının yüzyılın sonundaki demografik yapısı ise şöyleydi:¹⁴³ Bilecik kazasında 53.123 Müslüman, 8842 Rum, 7378 Ermeni, 731 Katolik 186 Protestan olmak üzere toplam 70.260 kişi mevcuttu. Söğüt kazasında 42.765 Müslüman, 1796 Rum, 6327 Ermeni, 74 Katolik ve 151 Protestan olarak toplamda 51.113 nüfus vardı. İnegöl'de 46.136'sı Müslüman, 6177'si Ermeni, 175'i Protestan toplam 52.488 kişi bulunuyordu. Yenişehir kazasında nüfus bileşimi 32.933 Müslüman, 2338 Rum, 1747 Ermeni, 8 Protestan olarak toplam 37.026 idi. Sancağın geneline bakıldığında 174.957 Müslüman, 12.976 Rum, 21.630 Ermeni, 805 Katolik ve 520 Protestan olmak üzere toplamda 210.888 kişi bulunmaktaydı. Bu rakamlara göre demografik yapının %83'ü Müslüman, %10,3 Ermeni, %6,2 Rum, %0,4 Katolik ve %0,3 Protestan'dı.

1893 yılında İnegöl kazasına bağlı kasaba merkezi ile Domaniç ve Yenice nahiyesinde ikamet eden Müslümanların Ermenilerin nüfus durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.¹⁴⁴

Tablo 20: 1893 Yılında İnegöl Kazasının Nüfusu

Yerleşim	Müslüman		Ermeni		Toplam	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
İnegöl	15.246	15.570	11	86	15.281	15.718
Domaniç	4762	4298	0	0	4762	4298
Yenice	329	354	2688	2816	3153	3302
Toplam	20.337	20.222	2699	2816	23.196	23.318

Yukarıda aktarılan rakamlar dışında kasabada 11 kadın, 27 erkek Yahudi ile 13 kadın, 35 Rum bulunurken Yenice nahiyesinde de 89 kadın, 85 erkek Protestan ile 47

¹⁴³ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 27, 1318/1900-1901, Matba'a-i Vilayet, s. 340.

¹⁴⁴ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 20, 1311/1893-1894, Matba'a-i Vilayet, s. 318.

kadın ve 47 erkek Katolik bulunuyordu. Tablodan görüleceği üzere 1893'te İnegöl kasabasında yaşayan toplam 30.999 kişiden 30.816'sının (%99,4) Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Az sayıdaki Ermeni mevcudunun, erkek egemen yapısı dikkate alındığında kasabada çalışmaya gelen han, kahve ve fırınlarda kalan bekar işçiler olabileceği akla gelmektedir.

Yenice nahiyesindeki 6455 adet nüfusun 683'ü (%10,6) Müslüman, 5504'ü (%85,3) ise gayrimüslimdir. Ermenilerin kaza genelinde nüfusu 5515, oranı da %11,9 idi. Domaniç'e bakıldığında nahiyede yalnızca Müslüman Türk nüfusun olduğu anlaşılmaktadır. 4762 kadın, 4298 erkek olmak üzere toplam 9060 kişi mevcuttu. Domaniç, kaza nüfusunun yaklaşık 1/5'ini oluşturmaktaydı. Kaza geneli değerlendirildiğinde nüfusun %87,2'sini Müslümanlar ve %11,9'unu Ermeniler, %0,9'unu da diğer gruplar oluşturuyordu.

Aynı tarihlerde Anadolu'yu gezen Cuinet'in verdiği bilgilerle salnâmeler arasında bazı farklılıklar vardır. Ona göre toplam 60.316 kişiyi barındıran İnegöl'de nüfusun 48.216'sını (%79,9) Müslümanlar, 9951'ini Ortodoks Rum (%16,5) ve 2149'unu (%3,6) Gregoryen Ermeniler oluşturuyordu.¹⁴⁵ Salnâmelere göre belirtilen tarihlerde kaza dâhilinde 40-43 bin Müslüman, 5500-6000 civarında Ermeni ve az sayıda Rum bulunuyordu. Cuinet'in, bütün rakamları fazla yazmakla beraber gayrimüslim nüfusu yüksek gösterdiği görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda 1892 yılından 1903'e kadar İnegöl kazasının demografik açıdan geçirdiği değişim ve dönüşüm gösterilmiştir.

Tablo 21: 1892 Yılından İtibaren 10 Yıllık Nüfus Değişim Tablosu¹⁴⁶

Yıllar	Müslüman		Ermeni		Protestan		Toplam	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
1310/1892	13.159	13.061	2402	2890	72	76	15.711	16.161
1311/1893	20.337	20.222	2699	2816	89	85	23.196	23.318

¹⁴⁵ Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Geographie Administrative*, Paris, 1895, s. 179-182.

¹⁴⁶ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 372; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1311/1893-1894, s. 318; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 21, 1312/1894-1895, Matba'a-i Vilayet, s. 370; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1314/1896-1897, s. 420; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 24, 1315/1897-1898, Matba'a-i Vilayet, s. 314; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 322; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1317/1899-1900, s. 345; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1318/1900-1901, s. 340; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 29, 1320/1902-1903, Matba'a-i Vilayet, s. 370; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 30, 1321/1903-1904, Matba'a-i Vilayet, s. 370.

1312/1894	20.423	20.037	2782	2958	84	89	23.377	23.169
1314/1896	21.836	21.705	2817	2953	84	89	24.825	24.832
1315/1897	21.972	20.822	2913	3022	74	75	25.959	24.923
1316/1898	21.849	21.778	2923	3048			49.596	
1317/1899	46.315		6042		173		52.745	
1318/1900	46.136		6177		175		52.488	
1320/1902	45.235		6142		202		51.677	
1321/1903	45.392		5960		195		51.645	

Tabloya yansıtılmayan az miktarda Rum, Katolik ve Protestan nüfus mevcuttur. Buna göre 1892-1893'te 11 kadın, 27 erkek olarak toplam 38 Yahudi bulunuyordu. Sonraki yılların istatistiklerinde Yahudi nüfusa tesadüf edilmemiştir. 1893 yılında 13 kadın, 35 erkek olmak üzere toplam 48 Rum nüfus vardı. Katolik nüfus ise 1892'de 54 kadın 65 erkek, 1893'te 47 kadın 47 erkek, 1896'da 88 kadın 85 erkek ve 1902 yılında toplam 98 kişiden ibaretti.

1892 yılında 15.711 kadın, 16.161 erkek olarak kaza nüfusunun 31.872'ye ulaştığı görülür. Cemaatlere göre değerlendirildiğinde en büyük grubun Müslümanlar olduğu, ardından önceki yıllarda olduğu gibi Ermenilerin geldiği görülmektedir. Nüfus bileşenlerinden Müslümanların sayısı 26.220 (%82,3) ve Ermeniler ise 5292 (%16,6) kişiydi. Bu iki grup dışındakiler nüfusun ancak %1,1'lik (360 kişi) kısmını oluşturuyordu.

Bir yıl sonraki istatistiklere göz atıldığında Ermeni mevcudunda ciddi bir değişiklik gözlenmezken Müslüman sayısı çeşitli nedenlerle 14.339 artmış, demografik yapı doğal olarak Müslümanlar lehine değişmiştir. Buna göre 40.559'a ulaşan Müslüman nüfusun kazadaki oranı %87,2'ye yükselirken 5515 kişi olan Ermenilerin oranı %11,9'a ve diğer kişilerin oranı da 0,9'a gerilemiştir.

1893-1899 yılları arası dikkate alınarak nüfus artış hızı değerlendirildiğinde 40.559'dan 46.315'e yükselen Müslüman nüfusun %14,2'lik artış sağladığı görülür. 5515 olan Ermeni nüfusu da %9,6'lık artışla 6042'ye yükselmiştir. Kazanın toplamına bakıldığında ise 10 yıllık periyotta (1893-1903) 46.514 olan nüfusun %11'lik artış hızıyla (5131 kişi artarak) 51.645 olduğu anlaşılmaktadır.

1878-1914 tarihleri arasında nüfus değişikliğini inceleyen McCarthy, Hudâvendigâr için kullandığı modelde nüfus artış hızını %1,7 olarak tespit etmiştir. Bu

rakamı, yıllık doğum oranının %4,9 ve ölüm oranının %3,2 olmasından elde etmiştir. Vilayette doğan her erkek bebeğin ortalama yaşam süresi 32,5 yıldır. Eğer çocuk beş yaşına kadar yaşamışsa onun yaşam süresi beklentisi ise 49 yıla ulaşıyordu.¹⁴⁷

IV. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ VE YAŞANAN GÖÇLER

Kişilerin ya da toplulukların siyasî, iktisadî ya da toplumsal nedenlerle meskûn oldukları yerleri terk ederek yeni yerlere veya ülkelere gitmesine göç denir. Göç, bazen kişilerin kendi istekleriyle olurken bazen de doğal afet ya da savaş gibi nedenlere bağlı olarak iradeleri dışında vuku bulmakta ve bu durum göçün niteliğini ve oluşumunu etkilemektedir.¹⁴⁸ Siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan birçok değişikliğe sebep olan göçler, milletlerin ve devletlerin hayatında derin izler bırakmıştır. İnegöl'deki köylerin önemli bir kısmı göçlerle gelen insanlar tarafından kurulmuş, bu durum kentin sosyal ve kültürel yapısını şekillendiren en önemli olaylardan biri olmuştur.

İnegöl özelinde göç ve göçmenler üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. Bunlardan ilki Ayşenur B. Zafer'in "1878-1914 Yıllarında Balkanlar ve Kafkasya'dan Gelen İkinci Kuşak Göçmen Kadınların Kültürleşme Süreci (Bursa Vilayeti İnegöl Kazası Örneği)" adlı doktora çalışmasıdır.¹⁴⁹ Burada, göçmen kadınların kültürleşme süreci ve bu sürecin sonucu olarak "bütünleşme" olgusu ve bunu sağlayan faktörler incelenmiştir. Diğerleri ise Seher Cesur Kılıçaslan tarafından İnegöl'de yaşayan Bulgaristan göçmeni ve yerli ailelerin birbirlerinin örf ve adetlerinden nasıl etkilendiklerini belirlemek amacıyla yapılan "İnegöl Bölgesi'nde Yaşayan Bulgaristan Göçmeni ve Yerli Ailelerin Aile Yapısı" adlı doktora çalışmasıdır.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti, iskân politikasının gereği olarak fethettiği yerlere Anadolu'daki Türk nüfusu yerleştirerek fethedilen toprakların Türkleşmesini sağlamıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birbiri ardına alınan

¹⁴⁷ McCarthy, a.g.e., s. 9-11.

¹⁴⁸ Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşlarında Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Bilançoları", *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 669; Hülya Taş, "Hüdavendigâr Vilayetinde Doksanüç Muhacirleri", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, (Ed.) Zeynep Dörtok Abacı, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yay., 2008, s. 97.

¹⁴⁹ Tezin tam künyesi giriş kısmında verilmiştir.

¹⁵⁰ Seher Cesur Kılıçaslan, *İnegöl Bölgesi'nde Yaşayan Bulgaristan Göçmeni ve Yerli Ailelerin Aile Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.

mağlubiyetler ile devletin askerî, siyasî ve iktisadî gücünü kaybetmesi bu hareketi tersine çevirmiş ve geriye dönüş önemli bir hadise olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵¹ Dışa dönük olan yerleştirme politikası, toprak kayıpları nedeniyle zorunlu olarak içe dönük bir hal almış, Türk ordusu ve idaresi Balkanlardan adım adım çekilirken orada yaşayan Türk ahali de yurtlarını ve topraklarını terk etmişlerdir.¹⁵²

Rusların işgalinde kalan topraklardan Anadolu'ya yapılan göçlerin temel nedeni, yayılmacı politikalarının gereği uyguladıkları baskıdır. Rusların ana siyasetini, Müslümanların topraklarından sürülmesi ve yerlerine Hıristiyanların yerleştirilerek demografik yapının değiştirilmesi amaçlanıyordu.¹⁵³

1878 yılının Kasım ayında Fransa'nın Filibe konsolosunun İstanbul büyükelçisine yazdığı yazıda Bulgarların zulümlerinden bahsedilerek göçmenlerin evlerine, mahsullerine el konulduğu, Türk nüfusu kaçırmak için vahşet sergiledikleri ifade edilmiştir. Doğu Rumeli'deki Müslümanları koruyan hiçbir kanunun olmadığı, sefalet içinde ölüme terk edildikleri ve Filibe'deki 24 camiden yalnızca üçünün kaldığı 1878 yılının Aralık ayında İngiliz diplomatların yazışmalarına yansımıştır.¹⁵⁴

Osmanlı Devleti, çekildiği yerlerdeki Müslüman nüfusun yurtlarında kalmalarını tercih etmekle birlikte ölüm riski olduğunda gerekli kolaylığı sağlamıştır. Rusların, göçmenlerin alınması konusundaki ısrarı karşısında göçe izin vermiş, pasaportlarıyla giriş yapmalarını sağlamıştır.¹⁵⁵ İlk kitlesel göç hareketi 1828 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yaşanmış, 80 binden fazla insan yurtlarını terk etmişlerdir.¹⁵⁶ Kırım Savaşı esnasında Türklerin müttefik kuvvetlere rehberlik yapmış olması ve Osmanlı'ya destek vermeleri, zaten Kafkaslarda yayılmacı bir politika takip eden Rusya'nın buradaki insanları göçe zorlamasında en büyük bahaneyi oluşturmuştur.¹⁵⁷ Böylece 1856-1862

---

¹⁵¹ Ahmet Halaçoğlu, a.g.m., s. 669.

¹⁵² Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler I, Doksanüç Muhacereti 1877-1878*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1968, s. 9.

¹⁵³ Safarov Refik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", *Osmanlı*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 687.

¹⁵⁴ Şimşir, a.g.e., s. 96-99.

¹⁵⁵ Abdullah Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-76)" *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 677- 686.

¹⁵⁶ Firuzoğlu, a.g.m., s. 689.

¹⁵⁷ Cafer Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, (ed.) Zeynep Dörtok Abacı, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yay., 2008, s. 79.

yılları arasında toplu şekilde hicret başlamıştır. 1860'lı yıllarda Kırimlıların çoğu ülkelerini terk etmek zorunda kalmışlardır.¹⁵⁸

Ruslarla Şeyh Şamil arasında devam eden mücadelede imamın esir düştüğü 1859 yılından sonra Ruslar üstünlük sağlamıştır. Devam eden savaş, 1864'te Çerkezlerin teslim olmasıyla nihayete ermiştir. Bu tarihten sonra idam, sürgün ve mallarının müsaderesi gibi cezalandırılmalar baş göstermiş ve çaresizlik içindeki Kafkasyalılar limanlara akın etmişlerdir. Aralıklarla devam eden hicret sonucunda 1864 baharına varıldığında muhacirlerin sayısının 400 bine ulaştığı görülmüştür.¹⁵⁹

Anadolu coğrafyasına doğru yeni ve büyük bir göç dalgasına sebep olan diğer önemli olay 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'dir. Rusya, görünürde Hıristiyanları ve özellikle Slavları koruma bahanesiyle hareket etse de asıl amacı siyasî planlarını gerçekleştirmek ve güneye inmekti. Bunun yanında Karadeniz'de hâkimiyet kurma, İstanbul ve boğazları ele geçirecek pozisyonu oluşturma diğer hedefleri arasındaydı. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne 24 Nisan 1877 tarihinde savaş ilan etti ve durumu Avrupalı devletlere bildirdi.¹⁶⁰

Savaş Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da olmak üzere iki cephede cereyan etmekteydi. Doğu cephesinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Rusları geriletmesi, Batı cephesinde Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın Rus ilerleyişini durdurması uzun sürmedi. İlerleyen günlerde Osmanlı Devleti'nin direncini kıran Rus kuvvetleri batıda Edirne'yi alarak İstanbul önlerine doğuda ise Erzurum'a kadar ilerlediler. Savaşın daha fazla devam edemeyeceğini gören Osmanlı Devleti barış talebinde bulundu ve görüşmeler neticesinde 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Mütarekesi yapılarak savaş durduruldu. Barış görüşmelerine İstanbul Yeşilköy'de devam edilerek 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma neticesinde Osmanlı Devleti batıda Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ı; doğuda ise Kars, Ardahan ve Batum'u kaybetmiştir. Buna göre amaçlarına ulaşan Rusya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'ya yerleşmiştir.¹⁶¹

---

¹⁵⁸ Firuzoğlu, a.g.m., s. 689.

¹⁵⁹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-76)", a.g.m., s. 678-80.

¹⁶⁰ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994, s. 337.

¹⁶¹ Uçarol, a.g.e., s. 339-343.

Kırım'dan ve Kafkasya'dan hicret eden muhacirler kara yoluyla Rusya'nın sahil kentlerine ardından deniz yoluyla İstanbul, Mudanya, Bandırma, Antalya, İskenderun Limanları'na ulaşırdı. Daha sonra yetkililerin yönlendirmesiyle geçici iskân mahallerine ve yerleşecekleri asıl yerlere kara yoluyla ulaşım sağlardı.¹⁶² Kafkaslardan Karadeniz'deki kıyı limanlarından Trabzon, Samsun ve Giresun'a geçici olarak getirilen muhacirlerin sayısı 300 bini bulmaktaydı. Balkanlardan ise 1879 yılına kadar 387 bin göçmen İstanbul'a gelmiş bulunuyordu.¹⁶³ Göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerin başında Hudâvendigâr sancağı geliyordu. Buranın 1831 yılındaki nüfusu 169.058 iken 1893 yılına gelindiğinde göçlerle birlikte artarak 285.782'ye ulaşmıştır. 1878 yılından 1881 Aralık ayına kadar Bursa vilayetine 10.585 hanede 42.815 nüfus göçmen gelmiştir.¹⁶⁴ 1885 yılında vilayetteki göçmen sayısı 81.253 olup bunların 26.263'ü Rumeli, 9215'i Çerkes göçmenlerden müteşekkildi.¹⁶⁵ Keza 1876-1906 yılları arasında Bursa vilayetinin nüfusu 841.305 kişiden 1.691.277 kişiye yükselmiştir. Bu artışta Bosna, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'dan gelen muhacirler etkili olmuştur. Göçler sayesinde Bursa'daki Hıristiyanların oranı %15 gerilemiştir.¹⁶⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu büyük bir etnik dönüşüm yaşadı. Çeşitli Kafkas milletleri 1853 yılından sonra Anadolu'ya gelmeye başladı. 1878'de Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslara terkiyle birlikte pek çok Müslüman Kafkas topluluğu ile Balkanlardan Bulgaristan ve Rumeli Türkleriyle Çerkezler Anadolu'ya giriş yaptı. 1810 yılından 1914'e kadar Kafkaslardan bir milyon civarında göçmen Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. 1827-1829 yılları arasında 102 bin, 1858-1865 yılları arasında 647 bin kişi hicret ederken Kafkaslardan ve Osmanlı Devleti'nin doğuda kaybettiği yerlerden 1877-1881 yılları arasında 142 bin kişi göç etmiştir. Osmanlı- Rus Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasında Kuban vilayetinden 35 bin, Terek vilayetinden 14 bin ve Dağıstan vilayetinden 10 bin olmak üzere yaklaşık 60 bin kişi Osmanlı'ya

---

¹⁶² Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", a.g.m., s. 80.

¹⁶³ Nedim İpek, "93 Muhacereti", *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 664.

¹⁶⁴ Muammer Demirel, "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskanı", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, (Ed.) Zeynep Dörtok Abacı, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yay., 2008, s. 38.

¹⁶⁵ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, 2. b., Ankara, TTK. Yay., 1999, s. 185.

¹⁶⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze: Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, Timaş Yay., 2010, s. 102.

sığınmıştır.¹⁶⁷ 1908 yılına kadar Kırım, Kafkaslar ve Balkanlardan gelerek Anadolu'ya yerleşen göçmenlerin sayısı beş milyon civarındaydı.¹⁶⁸

Balkan muhacirlerinin yaşadıkları da Kafkas göçmenlerinininkinden farklı değildi. Devletin önemli kademelerinde görev yapan Tunuslu Hayreddin Paşa, o günlerden şöyle bahsetmektedir: “*Düşman orduları memleketi işgal etmiş ve Tuna'dan başkente (İstanbul'a) kadar yayılmışlardı. İngiliz donanması boğazda demir atmıştı. En ağır karışıklık maliyede hüküm sürüyordu. Paranın resmi değeri kalmamıştı ve savaş esnasında çıkarılmış kaimenin kıymeti o kadar düşüktü ki, her yerde reddediliyordu. Fırıncılar onu para yerine kabul etmektense, dükkânlarını kapatmayı tercih ediyorlardı. 380.000 muhacir çaresiz bir şekilde başkenti doldurmuştu.*”¹⁶⁹

Osmanlı-Rus Savaşı Dönemi'nden 1891 yılına kadar çoğu Rumeli göçmeni olmak üzere 717.339 kişi gelmiş ve bunların tamamı Anadolu'ya iskân için sevk edilmiştir. İstanbul'a gelmeden Sohum'dan doğrudan Samsun'a çıkan göçmen sayısı da 50.000'dir. Anadolu'ya yönelik göçler 1893'ten itibaren yavaşlarsa da devam etmiştir. 1893 Temmuz'una kadar Hudâvendigâr (Bursa) vilayetinde 41.318 hane 169.283 kişi iskân edilmiştir. 1878-1908 yılları arasında Bursa'ya gelen Kafkas göçmenlerinin sayısı 50-60 bin dolaylarındadır. Konya, Trabzon, Ankara, Erzurum, Kastamonu, Aydın, Sivas, İzmit ve Biga gibi birçok Anadolu kentine göçmenler yerleştirilmiştir.¹⁷⁰

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Balkanlarda büyük bir insanlık trajedisi yaşandı. Katliam, hastalık ve açlık sebebiyle 500 bin insan ölürken bir milyondan fazla insan da hicret etti.¹⁷¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesine Kafkaslardan yapılan göç hakkında 600 bin ile 2 milyon arasında değişik rakamlar telaffuz edilmektedir. 1878 ile 1914 yılları arasında Rumeli'den bir milyon ve Kafkaslardan 1,5 milyon olmak üzere toplam 2,5 milyon muhacirin Anadolu'ya sığınarak burayı yurt edindiği tahmin edilmektedir.¹⁷²

---

¹⁶⁷ Firuzoğlu, a.g.m., s. 693-694.

¹⁶⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 1. b., (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, Timaş Yay., 2010, s. 152-158.

¹⁶⁹ Atillâ Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988, s. 195.

¹⁷⁰ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996, s. 66-69.

¹⁷¹ İpek, a.g.m., s. 664.

¹⁷² Çiftçi, “93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler”, a.g.m., s. 88.

Osmanlı Devleti kapılarını göçmenlere sonuna kadar açmış, sayıları ne kadar fazla olursa olsun Anadolu'nun muhtelif yerlerinde iskân etmiştir. Sefalet içerisinde olan bazı göçmenlerin yol masrafları dahi devletçe karşılanmıştır. Bütün bunlar Kafkas muhacirlerine gösterilen ilgiyi ve yardımı göstermesi açısından önemlidir. Devlet, savaş nedeniyle içinde bulunduğu bütün imkânsızlıklara rağmen muhacirlere kucak açmış, komisyonlar oluşturarak göçmenlerin iâşe, barınma, giyecek, yakacak, eğitim, ibadet ve iskânla ilgili sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Yeni geldikleri yerlerin iklim şartlarına uyum sağlayamadıklarında da yerlerinin değiştirilmesi arzusuna olumlu cevap verilmiştir. Daha önce göç ederek İnegöl'e yerleşen akrabalarının yanında iskân için yapılan müracaatları kabul etmiştir.

A. İNEGÖL'E YERLEŞTİRİLEN MUHACİRLER VE OLUŞTURULAN KÖYLER

Yaşanan göçler Anadolu'yu ve özelde İnegöl'ü; idarî, hukukî, malî, demografik, sosyal, kültürel yönden etkilemiş ve günümüze dek uzanan derin izler bırakmıştır. Osmanlı Devleti Anadolu'yu sığınacak yurt bilerek gelenlere kucak açmış, arsa tahsis ederek hane inşasına katkı sağlamıştır. Aşağıda 1885–1886 senesi Hudâvendigâr vilayet salnâmesinde muhacirlerin yeni oluşturduğu köylerin isimleri, hane sayıları, nüfusları ve nereden hicret ettiklerine dair bilgileri içeren bir tablo hazırlanmıştır. Ayrıca burada, muhacirlerin istatistikî bilgilerine ilaveten iskân edildikleri mahalleler hakkında bilgiler de mevcuttur.

Tablo 22: 1885-1886 Yılı Vilayet Salnâmesine Göre Muhacirlerin Köylerde İskânı¹⁷³

Sıra	Hane (adet)	Nüfus (Adet)	Köy ve Mahallelerin İsimleri	Hicret Edilen Yer
1	59	214	Dipsizgöl Karyesi	Rumeli
2	15	72	Soğukdere Karyesi	Rumeli

¹⁷³ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 84; Tabloda Mecidiye, İhsaniye, Lütfiye, Feyziye, Ümraniye gibi köylerin yazılmaması eksiklik olarak görülebilir. Bugün, tamamının Batum göçmenlerinden oluştuğunu bildiğimiz köyler Rumeli muhaciri olarak gösterilmektedir. Muhtemelen köylerin kurucuları, belirtilen muhacirler olmakla birlikte bir süre sonra bunlar terk etmiş ve yerlerine Gürcüler yerleşmiştir. Çerkez diye belirtilen köylerde ise günümüzde Abaza ve Gürcülerin de bulunması tablonun düzenlendiği tarihten sonra da göçlerin ve yer değişikliklerinin devam ettiğine bağlanabilir.

3	41	185	Olukman Karyesi	Rumeli
4	14	55	Gülbahçe Karyesi	Rumeli
5	15	75	Kızanlık Karyesi	Rumeli
6	63	224	Hasanpaşa Karyesi	Batum
7	41	173	Muratbeğ Karyesi	Batum
8	88	425	Hayriye Karyesi	Batum
9	18	87	Kadı Karyesi	Batum
10	36	121	Fındıkçık Karyesi	Çerkez
11	73	233	Kestane Alanı Karyesi	Çerkez
12	121	488	Mezid Karyesi	Çerkez
13	37	163	Güney Kestane Karyesi	Çerkez
14	28	104	Gedik Pınar Karyesi	Çerkez
15	14	53	Tüfekçikonağı Karyesi	Çerkez
16	30	145	Kanlıkonak Karyesi	Çerkez
17	125	429	Hacıkara Karyesi	Çerkez
18	95	467	Eski köylerde ahalinin yanında iskân olunan	Karışık
TOPLAM	913	3712		

Yukarıdaki tabloda, bütün köyler yazılmadığı için hane ve nüfus sayıları kuşkusuz belirtilenden daha fazladır. Yine H.1303/M.1885-1886 salnâmesinde belirtildiğine göre İnegöl'de 3 mahalle ve 28 köye muhacir yerleştirilmiştir. Rumeli'den gelen 558 hanede 2471 kişi, Çerkez muhaciri 598 hanede 2266 kişi, Tatar muhaciri 51 hanede 204 nüfus, Batum muhaciri 370 hanede 1609 kişi ve çeşitli yerlerden 164 hanede 697 kişi göç etmiştir ki toplamı 1741 hane ve 7247 nüfusa ulaşmaktadır.¹⁷⁴

Birkaç yıl sonra düzenlenen vilayet salnâmesinde yeni köylerin kurulmaya devam ettiği görülmektedir. Pelitli Yayla denilen mevkide Bosna muhacirlerinin iskân edildiği Bahariye isimli köy oluşturulmuş, bunlar için 27 adet ev inşa edilerek gerekli olan eşyalar da devlet tarafından temin edilmiştir. Devam eden hicrete binaen Pelitli mevkiinde Lütfiye, Elmaçayı denilen mevkide Feyziye ve Arap oturağında Umraniye adlı köyler teşkil edilerek Rumeli muhacirleri buralara yerleştirilmiştir. Yine Halhalçeşme isimli mevkide Mecidiye köyü kurularak 32 hanede 62 nüfus olan Aydos

¹⁷⁴ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 84-85.

ve Ahyolu muhacirleri iskân edilmiştir. Osmandede denilen mahalde Sultaniye adlı köy oluşturularak Abaza muhacirlerinden 14 hane halkı buraya yerleştirilmiştir.¹⁷⁵

Sonraki yıllarda Şura-yı Devlet kararıyla yine Rumeli, Bosna ve Batum muhacirlerinin teşkil ettikleri köylere isim verilmesi gündeme gelmiştir. Buna göre Kozpınar mevkisinde iskân olunan 41 hane Rumeli muhacirinin teşkil eyledikleri köyün “Çeşmezar”, Tuzla mevkisinde 41 hane Bosna muhaciri iskânıyla teşkil edilen köyün “Înâyet”, Bozoluk denilen yerde 26 hane Rumeli muhacirinin oluşturduğu köyün “Müzeyyen”, Çatalahlat mevkisinde 40 Batum muhacirinin iskânıyla teşekkül eden köyün “Marzuk”, Yörükpınarı mevkisinde 30 Batum muhacirinin iskânıyla teşkil olunan köyün “Mesar” ve miri araziden Fındıklı, Tahtaköprü ile Pelitli çayırında iskân edilen 193 hâne Bosnalının iskân mahallinin üç mahalleye bölünerek eski isimleriyle anılmak üzere “Rûşen” şeklinde isimlendirilmesi uygun bulunmuştur.¹⁷⁶ Yine Bahçekaya mevkiine iskân edilen 25 haneden oluşan Ahışa muhacirlerinin teşkil ettikleri köye “Mesruriye” ismi verilmesi ve buna uygun olarak imam ve muhtar mühürlerinin hazırlanması Şurâ-yı Devlet’te kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷

Köylerin isimlendirilmesinde minnet ve şükran duygularını yansıtan kelimeler seçildiği dikkat çekmektedir. Örneğin Mesruriye, sevinç; İnayet, iyilik; Hilmiye, yumuşak huylu; Saadet, mutluluk; Merzukiye, rızkı verilmiş; Müzeyyen, süslenmiş; Ruşen, aydın; Hayriye, uğurlu ve Feyziye’nin bolluk ve bereket anlamlarına gelmesi gibi. Diğer yandan, kurulan köylere devlete ve padişaha bağlılığın bir işareti olarak devrin padişahına izafeten ya da daha önceki padişahlara nispet edilen isimler de konulmuştur. Hamidiye, Sultaniye II. Abdülhamit’e; Orhaniye, Orhan Gazi’ye; Muradiye, Murat Hudâvendigâr’a; Mecidiye, Abdülmecid’e nispet edilerek verilmiş

¹⁷⁵ Böylece kaza merkezine bağlı 71 köy bulunmaktadır. Bağlı bulunan Domaniç ve Yenice nahiyeleriyle birlikte toplam 115 köy mevcuttur. bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 382-386; “Osmandede nâm mevki’de mukaddemâ iskân olunan Çerkez muhâcirininin teşkil eyledikleri karyenin Sultaniye nâmiyle bi’t-tevsim mu’âmele-i müteferri’asının ifâsı tezekkür olduğuna dâir” bkz. BOA., İ.ŞD., 112/6714, 19 Teşrîn-i Sâni (1)307/1 Aralık 1891.

¹⁷⁶ BOA., İ.DH., 1381, Gurre-i Şubat (1)316/13 Şubat 1901.

¹⁷⁷ “Emlâk-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî dâhilinde bulunan Bağçekaya nâm mevki’de bâ-irâde-i seniyye-i mülûkâne iskân olunan ve nüfusları derdest-i tahrîr olan yirmibeş hâne Ahışa muhâcirlerinin teşkil eyledikleri karyenin Hudâvendigar vilâyetinin iş’ârına atfen vârid olan selh-i Rebi’ü’l-evvel sene 1312 tarihli tezkire-i devletlerinde gösterildiği vechile Mesrûriye nâmiyle bi’t-tesmiye...” BOA., DH.MKT., 248/31, 25 Teşrîn-i Evvel (1)310/6 Kasım 1894. Şûra-yı Devlet, Osmanlı Devleti’nde günümüzdeki Danıştay’a karşılık gelen yüksek yargı kurumudur. 1868-1922 yılları arasında görev yapmıştır.

köy isimlerine örnek teşkil etmektedir. Hamidiye¹⁷⁸ adını günümüzde Bursa ili İnegöl ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi dışında birçok ilde ve ilçede görmek mümkündür. Bir başka isimlendirme de iskân olunan yerin özelliğine göre seçilen Soğukdere, Dipsizgöl, Gülbahçe, Fındıkçık, Kestanealan, Güneykestane, Gökpinar gibi adlardır.

Tablo 23: 1303/1886 Yılı Vilayet Salnâmesine Göre Muhacirlerin Mahallelerde İskânı¹⁷⁹

Sıra	Gelinen Yer	Yerleşilen Mahallenin İsmi	Hane	Nüfus
1	Rumeli ve Batum	Hamidiye Mahallesi	167	603
2	Rumeli	Muradiye Mahallesi	110	525
3	Rumeli	Orhaniye Mahallesi	28	115
		Toplam	305	1343

Tablo incelendiğinde Hamidiye, Muradiye ve Orhaniye Mahalleleri'ne 305 hanede 1343 muhacirin geldiği görülmektedir. Göçlerin; Rumeli, Batum ve Kafkasya'dan olduğu kaydedilmiştir. Osmanlı ülkesine göç akınları belirtilen tarihten sonra da devam etmiş ve bunlara ilaveten yeni köyler teşkil edilmiştir. Bunun yanı sıra büyüyen mahallelerin bölünerek yeni idarî birimlerin oluşturulduğu görülmektedir. Mesela Muradiye Mahallesi'nin nüfusu, ivme kazanan göçlerle birlikte 440 haneyi aştığından mülkî ve askerî işlerde sorunlarla karşılaşmıştır. Bunun üzerine, çözüm olarak 240 hanenin ayrılarak "Burhaniye" adıyla yeni bir mahalle teşkil edilmesine karar verilmiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Bursa ili İnegöl ilçesi, merkez bucağına bağlı bir yerleşim birimi dışında Adana ili Ceyhan ilçesi, merkez bucağına, Adana ili Kamışlı bucağına, Afyon ili Bolvadin ilçesi merkez bucağına, Aksaray ili merkez ilçesi merkez bucağına, Aydın ili Nazilli ilçesi merkez bucağına, Balıkesir ili Bigadiç ilçesi merkez bucağına, Bilecik ili Bozüyük ilçesi merkez bucağına, Bilecik iline, Bursa ili Gemlik ilçesi merkez bucağına, Gölpazarı ilçesi merkez bucağına, Bursa ili Karacabey ilçesi merkez bucağına, Bursa ili Mustafakemalpaşa ilçesi merkez bucağına, Denizli ili Güney ilçesi merkez bucağına, Edirne ili Hamidiye bucağına, Erzurum ili Tortum ilçesi merkez bucağına, Eskişehir ili Mahmudiye ilçesi merkez bucağına, Eskişehir ili Mihaliççık ilçesi merkez bucağına, Gaziantep ili Sakçagöz bucağına, Giresun ili merkez ilçesi merkez bucağına, Karaman ili Kılbasan bucağına, Kastamonu ili Çatalzeytin ilçesi merkez bucağına, Kırklareli ili Kıyıköy bucağına, Kocaeli ili Gölcük ilçesi merkez bucağına, Malatya ili Yazıhan ilçesi merkez bucağına, Manisa ili Akhisar ilçesi merkez bucağına, Manisa ili Gelembe bucağına, Manisa ili Kula ilçesi merkez bucağına, Manisa ili Soma ilçesi merkez bucağına, Rize ili Pazar ilçesi merkez bucağına, Sinop ili Erfelek ilçesi merkez bucağına bağlı yerleşim birimleri de bulunmaktadır.

¹⁷⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 84.

¹⁸⁰ "Burhâniye nâmıyla yeniden bir mahalle teşkili zımnında cânib-i vilâyete me'zûniyet sicill-i nüfûs idâre-i 'umûmiyesine ma'lûmât i'tâsının nezâret-i celîlerine havâlesi ve makâm-ı sâmi-i Seraskerî ile

İnegöl kazasında ve köylerinde olduğu gibi komşu kazalarda ve Bursa'da da muhacirler uygun yerlere yerleştirilmiştir. Bu bağlamda Pazarcık'a 523 hanede 2292 nüfus yerleştirilmiş olup bunların çoğu Rumeli muhaciri, bir kısmı Çerkez muhaciri ve 51 hanesi de Tatar muhaciridir. Rumeli'den gelen, 235 hanede 1029 nüfus Bilecik kazasında; 110 hanedeki 297 nüfus ise İznik nahiyesinde iskân edilmiştir. Yenişehir, Gemlik, Mihaliç ve Kirmasti (Mustafakemalpaşa) kazalarında da toplam 8300 hane, 35.070 nüfus iskân edilmiştir. Yine Bursa merkez ve köylerinde yerleştirilenlerin toplamı 4752 hane ve 19.383 kişidir.¹⁸¹

1891 yılı salnâmesine göre 24 köy muhacirlerce teşkil edilmiştir. 2125 erkek, 1910 kadın olmak üzere toplam 4035 muhacir kasabaya yerleştirilmiştir.¹⁸² İnegöl'ün idarî olarak bağlı olduğu Ertuğrul sancağında çok yoğun göç olduğu, muhacirlerin eski nüfus nispetine ulaştığı ve artık ziraat yapacak boş arazi kalmadığı vurgulanmaktaydı.¹⁸³ Yaklaşık dört yıl sonra düzenlenen salnâmede ise Ertuğrul sancağına yerleştirilen muhacirlerin hane ve nüfus sayılarına yer verilmiştir. Buna göre İnegöl kazasında, 2736 hanede 13.298 nüfusu içeren 4 mahalle ve 37 köy kurulmuştur. Yenişehir kazasında 1048 hanede 13298 nüfus, İznik nahiyesinde 560 hanede 2363 nüfus ve Söğüt kazasında ise 1779 hanede 8894 muhacir iskân edilmiştir.¹⁸⁴ Yeni teşkil edilen 32 muhacir köyünün 23'ünde 11.461 kişi ve diğer dokuzunda ise 1117 kişi yaşamaktaydı. Muhacirlerin büyük çoğunluğu yeni kurulan köylere yerleştirilirken bir kısmı da eski köylere yerleştirilmiş olup sayıları 1570'tir.¹⁸⁵ Yaşanan göçler sayesinde Anadolu'da Müslüman Türk nüfus yoğunluğu artmıştır.¹⁸⁶ Gelen göçmenler boş topraklara ve yaylalara yerleştirilerek yeni köyler oluşturuldu. Ekonomik olarak, göçlerin hızlı bir şekilde artış göstermesi ve devlet bütçesinin zayıflığı sebebiyle birtakım sıkıntılar yaşanmış ama uzun vadede kazanç sağlanmıştır. Göçmenlerle birlikte atıl hâldeki araziler değerlendirilmiş, böylece ekilen tarım alanları ve üretim artmış, ekonomi canlanmıştır.

Maliye ve Defter-hâkânî Nezâret-i celilerine beyân-ı keyfiyet edilmesi husûsuna 20 Cumâde'l-âhire sene (1)312 tarihli tezkire-i devletleri üzerine Şûrâ-yı Devlet kararıyla bi'l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî şerefsudûr buyrulmak..." BOA, DH. MKT. 320/40, 24 Haziran sene (1)311/6 Temmuz 1895.

¹⁸¹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 78-85.

¹⁸² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, Def'a 18, Rumi 1307/1891-1892, Matba'a-i Vilayet, s. 179.

¹⁸³ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 283.

¹⁸⁴ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1314/1896-1897, s. 306.

¹⁸⁵ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 392-393.

¹⁸⁶ Şimşir, a.g.e., s. 9.

B. İSKÂN POLİTİKASI VE YARDIMLAR

Göçmenler geldiklerinde önce geçici iskân yerlerindeki boş evlerde misafir edilirdi. Bunun yanı sıra cami ve kahvehanelerden yararlanılır, sıkıntı aşılamazsa barakalar ve çadırlar kurulurdu.¹⁸⁷ Devlet; iaşelerini temin etmek, yardımda bulunmak ve masraflarını karşılamak büyük bir maddi külfet oluşturduğu için göçmenlerin bir an önce kalıcı olarak yerleştirilmesinden yanaydı.

Çözülmesi gereken meseleler arasında ilk önce sürekli iskân edilecek yerleşim yerinin tespiti ve nakilleri gelmekteydi. Bu konudaki seçim tamamen muhacirlere bırakılmamıştır. Devlet, özellikle tarım potansiyeli olduğu halde nüfus yoğunluğundan mahrum bölgeleri öncelemekteydi. Bunun yanı sıra gelenlerin Hıristiyan nüfusun yaşadığı yerlere gönderilmesi demografik dengelerin gözetilerek hareket edildiğini göstermektedir.¹⁸⁸ Devlet stratejik nedenlerle Kafkasya'dan göç eden kitleleri ilk başta Rumeli tarafına sevk ederek Tuna boyunda ve Makedonya'da iskânlarını sağlamıştır. Ancak göçler devam edip iskâna uygun arazi kalmayınca muhacirler Anadolu'ya yönlendirilmiştir. Eskiden beri kabileler halinde yaşamaya alışık olan özellikle Kafkas milletleri Anadolu'da iç güvenlik endişesiyle toplu halde iskân edilmemiştir. Gelen muhacirlerin öncelikle yerli köy ve kasabalara taksim edilerek boş evlere yerleştirilmesi, yeterli olmadığı takdirde ahalinin de desteğiyle yeni evler inşasıyla iskânları usulü takip edilmiştir.¹⁸⁹

Devlet göç meselesine ciddiyetle eğilmiş, bu bağlamda İdâre-i Umûmiye-i Muhâcirin Komisyonu ile Umûm Muhâcirin Komisyonu teşkil edilmiş ve vilayetlere de iskân memurları gönderilerek başkanlıklarında İdare-i Muhacirin komisyonları oluşturulmuştur.¹⁹⁰ Göç organizasyonlarını yapan komisyonlar gerekli tedbirleri alarak göçmenlerin iskân mahallerini ayarlama, iaşe, barınma, ibadet, eğitim gibi sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Sürekli ve yoğun göç, maddi imkânların sınırlı olması bazen

---

¹⁸⁷ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-76)", a.g.m., s. 682.

¹⁸⁸ Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", a.g.m., s. 81; Taş, "Hüdavendigâr Vilayetinde Doksanüç Muhacirleri", a.g.m., s. 101.

¹⁸⁹ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 595.

¹⁹⁰ Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", a.g.m., s. 82.

sorunların çözümünü geciktirmiştir.¹⁹¹ H.1320/M.1902-1903 yılı vilayet salnâmesine göre İnegöl'deki Muhacirin komisyonunda görevli olanlar; Reis Hacı İsmail Efendi, azalar; nüfus memuru Said Bey, zabıta memuru, Ömer Ağa ve Hacı Mustafa Ağa'dır.
192

Yine boş arazi bulunması, ev yapımı, yemeklik ve tohumluk erzak temini, ziraat için hayvan dağıtımı çözülmesi gereken sorunların önemlilerindedir. Ayrıca göçmenlerin kendi aralarında ve yerleştikleri yerdeki ahali ile yaşadıkları problemlerin çözülmesi de diğer önemli konulardır.¹⁹³ Yeni gelenlerin, yerli halkla sorun yaşamadan huzur ve güven içinde yaşayabilmelerini sağlayacak önlemler yetkililerce alınmıştır. Bununla birlikte arazi anlaşmazlığı sebebiyle sorunlar yaşandığı kaydedilmiştir. Yerli halk, tapulu-tapusuz topraklarına göçmenler yerleştğinde, yani yaşam koşulları değişip ekonomik çıkarları zedelendiğinde, doğal olarak tepki göstermişlerdir. Diğer bir sorun, göçmenlerin geldikleri yerlerin iklimi ve üretim biçimleri değişik olduğundan yeni yerlere alışmaları kolay olmamış, çevreye uyum sorunları yaşamışlardır.

Göç esnasında parçalanan ailelerin daha sonra birleşmek istemeleri, bunlar için boş arsa ve arazi arayışı memurlar için önemli bir problemdi. Bununla birlikte muhacirlerin istekleri dikkate alınarak akraba ve hemşehrilerinin yanlarına yerleştirilmeleri konusunda hassas davranılmıştır. Örneğin Rusya'dan vapurla gelen 13 hane 52 nüfusun Batum ve Ahıska muhacirlerinden aile reisleri İnegöl ve Yenişehir kazalarında iskân edilmiş olduklarından, istekleri üzerine oralara sevk edildikleri belirtilmektedir. Keza, Batum'un Acara-i 'ulya nahiyesinden İstanbul'a gelmiş olan Veli oğlu Osman'a, babasının İnegöl'de bulunmasından dolayı ailesiyle birlikte buraya yerleşmesine izin verilmiştir.¹⁹⁴

---

¹⁹¹ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-76)", a.g.m., s. 684.

¹⁹² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1320/1902-1903, s. 178; Sonraki yıl komisyonda reis Süleyman Sırrı Efendi ve azalar da Nüfus Memuru Fehmi Efendi, Tapu Katibi Hasan Efendi, Orman Memuru Hilmi Efendi, Osman Ağa ile Zabıta Memuru Tevfik Efendi'den oluşmaktadır. Salnâmelerden Süleyman Sırrı Efendi'nin sonraki yıllarda da görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1321/1903-1904, s. 186.

¹⁹³ Saydam, "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-76)", a.g.m., s. 682.

¹⁹⁴ "Batum'un Acara-i 'Ulyâ nâhiyesinden Dersa'âdet'e gelmiş olan Veli oğlu Osman'ın pederi mütekâidinden Ahmed Ağa dahî İnegöl'de mütemekkin ve emlak ve arâziye mutasarrıf olmasıyla mümaileyhin zevcesi Cevâhir ve mahdûmu Osman'la âilesinin mahall-i mezkûre i'zâmlarına bi'l-

Muhacirler iskân edilirken, Orman ya da Emlâk-i Hümâyün İdaresi'nden memurlar yerinde inceleme yaparak köylerdeki boş araziyi tespit ediyor¹⁹⁵ ve problem yaşanmaması için özellikle köy ahalisinin rızası aranıyordu. Nitekim Batum muhacirlerinden 3 hanede 20 nüfusun Hamidiye köyündeki hemşehrilerinin yanına iskânlarını istemeleri üzerine; yetecek kadar arazi bulunduğu, köy ahalisinin, imamın ve muhtarın da dilekçeyle bunları davetleri üzerine yerleşmeleri uygun bulunmuştur.¹⁹⁶ Yine aynı köye iskânlarını rica eden 4 hanede 23 nüfus Batum muhaciri, ihtiyar heyetinin kendileri hakkında mühürlü ilmühaber verdiğini ve ahaliyle “hüsn-i imtizâç” ettiklerini dile getirmişlerdir.¹⁹⁷

Muhacirler, yazdıkları istidalarda hemşehrileri yanına yerleştirilmek istediklerini ısrarla vurguladıktan sonra eğer başka yere gönderilecek olurlarsa ülfet kuramayacaklarını ve perişan olacaklarını ifade etmişlerdir. Örneğin Rumeli'ye tabi Aydos kazasından gelip Tahtaköprü köyüne iskânını isteyen Hasib Hoca, dilekçesinde altı hane olduklarını ve hemşehrilerinin yanında kalmak istediklerini belirtmiştir.¹⁹⁸ Yine Aydos kazasından göçerek iki yıl sonra akrabalarının yanına Tahtaköprü'ye gelen Hacı İbrahim artık yeterli derecede boş arazi kalmadığını, ayrıca ahalinin muvafakat göstermediğini görerek, çaresizliğini yazdığı arzuhalde dile getirmiştir.¹⁹⁹ Keza dört

---

istizân irâde-i seniyye-i Hazret-i pâdişâhî şerefsudûr buyrulduğu” hakkında bkz. BOA., A.MKT.MHM., 524/17, 27 Kânûn-ı Evvel sene (1)319/9 Ocak 1904.

¹⁹⁵ “...Gürcülerin mahall-i mezkûre iskân etdirilmesine Orman İdaresi'nden süvâri me'muru Said Efendi keşfe gönderilmiş...” BOA., HH.THR., 468/15, 31 Mart (1)305/12 Nisan 1889.

¹⁹⁶ BOA., HH.THR., 468/22, 4 Muharrem 1307/31 Ağustos 1889. Üç aileden birinin reisi akrabaları yanına yerleşmek istediğini şöyle ifade etmiştir: “Marûz-ı kulladır ki, Çâkerleri Batum muhâcirlerinden olup Ertuğrul sancağına tabi İnegöl kazasındaki Hazîne-i Hassa karyelerinden Hamidiye karyesinde akraba-i ta'allukâtım olduğundan leffen takdim kılınan ilm-ü haber mücibince karye-i mezkûreye bir hane yedi nüfus olduğum halde iskân edeceğimden işbu istid'âmın lazım gelen mahalle emr-ü havalesiyle iskânım hususuna müsaade-i seniyye buyurulması bâbında emr-ü irâde hazreti men lehü'l emrindir. 6 Teşrin-i evvel 1306, Batum muhacirlerinden, İsmail oğlu Mehmed Ali.” BOA., HH.THR., 468/25, 18 Ekim 1890.

¹⁹⁷ BOA., HH.THR., 468/19, 22 Şubat (1)305/6 Mart 1890. Dilekçeyi yazanlar arasında Molla Yusuf, Molla Emin bulunmaktadır ki ilmiye sınıfından oldukları anlaşılmaktadır. Yine üç hanede yirmi nüfus Batum muhaciri imam ve muhtarın boş arazi olduğu ve köylülerinde hüsnü kabul gösterdikleri beyanları üzerine verilen izin hakkında bkz. BOA., HH.THR., 468/22, 5 Ağustos (1)305/17 Ağustos 1889.

¹⁹⁸ “sâir mahalle iskân olunmaktığımız lazım gelse perişâniyete dūçar ve giriftâr olacağımızdan acizlerimizi mahal-i mezkûra emr-i iskânımızın icrâsı hususuna müsa'ade, 26 Mayıs 1304/7 Haziran 1888.” Bkz. BOA., HH.THR., 468/11-1.

¹⁹⁹ “Tahtaköprü nâm karyede meskûn hemşehri ve akrabalarımız yanlarına bundan bir hafta mukaddem muvâsalatla müsâfereten ve muvakkaten orada ikâmet etmekte ve karye-i merkûmede iskân ve tavattun olunmak arzusunda isek de mahall-i mezkûr arâzilerinin derece-i kifâyede bulunmadığından karye-i merkûme ahâlîleri muvâfakat göstermemekte bulunmuşlar şu halde sekiz hâne halkıyla beraber arabalarımız üzerlerinde hâl-i sefâletde kalarak günbegün zarûret ve ihtiyâcât-ı bendegânımız

aydır Hilmiye köyünde iskân olunan İdris Efendi, arzuhalinde babası ve biraderlerinin Giresun'un Piraziz nahiyesine sevk edildiklerini ancak geçim sıkıntısı yaşadıklarını ve akrabalarının da İnegöl'de olduğunu beyanla burada iskânlarını istemiştir.²⁰⁰

Devletten arazi ve ev yeri talep etmeyerek vergilerini ödeyeceklerini beyan edenlerin istedikleri yerde iskânlarına izin verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Kütahya'ya sevk edilen 15 hanede 81 nüfus Bosna muhaciri orada kalmayarak İnegöl'e dönmüş, Mesudiye köyünde arazi ve ev satın alarak yerleşmiş, üzerlerine düşen bütün vergileri ödeyeceklerini beyan etmişlerdir. Muhacirlerin sevk olundukları yere gitmemelerinin temel nedeni belgelerden anlaşıldığı kadarıyla akrabalarına tesadüf etmeleriydi. Nitekim İstanbul'dan Karahisar ya da Kütahya'ya gönderilirken, İnegöl'de meskûn yakınlarını gören muhacirler burada kalmak istiyorlardı. Bu durumun önüne geçmek isteyen yetkililer çözümü Kütahya'ya sevk olunacakların Haydar Paşa ve Karahisar'a gönderileceklerin Aydın trenleriyle doğrudan doğruya gönderilmelerinde bulmuşlardı.²⁰¹

Geçici olarak misafir edilen muhacirler yerel yöneticilere iskânları halinde ormanlara zarar vermeyecekleri, verildiği takdirde zararın tesviyesi, evlerin gösterilen yere inşa edileceği, araziye gösterilen yerden elde edecekleri garantisini vermekteydiler. Nitekim Ortaköy'de misafir edilen ve iskânlarını bekleyen 27 hane Pravadi muhaciri, sayılan garantileri vererek Domaniç yolu üzerinde Emlâk-i Hümâyûn İdaresi'nin uygun gördüğü araziye yerleşebileceklerini ifade etmişlerdir. Müşterek imzayla hazırladıkları muvafakatnâmede, Kozpınar'a iskâna çalışan 20 haneyle birlikte belirtilen yerde köy kurabileceklerini söylemişlerdir.²⁰² İki ay sonra yazdıkları bir diğer yazıda Karımezarı denilen yerde iskânlarına, Kozpınar'a yerleşenlerle birlikte izin verildiğini ancak onların

---

kesb-i iştîdât etmekte bulunduğundan şu hâl-i esef-iştimal ise merhamet-i pâdişâhîye gayr-i muvâfık olacağı nezd-i 'âlî rahîmânelerinde dahî emr bed-yedâr olduğundan lütfen ve merhameten iskân ve îvâmız husûsuna 'inâyet buyurmaları bâbında" BOA., HH.THR., 468/20-1-1, 18 Mart (1)306/30 Mart 1890.

²⁰⁰ BOA., HH.THR., 468/13, 14 Kânun-i Sâni (1)304/26 Ocak 1889.

²⁰¹ BOA., DH.MKT.,1903/78-1-1.

²⁰² "Domaniç nâhiyesi tarîkî üzerinde vâki' Karımezarı civarında Taşlık nâm mahalden sarf-ı nazarla mahall-i mezkûrun bir saat aşağısında Yörük Hacı Hasan'ın müdâhale ettiği ve Emlâk-i Hümâyûn İdaresi'nin tensîb ederek bizimde kabul etmiş olduğumuz mahalde icrâ-yı iskânımıza müsâ'ade buyrulduğu takdirde Kozpınar nâm mahalle tecâvüz ederek iskân sadedinde bulunan yirmi hâne ile birleşerek mahall-i mezkûrda iskân ve karye teşkiline..." BOA., HH.THR., 468/75-2, 1 Mayıs (1)309/14 Mayıs 1893. İnegöl kâimmakâmı, nâib, mal müdürü, tahrîrât kâtibi ve a'zaların huzurunda "İş bu muvâfakatnâme huzûr-ı meclisde muhâcirîn-i merkûme dahî hâzır oldukları halde kırâet ve ol vechile taraflarından imzâ ve temhîr edilmiş olduğu tasdik" kılınmıştır.

ev inşa ettikleri gerekçesiyle buna uymadıklarını belirtmişlerdir. Bu durumda kendilerinin de iskân edilmediklerini ve “yarı aç yarı tok ashâb-ı hamîyyetin îânesiyle çoluk çocuklarını îâşe etmekte” olduklarını beyanla bir an evvel uygun bir yere yerleştirilmelerini istemişlerdir.²⁰³

Bazen de yerleştirildikleri yerleri beğenmeyerek başka diyarlara göç eden muhacirler yazışmalara konu olmaktadır. Muhacirlerin geldikleri yerlerin ikliminden oldukça farklı bir iklimle karşılaşmaları, havasına, suyuna, toprağına alışamamaları ya da akrabalarına oldukça uzak düşmeleri bu durumun nedenleri arasında sayılabilir.²⁰⁴ Gradişka muhacirlerinden olup Ankara’ya bağlı Mihaliççık’ta bulunan Akköprü korusuna iskânları kararlaştırılan 32 hane, burada durmayarak 27 hanesi İnegöl’e ve 5 hanesi de Kütahya’ya gitmiştir. İnegöl’e gelen göçmenlerin, Pelitli denilen yerde iskânları istenerek ev yapımında ihtiyaç duyulan eşyaların tedariki ve kurulacak köye “Bahtiyar” ismi verilmesi kararlaştırılmıştır. Kütahya’ya gitmek zorunda kalan beş hanenin iskânı için gerekli izinlerin verilmesi konusunda anlaşılmıştır.²⁰⁵ Aileler İnegöl’e vardığında ev yapımında gerekli olacak malzemelerin temini ile çift hayvanları, yemeklik ve tohumluk zahire yardımı yapılmıştır.²⁰⁶ Gülcek Yaylası’nda kurulan Boşnakların oluşturduğu köyün isminin padişah iradesiyle “Mecidiye” olması kararlaştırılmıştır.²⁰⁷ Köylülere nakliyecilik ve kiracılık yaparak geçimlerini temin etmeleri için öküz ve araba dağıtılması uygun görülmüştür.²⁰⁸

²⁰³ BOA., HH.THR., 468/85, 21 Haziran (1)309/3 Temmuz 1893.

²⁰⁴ Çiftçi, “93 Harbi ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, a.g.m., s. 83.

²⁰⁵ BOA., HH.THR., 468/36, 8 Mart (1)308/20 Mart 1892. Ayrıca Mecidiye köyünde iskân edilerek kendilerine ev inşa edildiği halde “vatan-i aslilerine firâr eyleyen” beş hane yerine yine Bosna muhaciri yedi hanede on dört nüfus iskân edilmesi hakkında bkz. BOA., HH.THR., 468/46, 28 Kânûn-ı evvel (1)308/9 Ocak 1893.

²⁰⁶ “...bunların içinde hiç Türkçe bilen olmadığı için lâyıkıyla tahkîkât icrâ edilememesinden nâşi mukaddemâ inşâ ettirilen 27 hânenin içinde bu kabilden üç hâne fazla bulunduğu ve diğer bir hâne ailesinin dahî kimi vefat ederek ve kimisi dahî diğerlerinin yanına giderek hâlî kaldığı tebeyyün etmiş olduğundan bunlar için yeniden hâne inşâsına hâcet-i mess etmeksizin boş hânelere iskân edilüb...”, BOA., HH.THR., 468/39, 14 Zilka’de (1)309/ 10 Haziran 1892.

²⁰⁷ “İnegöl Emlâk-i Hümâyûn şu‘besinde Pelidli nâm mevki’de sâkin Boşnak muhâcirleri tarafından teşkil edilüb Mecidiye nâmiyle tevsihi muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhiden bulunduğu...” BOA., HH.THR., 468/38, 28 Mayıs (1)308/9 Haziran 1892. Ancak Şûra-yı Devlet’in arzıyla Bahtiyar diye isimlendirildiği Takvimi Vekâyî’de okunduğundan belirtilen isimlerin aynı köye mi ait olduğu soruşturularak aynı olduğu görülmüştür.

²⁰⁸ Araba takımı verildiği takdirde su hızlarında kereste nakliyle geçim sıkıntısını biraz hafifletme imkânı yakalayabilirlerdi. Emlâk-i Hümâyûn memuru bu kişilerin sadece yiyecekleri kadar mısır ziraatı yapıp günlerini eğlenceyle geçirdiklerini belirtmektedir. “husûsiyle mevsim-i şitâda bârgîr hayvanâtının beslenebilmesi mutlaka saman ve arpaya muhtâc olub hâlbuki muhâcirîn-i merkûme hayvanât için saman ve arpa tedârikinden sarf-ı nazar mevsim-i zirâ‘at mürûr etmekte olduğu halde

Göçmenlerin bir yere yerleşmesinde muhacirin komisyonunun kararı temel belirleyici unsur olmakla birlikte muhacirlerin içinde buldukları durum da dikkate alınırdı. Bununla ilgili örneklerden biri de Hilmiye köyünden Arif oğlu Ahmed ile arkadaşlarının, Karagöl ormanlarında tarla açmak için bakanlığa yazdıkları arzuhaldir. Durum kendilerinden sorulan İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi arazilerin mevcut halka dahi yetmediğini, çok yakın yerlerde iskân faaliyetinin ormanlara zarar vereceğini ayrıca bunların Giresun'dan usulsüz bir şekilde gelerek yerleştiklerini belirtilerek başka bir yere nakillerinin uygun olacağını belirtmiştir. Ancak nakle teşebbüs edilse de üç yıl önce gelen bu kişilerin ev yaptıkları, arazi satın alarak ziraata başladıkları ve şimdiye kadar köyde herhangi bir problemle karşılaşmadığı söylenerek nakillerinin “haklarında gadri mûcîb” olacağı ve vazgeçilmesinin uygunluğu ifade edilmiştir.²⁰⁹

Tarımla geçimlerini temin edecek kişilere çift sürececek hayvan ve zahire temini az da olsa karşılaşılan bir uygulamaydı. Bununla ilgili Bosna'dan gelerek İnegöl'de iskân olunan Boşnak muhacirlerine dağıtılacak hayvan ve zahirenin temininde ek tahsisat talebi için muhacirin komisyonuna mahalli görevlilerce yazı yazılmıştır. Bosna muhacirlerine münhasır olmak üzere her haneye birer çift öküz ile yemeklik ve tohumluk zahirenin temini kararlaştırılmıştı.²¹⁰ Bazen göç eden muhacirlerin tekrar memleketlerine geri dönmeye çalıştıkları da rastlanılan bir durumdur. Nitekim bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, İnegöl'e sevk edilen ancak iskânları gerçekleşmeyince

---

îdâre tarafından vukû'bulan ve teblîgât dairesinde henüz kendi yemeklikleri için birer miktar mısır zer' edebilecek kadar arazi küşâdına çalışub serkeşâne ve muzırverâne gece ve gündüz silah atmak sûretiyle imrâr-ı vakit ederek daha pek çok zaman hazineye bâr olmak efkârında bulduklarından vebâ-i bakari hastalığından telefât vukû'ı havfı bâkî olmağla beraber bunlara öküz ve araba takımı verildiği surette su hızarlarından kira ile tahta nakl etdirilerek bir dereceye kadar maîşetlerinin te'mini ve mevsim-i şitâda öküz hayvanın meşe ve gürgen yaprağıyla beslenmesi mümkün olacağı tahkîkât-ı vâkı'adan müstebân olmuş ve lede-s-süâl kendileri dahî öküz hayvanâtını bârgîre tercih etmekte buldukları ifâdelerinden anlaşılmıştır.” BOA., HH.THR., 468/41, 22 Nisan (1)308/4 Mayıs 1892.

²⁰⁹ “...şimdi oradan kaldırılmaları ise haklarında gadri mûcîb olacağını ifâde etmekte buldukları gösterilmiş ve ifâdât-ı vâkı'âlarına nazaran bunların oradan nakilleri gayet düşvâr ve kuvve-i cebriye isti'mâl etmedikçe gayr-i mümkün olacağı anlaşılmış olmağla muktezâ-yı hâlin sûrat-ı emr ve iş'ârı husûsuna müsâ'ade-i 'aliyye-i hazret-i mutasarrif ekremîleri sezâvâr buyrulmak bâbında...” BOA., HH.THR., 468/40, 20 Kânûn-ı Sâni (1)308/1 Şubat 1893.

²¹⁰ “Muhâcirîn-i merkûmeye zehâir ve hayvanât mübâyâ'ası için 9.500 guruşun sarfına lüzûm görüldüğünden ve muhâcirin tahsîsâtı olarak evvelce havâlenâmesi gönderilen elli bin guruş hitâma resîde olduğundan bahisle mezkûr 9.000 guruş için icâb eden havâlenâmenin irsâli vilâyet-i müşârû'n-ileyhâdan evvel ve âhir olunan iki kıt'a telgrafnâmede iş'âr kılınmış olmağla iktizâsının serî'an icrâ ve ebnâsına hîmem-i 'aliyye-i riyâset penâhîleri derkâr buyrulmak bâbında”, BOA., DH.MKT., 1/28-1-1, 28 Şubat (1)308/12 Mart 1893.

tekrar Bosna'ya dönmek için İstanbul'a gelen 7 hanede 14 nüfus Boşnak muhaciri ikna edilerek tekrar İnegöl'e gönderilmiştir.²¹¹

Belgelerde iskân edilenlerle ilgili ayrıntılı birçok bilgiye ulaşabiliyoruz. Hayvanlarını otlatacakları arazilere kadar muhacirlerle ilgilenildiğini görüyoruz. Mesela İnegöl'ün güneydoğusunda Ahi Dağı eteklerinde orman sınırında kurulan muhacir köylerinin hayvanları için mera tahsisinde çoğunlukla tapu ve resmi evraka gerek duyulmamış, otlak konusu ziraattan arta kalan araziler ile genç fidanların olmadığı ormanlarla çözülmüştür.²¹² Nitekim Cebel-i Keşiş/Uludağ eteğinde Erikli denen yere 45 hane Ahışa muhacirinin iskânı gündeme geldiğinde görevliler burada çam ve meşe ağaçlarının, yani kereste imaline uygun ormanın, olmadığını yaşlı gürgen ve erik ağaçlarının bulunduğunu yaptıkları tahkikatta görmüşlerdir. Burada eskiden bir köyün varlığına işaret eden eserler bulunduğu, iskân edildikleri takdirde kendilerine yetecek kadar arazi bulunulabileceği Emlâk-i Hümâyün memuru tarafından ilgili makama yazılmıştır.²¹³ Böylece boş ya da terk edilmiş ziraate elverişli arazilere göçmenler yerleştirilmek suretiyle bir yandan onların sorunları çözülmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan tarımsal üretimin ve dolayısıyla vergi gelirlerinin artırılarak ekonominin güçlenmesi amaçlanmıştır.²¹⁴

İskânda karşılaşılan bir diğer husus Muhacirin Komisyonları ile yerelde onların verdiği emri uygulayan Emlâk-i Hümâyûn memurlarının ihtilafa düşmesiydi. Örneğin muhacirin komisyonu kararıyla 113 Pravadi göçmeninin Alaçam denilen boş araziye yerleştirilmeleri istenmekteydi. Memur Alaçam'da boş arazinin bulunmadığını, tamamıyla kereste ve tahta imaline uygun çam ve sanavber (fıstık çamı) ağaçlarından oluştuğu için belirtilen kişilerin Ankara vilayetine nakillerinin uygun olduğunu ifade etmiştir. Ancak ellerinde emir olduğunu söyleyen muhacirlerin yerleşmeleri üzerine

---

²¹¹ "...Bosna'ya avdet etmek üzere Dersa'âdete gelmiş olan yedi hâne ve on dört nüfustan ibâret muhâcirîn İnegöl'de iskânları icrâ ve zahîre ve levâzım-ı sâire-i zer'ıyyeleri i'tâ edileceği va'diyle avdet fikrinden ferâgat etdirilmiş olduğundan..." BOA., DH.MKT., 39/10-2-1, 31 Temmuz (1)309/12 Ağustos 1893.

²¹² BOA., HH.THR., 468/24, 10 Mart (1)306/22 Mart 1890.

²¹³ BOA., HH.THR., 468/42, 15 Temmuz (1)308/27 Temmuz 1892.

²¹⁴ Karpaz, *Osmanlı'dan Günümüze: Etnik Yapılanma ve Göçler*, a.g.e., s. 102.

memur, komisyonların sadece kişilerin beyanlarını dikkate alarak ellerine belge verilip İnegöl'e gönderilmemelerini istemiştir.²¹⁵

Muhacirlerin geldikten kısa bir süre sonra kaza yönetiminde görev aldıkları anlaşılmaktadır. 1892-1893 il yıllığına göre Belediye dairesinde azalardan biri Boşnak Ömer Efendi'dir. Yine Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nda Dağıstanî Hacı Mehmed Efendi ile Boşnak Hacı Yunus Ağa aza olarak görev yapmaktaydı.²¹⁶ Keza sonraki yıllarda Belediye dairesinde aza olarak Bosnalı Ali Bey²¹⁷ ve Bosnalı Ömer Ağa görev yapmışlardır.²¹⁸

C. MUHACİRLERİN KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR ve ADAPTASYON SÜRECİ

Baskı, şiddet hatta ölüm tehlikesi altında kalarak vatanlarını terk etmeye mecbur kalan muhacirlerin yaşadığı endişe, korku, sıkıntı ve psikolojik sarsıntıyı tahmin etmek güç değildir. Keza göç esnasında yaşadıkları yorgunluk, izdiham, salgın hastalıklar ve bilinmeze doğru gitme bunlara ilave edilebilir.²¹⁹ 1878 yılı Kasım ayında İngiltere'nin İstanbul başkonsolosuna yazılan bir yazıda Rodoplarda evlerine dönemeyen 150 bin göçmenin yardım edilmediği takdirde kış aylarında kırılacakları ifade edilerek insanlık adına duruma müdahale edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Keza Aralık ayında Selanik'in Mitrovitza demiryolunda çalışan Fransız mühendisi Barrois'ten Fransa'nın Sofya konsolosuna yazdığı yazıdan Makedonya'da aç kalmış 60 bin Müslüman ailenin varlığından bahsedilerek bu durum "felaket" olarak nitelendirilmiştir.²²⁰

Uzun süre ev yeri ve arazi verilmeyip herhangi bir yere yerleştirilmeyen muhacirler, en temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta güçlük çekiyorlardı. Nitekim iskân

---

²¹⁵ "...yedlerinde emir bulunduğu serriştesiyle muhâcirin-i merkûmenin merkûm Alaçam yaylak-ı hümâyununa tecâvüzle hod-be-hod iskâna kalkışmaları melhûz bulunduğundan buralara hâcet kalmamak üzere zikr olunan muhâcirlerin serî'an Anakara'ya sevk olunmaları lüzûmunun telgraf-ı Hüdâvendigâr vilâyet-i celilesine ve böyle muhâcirinin kendi ifadelerine ibtinâen yedlerine emr verilüb doğrudan doğruya İnegöl kazâsına sevk olunmaması husûsunun Dersa'âdet Umûm Muhâcirin Komisyonu Riyâset-i Celilesine iş'âr buyrulması mütevakkıf re'y-i rezin-i isâbetkarin-i cenâb-ı nezâret penâhileri olmağla" BOA., HH.THR., 468/44, 10 Eylül (1)308/22 Eylül 1892.

²¹⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 212.

²¹⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, a.g.e., 1311/1893-1894, s. 213.

²¹⁸ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, a.g.e., 1314/1896-1897, s. 198.

²¹⁹ Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", a.g.m., s. 81.

²²⁰ Şimşir, a.g.e., s. 94,103.

edilmek üzere İnegöl'e sevk edilen 15 hanede 74 nüfus Bosna muhaciri, beş altı ay geçmesine rağmen iskân edilmediklerinden dolayı sefalete düşerek tayinât talebinde bulunmuşlardır. Çözüm olarak iskân işlemlerinin hızlandırılması ve çok muhtaç olanlara belediyece iâşe temini sağlanması kararlaştırılmıştır.²²¹ Rusya'dan hicret ederek İnegöl'ün Bataklı köyüne yerleşen iki yüz elli nüfusun yaşadıkları sıkıntılar bir belgeye yansımıştır. Söz konusu belgeye göre “umrândan hâlî” arazide inşa ettikleri kulübeleri zarar gören muhacirler “çoluk çocuk aç ve bî-ilaç bir halde kaldıklarından bahisle” yardım istemişler, bunun üzerine muhacirlerin sefaletlerinin giderilerek rahat ve huzurlarının temin edilmesi merkezi hükümet tarafından emredilmiştir.²²² En büyük sorunun iâşe olduğu ve hiçbir zaman tam olarak çözülemediği anlaşılmaktadır.

Yokluk ve fakirlik sebebiyle Kütahya sancağından gelerek Mezit civarında akrabaları yanına yerleşen sekiz hane Çerkez, yaşadıkları sıkıntıları dile getirerek bunların çözülmesini talep etmişlerdir. İbrahim ve Mehmed isimli kişiler, arzuhallerinde Hazine-i Hassa memurunun zorla evlerini boşalttığını ve yaktığını bu yüzden çoluk çocuk kırk günden beri kar ve çamur içinde perişan bir halde bulduklarını ifade etmişlerdir. Dilekçenin şubat ayında yazıldığı dikkate alınırca yaşanan sıkıntının boyutları da anlaşılabilir.²²³ Özellikle kış aylarında ulaşım oldukça zor olabilmekteydi. 9 Aralık 1903 tarihli belgeye göre 26 hanede 120 nüfus Kırım, Batum, Dağıstan, Köstence ve Romanya muhacirinin vapurla gelirken şiddetli kış şartlarından etkilendikleri belirtilerek bir an önce iskânları için izin verilmesi istenmiştir.²²⁴

²²¹ “kendilerinin sefâlet ve perîşâneniden vikâyeleri esbâbının istihsâli dahî lâzimedden bulunmasına binâen mu‘âmele-i iskânîyelerinin tesrî‘iyle beraber içlerinde en ziyâde muhtâç olanların i‘âne-i mürâca‘ât sûretiyle veyahud belediye ma‘rifetiyle ikdâr ve iâşeleri mutavakkıf-ı himem-î aliyye-i asafâneleri bulunmuş olmağla” BOA., DH.MKT., 1910/9-1-1, 28 Kânûn-ı Evvel (1)307/9 Ocak 1892.

²²² “birer kulübe inşa etmişlerse de hükümet-i mahalliye tarafından meskenleri tahrîb edildiğinden” cümlesinden anlaşıldığı kadarıyla belirtilen yere izinsiz şekilde yerleşen muhacirlerin buradan başka yere nakli hususunda yaşanan gerginlik neticesinde kulübeler görevliler tarafından yıkılmıştır. Ancak bu durum insani bir drama dönüşmüş çoluk çocuk sefalete duçar olmuşlardır. BOA., İ.HUS., 54/54-1315-M 70-1-1, 30 Muharrem (1)315 ve 19 Haziran sene (1)313/1 Temmuz 1897.

²²³ BOA., HH.THR., 468/16, 24 Kânûn-ı Sâni (1)304/5 Şubat 1889. Şahıslar kendilerini Bağdadî Hacı İsmail Efendinin kandırarak Mezid köyüne bir buçuk saat mesafede Ilgın suyu civarındaki orman içinde iskân olmak üzere ruhsat alacağını söyleyip iki adet sığırlarını aldığını ifade ederler. Hacı İsmail'in verdiği tezkirenin sahte olduğunun anlaşılması üzerine mahkemeye müracaat edilerek hayvanların iadesi sağlanmıştır. Aynı konuda bkz. BOA., HH.THR., 468/21, 31 Mart (1)306/12 Nisan 1890.

²²⁴ 26 Teşrinisani 319 tarihinde üç kıta tezâkir yazıldığı ve hala cevap alınmadığından bahisle zarar gören muhacirler hakkında karar verilmesi hakkında bkz. BOA., A.MKT.MHM., 524/17-4.

Muhacirin komisyonları, ahali-i kadim (yerli) ile hicret edenlerin çatışmasını önlemek ve yeni ortamlarına kolay uyum sağlayabilmeleri için muhacirleri toplu olarak değil de farklı iskân mahallerine dağıtmayı uygun görmüşlerdir.²²⁵ Tedbirler alınmış olsa da muhacirlerin yerli ahaliyle yaşadığı arazi anlaşmazlıkları önemli bir problem olarak belgelere yansımıştır. Bunlardan biri Aksu köylüleriyle Tırnova ve Lofça'dan gelen göçmenlerin yaşadığı sorundu. Daha önce iskân edilerek kendilerine cami ve ev yapılan yirmi beş hane muhacir, geçimlerini sağlamak için Emlâk-i Hümâyûn'dan ayrılarak kendilerine tahsis edilen 2500 dönüm araziye kendi meraları olduğu iddiasıyla Aksu köyü ahalisinin müdahale ettiğini dile getirmişler ve bunun önlenmesini istemişlerdir. Durumu değerlendiren yetkililer, arazinin hükümetçe muhacirlere tahsis edildiğini ve tecavüzün önlenmesi gerektiğini bildirmişlerdir.²²⁶

Yeni kurulacak köylerin dikkat edeceği önemli bir konu da suların kullanımıydı. Deydinler köyünde yaşayanlar ile Erikli'nin yukarısına iskân edilecek Ahışha muhacirlerinin problem yaşamaması için gerekli tedbirler alınarak sorunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yapılan incelemede suyun muhacirlerin yerleştiği yukarı mahalleden sonra aşağı mahalle, Kestanealanı, Kadı ve Dipsizgöl köylerinden geçerek Deydinler köyüne ulaşacağı, bu nedenle kurulan köyün suya göre konumlandırılması gereği üzerinde durulmuştur.²²⁷ Göçler devam ettiği sürece arazi anlaşmazlıkları, kendi aralarında ya da ahâli-i kadîme arasında küçük çaplı asayiş problemleri devam etmiştir. Ancak aynı inancı taşıyan, benzer örf ve âdetleri benimseyen göçmenlerle yerli halk yaşanan olumsuzlukları aşarak birbiriyle kısa zamanda kaynaşmışlardır. İnsanlar arasında yardımlaşma ve dayanışma sergilenmiş, münferit bazı hatalar olmuşsa da genelde dostluk ve misafirperverlik görülmüştür. Göçlerin yoğunlaştığı ve devlet

²²⁵ Taş, "Hüdavendigar Vilayetinde Doksanüç Muhacirleri", a.g.m., s. 101.

²²⁶ BOA., HH.THR., 468/75, 8 Teşrin-i evvel (1)308/20 Ekim 1892. Karşılaşılan sorunlardan biri de usulsüz şekilde yapılan göçlerdi. Nitekim Muhacirini İslamiye Komisyonu azası Recep sadarete yazdığı bir yazıda Batum muhacirlerinden birinin yazdığı arzuhalden bahsederek yazan kişinin iki sene önce ailesiyle geldiğini şimdi de dört hane akrabasının geldiğini, çift için alet edevat istediğini belirttiğini söyleyerek bunların gerçek olmadığını ve arzuhalin geriye iade edildiğini bu hususta ne yapılmasının uygun olacağını sormaktadır. BOA., 4 Zilhicce 1321/21 Şubat 1904.

²²⁷ "Fî 6 Mayıs sene 1309 hey'et-i çâkerânemizle Erikli denilen mahalle azimet ve icrâ-yı tahkîkât edildikde mahall-i mezkûrdan cereyân eden su kâdimen İnegöl'ün Deydinler karyesi ahâlisinin emlâk-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî dâhilinde bulunan Suludereden tefrîk eyledikleri bir su olub mezkûr su Ahışha muhâcirlerinin iskân teşebbüsünde buldukları yukarı mahalleden ve beş dakika sonra aşağı mahalleden yirmi dakika sonra kurrâ-yı cedîdeden Kestânealanı ve ondan on dakika sonra Kadı ve yirmi dakika sonra Dipsizgöl karyelerinden geçüb yarım saat sonra kurrâ-yı kadîmeden mezkûr Deydinler karyesine vâsıl oldu..." BOA., HH.THR., 468/84, 8 Mayıs (1)309/20 Mayıs 1893.

imkânlarının yetersiz kaldığı zamanlarda halkın desteğiyle sıkıntılar hafifletilmeye çalışılmıştır. Birçok farklı bölge ve kentten gelen kültürleri, dilleri, adet ve gelenekleri farklı insanlar, uyum sağlayarak ülkemizi sosyal ve kültürel yönden zenginleştirmişlerdir.

Başka bir sorun da yine muhacirlerin sevk edildikleri yerleri beğenmeyerek İnegöl'e gelip izinsiz olarak istedikleri yere, özellikle ormanlık alanlara, yerleşmeleri ve bu sırada ormanları tahrip ederek ev yapmalarıydı. Örneğin on dokuz hane Ahışa ve Batum muhâciri iskân olunmak üzere sevk olundukları Karahisar'a gitmeyip İnegöl'deki Yakacık mevkiine yerleşmişlerdir. Durumu inceleyen komisyon memuru, merkezi hükümetle yazışarak böyle giderse bütün ormanların tahrip olacağından bahisle muhacirlerin buraya iskânına izin verilip verilmeyeceğini sormuştur.²²⁸ Keza yerel memurlar tarafından, ormanların zarar göreceği endişesiyle, Emlâk-i Hümâyûn dâhilindeki Elmaçayı, Pelitli ve Araboturağı isimli mahallere danışmadan, kendi kendilerine yerleşen muhacirlerin ihraçları talep edilmekteydi.²²⁹ Ancak yerelde her ne kadar bu talepler dile getirilse de merkezi yönetim genellikle muhacirler lehine karar vererek yerleşmelerine müsaade etmiştir.²³⁰

18 Mart 1900 tarihli bir belgeye göre bundan dört sene önce Alaçam denilen mevkide iskânlarına izin verilen Batum muhacirlerinin yaşadıkları da benzer bir örnektir. Söz konusu muhacirler, coğrafi olarak yüksek ve soğuk olduğundan köyde tarım yapılamadığını ve 2-3 saat mesafede daha aşağıdaki köylerin arazilerini kiralarak geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını ve ahalinin “ağlanacak kadar sefaletle giriftâr” olduğunu belirtmişlerdir. Köylüler, çözüm olarak Pazaralan mevkisinin ziraat zamanı geçmeden bu sene tarıma açılarak kendilerine kolaylık sağlanmasını

---

²²⁸ “esâsen mahall-i iskânları muayyen olan muhâcirîn-i merkûmenin böyle istedikleri mahalde hâne inşâsına tasaddileri gayr-i câiz olmakla beraber bunlar hakkında bir müddet daha tedâbir-i müessire isti‘mâl edilmeyecek olursa mezkûr ormanların bi'l-küllüye harâbeti müeddî olacağından bi'l-bahs muhâcirîn-i mezbûrenin men-‘i tecâvüzâtı esbâbının sür‘at-i istihsâli hakkında” aynı belgede 13 hane Gürcü muhacirinin Pazaralan mevkisine izinsiz yerleştikleri ifade ediliyordu. bkz. BOA., DH.MKT., 232/53-2-1, 17 Mayıs 1310/29 Mayıs 1894.

²²⁹ “...10 Kânûn-ı sâni sene (1)305 tarih ve 292 numrolu tahrîrat-ı ‘aliyyelerinde dahî Cebel-i Keşiş’te Emlâk-i mahsûsa-i cenâb-ı mülûkânenen Gölalanı ve Elmaçukuru nâm mahalle vilâyet iskân komisyonunca muhâcirîn iskânına teşebbüs edildiği istihbâr kılındığından bahisle zikr olunan mahallerde muhâcir iskânından sarf-ı nazar olunması...” hakkında bkz. BOA., HH.THR., 468/22, 8 Şubat (1)305/20 Şubat 1890.

²³⁰ Muammer Demirel, a.g.m., s. 37.

istemişlerdir.²³¹ Günümüzde köyün Pazaralan'da bulunduğu göz önüne alındığında isteğin yönetimce kabul gördüğü ve problemin aşıldığı söylenebilir.

Başka bir belgede muhacirlerin vekili Velizâde Ahmed tarafından Pazaralan denilen mahalde iskân olunarak ev ve mescit yapan Batum muhacirlerinin yaşadığı sıkıntılar dile getirilmektedir. İnegöl kaymakamının Karahisâr-ı Şarkî'ye göndermek için zor kullandığı, bu kişilerin evlerini tahrip ettiğini ve hatta muhacirlerin tevkif edildiklerini arz eder. Muhâcirîn komisyonu, vilayete göndermek maksadıyla hazırladığı raporda “zirâ‘at ve felâhat” zamanında gönderilmelerinin hem kendilerine hem de hazineye zarar vereceğinden yerlerinden nakillerinin sakıncaları dile getirilmiştir.²³²

Batum muhacirlerinden olup Fatih civarındaki tetimme medresesinde uzun süredir tahsil görmekte olan Hafız es-Seyyid Ali Rıza, bir dilekçe vererek anne ve babasına şimdiye kadar kendisinin baktığını ancak şimdi şiddetli bir yokluk içinde olduğunu ifade etmiş, beş kişilik ailesi ile ebeveynine bakmaktan aciz kaldığını, bundan dolayı kendilerinden destek ve yardım göreceği Hilmiye köyündeki akrabalarının yanına yerleşmesi için izin istemiştir.²³³ Benzer bir istek de yine İstanbul'da tahsiline devam eden Ahmed Hamdi tarafından yazılmıştır. Durumu değerlendiren komisyon, görüşmede Ahmed Hamdi ve ailesinin doğrudan Rusya'dan hicret ettiklerini ve köyde satın alacağı arsada ev inşa ederek orada ikamet edeceği anlaşıldığından iskânlarında bir mahzur görmemiştir.²³⁴

Önemli bir diğer sorun ise sağlıktı. Nitekim ısınma, barınma, yetersiz beslenme, kalabalık ortamlar, temizlik yapılamaması gibi durumlar salgın hastalıklara davetiye

²³¹ BOA, HH.THR., 471/35.

²³² “Pazaralan nâm mahalle bundan dört sene mukaddem resmen iskân olunarak hâne ve mescid inşasıyla iştigâl etmekde oldukları bir sırada kazâ-i mezkûr kâimmakâm-ı tarafından Karahisâr-ı Şarkî tarafında iskân etmeleri için icbâr ve mesken ve me'vâlarının tahribine kıyâm ve ibtidâr edildiği gibi habs ve tevkîf dahi olunduklarından ve oradan kalkmaları haklarında gadri mücib olduğundan bahisle mahall-i mezkûrda ibkâları istidâsına dâir Batum muhâcirleri vekil Velizâde Ahmed mührüyle atabe-i felekmertebe-i cenâb-ı şehin-şâhîye bi't-takdîm tevdî‘ buyrulan arzuhâl leffen savb-ı ‘âli-i dâverîlerine irsâl kılınmış...”, BOA., DH.MKT., 248/31, 20 Mayıs (1)310/1 Haziran 1894.

²³³ “Bu âna kadar hasbe'z-zarûra ve hasbe'l-kader idare ve ta'ayyüş hakkında nefsime ve peder ve mâderime bir vecihle sa'y ve gayret etmeye iktidârım ta'alluk ettimdi. Bu kere buraca şiddet-i zarûret ve sefâlet kesîre-i dâ'iyânemden nâşi dört beş aile halk ile beraber peder ve mâderimi idâreden âciz kaldığımdan akraba ve ta'allukâtım bi'l-cümle İnegöl kazâsı dâhilinde Hilmiye karyesinde iskân eyledikleri münâsebetiyle bendeniz dahî sâye-i merhametvâye-i mülûkâne ile oraya iskân olunmasını temenni eylerim” bkz. BOA., HH.THR., 468/28, 15 Eylül (1)306/27 Eylül 1890.

²³⁴ BOA., HH.THR., 468/43, 30 Teşrîn-i Sâni (1)308/12 Aralık 1892.

çıkarcacağından, yönetim sağlık personeli istihdamı ve ilaç tedariki konusunda harekete geçmiştir.²³⁵

D. CAMİ VE OKUL YAPIMI

Muhacirlerin oluşturduğu köylerde cami ve okul ihtiyacının giderilmesi acil sorun olarak dikkat çekmekteydi. Nitekim muhacirler yazdıkları arzuhallerde devlet yetkililerine ibadetlerini yapabilmek için cami olmadığını, özellikle Cuma namazı kılmak üzere uzak köylere gitmek zorunda kaldıklarından büyük sıkıntılar yaşadıklarını, keza eğitim göremeyen çocuklarının cahil kaldığını, okul yapımının gerekli olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak kendilerinin kıt kanaat geçinebildiklerini, devletin yardımı olmadan cami ve mektebin kendileri tarafından inşasının mümkün olmadığını ifade ederek yardım istemişlerdir. Konuya hassasiyetle eğilen devlet; yeni camiler, okullar yapmış ve görevliler tayin ederek bunlara maaş tahsis etmiştir.²³⁶ Mesela Bosna muhacirlerinin teşkil eyledikleri Burhâniye Mahallesi'nde bulunan caminin yetersizliği nedeniyle yeni bir cami yapılmış, aynı şekilde Gürcü muhacirlerinin iskân edildikleri Gülbahçe köyünde mektep ve cami inşa edilmiştir.²³⁷

Cami, mektep ve çeşme gibi eserlerin yapımında hükümetin yardım ve desteği olmakla birlikte ahalinin ve hayırsever insanların da konuya duyarlı olduğunu belgelerden anlamaktayız. Bir belgede, yeni teşkil olunan Hasan Paşa köyünde 72 hane ve 300 nüfus iskân edildiği henüz cami ve mektep inşa edilmediği için sıkıntılar yaşandığı ve ahalinin bu konuda aciz kaldığı ifade edilmekteydi.²³⁸ Cevabi yazıda ise cami ve okulların vatan ve millet için gayret gösteren “ahâli-i mahalliye ile ashâb-ı

²³⁵ Çiftçi, “93 Harbi ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, a.g.m., s. 84.

²³⁶ “İnegöl kazâsı dâhilinde meskûn Muhâcirin mahallât ve kurâsından bir kısmında müceddeden cevâmî ve mekâtib inşa ve bir kısmında bu gibi âsâr-ı hayriyyenin emr-i inşaâtı için muhâberat-ı lâzime icra olunmakta olub sâye-i müberrat-vâye-i hazret-i hilafetpenahîde karîben cümlesinin ikmâli eltâf-ı ilahiyeden muntazırdır. Bu kazâdaki emlâk-i seniyye-i cenab-ı tâcidarî dâhilinde müceddeden teşekkül eden Muhâcirin kurâsında inşa ettirilen cevâmî ve mekâtib imamet ve hitabet cihetleri için münasib miktar maaş ve vazifeler tahsis ve ta’yiniyle emr-i idâreleri temin edilmekle hemîşe da vâtı hayriyye-i hazret-i hilafetpenâhiye muvâzibet olunmakta ve kurâ-i mezkûreden “Hayriye” karyesine yarım saat mesafede bi’l-istizan şeref-rîz sünûh ve sūdûr buyrulan irâde-i mehâsin-i mu’tade-i cenabı malikdarî mentukunca mir‘at-ı celîle-i mevcûdeye ilaveten birer de şadırvan inşa ettirilmiştir.” Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1314/1896-1897, s. 293.

²³⁷ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1315/1897-1898, s. 298-300.

²³⁸ BOA., DH.MKT., 1404/73, 14 Cumâde’l-Âhir (1)304/10 Mart 1887.

hayrâtın mu‘âvenetiyle ve muhâcirînin sa‘y ve emelleriyle” meydana geldiği ifade edilmiştir.²³⁹

1892 yılına varıldığında İnegöl’ün üç mahallesinde ve 83 köyünde mektep bulunmaktaydı. Yeni oluşturulan 32 adet muhacir köyünün 24’ünde ve kasabadaki üç muhacir mahallesinde ahali tarafından gayrimuntazam mektepler yapılmıştı. Henüz mektebi olmayan sekiz köye ve eğitime uygun inşa edilmeyen diğer yerlere hükümetçe mektep yapıldı. Böylece kaza ve nahiyelerindeki köy ve mahallelerde 89 adet, 27 muhacir mahalle ve köyünde yeni yapılanlarla birlikte toplam 113 sıbyan mektebine ulaşıldı. Kasaba merkezinde İshakpaşa Camii yakınında 200 öğrenci kapasiteye sahip bir de ibtidâiye mektebi yapıldı.²⁴⁰

Halkın ibadetlerini yerine getirebilmeleri için cami ve çocukların eğitimi için de mektep inşasının arşivde bulunan belgelerini incelediğimizde, bu tür faaliyetlerin çok yoğun bir şekilde devam ettiğini görmekteyiz. Köylülerin bu konudaki başvuru dilekçeleri, yetkililerce verilen cevaplar ve başlatılan inşaatlar hakkında ayrıntılı bilgiler görülebilmektedir. Örneğin Hacıkara köyünde yaşayan 160 hane Çerkez muhacirinin, 20 Aralık 1892 tarihinde böyle bir talepte bulunması sonucu gerekli incelemeler yapılarak camii ve mektebin inşaatına başlanmış, yaklaşık 29 bin kuruş harcanarak bir senede tamamlanmıştır. Hayriye köyüne de aynı yıl bir cami ve okul yapılmış ve yaklaşık 15 bin kuruşa inşaat tamamlanmıştır. Cami ve mektep bitince şükür maksadıyla kesilen kurban ve yapılan merasimle eserlerin açılışları yapılmıştır.²⁴¹ 1 Ağustos 1888 tarihli belgede, yeni kurulan altı muhacir köyüne benzer şekilde cami ve okul yapılması konu edilmiştir. Ne kadar büyüklükte binalar gerektiğine karar vermek

²³⁹ BOA.,DH.MKT., 1411/106-1-1, 12 Receb 1304/5 Nisan 1887.

²⁴⁰ “Muhâcirîn karye ve mahallelerinde bulunan mevcut edfâlin şu bir iki sene zarfında vuku‘ bulan teşvikât ve terğibâtıyla ma‘arifvâye-i hazret-i padişâide emr-i talim ve tedrisâtı taht-ı intizama alınmış ve şu hesabca kazâ ve nevâhiye mülhak kurâ ve mahallâtda 89 ve müceddeden inşa kılınan 27 Muhâcirîn karye ve mahallesinde 27, ki cem‘an 113 bab sıbyân ve keزالik derûn-ı kasabada İshak Paşa cami-i şerifi civarında sûret-i muntazama ve mükemmelede inşa ve bu sene zarfında resm-i küşâdı icra olunan 200 nefer şakirdân isti‘abına kafi bir bab mekteb-i ibtidâi ile dâhil-i kazâda 124 mekteb mevcut bulunmuştur.” *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 391-392.

²⁴¹ “resîde-i hüsn-i hitâm olan bir bâb câmi‘i şerif ile mektebin zebh-i karâbin ile resm-i küşâdı icrâ olunarak cami‘-i şerif-i mezkûrda teyemmünen menkıbe-i velâdet bâhirü’s- sa‘âde cenâb-ı risâletpenâhî kırâat...” BOA., DH.MKT., 196/75, 3 Kânûn-ı Sâni 1309/15 Ocak 1894.

için belirtilen köylerin önce nüfusları tespit edilmiştir ki aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.²⁴²

Tablo 24: Cami ve Mektep Yapılacak Köylerin Hane ve Nüfus Durumu

Sıra	Köy İsimleri	Kadın Nüfusu	Erkek Nüfusu	Toplam Nüfus	Hane Sayısı
1	Mezit	217	272	489	122
2	Kanlıkonak	75	70	145	35
3	Tüfekçikonağı	80	70	150	38
4	Tahtaköprü	85	75	160	36
5	Hilmiye	21	34	55	15
6	Hamidiye	32	50	82	15
Toplam Nüfus		510	571	1081	261

Nüfusun tespitinden sonra cami ve okul inşası hususunda gerekli ödeneğin verilmesi için merkezle yazışmalar yapılmış ve İnegöl Emlâk-i Hümayûn memurunun cami-okul isteklerine gelen cevapta keşif defterlerinin düzenlenmesi istenmiştir. Defterler, resimler ve haritalar 4 Şubat 1890 tarihinde gönderilmiştir. Bunun üzerine Hamidiye, Hilmiye, Tahtaköprü, Kanlıkonak (Osmaniye) ve Tüfekçikonağı (Tüfekçikonak) isimli köylerde birer cami ve okul yapılması konusunda gerekli incelemelerden sonra inşaatlara başlanmış ve kısa sürede binalar tamamlanmıştır. Hilmiye ve diğer beş köyde yapılan mektep ve caminin masrafının karşılanması için de gerekli talimatların verildiği yazışmalardan anlaşılmaktadır.²⁴³

²⁴² Tablodaki bilgiler salnâmelerle karşılaştırıldığında Kanlıkonak köyünün 30 haneden 35'e, Tüfekçikonak köyünün ise 14 haneden 38 haneye çıktığı görülmektedir. Hane sayısındaki artışlar göçün devam ettiğini göstermektedir. BOA., A.MKT.MHM., 503/19, 22 Şa'bân 1315/16 Ocak 1898.

²⁴³ Hamidiye, Hilmiye, Tahtaköprü, Kanlıkonak (Osmaniye) ve Tüfekçikonağı (Tüfekçikonak) isimli köylerde birer cami ve okul yapılması konusunda 15'er bin kuruştan toplamda 75 bin kuruşa ihtiyaç duyulmuştur. Mezit köyü içinse 20 bine gerek duyulduğundan hepsi 95 bin kuruş tutmuştur. Muhacir köyleri içerisinde Mezit köyü diğerlerinden büyük olduğundan yapılacak binaların da büyük olması gerektiği ifade edilmiştir. 10 Şubat 1892'de kaleme alınan yazıda adı geçen köylere cami ve okul inşaatının onaylandığı belirtilerek inşaatlara başlanmış ve halkın bu ihtiyaçları karşılanmıştır. BOA., HH.THR., 333/28.

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

I. AİLE YAPISI

A. EVLENME VE AİLENİN NİCELİKSEL YAPISI

Lügatte “eklemek, toplamak veya akit yapmak” anlamlarına gelen nikâh, Hanefilere göre “bizzat faydalanma mülkiyetini ifade eden bir akittir” şeklinde açıklanmıştır.¹ Evlilik, dinen birbirine helal olan erkek ile kadının ortak bir hayat ve nesil için yaptıkları anlaşmadır.² Osmanlı devleti’nde nikâh, evlenme, boşanma ve diğer aile hukukuna dair meseleler İslam hukuku çerçevesinde cereyan ederdi.³

Zimmîler ise birçok konuda olduğu gibi aile hukuklarında da kendi dinî kurallarını uygulamakta serbest bırakılmıştır.⁴ Bu konularda yaşadıkları sorunu çözmekte kilise yetkili sayılmıştır. İki tarafında zimmî olması durumunda yapılan bu yargılama taraflardan birinin Müslüman olması halinde şer‘i mahkemeye intikal ederdi.⁵ Zimmîler kendi aralarında ortaya çıkan davaları halletmek için isterlerse kadiya müracaat edebilirlerdi. Bu durumda şer‘i kurallar geçerli olurdu.⁶ Evlenme, boşanma, miras gibi konularında devlet serbest bıraksa da zimmîlerin, İslam hukukunun

¹ Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi* (çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy v.d.), C. 9, İstanbul, Risale Yayınevi, 1994, s. 27-29.

² Fahrettin Atar, “Nikâh”, *DİA*, C. 33, 2007, s. 112; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. 1, İstanbul, İz Yay., 2003, s. 291; Hamza Aktan, “İslâm Aile Hukuku”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, s. 20.

³ Osmanlı hukuk düzeni İslam hukuku üzerine inşa edilmiştir. Molla Hüsrev’in Dürer ve Gurer’i ile İbrahim Halebî’nin Mülteka adlı eserleri Osmanlı’da medeni kanun olarak yürürlükte olmuştur. Bu durumu mahkeme kayıtları da denilen şer‘iye sicillerini inceleyerek tespit etmek mümkündür. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yay., 1990, s. 42-45.

⁴ Eryılmaz, a.g.e., s. 43.

⁵ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara, Turhan Kitabevi Yay., 2001, s. 247.

⁶ Gülnihâl Bozkurt, *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında: Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 2. b., Ankara, TTK. Yay., 1996, s. 14.

boşanmayı kolaylaştırması ve mirası adil paylaşırması nedeniyle kadı mahkemesini tercih ettiği görülmüştür.⁷

1. Nişan

Evlilik yolunda atılan ilk adım nişandır. Türk örf ve adetlerinde evlenme öncesi süreci ifade etmek için nişan, söz kesme veya namzetlik kelimeleri kullanılırken; İslam hukuku kitaplarında evliliğin bu aşaması “hıtbe” kelimesi ile ifade edilir. Erkeğin kadına evlilik teklifinde bulunması, tarafların belirli bir mehirde anlaşmaları ve karşılıklı rızanın oluşması anlamını taşımaktadır.⁸

Nişan, evlilik öncesi çiftlerin karşılıklı olarak birbirlerinin karakter ve ahlakını tanınması amacıyla gerçekleştirilen bir uygulamadır. Kız ve erkek birbirini tanıma sürecinde, anlaşamamaları durumunda nişandan vazgeçilmektedirler. Evlilik akdi olmadığından dolayı, vazgeçme sebebiyle, erkek veya kıza herhangi bir hukukî sorumluluk yüklenmemektedir. Bununla birlikte, söz verildiği için güzel ahlakın gereği olarak ciddi bir mazeret olmaksızın nişanın bozulması hoş görülmemiştir.⁹

Osmanlı mahkeme kayıtlarında, aile hukukuyla ilgili belgeler içinde nişan yapılmasıyla ilgili kayıtların azlığı dikkat çekmektedir. Bu durumun temel sebebi, İslam hukukunda nişanlılık ve söz kesme gibi uygulamaların hukukî bir karşılığının olmayışdır. Bununla birlikte taraflar arasındaki çıkan anlaşmazlıklar ve nişanın bozulması mahkemeye müracaatı gündeme getirmiştir. Özellikle nişan atıldığında tarafların birbirine önceden verdikleri hediyelerin akıbeti sorunu, mahkemede yoğun olarak şikâyet konusunu oluşturmuştur.¹⁰

⁷ Kemal Çiçek, “İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşa Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 334, 349.

⁸ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 296, H. İbrahim Acar, “İslam Hukuku Açısından Nişanlanma”, *Atatürk Üniversitesi İFD*, S. 23, 2005, s. 71-94.

⁹ Zuhayli, a.g.e., s. 25, İzzet Sak, “Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği (18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Âit Konya Şer‘iye Sicillerine Göre)”, *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, 2006, s. 496.

¹⁰ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 295.

Mahkemeye yapılan müracaatlarda çoğunlukla nişanın niçin sonlandırılmak istendiğine dair sebep belirtilmemiştir. Nişan bozma Bursa’da yaygın değildir.¹¹ Fakat az sayıdaki belgeden, kadınların ikinci eş olmak istememesinin ciddi bir neden olduğu anlaşılmaktadır.¹² Bunun yanında tarafların küçük yaşta ebeveynleri tarafından zorla nişanlandırılıp büyüdüklerinde bir başkasıyla evlenme arzusu da nişan bozma sebepleri arasındadır.¹³ Böylece evlenmekten kaçınan nişanlılar, toplumsal bir gelenek ve ahlaki norm olarak yerleşen nişandan vazgeçmeleri halinde çevrelerinden görecekları baskıdan kurtulmak maksadıyla mahkemeye gelerek kararlarını tescil ettirmişlerdir.¹⁴

Nişanlısıyla evlenmek istemeyen erkek ya da kız mahkemeye gelerek kendi istekleriyle ayrıldıklarını ve herhangi bir bağlarının kalmadığını ortaya koyar, nişanlısının artık dilediğiyle evlenebileceğini beyan ederdi. Bu durum kadı tarafından sicillere kaydedilirdi. Belgelere yansıdığı üzere mahkemeye gelerek nişanın bozulduğunu ifade eden taraf genelde kadınlardı. İnegöl şer’iyye sicillerinde nişanın bozulmasıyla ilgili kayıtlar mevcuttur. Örneğin, 1864 tarihli bir belgeye göre Alayna köyünde ikamet eden Şerife bint-i Ebubekir, hâkime müracaat etmiş ve Halil bin Eyüp ile 1,5 sene önce nişanlandıklarını ancak daha sonra Halil’in nişanı bozarak evlenmekten vazgeçtiğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur.¹⁵ İnegöl’e bağlı Pazarcık nahiyesinde ikamet eden Musa bin Ahmed, 1864 tarihinde hâkime müracaatla Hatice bint-i İbrahim’le arasında uyuşmazlık olduğunu ve Hatice’nin istediği kişiyle evlenmekte serbest olduğunu söyleyerek nişandan vazgeçtiğini tescil ettirmiştir.¹⁶ Hamzabey köyünde oturan Mehmed Emin bin Hacı Halil, şer’i meclise başvurarak kendisiyle evlenecek olan Şerife bint-i Hacı Emin’in kararından vazgeçtiğini ifade etmiş, Şerife’nin istediği kişiyle evlenebileceğini mahkemeye beyan etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla nişanlılık sürecinde yaşanan problemler veya uyuşmazlıklar

¹¹ Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay.,1998, s. 41.

¹² Saim Savaş, “Fetva ve Şer’iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, s. 130.

¹³ Sak, “Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği (18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Âit Konya Şer’iye Sicillerine Göre)”, a.g.m., s. 504.

¹⁴ Hayri Erten, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 37.

¹⁵ İ.Ş.S., B 372, 23/b, 29 Ş 1280/8 Şubat 1864.

¹⁶ İ.Ş.S., B 372, 45/b, 25 Ca 1281/26 Ekim 1864.

neticesinde kız nişandan vazgeçmiş ve evleneceği kişi de mahkemeye başvurarak aralarında bir bağ kalmadığını tescil ettirmiştir.¹⁷

Nişanın bozulması hukukî bir sorumluluk yüklemese de maddi, manevi tazminat ile verilen hediye ve mihrin iadesi istenebilirdi.¹⁸ Hanefi hukukçulara göre nişanda verilen hediyeler hibe hükmündedir. Dolayısıyla istendiği takdirde hibeden dönülebilirdi ve bu durumda kız tarafı hediyeleri iade etmekle yükümlü olurdu.¹⁹ Ancak hediyeler zayi olmuş, kullanılmış veya tüketilmiş ise erkek bunların bedelini alamaz.²⁰ Bununla birlikte iade konuları taraflar arasında sorun oluşturabilmekte ve süreç mahkemeye kadar uzanabilmektedir. İnegöl sicillerinde, nişanın bozulması sebebiyle daha önce verilen hediyelerin veya mihrin iadesiyle ilgili dava konusu olan çok fazla olaya rastlanmamakla birlikte Madenköy’de oturan Azime bint-i Hacı Osman, 24 Eylül 1867 tarihinde aralarında geçim bulunmadığı için muhâla’ya yöntemiyle mihr-i müecceli, nafakası, iddet-i mu‘ayyene-i ma‘lumesi kocası üzerine ve meûnet-i süknâsı kendi üzerine olmak üzere boşanmıştır. Boşanma bedeli olarak kadının iade ettikleri arasında babası Hacı Osman'a, başlık parasını andıran, ağırlık namıyla eşinin vermiş olduğu 500 kuruşun da bulunması dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.²¹

¹⁷ İ.Ş.S., B 372, 59/b, 21 Ca 1282/12 Ekim 1865. Şerife mahkemeye bizzat katılmamış, onu Mazlum Ağa bin Ahmed adlı kişi vekâleten temsil etmiştir.

¹⁸ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 297; Manevi tazminat konusunda açık bir nas bulunmamaktadır. İslam hukukçuları pek sıcak bakmamışlardır. Ancak nişanın bozulması sebebiyle kızın saygınlığının zedelenmesi, sosyal çevrede dedikodu yapılması ihtimali sebebiyle kızın zararının tazminini savunan çağdaş hukukçular da mevcuttur. Bkz. Şükrü Selim Has, “Nişanın Bozulmasının Hukukî ve Dinî/Ahlâkî Neticeleri (İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Arasında bir Mukayese)”, *Marmara Üniversitesi İFD*, C. 30, 2006/1, s. 126-130.

¹⁹ Zuhayli, a.g.e., s. 25; Nişanın bozulması durumunda verilen hediyelere ne olacağı konusunda farklı görüşler ortaya konulmuştur. Yukarıda yazılan Hanefi görüşüne ilaveten şu görüşlere de yer verilmiştir: Nişanı kimin bozduğuna bakılmaksızın erkeğin verdiği şeylerin hepsini almaya hakkının olduğu görüşü; Hanbelilere nispet edilen görüşe göre erkeğin verdiği hediyelerin hiç birisini geri alamayacağı ve diğer bir görüşte ise nişanı kimin bozduğu dikkate alınarak karar verilmesi hakkında bkz. Has, a.g.m., s.120-122.

²⁰ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 298; bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. 2, s. 9-10; Şafi ve Hanbelilere göre ise verilen hediyeler duruyor olsa dahi geri alınamaz. Uzun süre devam eden nişanlılık süreçlerinden sonra ayrılma sebebi ile kızın onurunun zedelenmesi gibi manevi zararların tazmini önemli ve çözülmesi gereken bir problemdir. Bkz. Zuhayli, a.g.e., s. 26.

²¹ İ.Ş.S., B 368, 39/a, 25 Ca 1284/24 Eylül 1867; Taraflar hediyelerin iadesinde problem yaşamaları da anlaşarak nişanı bitirdiklerine dair mahkemeden hüccet alır, birbirlerinin haklarını ibra ederlerdi. Bkz. Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, İstanbul, Gökkubbe Yay., 2009, s. 41.

2. Nikâh

Osmanlı Devleti'nde nikâh işlemlerinin önemli bir kısmı mahalle ve köylerdeki imamlarca, az bir kısmı ise kadılar tarafından gerçekleştirilirdi. Tarafların evlenmesine mani bir durum olmadığı takdirde nikâh kıyı olarak mahkeme defterine kaydedilirdi.²² Evlenme akdinin evrelerini kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Öncelikle gelin ve damat; evlenmelerine mani bir durumun olmadığını ortaya koyan, ihtiyar heyetinden aldıkları ilmühaber kâğıdıyla kadıya müracaat ederlerdi. Kadı huzurunda geline verilecek mehir miktarı tespit edilir ve bu durum deftere kaydedilirdi. Bundan sonra çifte mihrin de yazılı olduğu “izinnâme-i bîkr” adlı kâğıt verilirdi. Aldıkları izinnâme kâğıdıyla mahalle ve köy imamlarına giden çiftler burada yapılan dinî merasimle evlilik işlemlerini tamamlarlardı. İzinnâme belgeleri, mehir konusunda sonradan çıkabilecek problemleri önlemek maksadıyla özenle saklanırdı.²³

İnegöl şer‘iyye sicillerinde nikâh akitlerine dair çok az belgeye rastlanmaktadır. Onlardan birine göre, 1864 yılında Şibali köyü civarında Dömez denilen mahalde yaşayan “yörükân taifesinden” Süleyman bin Abdullah’ın rüş çâğına erişmiş olan büyük kızı Hatice ve yine aynı taifeden İbrahim bin Hacı Osman mahkemeye başvurarak evlendiklerini beyan etmişlerdir. Hatice, babası Süleyman’ın da hazır olduğu mecliste “bi-tav‘iha ikrâr-ı tam ve takrîr-i kelim edip” İbrahim’in kendisini zevceliğe istediğini ifade etmiştir. Kızın rızası, babası ve aynı zamanda velisi olan Süleyman’ın izniyle evlilik gerçekleşmiştir. Nikâhta 150 kuruş mihr-i müeccel ve 50 kuruş mihr-i mu‘accel takdir edilmiş, kız ve erkeğin birbirlerini karı-kocalığa kabullerini ikrarıyla nikâh işlemi tamamlanmış ve kıyılan nikâh sicil defterine kaydedilmiştir.²⁴ Bir diğer örnekte ise Olukman köyünden Hanife bint-i İsmail, mahkemede aynı köyden Pehlivanoğlu Salih bin İbrahim’in kendisiyle evlenmek istediğini, kendisinin de bunu kabul ettiğini, 1500 kuruş mihr-i müeccel ve aynı miktarda mihr-i mu‘accelle

²² M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, *Osmanlı Araştırmaları III*, (Neşreden Halil İnalçık, Nejat Göyünç v.d.), İstanbul, 1982, s. 6.

²³ Savaş, “Fetva ve Şer‘iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı”, a.g.m., s. 131.

²⁴ İ.Ş.S., B 372, 31/b, Evâsıt-ı M 1281/15-25 Haziran 1864. Diğer bir örnekte ise Çitli köyünde yaşayan Zeynep bint-i Ali adlı genç kız 1100 kuruş müeccel ve 1500 kuruş mu‘accel mehir ile Ali bin Ahmed ile nikâhlanmışlardır. İ.Ş.S., B 372, 40/b, 19 R 1281/21 Eylül 1864; diğeri İnegöl Kaymakamlığı dâhilinde kâin Pazarcık nahiyesinde uzun mahallede ikamet eden Hatice bint-i Hüseyin adlı “bîkr-i bâliğa” yine mahalle sâkinlerinden Emiroğlu Ali Çavuş bin İsmail ile 500 kuruş müeccel ve 1500 kuruş mihr-i mu‘accel tesmiyesiyle evlenmişlerdir. İ.Ş.S., B 372, 87/a, 29 S 1287/31 Mayıs 1870.

nikâhlandıklarını beyan etmiştir.²⁵ Evlilikte yaşanan sorunlara çözümler arandığını arabulucuların ilişkiyi düzeltmek için çabaladıkları görülmektedir. Nitekim Ramazan ayında yapılan bir başvuruya göre Dipsizgöl köyünden Hüseyin bin Hüseyin, eşi Ümmühan bint-i Mustafa'yı evini terk ettiğinden dolayı şikâyet etmiştir. Şikâyet konusu kadına sorulduğunda, firar ettiğini kabul etmiş ancak kocasının darp ve işkence yaparak buna sebep olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Cuma Mahallesi sâkinlerinden dava vekilleri olan Salih ve Hacı İsmail adlı şahısların, Hüseyin'in bir daha darp etmeyeceğine kefaletiyle eşler barıştırılmıştır.²⁶

3. Dul Kadınların Yeniden Evlenmesi

İnsanlar, evlilik hayatları devam ederken çeşitli nedenlerle dul kalabilmektedir. Bunlar arasında ölüm, boşanma, eşinin “diyar-ı âhara” gitmesi gibi sâikler sayılabilir. Osmanlı kentlerinde yalnız başına ve evlenmeden yaşayan dul kadınlar pek yoktu. Kadınları zor durumlarda korumak için bazı uygulamalar mevcuttu. Kadınlar mirastan pay alırdı. Evliliğe adım attığında mehir belirlenirdi. Böylece boşanma ya da kocasının ölümü halinde maddi olarak kadının desteklenmesi amaçlanırdı. Ek olarak hayattayken babalar kızlarına, eşler karılarına mallarından diledikleri miktarda bağışlayabilirdi. Ama çoğu zaman belirtilen bu gelirler yetmezdi.²⁷ İstanbul ve ona bağlı kadınlara her yıl binlerce dul kadın yeniden evlenmek isteğiyle başvurarak izin alıyordu.²⁸

Boşanma veya başka bir nedenle dul kalındığında erkekten ziyade kadınların zorluk yaşayacağı tahmin edilebilir. Bu sebeple dul kadınların hayat şartlarının zorluğu, geçim sıkıntısı, güvenlik ve benzeri sebeplerle yeni bir aile kurma düşüncesi belgelerden anlaşıldığı üzere sıkça karşılaşılan bir durumdu. Örneğin Hoca köyünden Kezban Hatun bint-i Osman, kaza Bidayet Mahkemesi'ne gelerek 301 kuruş mihr-i müeccelle evlendikleri Hacı Ömer oğlu Hüseyin'in askerde 21 Teşrinisani 1311/2 Şubat

²⁵ İ.Ş.S., C 233, 18/a, 15 Ş 1313/31 Ocak 1896; Doma köyünden ... (?) bint-i Halil, aynı köyden Ali bin Durmuş'la 500 kuruş mihr-i müeccel ve 1500 kuruş mihr-i mu'accele nikâhlanmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 378, 6/b, 7 C 1289/12 Ağustos 1872; diğer belgeler için bkz. İ.Ş.S., C 233, 21/b; İ.Ş.S., C 233, 26/a; İ.Ş.S., C 233, 26/b; İ.Ş.S., C 233, 30/a.

²⁶ İ.Ş.S., C 233, 15/a, 23 N 1313/8 Mart 1896.

²⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 4. b., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002, s. 125.

²⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul, Pan Yay., 2006, s. 75.

1896 tarihinde Trablusgarp Hastanesi'nde vefat ettiğini söyleyerek evlenme izni istemiştir. 21 Z 1313/3 Haziran 1896 tarihli kumandanlıktan gönderilen haberi kendisine İnegöl'deki 4. bölük yüzbaşı Rıfat Efendi'nin ulaştırdığını söylemiştir. Haberin doğruluğu tespit edilince Kezban'ın izin talebi onaylanmıştır.²⁹ Ancak yeni bir yuva kurmanın sanıldığı kadar kolay gerçekleşmediği, birtakım sebeplerle evlenmelerinin engellendiği durumlar da vâkidir. Belgelerde “Âhere tezvîce mûmâna‘at” terkihiyle yer alan ve dul kadınların yeniden evlenmesinin engellenmesi anlamına gelecek yasak türü ve buna dair şikâyetler mahkeme kayıtlarına yansımıştır.

Şikâyet belgeleri ile ilgili siciller incelendiğinde belli bir formun olduğu ve o sıralamaya göre kaydın tutulduğu görülmektedir. Öncelikle müracaat eden kişinin mahallesi veya köyü, ismi, varsa lakabı yazılırdı. Örneğin; Çitli köyünden Selime bint-i Ali, Sinanbey Mahallesi'nden Şerife bint-i Feyzullah gibi. Âhere tezvîc davalarında kadiya başvuranların tamamı kadınlardır ve vekil kullanmadan bizzat başvurmuşlardır. Başvuran dullar evlilik konusunda kendisini engelleyen kişiyi şikâyet ederek mahkemeye kendi durumları hakkında bilgi verirlerdi. Mahkeme bunun sebebinin engel çıkararak kişiyi sorduğunda kişi genellikle vefattan veya boşanmadan haberinin olmadığı şeklinde kendisini savunurdu. Sonraki aşamada kadından dillendirdiği iddialarını ispatlaması istenir ve şahitlerin “şehadetleriyle ber nehc-i şer‘i ispat etmeğin” mucibince hâkimin kararıyla mahkeme neticelenirdi. İncelediğimiz kadarıyla kararların tamamı “mûcibince mezbûreye izin verildiği” ifadesiyle kadınların lehine neticelenmiş ve “mûmâna‘atına tembih olunduğu” ifadeleriyle engelleyenlerin bu davranışlarından vazgeçmeleri mahkeme kayıtlarına geçmiştir.

Çoğunlukla mahalle muhtarları, görevlerinin gereği olarak dul kadınların yeniden evlenmesine karşı çıkabilmekteydi. Bu durum nikâh kıymak isteyen dullar tarafından mahkemeye taşınmaktaydı. Engellemeye yol açan gerekçelerin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Kocalarının askere gidip şehit olması belgelerde en sık karşılaşılan sebeplerdendir. Mesela 1868 tarihinde kocası askerde vefat eden Hocaköy'de sâkin Fatma bint-i İbrahim yeniden evlenmek istemiş ancak aynı köyden Molla Mustafa bin Hasan buna karşı çıkmıştır. Fatma, kocası Halil bin Süleyman'ın iki

---

²⁹ İ.Ş.S., C 233, 57/a, 2 S 1314/13 Temmuz 1896.

buçuk sene önce Hanya'da şehit olduğunu ispatlayınca kendisine izin verilmiştir.³⁰ Başka bir örnekte de Ortaköy'de sâkin Ayşe bint-i Süleyman, mecliste muhtar Halil Çavuş bin İbrahim hakkında şikâyetle bulunarak “kocasının dört sene önce Silistre'de şehit olduğunu” ifade ederek muhtarın kendisini evlenmekten alıkoyduğunu söylemiştir. Hâkim, Ayşe'yi haklı bularak muhtarın haksız müdahalesini engellemiştir.³¹

Sebeplerden bir diğeri de kocanın, karısını boşadığı halde başkalarınca bu durumun bilinmeyişidir. Örneğin 21 Eylül 1866 tarihli kayda göre Sinanbey Mahallesi'nde sâkin Kıptî taifesinden Fatma bint-i Ahmed, mahkemeye müracaat ederek muhtar Mehmed Ağa bin Mustafa'nın evlenmesini engellediğini söyleyerek sorunun çözümünü istemiştir. Muhtarın, boşamanın gerçekleşmediğini söylemesi üzerine durum Ahmed bin Abdullah'a sorulduğunda, Fatma'nın yeniden evlenmesini onaylamadığından dolayı, boşadığını inkâr etmiştir. Ancak Fatma beş ay önce boşandığını şahitlerle ispat ederek mahkemeden gerekli izni almıştır.³² Diğer bir örnekte ise 19 Mart 1868 tarihinde Kurşunlu köyünde sâkin Kıptî taifesinden Satin bint-i Bektaş, kocası Süleyman bin Hacı Ali'nin bir sene önce kendisini boşadığını söyleyerek yeniden evlenmek istediğini fakat Hacı Halil Ağa bin Ali'nin engel olduğunu söyleyerek şikâyetçi olur. Hâkim kadının isteğini haklı bularak gerekli izni vermiştir.³³

Engellemeye yol açan sebeplerden biri de kocanın vefatıdır. Örneğin, 17 Kasım 1866 tarihli belgeye göre Kulaca köyünde oturan Hüseyin bin Mustafa, Emine bint-i Salih'in evlenmesine “mümâna'at” etmiş, mahkemeye müracaat eden Emine, kocası Sofu Mehmed bin Abdullah'ın dört yıl önce vefat ettiğini belirterek şikâyetçi olmuştur. Yapılan inceleme ve şahitlerin şahadetleri sonucunda yeniden evlenmesine izin verilmesi uygun bulunmuştur.³⁴ 10 Nisan 1861 tarihli belgede Sinanbey Mahallesi'nde sâkin Rukiye bint-i Abdullah ise mahalleden kendisine karşı çıkan Mehmed Efendi bin Ahmed'in müdahalesinden rahatsız olmuş, olayı mahkemeye taşımıştır. Kocası

³⁰ İ.Ş.S., B 368, 66/a , 11 Ş 85/27 Kasım 1868.

³¹ İ.Ş.S., B 370, 5/a , 25 Ş 74/10 Nisan 1858; diğer örnekler için bkz. İ.Ş.S., B 370, 3/b , 15 S 1275/24 Eylül 1858; İ.Ş.S., B 370, 11/a , 1274/1857-1858; İ.Ş.S., B 370, 14/a ; İ.Ş.S., B 370, 16/b , 21 Ca 1275/ 27 Aralık 1858; İ.Ş.S., B 370, 17/a , 29 M 1275/ 8 Eylül 1858; İ.Ş.S., B 370, 23/b , 1270/1853-1854.

³² İ.Ş.S., B 368, 11/b , 11Ca 1283/21 Eylül 1866.

³³ İ.Ş.S., B 368, 50/b , 25 Za 1284/19 Mart 1868. Başka örnekler için bkz. İ.Ş.S., B 368, 12/b , 23 Ca 1283/3 Ekim 1866; İ.Ş.S., B 368, 17/b , (?) B 1283/ Kasım 1866; İ.Ş.S., B 368, 13/a , 23 Ca 1283/3 Ekim 1866; İ.Ş.S., B 368, 50/b , 25 Za 1284/19 Mart 1868; İ.Ş.S., B 370, 44/a , 3 Za 1276/23 Mayıs 1860; İ.Ş.S., B 370, 65/a , 9 B 1278/10 Ocak 1862.

³⁴ İ.Ş.S., B 368, 15/b , 9 B 1283/17 Kasım 1866.

vekilharç Mehmed Ağa bin Abdullah'ın üç sene önce vefat ettiğini ispat etmesi sonucunda gerekli evlilik iznini almıştır.³⁵

İlim tahsili veya diğer sebeplerle kocanın başka yere gitmesi de bir diğer sebepti. Bursa'da Abdal Mahallesi sâkinlerinden olup İnegöl'de misafir olarak bulunan Veliye Hatun bint-i Rüstem mahkemeye başvurarak Sinanbey Mahallesi muhtarı Helvacı Mehmed Ağa bin Mustafa tarafından evliliğinin engellendiğini söylemiştir. Muhtemelen, misafir olarak bulunduğu İnegöl'de bir kısmeti çıkmış ancak buna engel olunmuştur. Veliye, kocası Demirci Salih Usta'nın beş ay önce İstanbul Şehzade medresesine gittiğini ve kendisini de boşadığını söylemiştir. Şahitlerle durum ispatlanınca muhtar haksız müdahaleden men edilmiş ve kadına izin verilmiştir.³⁶ Muhtarların karşı çıkışı, yeni bir evlilik gerçekleşirken şüpheli bir durum olması ihtimaline karşı bir tedbir gibi görünmektedir. Nitekim kocası askerde vefat eden, gizlice hanımını boşayan ya da başka diyarlara gidenlerden mahallelinin ve muhtarların haberi olmayabilirdi. Bu yüzden durumunu şahitlerle ispatlayıncaya kadar dulların evliliğine karşı çıkılmış, mahkemeye intikal eden bu tür davaları tamamen kadınlar kazanmıştır.

4. Mehir

Kadın tarafına evlilik öncesi yapılan ödemeler; Romalılar, Atinalılar ve Yahudiler gibi birçok millette bulunmaktaydı. Yahudiler kızın ailesine “mohar” adlı bir ödeme yapar, buna gücü yetmeyenler ise kızın aileine bir süre hizmet ederek bu görevi yerine getirirdi. Câhiliye Arapları, mihri evlenmenin temel şartlarından biri olarak kabul eder ve kadının velisine ödenmediği takdirde evlilik geçerlilik kazanmazdı.³⁷ İslam öncesi Türk toplumunda da evliliğe karar verildiğinde “kalın” denilen mehre benzer bir

³⁵ İ.Ş.S., B 370, 56/b , 29 N 1277/12 Mart 1861. Başka olaylar için bkz. İ.Ş.S., B 368, 18/b , 25 Ş 1283/2 Ocak 1867; İ.Ş.S., B 368, 21/a , 3 Za 1283/9 Mart 1867; İ.Ş.S., B 372, 23/a , 15 N 1280/23 Şubat 1864.

³⁶ “Salih usta bundan beş mah mukaddem İstanbul'a firar ben dahi ardınca gidip .. nefsi-i Şehzâde Medresesi'nde gâib anı'l-meclis dersi'âm Kastamonulu Mustafa Efendi'nin hüccesinde bulup “beni infâk et yahut tatlık eyle” dediğimde ol dahi cevabında “benden boş” deyü beni tatlık etmekle”, “nefsimi ahire tezvîc eylemek istediğimde” muhtar mümâna'at eder, şahitler boşandığına dair şehadet edince “mümâna'attan men” edilir.” İ.Ş.S., B 368, 16/b , 17 B 1283/25 Kasım 1866.

³⁷ Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *DİA.*, C. 28, 2003, s. 389; Aktan, a.g.m., s. 26.

ödeme bulunuyordu.³⁸ Kalın uygulaması, İslam'ın kabulünden sonra yerini mehire bırakmakla birlikte “başlık, ağırlık, namzetlik akçesi” gibi adlarla sosyal bir olgu olarak özellikle Anadolu'nun kırsal kesiminde varlığını devam ettirmiştir.³⁹

Mehir, kadının nikâh akdi sebebiyle evlilik nedeniyle hak ettiği mal şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁰ Evlenirken erkeğin nikâh sebebiyle kadına verdiği bu para veya mal bir ömür boyu birlikte yaşama arzusunun bir ifadesi olarak kabul edilmektedir. Evlilik kararı, kocayı hak ve sorumluluk olarak birçok açıdan bağlayan bir akit olduğu için kadına karşı ahlaki bazı görevler yanında mehir gibi malî sorumluluklar da yüklemektedir. Kur'ân-ı Kerim'de nikâhlanmaya karşılık bir hak olarak kadınlara mehirlerinin verilmesi⁴¹ emredilir. Bir başka ayette ise kocalara hitaben “Kadınlara mehirlerini (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mihrin bir kısmını size bağışlarsa, onu da afiyetle yiyin.”⁴² buyrulmuştur.

Nikâh akdi esnasında miktarı eşlerce belirlenen ve peşin olarak verilene “mu'accel mehir”, boşanma veya ölüm halinde terekenin taksiminden önce ödenene ise “müeccel mehir” denmektedir.⁴³ Mihrin, mu'accel ve müeccel şeklinde ikiye bölünerek verilmesi erkeğin ödemesini kolaylaştırırken malî açıdan ödeme rahatlığı sağlardı. Bu durumun kadın açısından faydası ise peşin verilen kısmıyla çeyizini hazırlamasına olanak sağlaması, müeccel mehir ile de boşanma yahut eşinin vefatı halinde bir süre ekonomik güvence altında olmasıydı.⁴⁴ Hanefi hukukçularına göre mehir miktarının en

---

³⁸ Ahmet Akgündüz, “Başlık”, *DİA*, C. 5, 1992, s. 132; Türkdoğan'a göre Kalın ve başlık birbirinden farklıdır. Kalın babanın oğullara, evlenme payıdır; başlık ise evlenme sırasında kız ailesine verilen bir hediyedir. Kalın, bir süt hakkı ve bir hibe; tarihi süreklilik kodunu belirleyen bir pekiştirici teminat akçesidir. s. 29. Başlık parası Türk-Moğol göçebe toplulukları üzerine yapılmış bir incelemede zikredilmiştir. Nişanlanma, erkeğin babasının kızın babasına hediye olarak kalın (kalym) vermesiyle başlardı. s. 57. Bkz. Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, s. 22-59.

³⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 52-55; Aydın, “Mehir”, a.g.m., s. 389.

⁴⁰ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 338.

⁴¹ “(Savaş esiri olarak) sahip olduklarınız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı. (Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır. Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helal kılındı. Onlardan (nikâhlanıp) faydalanmanıza karşılık sabit bir hak olarak kendilerine mehirlerini verin. Mehir belirlendikten sonra, onunla ilgili olarak uzlaştığınız şeyler konusunda size günah yoktur. Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” En-Nisa, 4/24.

⁴² En-Nisa, 4/4.

⁴³ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, C. 1, Erkam Yay., s. 329; Zuhayli, a.g.e., s. 202; Mihrin alt sınırı olan 10 dirhemin Hz Peygamber döneminde iki koyun aldığına dair bkz. Karaman, a.g.e., C. 1, s. 339.

⁴⁴ Savaş, “Fetva ve Şer'îye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılımı”, a.g.m., s. 140.

azı on dirhem olup üst sınırı ile ilgili bir sınırlama bulunmamaktadır.⁴⁵ Reşit olan kadının aldığı mihri kullanma, satma gibi tasarrufta bulunabileceği konusunda görüş birliği vardır.⁴⁶

Şer‘iyye sicilleri içindeki evli erkeklere ait tereke kayıtları incelenerek ne kadar mehir verdikleri ve bunun servetleri içindeki payını tespit etmek olasıdır. Bununla birlikte kadınların terekelerinde ise bazen alacak kısmında eşinin vermesi gereken mehir miktarı yazmaktadır.

Yöntem olarak örneklem usulüyle seçilen, zamanlama olarak da yüzyılın birinci ve ikinci yarısına ait iki defteri inceleyerek mehir miktarlarındaki değişimi ve ailenin ekonomik gücündeki farklılaşmayı tespit etmeye çalışacağız. Karşılaştırma yapacağımız ilk defterimiz 1820’lere ait B 373 nolu kadı defteridir. Bu sicilde mehir miktarları belirlenebilen 122 tereke sahibi bulunduğu ve bunların da 5’inin iki eşli olduğu tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda kadı defterlerinde kayıtlı bulunan terekelerden yola çıkılarak tespit edilen mehirlere göre sınıflandırmak suretiyle yoğunluğun hangi aralıkta olduğu anlaşılmalı çalışılacaktır.

Tablo 25: 1820’lerde Mehir Miktarları (kuruş)

	1-15	16-30	31-50	51-100	101-250	251- +	Toplam
Adet (kişi)	13	43	58	8	4	1	127
Yüzde	%10,2	%33,9	%45,7	%6,2	%3,1	%0,8	%100

Defterde bulunan kayıtlar incelendiğinde 50, 60, 100, 150 ve 250 kuruş tutarında mehir miktarları görülmektedir. Farklı miktarlarda mehirlere olsa da genellikle 16 kuruş 20 para (%33,9) ve 33 kuruş 20 parada (%44,9) yoğunlaşma olmuştur ki bu miktar yaklaşık olarak %80’lik kısma tekabül etmektedir. 127 kişinin %10,2’si 1-15 kuruş aralığında yer alırken, %6,2’si 51-100 ve %3,1’i de 101-250 kuruş aralığındaydı. Bu

⁴⁵ Hazreti Ömer mehir miktarını sınırlandırmak istediğine dair rivayet mevcuttur. Ancak tepki üzerine vazgeçmiştir. Kadınlara verilen mehirlere azami miktarını tesbit etmek niyetiyle bir cuma hutbesinde: “Kadınlara mehir verirken aşırı gitmeyin!” demiştir. Bunun üzerine cemaatten bir kadın ayağa kalkarak: “Ey Ömer! Senin buna hakkın yok. Zira ayet-i kerimede “Birisine bir yük altın vermiş olsanız bile ondan bir şey almayın (en-Nisa, 4/20) buyrulmaktadır.” deyince Hz. Ömer de kadına hak vermiş ve bu kararından vazgeçmiştir.

⁴⁶ Zuhayli, a.g.e., s. 222-225.

verilerden anladığımız kadarıyla yüzyılın ilk çeyreğinde İnegöl’de yaygın olarak verilen mehir miktarı 15-30 kuruş arasındadır.

1862-1871 yıllarını kapsayan B 372 numaralı kadı sicili incelendiğinde tespit edilen 71 terekedeki mehir miktarları, miktar aralıkları, kişi sayısı ve yüzdelik oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 26: 1860’larda Mehir Miktarları (kuruş)

	1-100	101-200	201-300	301-400	401-500	501-1000	1001 ve +
Adet (kişi)	36	15	8	3	4	5	0
Yüzde	%50,7	%21,1	%11,2	%4,2	%5,6	%7	%0

Tabloya bakıldığında tereke sahiplerinin dörtte birinden fazlasının 200 kuruş ve üzeri mehir ödediği görülmektedir. Bununla birlikte maddi imkânları yeterli olmadığından dolayı mehir miktarının çok düşük olduğu terekeler de mevcuttur.⁴⁷ Örneğin, Karagözoğlu Ali bin Ahmed vefat ettiği zaman masraflar hariç tutulduğunda iki zevce, iki oğlan ve bir kızına 2450 kuruş miras bırakmıştır. Çocukların hepsi küçük olup anneleri ikinci hanımdır. Ali’nin terekesinde zevcelerin ikisine de mehir borcu gözükmemektedir. Bunun nedeni ise düşük ihtimalle evlendiğinde mihrin tamamını vermiş olabileceği gibi eşlerin alacaklarını kocalarına hibe etmeleri de sayılabilir.

Sicillerde yukarıdakine benzer birçok örnek bulunmaktadır. Nitekim 24 Mart 1864 tarihli belgeye göre Hamamlı köyünde çoban iken vefat eden Süleyman bin Abdullah 50 kuruş mehir verirken⁴⁸, 13 Mart 1865 tarihli kayıta Maden köyünden Ömer bin Ali’nin de 30 kuruş mehir vermiş olduğu görülmektedir. Vergi, mehir ve diğer masrafları çıktığında zevce, iki oğlan ve iki kızına taksim edilmek üzere kalan mirası 810 kuruştur.⁴⁹

Yüzyılın ikinci yarısında yoğunluğun 100-199 kuruş arasında toplandığı, yaklaşık dörtte birlik kısmın ise 300 kuruş ve üzeri mehir verdiği görülmektedir.

⁴⁷ İ.Ş.S., B 372, 29/b, 7 Z 1280/14 Mayıs 1864.

⁴⁸ Tereke sahibinden zevce, iki oğlan ve bir kızına yaklaşık 4 bin kuruşluk servet kalmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 25/b, 15 L 1280/24 Mart 1864.

⁴⁹ İ.Ş.S., B 372, 31/b, 15 L 1281/13 Mart 1865.

Mehirlerin neredeyse yarısı 100 kuruş civarında yoğunlaşmıştır. 1860'larda İnegöl'de mehir miktarının yüz kuruş olarak benimsendiğine işaret etmektedir. En fazla mihrin 1000 kuruş olduğu ve iki kişi tarafından verildiği görülmektedir. Bunlardan ilki 16.100 kuruşluk bir servete malik olan Alaiye sancağının İbradi kasabasından olan ve Cuma Mahallesi'nde ikamet eden Hasan Hüsnü Efendi bin Hacı Abdurrahman'dır.⁵⁰ Diğer ise incelenen siciller içerisinde en yüksek miktardaki servete sahip olan ve Yenice Mahallesi sâkinlerinden Hacı Hüseyin Ağa bin Hacı İbrahim'dir.⁵¹

İki sicil defterindeki servet miktarlarının ve mehir miktarlarındaki farkın paranın tağşişe uğrayarak değer kaybetmesiyle ilgili olduğu açıktır. Nitekim II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) yenilgiyle biten ve uzun süren savaşlar ile ıslahatların sebep olduğu bütçe açıkları nedeniyle Osmanlı tarihinde en sık ve büyük çapta tağşiş uygulamaları yapılmıştır.⁵²

İnceleme sonuçları başka çalışmalarla karşılaştırıldığında İnegöl'deki mehir miktarlarının daha az olduğu görülmektedir. Antalya'daki ailelerin XIX. yüzyıl ortalarındaki ekonomik durumunu Şer'iyeye sicillerine dayalı olarak inceleyen bir çalışmada, mihr-i müeccel fiyatlarının büyük oranda 101, 151, 200, 301 kuruş üzerinde belirlendiği ve ortalama 200 kuruş civarında olduğu tespit edilmiştir.⁵³

---

⁵⁰ Kendisi İstanbul'da Fatih Sultan Mehmed'de Arabin hanında misafirken vefat eder. 16.100 kuruş mirası vardır, mehir ve resim çıkarıldığında taksim edilecek miktar 14340 kuruştur. Zevcesi ve iki oğlu varisidir. İ.Ş.S., B 372, 60/a, 3 Ca (12)82/24 Eylül 1865.

⁵¹ 492.200 kuruş serveti bulunmaktadır. Servetini oluşturan zenginlik içinde Hamzabey köyü aşar bedeli, konak, menzil, dut bahçesi, yoncalık, çok sayıda koyun, kuzu, tahıl ile Fransız, İngiliz ve Osmanlı paraları bulunmaktaydı. Vergi, teçhiz-tekfîn, şahıs borçları, aşar borcu, cami ve kasaba suyuna bağışları ve hibe gibi masrafların toplamı 89.665 kuruş, varisleri olan zevcesi ve iki kızına taksim edilecek miktar ise 402.535 kuruştur. İ.Ş.S., B 372, 63/b.

⁵² 1690'lardan itibaren tedavüle çıkan kuruş, 1703 yılında 25 gram ağırlığında olup %60 oranında gümüş içermekteydi. Zamanla gramı ve ayarı düşen kuruş, 1780'de 18,5 gram ve %54 ayarında, 1808 yılında ise 12,8 gram ve %46 ayarındaydı. Osmanlı kuruşunun sürekli tağşişi ile birlikte fiyatlar yükselmiş, yabancı paralar karşısında değer kaybetmiştir. 1788'de bir Venedik dukası 5,5 kuruş iken 1844'te 50-52 kuruşa yükseldi. Yani değerinin %90'ını kaybetti. 1780-1850 arasında gıda fiyatları on kattan fazla arttı. Bkz. Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağşişler ve Sebepleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi*, C. 7, S. 2, 2002, s. 202.

⁵³ Güven Dinç, "Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu", *OTAM*, S. 17, 2005, s. 109.

5. Çok Eşlilik

Çok eşliliğin Osmanlıda ve özelde İnegöl’de yaygınlığının derecesine geçmeden önce İslam dininin ve Türk töresinin birden fazla evliliğe bakışını kısaca izah etmek gerekir. Kur’ân-ı Kerim’de; “Eğer, (velisi olduğunuz) yetim kızlar (ile evlenip onlar) hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağımızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur”⁵⁴ denilerek ruhsat verilse de bu durum adaleti sağlama gibi bazı şartlara bağlanmıştır. İslam dini sosyal, kültürel ve ekonomik yapıyı göz ardı etmeden çok eşle evliliğe ruhsat vermekle beraber uygun ve güzel olanın tek eşle evlilik olduğunu beyan etmiştir.⁵⁵ Osmanlı günlük yaşamında bu tavsiyenin dikkate alındığını ve çok eşli evliliklerin yaygın olmadığı söylenebilir.

Her ne kadar kanun ve ahlaka uygun olsa da poligami toplumda hoş karşılanmazdı.⁵⁶ Türk ailesinin karakteristik özelliği tek eşle evlilik şeklindedir. Dede Korkut Destanı’nda her kahramanın bir kadını vardır. Destanlarda kadınların statüsü yüksek olup birden fazla evliliğe rastlanmamaktadır.⁵⁷

İnegöl kazasına ait B 373 Nolu defter⁵⁸ incelendiğinde 133 adet terekenin eş durumuna göre dağılımı aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 27: 1820’lerde Çok Eşlilik

	Tek eşli		İki eşli		Üç eşli		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Müslüman	121	%95,3	6	%4,7	0	%0	127	%100

⁵⁴ En-Nisâ, 4/3.

⁵⁵ Erten, a.g.e., s. 56.

⁵⁶ Ortaylı, a.g.e., s. 75.

⁵⁷ Türkdoğan, a.g.m., s. 33.

⁵⁸ Cemâziye’l-evvel 1234 ile Şa‘ban 1241 (Mart 1819 ile Mart 1826) tarihleri arasını kapsamaktadır. Konu incelenirken bekâr, dul ve evliliği konusunda belirsizlik bulunanlar dikkate alınmamıştır. Defterde 38 de kadın terekesi bulunmaktadır. İncelenen defterde yer alan toplam 230 adet tereke kaydından yukarıda belirtilen istisnalar çıkarıldığında araştırmaya konu olan 171 adet tereke kaydı kalmaktadır.

Gayrimüslim	6	%100	0	%0	0	%0	6	%100
--------------------	---	------	---	----	---	----	---	------

Tablodan anlaşılacağı üzere 127 Müslüman ailenin sadece 6'sı (%4,7) iki eşli olup üç ve dört eşli kişiye rastlanmamıştır. Gayrimüslimlerde ise çok eşlilik uygulamasına tesadüf edilmemiştir. Şer'iyeye sicillerine dayalı olarak XVIII. yüzyıl Bursa zimmîleri üzerine yapılan bir çalışmada 507 gayrimüslim terekesi incelenmiş ve çok eşliliğe dair bulguya rastlanmamıştır.⁵⁹

Çok eşlilik açısından incelenen B-372 nolu sicildeki⁶⁰ 158 terekeden 115'inin evli olduğu, bunlardan 16'sının kadın 99'unun erkek olduğu belirlenmiştir. Bu kayıtlardan 14'ü gayrimüslimlere kalan 85'i ise Müslümanlara aittir. Aşağıdaki tabloda eş sayısı ve bunların yüzdeler dilimleri gösterilmiştir.

Tablo 28: 1860'larda Çok Eşlilik

	Tek eşli		İki eşli		Üç eşli		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Müslüman	81	%95,3	4	%4,7	0	%0	85	%100
Gayrimüslim	14	%100	0	%0	0	%0	14	%100

Müslüman ailelerin sayısı 85, gayrimüslim aile sayısı ise 14'tür. Müslümanlarda her ne kadar çok eşlilik izni olsa da sanıldığı gibi aksine yaygın değildir. 85 Müslüman ailede tek eşli sayısı 81, iki eşli sayısı ise 4'tür. 3 veya daha fazla eşli kişiye rastlanmamıştır. Tek eşlilerin oranı yüzde 95,3 ve iki eşli olanların yüzdesi 4,7'dir. Gayrimüslimlerde ise çok eşliliğe rastlanmamıştır.⁶¹ Bu rakamlar İnegöl'de tek eşliliğin yaygınlığını gösterir.

⁵⁹ Karataş, a.g.e., s. 59; Hıristiyanlarda çok eşlilik tarihi seyir içinde farklılık göstermektedir. Hz İsa'nın öğretilerinde poligamiyi yasaklayan veya kısıtlayan emir bulunmamaktadır. Dinlerin konuya bakışı için bkz. Abdurrahman Kurt, "Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çokeşlilik", *UÜİFD*, S. 8, C. 8, 1999, s. 187-188.

⁶⁰ İncelenen sicilin tarih aralığı Zilka'de 1278 ile Zilka'de 1287 (Mayıs 1862 - Şubat 1871)'dir.

⁶¹ Bunun sebebi dinin bu sosyal olguya yüklediği anlamla ilgilidir. Hıristiyanlık aileyi sosyal veya medenî bir kurum olarak değil, Yahudilik'teki maddeci anlayışa bir tepki olarak tamamen dinî bir kurum olarak görmektedir. Aile fertleri arasındaki ilişki de insanla Allah arasındaki ilişkinin bir yansıması kabul edilmektedir. Bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Aile", *DİA*, C. 2, 1989, s. 197.

Bu sonuçlara göre poligami oranları yüzyılın başı ile sonu arasında oransal olarak değişikliğe uğramamıştır. Toplumsal yapının yüzyıllık bir zaman diliminde çok az değişebileceği tahmin edilebilecek bir olgudur. Bununla birlikte tek eşle evlilik konusundaki devamlılığın sebebini Türklerin toplumsal kodlarında aramak gerekir. Nitekim poligami eski Türklerden beri toplumda kabul görmemiş, çok eşli evlilikler zorunluluktan kaynaklanan bir uygulama olarak varlığını sürdürmüştür. Toplum, keyfi olarak yapılan ikinci evliliğe hoş bakmamıştır. Bunda İslam'ın eşler arasında adaletin sağlanması emri⁶² ile geçim yükünün erkeğin sırtına yüklenmesi de etkili olmuştur.

Çok eşliliğe yol açan etmenler arasında çocuk sahibi olma ve soyun devamını sağlamanın geldiği söylenebilir. Örneğin, İsaören köyünde vefat eden Karagözoğlu Ali bin Ahmed'in iki hanımı ve üç küçük çocuğunun olduğu görülmektedir. Çocukların tamamının ikinci eşi olan Emine bint-i Ali'den olması çocuk sahibi olmak istediği için evlendiğini akla getirmektedir.⁶³ Yine Kulaca köyünde vefat eden Hafız Mustafa bin Ali'nin tek erkek çocuğunun annesi, ikinci hanımı, Rabia bint-i İsmail'dir. Hafız Mustafa'nın oldukça zengin olduğu terekesinden anlaşılmaktadır.⁶⁴ İkinci evliliği yapanların bir kısmı zenginlerden oluşmaktadır. 1864 yılında Yenice-i Müslim köyünde vefat eden Kırmızıoğlu Ali bin İbrahim de böyledir.⁶⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla refah düzeyi önemli olmakla birlikte çok eşli olan orta halli veya düşük gelirli tereke sahipleri de bulunmaktadır. Mesela, ikinci evliliğini yapan Kulaca köyünden Seyyid Veli Mustafa bin Hasan'ın maddi durumu oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Bu evliliği muhtemelen çocuğu olmadığı için düşünen Veli, ikinci eşine birinci eşe verdiği kadarıyla daha yüksek mehir vermiştir.⁶⁶

⁶² En-Nisâ, 4/3.

⁶³ İ.Ş.S., B 372, 29/b, 7 Z 1280/14 Mayıs 1864; Domaköy'den Mehmed vefat ettiğinde mirasçılar arasında iki hanımı vardı ancak çocuğu bulunmuyordu. İkinci evliliğini bu sebeple yapmış olma ihtimali yüksektir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 65/a.

⁶⁴ İ.Ş.S., B 372, 56/a, 5 M 1282/31 Mayıs 1865. Tereke yekûnu 91.483,5 kuruştur. Ayrıca mevcut hinta (buğday) 332 kile tutarı da 6640 kuruş, alacakları ise 44.957 kuruşa varmaktadır.

⁶⁵ İ.Ş.S., B 372, 43/a. Yine zengin olan Hacı Ahmed bin Ali'nin terekesi için bkz. İ.Ş.S., B 372, 15/5, 21 Za 1279/10 Mayıs 1863; İ.Ş.S., B 373, 47/a, Edebey köyünde vefat eden Derviş Mehmed Bey bin Lütfullah'ın terekesi için bkz. İ.Ş.S., B 373, 47/a, 23 Z 1236/21 Eylül 1821; Yenice-i Müslim köyünden Durmuşoğlu İbrahim'in terekesi için bkz. İ.Ş.S., B 373, 74/a, 21 C 1238/5 Mart 1823.

⁶⁶ İlk eşi Kafiyen'in mihri 16,20 kuruş ve tek oğlunun annesi olan ikinci eşinin mihri ise 33,20 kuruştur. Bkz. İ.Ş.S., B 373, 34/a, 17 Z 1235/25 Eylül 1820; Bilalköy'den Mustafa bin İbrahim'in maddi durumu kötü olup yedi çocuğu bulunmaktadır. Emine ve Neslihan isimli eşlerin mehir miktarları da aynıdır. Anlaşıldığı kadarıyla ikinci evlilik çocuk sebebiyle değil başka saiklerle yapılmış olmalıdır. Bkz. İ.Ş.S., B 373, 85/a, 15 M 1239/21 Eylül 1823.

İslam'ın emri böyleyken Arap toplumunda Türklere nazaran hem çok eşliliğin fazla olması hem de toplumun ikinci eşe daha az tepki veriyor olmasının sebebini toplumların kültürel yapılarında aramak gerektiğini görüyoruz. İslamiyet'ten önceki Türk toplumunda da yaygın olmayan çok eşlilik uygulaması Osmanlı'da da uygulanmamıştır. Çok kadınla evliliğin zararları konusunda Osmanlı Dönemi yaygın kanaatini dile getiren Kınalızade; çok evliliğe özenen kimselerin çoğunluğunun evlerinde mücadele, husumet, kötü yaşayış olduğunu ifade etmiştir. Birden fazla evliliğin evin düzenini ve ailenin refahını bozacağını söyleyerek “Erkek evde, tendeki can gibidir. İki bedene bir can olamayacağı gibi, iki eve de bir erkek yakışmaz.” demektedir.⁶⁷

Osmanlı ailesinde birden fazla kadınla evlilik hususunda bulmuş olduğumuz rakamları farklı dönem ve bölgelerde yapılan çalışma sonuçları da desteklemektedir. 1489-1640 yılları arasında Bursa şehri için yapılan bir çalışmada 1092 evli erkekten 49 erkeğin iki (%4,4), 2 erkeğin de üç (%0,1) karısının olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁶⁸

XVII. yüzyıl Bursa Şer'iyeye sicillerine dayalı diğer bir araştırmada, erkeklere ait toplam 717 tereke kaydı incelenerek şu sonuçlara ulaşılmıştır: Tek eşle evli olanların sayısı 658 (%91,8), iki eşlilerin sayısı 56 (%7,8), üç eşlilerin sayısı 1 (%0,01) ve dört eşlilerin sayısı 2 (%0,3) olarak tespit edilmiştir.⁶⁹ Yine aynı çalışmada çok eşli erkeklerin terekeleri, ekonomik durumlarına göre gruplandırıldığında maddi durumu yüksek olanlar olduğu yolundaki yaygın kanaatin aksi sonuçlara ulaşılmıştır. Çok eşliliğin temel sebebi çocuk sahibi olamamaktır. Bunun sonucunda çıkış yolu olarak, nesebi devam ettirme düşüncesiyle ikinci evlilik yapıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰ Tanzimat Dönemi Bursa ve civarını kapsayan bir araştırmada 361 evli erkek terekese incelenmiştir. Terekelerdeki erkeklerin 353'ü tek (%97,8), 7'si 2 (%0,5) ve 1'i de 4 (%0,3) eşlidir. Buna göre poligami oranı %2,2'dir.⁷¹

⁶⁷ Türkdoğan, a.g.m., s. 45, bkz. Hüseyin Öztürk, *Kınalı-zâde Ali Çelebi'de Aile*, Bilim Serisi 3, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara, 1990, s. 156.

⁶⁸ Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1988, s. 45.

⁶⁹ Ömer Düzbakar, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, Ankara, *OTAM*, S. 23, 2010, ss. 85-100.

⁷⁰ Düzbakar, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, a.g.m., s. 91.

⁷¹ Kurt, a.g.e., s. 87.

Çok eşlilik konusunda diğer Osmanlı şehirleri için yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin Tarsus ile ilgili bir çalışmada 921 Müslüman ailesinin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki poligami oranları ortaya konmuştur. Buna göre 825 kişinin tek eşle evli olduğu (%89,6) ve 90'ının iki, 5'inin 3, 1'inin ise 4 eşli olduğu sonucuna ulaşılmış, poligami oranı %10,4 olarak tespit edilmiştir. İncelenen terekelerden zimmîlerin tamamının tek eşle evli olduğu görülmüştür.⁷² Konya, Antalya, Edirne, Antakya ve diğer bazı Anadolu kentlerinde yapılan çalışmalarda da İnegöl'deki sonuçlara yakın değerler ortaya çıkmıştır.⁷³

Ortaya çıkan diğer bir sonuç da maddi durumu yüksek olanların ikinci evliliği yapacağı kanaatinin karşılığının olmadığıdır. Kişinin fakir ya da zengin oluşunun birden fazla eşle evliliği doğrudan etkilemediği anlaşılmıştır. Çok eşliliğin evlat ve özellikle de erkek evlat sahibi olma isteğinden yapıldığı anlaşılmaktadır. İslam hukukunun dörde kadar evliliğe izin vermesine rağmen dört evliliğin istisna, üç evliliğin nadiren, iki evliliğin de az olduğu görülmüştür.⁷⁴

⁷² Abdullah Poş, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 2008, s. 145-146.

⁷³ XVIII. yüzyılın ilk yarısında Konya'da birden fazla kadınla evlenme yaygınlık oranı Şer'iyeye sicillerinin sunduğu verilere göre yüzde 12,4 olarak gözlenmiştir. Erten, 1367 erkek terekesinde yaptığı incelemede şu sonuçlara ulaşmıştır: Tek eşle evli erkek sayısı 1197 (%87,6), iki eşle evli 150 (%11), üç eşle evli 17 (%1,2) ve dört eşle evli sayısı 3 (%0,2). Bkz. Hayri Erten, "Sosyolojik Veri Olarak Şer'iyeye Sicillerinin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. X, Konya, 2000, s. 534; Yine XIX. Yüzyıl ortalarında Antalya'da şer'iyeye sicillerine dayalı bir çalışmada 114 Müslüman ve 21 gayrimüslim ailenin analizi yapılmıştır. Buna göre Müslüman ailelerde ortalama 3,07 ve gayrimüslimlerde 2,9 olduğu görülmüştür. Burada da diğer yerlerde olduğu gibi Gayrimüslimlerde çok eşlilik yoktur. Bkz. Dinç, a.g.m., s. 10; yine Ankara, Kayseri, Konya ve Sivas başta olmak üzere başka bir kaç Anadolu şehrinin terekelerinden ihtimali sondaj metoduyla terekeler seçilerek yapılan bir araştırmada polijini ile ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır: İnceleme kapsamındaki 1104 erkek tereke sahibinden 84'ü iki kadınla (%8,6) ve 10'u üç kadınla (%1) buna göre toplam polijini oranı %9,6 olarak tespit edilmiştir. Bkz. Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, s. 93; yine 1545-1659 yıllarına ait Edirne askerî kassamlığınca tutulmuş defterleri inceleyen Barkan, 1516 erkek tereke sahibinden 1407'sinin (%93,4) öldüğünde tek eşli olduğunu tespit etmiştir bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassam'ına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6, 1966, s.13; Sosyo-ekonomik açıdan XVIII. yüzyıldaki Antakya ailesini inceleyen bir çalışmada 145 erkek terekесinden 132'sinin tek eşli (%91,03), 11 erkeğin iki eşli (%7,58) ve 2 erkeğin 3 eşli (%1,37) olduğu sonucuna varılmıştır. Bkz. Abdulkadir Gül, "Antakya'da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (XVIII. Yüzyıl)", *Erzincan Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 6, S. 2, 2013, s. 406.

⁷⁴ Demirel, Gürbüz, Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", a.g.m., s. 96-104.

6. Çocuk Sayısı

Kadı sicilleri içerisinde yer alan tereke kayıtları, toplumsal ve ekonomik tarih yanında nüfus tespiti bakımından da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kayıtlarda ölen kişinin kimliği, medeni durumu, eş ve çocuk sayısı, servet miktarı ve dağılımı, borç ve alacak ilişkileri, oturduğu yer gibi konularda detaylı bilgiler bulunmaktadır.⁷⁵ Bu bilgilerden yola çıkarak Müslüman ve gayrimüslimlerin hane başına düşen ortalama çocuk sayısı ve bunun ekonomik gelişmişlik düzeyi ile buldukları yerleşim yerine göre değişip değişmediğinin anlaşılması gibi konuları inceleme ve sebeplerini araştırma imkânı bulmaktayız. Siciller içerisinde sondaj usulüyle seçilen iki defter incelenerek konu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

XIX. yüzyılın ilk yarısına ait ilk defterde⁷⁶ 230 adet tereke kaydı bulunmuştur. Bunların 69'u kadın (%30) ve 161'i erkeklerden (%70) oluşmaktadır.173'ü (%75,2) evli, 25'i (%10,8) dul ve 20'si (%8,6) bekârdır.⁷⁷ Terekeler içerisinde dokuz kayıt zimmîlere aittir. Müslümanların 35'i (%16,82) çocuksuz ailelerden oluşmaktadır. Çocuklu Müslüman aile sayısı 153 adet toplam çocuk sayısı ise 389'dur. Buna göre hane başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,54'tür.

Diğer defter⁷⁸ ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait olup ihtiva ettiği 158 tereke kaydından 16'sını (%10,1) kadınlar, 142'sini (%89,9) erkekler oluşturmaktadır. Bunların 115'i (%72,8) evli, 13'ü (%8,2) dul ve 4'ü (%2,5) bekârdır. 26 kişinin (%16,5) medeni durumu ise belirlenememiştir. Bu defterde 15 gayrimüslim aile bulunmaktadır. Terekelerin 103'ünü çocuk sahibi Müslüman haneler meydana getirmekte, çocuk sayıları da 328'e ulaşmaktadır. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı da 3,19'u bulmaktadır.

İncelenen iki kadı sicilinde tespit edilebilen dul tereke sahiplerinin toplamı 38 adettir. Bunların 22'si (%57,9) kadın, 16'sı ise (%42,1) erkeklerden müteşekkildir. Rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla erkeklerin yeniden evlenme oranları kadınlara nazaran daha yüksektir.

⁷⁵ Tahsin Özcan, "Muhallefât", *DİA.*, 2005, C. 30, s. 406.

⁷⁶ İ.Ş.S., B 373.

⁷⁷ Geriye kalan tereke sahiplerinin medeni durumu sicillerden anlaşılammamaktadır.

⁷⁸ İ.Ş.S., B 372.

Tablo 29: Müslüman Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayısı

Ailedeki çocuk sayısı	B 373 (1819-1826)			B 372 (1862-1871)		
	Aile sayısı	Yüzde	Toplam çocuk sayısı	Aile sayısı	Yüzde	Toplam çocuk sayısı
Bekâr	20	%9,61	-	4	%3,48	-
Çocuksuz	35	%16,82	-	8	%6,96	-
1 çocuk	48	%23,08	48	17	%14,78	17
2 çocuk	40	%19,23	80	23	%20	46
3 çocuk	26	%12,5	78	20	%17,39	60
4 çocuk	24	%11,54	96	25	%21,74	100
5 çocuk	8	%3,85	40	9	%7,83	45
6 çocuk	3	%1,44	18	6	%5,22	36
7 çocuk	3	%1,44	21	1	%0,87	7
8 çocuk	1	%0,48	8	1	%0,87	8
9 çocuk	0	%0	0	1	%0,87	9
TOPLAM	208	%99,99	389	115	%100	328

Tablo incelendiğinde B 373 no'lu deftere göre beş ve üzeri çocuğu bulunan aile sayısının 15 (%9,6) olduğu görülmektedir. 5 çocuklu 8 aile (%3,85), 6 çocuklu 3 aile (%1,44), 7 çocuklu 3 aile (%1,44) ve 8 çocuklu 1 aile (%0,48) bulunurken 9 ve üzeri çocuk sahibi aile bulunmamaktadır. Çok çocuklu aile oranları sonraki yıllara ait diğer kayıtlara göre daha düşüktür. Bir çocuk sahibi olanlar, çocuklu ailelerin %20'sinden fazlasını teşkil etmektedir. İki çocuk sahibi olanların oranı da ona yakın olup toplam 40 ailenin oranı %19,23'tür. Buna göre bir veya iki çocuk sahibi olanların toplamı 88 (%57,4)'dir. Veriler, yüzyılın ilk çeyreğinde nüfusun yarıdan fazlasının en fazla iki çocuğa sahip olduğunu göstermektedir. Üç çocuklu ailelerin sayısı 26 (%12,5) dört çocukluların ise sayısı da 24 (%11,54)'tür. Rakamlara bakıldığında 3 ve 4 çocuk sahibi ailelerin, çocuklu ailelerin yaklaşık olarak dörtte birini oluşturduğu (%24,04) görülmektedir. Çocuksuz ailelerin sayısı 35, oranı da %16,82'dir.

B 372 no'lu defter incelendiğinde çocuk sayısının artışı ve çocuksuz aile sayısında azalış dikkat çekmektedir. Beş ve üzeri çocuk sahibi olan ailelerin sayısı 18'e (%15,66) yükselmiştir. 7, 8 ve 9 çocuklu birer aile (%0,87) bulunmaktadır. 6 çocuklu aile sayısı 6, oranı %5,22 ve 5 çocuklu aile sayısı 9, oranı ise 7,83'tür. En yüksek rakam

dört çocuklu ailelerin olup sayısı 25 (%21,74)'tir. 3 çocuklu aile sayısı 20 (%17,39), 2 çocukluların sayısı da 23 (%20)'tür. Verilerden hareketle ailelerin çoğunun 2, 3 ya da 4 çocuklu olduğu söylenebilir. Bu grup, yaklaşık olarak ailelerin yüzde 60'ını oluşturmaktadır. Çocuksuz aileler %6,96 ve tek çocuklu aileler ise %14,78'lik orana sahiptir. Çocuksuzluk oranının önceki yıllara göre belirgin bir azalış göstermesinin nedeni sağlık hizmetlerindeki artış olabilir.

Önceki ve sonraki yıllara ait iki defter birlikte değerlendirildiğinde toplam çocuklu aile sayısının 256, toplam çocuk sayısının ise 717 olduğu görülür. Buna göre belirtilen tarihlerde Müslümanların İnegöl ölçeğinde ortalama çocuk sayısının 2,8 olduğu tespit edilmiştir. Aynı zaman aralığında Osmanlı şehirlerine ait mahkeme defterleri ölçü alınarak yapılmış başka çalışmalarda şu sonuçlar elde edilmiştir: XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tarsus'ta yaşayan 921 Müslüman ailede toplam 2911 çocuk bulunduğu, aile başına düşen çocuk sayısının ise 3,16 olduğu tespit edilmiştir. Kayıtlarda bulunan 54 gayrimüslim ailenin toplam 169 çocuğu bulunduğu ve aile başına düşen ortalama çocuk sayısının ise 3,13 olduğu kaydedilmiştir.⁷⁹

Anadolu'nun farklı kentlerinde ikamet eden ailelerin niceliksel olarak incelendiği diğer bir çalışmada ise şehirde yaşayan Müslüman ailelerin ortalama çocuk sayısı 2,30 iken köylerde bu oranın 2,62'ye yükseldiği belirtilmiştir. Gayrimüslim vatandaşların çocuk ortalaması şehirde 2,47, köylerde ise 2,69'dur. Buna göre hem kent hem de kırsalda zimmîlerin Müslümanlardan daha fazla çocuk ortalamasına sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰ Aynı çalışmada farklı şehirlerle ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır: Adana'da Müslüman ailelerde çocuk ortalaması 2,89, Ankara'da 2,40, Edirne'de 2,78, Kayseri'de 2,42, Konya'da 2,34 ve Sivas'ta 2,52'dir. Gayrimüslimlerin çocuk ortalamaları ise Ankara'da 2,82, Edirne'de 2,50, Kayseri'de 2,46, Konya'da 2,07 ve Sivas'ta 2,46 olarak tespit edilmiştir.⁸¹

XVIII. yüzyıla ait Bursa sicillerinde zimmîlerle ilgili yapılan çalışmada 421 tereke sahibi zimmîden 366 (%86,93)'sı çocuk sahibi olup, toplam çocuk sayısı 972'dir.

⁷⁹ Poş, a.g.t., s. 148.

⁸⁰ Makalenin giriş kısmında XVI. Yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. Yüzyılın ilk yarısını kapsayan zaman diliminden terekelerin seçildiği belirtilmektedir. Bkz. Demirel, Gürbüz, Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", a.g.m., s. 99.

⁸¹ Demirel, Gürbüz, Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", a.g.m., s. 109.

Aynı döneme ait Müslüman terekelerine bakıldığında evli veya dul olan çocuk sahibi 479 kişinin çocukları toplamı 999'dur. Buna göre aile başına düşen çocuk sayısı Müslümanlarda 2,08, gayrimüslimlerde ise 2,66'dır.⁸² Bursa aileleri üzerine yapılan diğer bir incelemede XIX. yüzyıla gelindiğinde yukarıdaki oranların Müslümanlarda 2,28, gayrimüslimlerde ise 3,38 olarak yükselişe geçtiği tespit edilmiştir.⁸³ İnegöl mahkeme defterlerinde bulunan terekelerden hareketle sayıları az da olsa gayrimüslimlerle ilgili bazı değerlendirmeler yapabiliriz. Zimmîlerin ailenin niceliği bakımından durumunu şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo 30: Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı

Ailedeki çocuk sayısı	B 373 1820			B 372 1860		
	Aile sayısı	Yüzde	Toplam çocuk sayısı	Aile sayısı	Yüzde	Toplam çocuk sayısı
1 çocuk	0	0,00%	0	2	0,13%	2
2 çocuk	2	0,67%	4	2	0,13%	4
3 çocuk	0	0,00%	0	4	0,27%	12
4 çocuk	0	0,00%	0	5	0,33%	20
5 çocuk	1	0,33%	5	1	0,07%	5
6 çocuk	0	0,00%	0	0	0,00%	0
7 çocuk	0	0,00%	0	1	0,07%	7
Toplam	3	100,00%	9	15	100,00%	50

XIX. yüzyılın ilk yarısına ait seçilen mahkeme defterinde⁸⁴ zimmîlere ait 9 adet tereke kaydı bulunmakta ve bunlardan altısını çocuksuz aileler oluşturmaktadır. İki ailenin iki, bir ailenin de beş çocuğu vardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait defterde⁸⁵ ise zimmîlere ait 15 tereke kaydında çocuksuz aileye rastlanmamıştır. Evli on beş zimmînin çocuk sayısı 50 ve aile başına düşen çocuk ortalaması da 3,33 olmaktadır. Gayrimüslimlerin haneye düşen çocuk ortalaması Müslüman çocuk ortalamasının üzerindedir. Bunun nedeni azınlık psikolojisi içindeki zimmîlerin çoğalma isteği olabilir. Buna mukabil Müslüman nüfusun askere gitmesi, hastalıklar karşısında yanlış kadercilik anlayışı sebebiyle gerekli tedbirlerin alınmayışı nüfus azalışının

⁸² Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 60.

⁸³ Kurt, a.g.e., s. 92.

⁸⁴ İ.Ş.S., B 373.

⁸⁵ İ.Ş.S., B 372.

sebeplerindedir.⁸⁶ Müslüman çocuk sayısındaki azlığın sebebi doğum oranının düşüklüğünden ziyade ölüm oranının yüksekliğinden kaynaklanmaktadır.⁸⁷

Çocuk sayısının az ya da çok oluşunun ailenin ekonomik düzeyiyle ilgisi B 372 numaralı sicil defterine göre tespit edilmeye çalışılarak aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 31: Ailelerin Gelir Grupları ile Çocuk Sayıları Dağılımları⁸⁸

Ailedeki Çocuk Sayısı	Aile Sayıları ve Yüzdeler Oranları ⁸⁹												
	0-500 kuruş	%	500-2000 kuruş	%	2000-5000 kuruş	%	5000-10000 kuruş	%	10000+ kuruş	%	Geliri Belirsiz	%	Toplam Aile Sayısı
Çocuksuz	0	0	3	15,79	1	2,22	3	11,11	1	3,45	0	0	8
1 çocuk	0	0	5	26,32	5	11,11	4	14,81	3	10,34	1	20	18
2 çocuk	0	0	3	15,79	11	24,44	7	25,93	5	17,24	1	20	27
3 çocuk	2	100	3	15,79	10	22,22	2	7,41	7	24,14	0	0	24
4 çocuk	0	0	2	10,52	10	22,22	5	18,52	10	34,48	3	60	30
5 çocuk	0	0	3	15,79	4	8,89	4	14,81	0	0	0	0	11
6 çocuk	0	0	0	0	3	6,67	1	3,70	1	3,45	0	0	5
7 çocuk	0	0	0	0	1	2,22	0	0	1	3,45	0	0	2
8 çocuk	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3,45	0	0	1
9 çocuk	0	0	0	0	0	0	1	3,70	0	0	0	0	1
TOPLAM	2	100	19	100	45	100	27	100	29	100	5	100	127

Terekesi 2 bin - 5 bin aralığında olan haneler, çocuklu ailelerin üçte birinden fazlasını (%35) oluşturmaktadır. En az çocuklu aile sayısı iki aile ile (%1,57) terekesi 0-500 kuruşlu en alt gelir grubudur. 500-2 bin kuruş aralığında 19 aile bulunmakta ve oranları da %15'i bulmaktadır. 5 bin-10 bin kuruş gelire sahip ailelerin sayısı 27 (%21), 10 bin ve üzeri terekeye sahip ailelerin sayısı 29 (%23)'dur. 5 bin ve üzeri iki tereke grubu yaklaşık olarak yekûnun yarısına yaklaşmaktadır. Geriye kalan beş terekenin (%4) servet miktarı belirlenememiştir.

Çocuk miktarına göre ailelerin, toplam aile sayısına oranı sırasıyla bir çocuklu %14,17, iki çocuklu %21,25, üç çocuklu %18,89, dört çocuklu %23,62, beş çocuklu

⁸⁶ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 62.

⁸⁷ Ortaylı, a.g.e., s. 83.

⁸⁸ İ.Ş.S., B 372 numaralı Şer'iyeye sicil defteri esas alınmıştır.

⁸⁹ Sütunlar kendi içinde yüzdeler olarak oranlanmışlardır.

%8,66, altı çocuklu %3,93, yedi çocuklu %1,57, sekiz çocuklu %0,78, dokuz çocuklu %0,78 olarak tespit edilmiştir. Çocuksuz ailelerin oranı ise %6,29'dur.

Bir çocuklu 18 ailenin beşi (%28) 500-2000 kuruş, beşi 2 bin-5 bin ve dördü 5 bin-10 bin aralığında servete sahiptir. İki çocuklu 27 ailenin 11'i (%41) 2 bin- 5 bin, 7'si (%26) 5 bin-10 bin ve 5'i (%19) ise 10 bin üzeri terekeye sahiptir. Üç çocuklu 24 ailenin 10'u (%42) 2 bin-5 bin, 7'si (%29) 10 bin üzeri servet sahibidir. Dört çocuklu 30 ailenin 10'u (%33) 2 bin-5 bin, 10'u (%33) 10 bin ve üzeri, 5'i (%17) ise 5 bin-10 bin arası servet sahibidir. Beş ve daha çok çocuklu 20 aileden 8'i (%40) 2 bin-5 bin, 6'sı (%30) 5-10 bin, 3'ü (%15) ise 10 bin ve üzeri servete sahiptir. 9 çocuklu bir aile 5-10 bin, 8 çocuklu bir aile 10 bin ve üzeri, 7 çocuklu iki aileden birinin 10 bin ve üzeri gelir grubunda bulunması dikkat çekicidir. Ancak bu durum genel durumu yansıtmamakta, 10 bin ve üzeri gelir grubunda 3, 4 çocuk sahibi olma oranı %60'ı bulmaktadır.⁹⁰ Çocuk sayısının kentsel ve kırsal yerleşimlere göre farklılık gösterip göstermediği aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 32: Çocuk Sayılarının Yerleşim Yerlerine Göre Dağılımı⁹¹

Ailedeki Çocuk Sayısı	Şehir yerleşimi			Köy yerleşimi		
	Aile sayısı	Yüzde %	Toplam çocuk sayısı	Aile sayısı	Yüzde	Toplam çocuk sayısı
Çocuksuz	15	17,24	0	29	13,06	0
1 çocuk	15	17,24	15	48	21,62	48
2 çocuk	27	31,03	30	36	16,21	72
3 çocuk	11	12,64	33	39	17,56	117
4 çocuk	15	17,24	60	39	17,56	156
5 çocuk	2	2,29	10	16	7,2	80
6 çocuk	1	1,15	6	8	3,6	48
7 çocuk	0	0	0	5	2,25	35
8 çocuk	1	1,15	8	1	0,45	8
9 çocuk	0	0	0	1	0,45	9
Toplam	87		162	222		573

⁹⁰ Bununla birlikte gelir ve çocuk sayısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaz da vardır. Bkz. Erten, a.g.e., s. 96.

⁹¹ Veriler İ.Ş.S., B 372 ve İ.Ş.S., B 373 numaralı deftere göre düzenlenmiştir.

B 372 numaralı sicilde 158 tereke kaydının 106'sı (%67,1) köyde, 21'i (%13,3) şehirde 24'ü (%15,2) başka diyardan gelenler ve 7'si ise (%4,4) yerleşim yeri tespit edilemeyen ailelerden oluşmaktadır. Çocuğu olmayan iki Müslüman aile şehirde, altı aile de kırsal bölgede yaşamaktadır. B 373 numaralı sicilde toplam 230 terekenin 130'u (%56,5) köyde, 81'i (%35,2) şehirde, 17'si (%7,3) başka yerlerden gelen kişilerden oluşmaktadır. İki tereke sahibinin konumu belirlenememiştir. Şehirde 7 bekâr ve iki medeni durumu tespit edilemeyen vardır. Köyde ise 12 bekâr, 6 medeni durumu belirsiz vardır. Yüzyılın başında köyde çocuksuz ve bir çocuklu aile oranı %55 iken yüzyılın ortalarında bu rakam %20'lere kadar gerilemiştir.

Şehirde yaşayan ailelerin 15'i (%17,24) tek çocuklu, 27'si (%31,03) iki çocuklu, 11'i (%12,64) üç çocuklu, 15'i (%17,24) dört çocuklu, 2'si (%2,29) beş çocuklu, 1'i (%1,15) altı çocuklu ve 1'i (%1,15) yedi çocukludur. Köyde yaşayanların ise 48'i (%21,62) tek çocuklu, 36'sı (%16,21) iki çocuklu, 39'u (%17,56) üç çocuklu, 39'u (%17,56) dört çocuklu, 16'sı (%7,2) beş çocuklu, 8'i (%3,6) altı çocuklu, 5'i (%2,25) yedi çocuklu, 1'i (%0,45) sekiz çocuklu ve 1'i de (%0,45) dokuz çocukludur.

Tabloya göre beş ve üzeri çocuklu ailelerin oranı şehirde %4,59, köyde %13,95'tir. Şehirde yaşayan ailelerin çocuk ortalaması 2,25, köydekilerin ise 2,97'dir. Buna göre şehir ve kırsal arasında çocuk sayılarının farklılığı göze çarpmaktadır. Köydekilerin çok çocuklu olmasının sebebi, tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomik yapıda insan gücüne daha fazla ihtiyaç duyuluyor olmasıdır. Başka şehirlerde yapılan araştırmalarda da köy lehine benzer sonuçlara ulaşılmıştır.⁹²

B. BOŞANMA

Boşanma herhangi bir sebepten dolayı karı koca arasındaki ilişkinin sona ermesidir. "Talak" fıkihta nikâh bağının çözülmesi derhal ya da ileride olmak üzere kendine mahsus nikâh bağını kaldırmak, belli sözlerle evlilik bağını çözmek diye tarif edilmiştir.⁹³ İslam dini evliliği teşvik etmiş, eşlerin birbirlerini hoş görerek ve kusurlarını örterek evliliklerini devam ettirmelerini istemiştir. Bununla birlikte karı

⁹² Konya üzerine yapılan çalışmada altı çocuklu ailelerin oranı şehirde 5,5 ve köyde 6,3, yedi çocuklu ailelerin oranı ise şehirde 2,8, köyde 5,2 olarak bulunmuştur. Bkz. Erten, a.g.e., s. 98.

⁹³ Zuhayli, a.g.e., C. IX, s. 282; Karaman, a.g.e., C. I, s. 348.

kocanın birbirinden nefret etmesi, şiddetli geçimsizlik, erkek veya kadın için hayatın çekilmez hale gelmesinden dolayı talâk yaşanan olumsuzluklardan bir çıkış kapısı olarak meşru kabul edilmiştir.⁹⁴

Kur'ân-ı Kerim'de "(Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır. Sonrası, ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır."⁹⁵ (Evlilikte) tarafların, Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız sizin için helal olmaz. Yine "Ey peygamber! Kadınları boşamak istediğinizde onları iddetlerini dikkate alarak (temizlik halinde) boşayın ve iddeti sayın."⁹⁶ İddetleri vaktinde boşayın bu cevaz zarurete ve ihtiyaca binaendir. Yine Peygamber Efendimiz (as), erkeklere hitaben: "Bir kimse, hanımına buğzetmesin, kin tutmasın. Onda hoşlanmadığı huylar varsa, ona mukabil, memnun olacağı huylar da vardır."⁹⁷ buyurarak evlilik sürecinde hoşgörülü olunmasını ve olumlu yönlere odaklanılmasını istemiştir. Boşanma, helalin Allah katında en sevimsizi olarak nitelendirilerek dinen hoş karşılanmadığı ifade edilmiştir.⁹⁸ Osmanlı toplumunda boşanma hadiseleri nadiren cereyan ederdi. Sebepsiz yere kadın boşamak toplumda hoş karşılanmazdı. Geçmişte dinî ve toplumsal kuralların sınırlandırıcı etkisiyle günümüze oranla oldukça az sayıda boşanma olmuştur.⁹⁹ Uygulamada boşanmaların talak, muhâla'a ve tefrîk şeklinde gerçekleştiği görülmektedir.

Hıristiyanlarda boşanma Müslümanlardaki kadar kolay değildir. Bunun nedeni boşama işleminin kilise tarafından gerçekleştirilme zorunluluğudur. Boşama sebepleri

⁹⁴ H. İbrahim Acar, "Talâk", *DİA.*, 2010, C. 39, s. 496.

⁹⁵ El-Bakara, 2/229 "Eğer onlar Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye endişe ederseniz, o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde ikisine de günah yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah'ın koyduğu sınırları kim aşarsa onlar zalimlerin ta kendileridir" buyrulmuştur.

⁹⁶ Et-Talak, 65/1. Ayetin devamında ise "..Rabbiniz olan Allah'a karşı gelmekten sakının. Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmassınlar. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, şüphesiz kendine zulmetmiş olur. Bilemezsin, olur ki Allah, sonra yeni bir durum ortaya çıkarır." buyrulmaktadır.

⁹⁷ Bkz. Müslim, "Rada", 61; ayrıca en-Nisâ, 4/19 ayette "Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Açık bir hayâsızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmadıysanız, olabilir ki, siz bir şeyden hoşlanmazsınız da Allah onda pek çok hayır yaratmış olur." buyrulmaktadır.

⁹⁸ Hz. Peygamber "Allahu Teâlâ'ya helallerin (mubahların) en sevimsizi talâktır" buyurur. Bkz. Ebu Davud, "Talâk", 3, İbn Mace, "Talâk", 1.

⁹⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 74.

oldukça sınırlıdır ve koca sadece kendi kararıyla boşayamaz.¹⁰⁰ Bu yüzden kadı sicillerinde zimmîlere ait boşama kaydına rastlanmamıştır. Hıristiyanlıkta evliliğe İsa ve kilisenin birliğini sembolize ettiği anlamı yüklendiğinden bozulamaz kabul edilirdi. Bu dinî anlayış özellikle Katoliklerde katı bir şekilde uygulanmıştır. Cana kastetme, zina ve eşinin sağlığına zarar verme gibi sınırlı birkaç gerekçeyle boşama olabilirdi.¹⁰¹

1. Talak

Evliliğin yapılış gayesi mutluluğu ve saadeti yakalamaktır. Bununla birlikte hayatın artık çekilmez hale gelmesi sonucunda evlilik bağına çözerek eşlerin anlaşabilecekleri kimselerle aile ve yuva kurmalarına yeniden imkân vermek, boşanmanın meşru olmasının hikmetlerinden ve hayatın kaçınılmaz gerçeklerinden biridir.¹⁰² Sicillerde talakla ilgili birçok belge bulunmaktadır.¹⁰³ Nitekim 1853 tarihinde Edebey köyünde Azime bint-i Salih, vekilli olan kardeşi Redif aracılığıyla mahkemeye müracaat ederek zevc-i mutallakası Osman bin Feyzullah ile üç ay evli kaldığını ve aralarında meydana gelen şiddetli geçimsizlikten dolayı boşandıklarını beyan etmiştir. Kadıya; mihrinin ödendiğini, ancak nafaka ve başka alacaklarının olduğunu söyleyerek bunları talep eder.¹⁰⁴ Örneğin Süpürdü köyünde ikamet eden Zeynep bint-i Mehmed, Adabinni köyünden kocası Hatipoğlu İsmail bin Hüseyin'in 11 Mart 1858 tarihinde kendisini boşadığını ifade ederek mahkemeye tescil ettirmiştir.¹⁰⁵

Boşanma kayıtlarından bir kısmı, kadının boşandığı eşinden alacağı mihrin talebiyle ilgilidir. 1867 tarihinde Kulaca köyünde oturan Zeynep bint-i Hasan, kocası

---

¹⁰⁰ Ercan, a.g.e., s. 205.

¹⁰¹ Karataş, a.g.e., s. 64.

¹⁰² Karaman, a.g.e., C. I, s. 351.

¹⁰³ 1276 / 1860 tarihinde Kozluca köyünden Ayşe bint-i İbrahim zevc-i mutallakından olan küçük kızları olan Sabire için nafaka talebinde bulunur. Bkz. İ.Ş.S., B 370, 49/b , 27 C 1276/21 Ocak 1860; diğer belgeler için İ.Ş.S., B 372, 35/a; 40/b; 84/a; 23/b; 24/a.

¹⁰⁴ Vekil tayin edilen Redif “Kardeşim Azime üç ay taht-ı nikâhında durdu. Geçimsizlikten dolayı tatlık ve üzerine düşen 500 kuruş müccelini eda, iddet müddetince altmış gün, günlük 30 paradan 45 kuruş nafakayı; ibrik, leğen kıymeti 15 kuruş toplamını vekâleten isterim” der. Vekâletine köy muhtarı Akkaşkoğlu Ali bin Abdullah ve Emiroğlu Ahmed bin Abdullah şahitlik ederler. Osman, 60 kuruşun edasına ilzam olunup o da vekile teslim eder. Bkz. İ.Ş.S., B 369, 83/b .

¹⁰⁵ Adabinni köyünden Ömeroğlu Ahmed bin Ömer, Kara Mustafa oğlu Hüseyin bin Mustafa şahitlikleriyle kaydedilmiştir. Boşama Recep ayı sonunda vuku bulmuş mahkemeye tescili aynı yılın Zilkade ayını bulmuştur. Bkz. İ.Ş.S., B 370, 5/b , 5 Za 1274/17 Haziran 1858.

olan Ahmed bin Esat'ın ve kendisini bain talakla¹⁰⁶ yedi gün önce boşadığını söyleyerek zimmetinde bulunan 500 kuruş müeccel, 400 kuruş mihr-i mu'accel ile iddet nafakası ve meûnet-i süknâsı için 100 kuruş olmak üzere 1000 kuruşu talep ettiğini söylemiştir. Durum Ahmed'e sorulduğunda boşamayı kabulle birlikte müeccel mehirden 100 kuruş ve nafaka için 150 kuruş olmak üzere toplam 250 kuruş borcu olduğunu itiraf, bakisini inkâr etmiştir. Zeynep iddiasını ispatlayamadığından arabulucular devreye girmiş ve onlar vasıtasıyla sulh sağlanarak Ahmed'in Zeynep'e 250 kuruşu ödemesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷

Belgelerin bir kısmında boşanma sebepleri zikredilmiştir. Örneğin, 1863 tarihinde Genci köyünde sâkin ...(?) bint-i İbiş zevc-i sabıkı Yusuf bin Mehmed'in üç gün önce dinine imanına sövdüğünü ve kendisini bâinen boşadığını söyleyerek kocasının zimmetinde olan mehir ve nafakasını talep etmiştir.¹⁰⁸

2. Muhâla'a

Ailede eşlerin birbirinden nefret etmesi, geçimsizlik ve şiddet gibi nedenlerle boşanma gündeme geldiğinde erkeğe İslam hukuku tarafından tek taraflı olarak evliliği sona erdirme imkânı verilmiştir. Buna karşılık İslam aile hukukunda, erkeğin bir kusuru olmadığı halde kadının tek taraflı olarak evliliği sona erdirme gibi bir imkânı bulunmamaktadır.¹⁰⁹ Özellikle geçimsizlik durumlarında kadın, ya mahkemeye müracaat ederek evlilik akdinin feshedilmesini talep eder ya da eşyle anlaşarak bedelsiz veya boşama sonrasında alması gereken mehir, iddet nafakası gibi bazı haklarından

¹⁰⁶ Tekrar evlilik hayatına dönüş imkânı bulunup bulunmamasına göre talak iki çeşittir. Ric'i ve bain talak. Bain, yeni bir mehirle yeniden nikâhlanmadıkça evliliğe dönülemeyen boşanma şeklidir. Kadının isteği ile bir bedel üzere anlaşarak boşamakta bain talak kapsamındadır. Zuhayli, a.g.e., C. IX, s. 341; Karaman, C. I, s. 358-359.

¹⁰⁷ İ.Ş.S., B 368, 38/a , 19 R 1284/20 Ağustos 1867; diğer bir belgede ise Kulaca köyünde sâkin Hatice bint-i Ali, zevc-i mutallakı köyden Nizam Ali bin Osman bâinen mutallak olduğundan 80 kuruş müeccel mihrini talep ettiğine dair bkz. İ.Ş.S., B 370, 44/a , 25 C 1276/19 Ocak 1860.

¹⁰⁸ ...(?) bint-i İbiş sabık kocasının zimmetinde ma' kud olan 500 kuruş müeccel ve 1000 kuruş mu'accel mihrim ile nafaka-i iddet ve meunet-i süknâsını hala istediğini ifade eder. Olay Yusuf'a sorulduğunda mihir borcunu kabul eder ancak küfrü tamamen inkâr ederek Pabuççuoğlu Mehmed bin Mustafa ve Molla oğlu Ali bin Halil'in şahadetleriyle söylediklerini ispat eder. Bunun üzerine hakim, Yusuf'un toplam 1700 kuruşun hatuna ödemesine karar verir. İ.Ş.S., B 372, 14/a, 1 N 1279/20 Şubat 1863.

¹⁰⁹ Aktan, a.g.m., s. 33

vazgeçme karşılığında evliliği sonlandırabilirdi.¹¹⁰ Bu şekilde karşılıklı anlaşarak boşanma şekline “hul” veya “muhâla’a” denmektedir.

Osmanlı hukuk sisteminin temeli olan şer‘i kaynaklarda da muhâla’a ile ilgili birtakım delil ve uygulamalar mevcuttur. Kur’ân-ı Kerim’de: “(Ey müminler!) Siz de karı ile kocanın, Allah’ın sınırlarını, hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz, kadının (kocasına) fidyeye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur”¹¹¹ buyrulmaktadır.

Elimizdeki verilere göre, mahkemeye yansıdığı kadarıyla, muhâla’anın sebebi çoğunlukla aile içindeki huzursuzluk ve şiddetli geçimsizliktir. Örneğin, Okuf köyünden Hatice bint-i Salih, mahkemeye başvurarak “beynimizde adem-i hüsn-i mu‘âşeretimiz olmağla” diyerek aralarında geçimsizlik bulunan kocası İbrahim bin Mehmed’ten anlaşarak boşanmak istediğini ifade etmiştir.¹¹² Yine eşler arasındaki uyumsuzluğu ifade eden “beynimizde hüsn olmamağla”¹¹³, “beynlerinde imtizaçları olmamağla”¹¹⁴ ifadeleri dikkat çekmektedir. Aksu köyünden Emine Hatun bint-i Salih zevci Katiboğlu Ali Efendi bin Mustafa ile “beynimizde şikâk”¹¹⁵ vukû‘una mebni” diyerek boşanma talebinde bulunmuştur.¹¹⁶

Bazı kayıtlarda sebep belirtilmemektedir. Örneğin, Muzal köyünden Aişe Hatun bint-i Hüseyin, kocası Receb oğlu Halil’den boşanmak istediğini ifade etmiş ve kocasının kabulüyle hâkim durumu onaylamıştır.¹¹⁷ Burada sebep zikredilmemesi aile içerisinde geçen mahrem bir konunun başkaları tarafından duyulmaması ihtiyacından kaynaklanmış olabilir.

¹¹⁰ Karaman, a.g.e., C. I, s. 366; Savaş, “Fetva ve Şer‘iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, a.g.m., s. 151.

¹¹¹ El-Bakara, 2/229 ve bkz. Nisa, 4/4 ve 4/128.

¹¹² İ.Ş.S., B 368, 9/b, 3 Ra 1283/16 Temmuz 1866; Çeltikçi köyünden Ayşe Hatun bint-i Halil, aralarında şiddetli geçimsizlik olduğundan eşi Kahraman Mustafa bin Abdullah’tan muhalâ’a ile boşanmıştır. İ.Ş.S., B 378, 4/b, 4 Ca 1289/10 Temmuz 1872; İ.Ş.S., B 368, 39/b, 25 Ca 1284/24 Eylül 1867.

¹¹³ İ.Ş.S., B 368, 50/b, 25 Za 1284/19 Mart 1868.

¹¹⁴ İ.Ş.S., B 368, 26/b, 11 M 1284/15 Mayıs 1867.

¹¹⁵ Aile düzeni iki tarafın karşılıklı anlaşmazlıklarından, hukuk ihlâlinden ve geçimsizlik çıkarmalarından ileri geliyorsa ve bu durum uzayıp gittiği için ayrılmalar, ailenin dağılması ihtimali ortaya çıkarsa “şikâk” hali gerçekleşmiş olur.

¹¹⁶ İ.Ş.S., B 368, 33/a, 10 S 1284/13 Haziran 1867; diğer örnekler için bkz. İ.Ş.S., B 378, 10/b; İ.Ş.S., B 378, 13/b; İ.Ş.S., B 378, 14/a.

¹¹⁷ İ.Ş.S., B 368, 25/b, 21 Z 1283/26 Nisan 1867; diğerleri için bkz. İ.Ş.S., B 368, 26/b, 5 M 1284/9 Mayıs 1867.

Anlaşmalı boşanmada bedel, genellikle kadının mihr-i müeccel, nafaka ve iddet-i ma'lûmesinden vazgeçmesi şeklinde olmaktadır. Kadın, mahkemede “zevciyete müte'allik” haklarından vazgeçtiğini beyan ederek kayda geçirirdi. Örneğin daha 13 yaşında olan Zeliha bint-i Mehmed, kocası Mustafa bin Emin'den muhâla'a yöntemiyle boşanmıştır. Eşiyle iyi geçinemediğini, kendisini boşamasını istediğinde kocasından olumlu cevap alamadığını ifade etmiştir. Zeliha mu'accel mihrini iade etmiş, müeccel mihrinden ve iddet nafakasından vazgeçmiştir.¹¹⁸ Sinanbey Mahallesi'nden Fatma bint-i Halil; mihr-i müeccel, nafaka ve iddet-i ma'lûmesini talep etmeyerek kocası Hüseyin bin Hacı Hasan'dan hul' olmuştur.¹¹⁹ Diğer bir örnekte Kulaca köyünden Rahime bint-i Mahmut, 50 kuruş müeccel mihrini, iddet nafakası ve meûnet-i sükna haklarından vazgeçerek kocası Hacı İbrahim bin Halil'den muhâla'a olmuştur.¹²⁰ Keza İsaviran köyünden Nefise bint-i Hacı Ahmed, mihrinden vazgeçerek kocası Ali bin Musa'dan anlaşmalı olarak boşanmıştır.¹²¹

Evlilik bağından kurtulmak isteyen kadının boşanma konusunda daha istekli olması, haklarının bir kısmından fedakârlık yapmasına sebep olabiliyordu. Örneğin, Adabinni köyünden Hatice bint-i İbrahim, kocası İsmail bin İbrahim'den “mihr-i müeccel, nafaka ve iddet-i ma'lûmesi yanında meûnet-i sükna kendi üzerine hul' olmayı” kabul etmiştir.¹²² Belgeden anlaşıldığı üzere Hatice eşinden boşanma karşılığında mehir, nafaka ve boşanma sonrası kocanın ödemesi gereken paradan da vazgeçerek anlaşmalı şekilde boşanmıştır.

İslam hukukuna göre küçük çocuğu belli yaşa kadar yanında bulundurmamak, ona bakmak ve terbiye etmek hak ve görevine hıdane denir. Vefat veya boşanma halinde hıdane hakkının anaya ait olduğunda görüş birliği vardır.¹²³ Bununla birlikte bakım ve büyütme anne üzerindeyken çocuğun masrafları babaya aittir. Madenköy'de ikamet eden Azime bint Hacı Osman, kocası Hüseyin bin Hacı Mehmed'le hul' yaptığında

---

¹¹⁸ İ.Ş.S., B 369, 80/a, 20 Z 1269/

¹¹⁹ İ.Ş.S., B 368, 26/b, 5 M 1284/9 Mayıs 1867; ayrıca bkz. İ.Ş.S., B 368, 33/a , 10 S 1284/13 Haziran 1867.

¹²⁰ İ.Ş.S., B 378, 10 B 1289/13 Eylül 1872.

¹²¹ İ.Ş.S., B 378, 9/b, 16 C 1289/21 Ağustos 1872.

¹²² İ.Ş.S., B 368, 26/b, 11 M 1284/15 Mayıs 1867; yine İ.Ş.S., B 368, 9/b , 3 Ra 1283/16 Temmuz 1866; İ.Ş.S., B 368, 25/a, 21 Z 1283/26 Nisan 1867.

¹²³ Karaman, a.g.e., C. I, s. 394-95.

çocukları Hasibe'nin 9 yaşına kadar bakımını üstlenmiş, kendi malından “infâk ve iksâ” edeceğini belirtmiştir. Buna karşılık mihrini, nafaka-i iddetini kocasından almıştır.¹²⁴

Yapılan inceleme neticesinde İnegöl'de mahkemeye yansıyan kayıtlar içerisinde en fazla muhala'a, ikinci sırada talak en son ise tefrîk olduğu gözlenmiştir. Boşanmayla ilgili 15 belge içerisinde 9 belge muhâlaa (%60) ve 6 belge (%40) talakla ilgilidir. Yapılan bazı araştırmaların bulduğumuz sonuçları destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Nitekim Konya üzerine yapılan bir çalışmada aile hukûku ile ilgili 611 adet belge içerisinde muhâla'anın 331 adet (%54,17), talâkın 97 adet (%15,88) ve tefrîkin 8 adet (%1,31) olduğu tespit edilmiştir. Yine klasik dönem Bursa için şer'îye sicillerinden sondajlama usulüyle seçilen 152 boşanma kaydı sonucuna göre muhâlaa 93 belge (%61,18), talak 57 belge (%37,49) ve tefrik 2 belge (%1,31) olup sonuçlarımızla uygunluk göstermektedir.¹²⁵

Mahkeme kayıtlarında yüzdesi hayli yüksek olan muhâla'anın gerçek hayatta bu kadar yüksek olmayabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Talak kayıtlarındaki azlığın sebebi ise talakın mahkemeye tescil ettirilme şartının olmamasından kaynaklanmaktaydı. Genellikle, boşanma sonrasında çıkan anlaşmazlıklar üzerine olay mahkemeye taşınarak talakla ilgili belgeler sicile kaydedilirdi. Nitekim nikâh ve nişan kayıtlarının da oldukça az olduğu gözlenmektedir.

Muhâla'a türü boşanmanın yaygın oluşunun sebebi olarak ilk bakışta, erkeğin maddi sorumluluklarını azaltma düşüncesinin yattığı söylenebilir. Zira talak vuku bulduğunda erkeğin karşılaması gereken bazı maddi yükümlülükleri bulunmaktadır. Bunlardan kurtulmak için talakı hemen tercih etmeyerek boşanma teklifinin kadından

---

¹²⁴ Madenköy'de ikamet eden Azime bint-i Hacı Osman, eşimle “beynimizde hüsn-i muâşeretimiz olmamağla” mihr-i müeccelim 250 guruş, nafaka, iddet-i muayyene-i malume üzerlerine; meunet-i süknâm kendi üzerime olup "zevcim mezburun firaşından hasıl" 4 yaşındaki Hasibe nam sağireyi 9 yaşına kadar kendi malımdan infak ve iksâ edip eğer sağire kable'l-mürûr vefat ederse nafakanın bakiyesini ...(?) babam Hacı Osman'ın ağırlık namıyla ahz ve kabz etmiş olduğu 500 guruş dahi bedel-i hal' zevcime verilmek üzere anlaşarak hal'a karar verilmiştir. İ.Ş.S., B 368, 39/b, 25 Ca 1284/24 Eylül 1867.

¹²⁵ Saadet Maydaer, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'îyye Sicillerine Göre)” *UÜİFD*, C. 16, S. 1, 2007, s. 312.

gelmesini bekleyebilirdi. Hatta bunu sağlamak için kadına baskı ve şiddet yapıldığı da mahkemeye intikal eden hususlardandı.¹²⁶

Her ne kadar bu tür boşanmalarda erkek maddi yükümlülüklerden kurtulduğu için kazançlı görünse de mahkemeye başvuruların tamamının kadınlar tarafından yapılmış olması kadın açısından bu durumun sorun teşkil etmediğini göstermektedir. Nitekim sürdürmek istemediği, problem yaşadığı evlilik hayatını bazı maddi imkân ve alacaklardan vazgeçerek bitirme düşüncesi kadına cazip gelmiştir. Mahkemeye tescil ettirmelerinin sebebi yeniden evlenmek istediklerinde eski kocalarının engellemesiyle karşılaşmak istememeleri olabilir.¹²⁷

3. Tefrîk

Erkeğin boşaması ve muhalâ'adan başka üçüncü bir yol da evliliğe mani haklı gerekçeler olduğu takdirde hâkimin karı veya kocanın talebi üzerine evliliğe son vermesi yani tefrîktir. Doğrudan boşanma hakkına sahip olmayan kadının evlilikte yaşadığı olumsuzluklardan zarar görmemesi için mahkemeye başvurma ve evliliğin sona erdirilmesini talep etme hakkı bulunmaktadır. Hastalık, nafakanın ödenmemesi, gaiplik veya terk etme tefrîk sebeplerindendir.¹²⁸ Tefrîk yönteminde boşanmanın sınırlı sayıda sebebe bağlı olması, kadınların muhâla'a ile boşanmayı tercih etmeleri sonucunu doğurmuştur. Bunların yanında “geçimsizlik” ve “zarar”dan dolayı da hâkim, eşleri ayırma kararı verebilmekteydi. “Geçimsizlik”, aile içinde çıkan şiddetli tartışmalar; “zarar” ise kocanın hanımına ağır küfür söylemesi, onurunu kırması, onu dövmesi gibi şeylerdir. Hanbelî ve Maliki mezhebinin aksine Hanefî mezhebine göre geçimsizlik ve zarar ne kadar aşırı olursa olsun ayrılma sebebi sayılmazdı. Böyle bir dava durumunda

¹²⁶ Konya'nın Hocahabîb Mahallesi'nden Fatma bint-i Yusuf, bu sebeple kocası Ahmed bin Mehmed'i dava edip: “Bir gün mukaddem Ahmed dörtbin akçe mihr-i müeccel ve nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâmdan fâriğa ol deyu beni darb-ı şedîd ile darb ederek cebren ve kerhen hul' eyledi sual olunup zikr olunan dörtbin akçe mihr-i müeccel ve nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâm aliverilmesi matlûbumdur” demiş, kocası Ahmed ise cevabında “Fâtıma benden izinsiz babam evine giderim deyu gidüp ve benim firâşımdan dahî firâr itmekle darb eyledim” diyerek, karısını dövdüğünü kabul, lâkin zorlama ile hul' eylediğini inkâr etmiştir. Bkz. İzzet Sak, Alaaddin Aköz, “Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma İle Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18.Yüzyıl Konya Şer'îye Sicillerine Göre)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya, 2004, s. 127.

¹²⁷ Maydaer, a.g.m., s. 312.

¹²⁸ M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma ‘Tefrik’”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. V, İstanbul, 1986, s. 4; Boşanma gerekçesinin az oluşu hâkim kararıyla boşanmaların muhâlaaya göre sayısının az olmasına sebep olmuştur. Bkz. Maydaer, a.g.m., s.302.

koca tedip edilir, boşama işlemi gerçekleşmeden kadın bu zararlardan korunmaya çalışılırdı.¹²⁹

Hâkim, hakem tayin ederek tarafların arasını bulmaya çalışırdı. 1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesi'nde "aile meclisi" adıyla hâkimlerin oluşturduğu bir kurul meydana getirilmiştir. Hakemler, aralarını bulmaktan ümit kesince kusur kocadan kaynaklanıyorsa bâin talakla, kadında ise mihrin tamamı veya bir kısmı üzerine muhalâ'a ile onları ayırırlardı.¹³⁰ Yine tefrîk sebebi olmayan; kocanın kayıp olması, nafakayı temin edememek, hastalık gibi kusurlar da Maliki mezhebinin içtihadına göre yorumlanarak, hâkim eşleri boşayabilirdi.¹³¹

Osmanlı toplumunda Müslümanların başvurdukları bu tür boşanmaya Gayrimüslimlerde de rastlanmaktadır. Zimmîlerin İslam mahkemesine başvurarak iddialarını ispatlayıp hâkim kararıyla ayrılabilmeleri mümkündü. Genellikle eşlerden birinin din değiştirmesi durumunda ya da küçük yaşta ebeveyni tarafından evlendirilen biri buluşa erdiğinde mahkemeye müracaatla boşanma hakkını kullanmaktaydı.¹³²

C. DAĞILAN AİLELERDE ÇOCUKLARIN DURUMU

Osmanlı toplumunda dağılan ailelerin çocuklar üzerinde oluşturacağı olumsuz etkiyi hafifletecek birçok koruyucu tedbirin alındığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında nafaka tahsis edilmesi, hıdane, vasî ve nâzır tayini, tebenni ve icar-ı sağır sayılabilir. Tebenni; çocuğun ihtiyaçlarının karşılanması, zararlı dış tesirlerden korunması ve iyi bir eğitim imkânının sağlanması maksadıyla Osmanlı toplumunda yer bulan uygulamalardandır. İslam hukukunun kesin olarak yasaklamasına rağmen mahkeme

¹²⁹ Halil Cin, Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 2011, s. 530.

¹³⁰ Aktan, a.g.m., s. 30; M. Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Ekonomik Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, s. 66.

¹³¹ Zuhayli, a.g.e., C. IX, s. 414. Geçimsizlik ve hastalık gibi sebeplerle koca da başvurarak tefrik isteyebilirdi. Fena muamele ve geçimsizlik kadın ve erkekten gelebilir. Eğer iki tarafın karşılıklı haksız davranışı varsa şikaktan bahsedilebilir. Eşler arasında şikak vukua geldiğinde mahkemeye başvurulursa hâkim, öncelikle ayet mucibince (en-Nisa, 4/35) tarafların arasını bulması için hakem tayin eder. Hakemler, aralarını bulmaktan ümit kesince kötülük kocadan geliyorsa bir talakla onları ayırırlar. Eğer kusur kadında ise muhâlâa yoluyla boşanmaya hükmederler. Bkz. Karaman, a.g.e., C. I, s. 375.

¹³² Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 73-74; Karaman, a.g.e., C. I, s. 387-388.

kayıtları incelendiğinde, Osmanlı toplumunda uygulamanın koruyucu aile tarzında ve genellikle mahrem sayılabilen yakın akraba çevresinde devam ettiği görülmektedir. Bakımı üstlenilen çocuğun hukuk önünde öz evlat gibi kabul edilmediği, sadece buluş çağına varıncaya kadar koruma altına alındığı ve kesinlikle varis olmadığı görülmektedir. Tebenni eden şahısların ekonomik durumunun iyi, sosyal problemlerin çözümünde rol alan hamiyetli insanlardan oluştuğu gözlenmektedir. Bu insanlar genellikle zor durumda olan kimsesiz, sokağa terk edilen çocuklara sahip çıkmışlardır. Kadı defterlerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı toplumunun, sosyal hadiselerin ortaya çıkardığı aile ile alakalı bir sorunu, İslam hukukunun özüne uygun şekilde çözmeye çalıştıklarının göstergesidir. Yukarıda ifade edilen koruyucu tedbirlere ilaveten diğer bir uygulama da icar-ı sağırdır. Yoksul aile çocukları, zengin ailelere hizmet etmek üzere kiralanırdı. Özellikle varlıklı ve çocuksuz aileler; fakir çocukların emeğine karşılık belli bir ücrette anlaşarak bakım ve himayelerini üstlenmekteydi.¹³³ Bu uygulama, ahiret sevabı ümidiyle “ahretlik, besleme, manevi evlat” gibi adlar altında sıklıkla yapılan bir koruyucu aile yöntemi idi.¹³⁴ Evlatlık geleneğinin şehirdeki ailelerde her zaman çok iyi işlemediği de olurdu. Evlat edinilen kızların evlilik çağı geldiğinde evlendirilenler olduğu gibi, karın tokluğuna evin çocuklarına bakarak ömrünü geçirenler de vardı.¹³⁵

1. Nafaka Tahsisi

Nafaka; insanın mesken, yiyecek, içecek, giyecek ve tedavi gibi normal hayatta ihtiyacı olan şeyleri ifade eder.¹³⁶ Nafaka verme, kişinin bakmakla sorumlu olduğu kimselerin yukarıda belirtilen ihtiyaçlarını karşılamasına denmektedir.¹³⁷ “Eli geniş olan, elinin genişliğine göre nafaka versin. Rızkı dar olan da, Allah'ın ona verdiğiinden (o ölçüde) harcassın” ayetiyle¹³⁸ Müslümanların bu konuda hassas davranmaları dinî bir emir olarak vazedilmiştir. Nafaka; evlilikten, hısımlıktan veya mülkiyetten dolayı ortaya çıkardı. Boşanmış kocanın malî sorumlulukları arasında iddet müddetince eski eşine

¹³³ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 88.

¹³⁴ Nesimi Yazıcı, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İFD*, C. XLVIII, S. I, 2007, s. 16.

¹³⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 109.

¹³⁶ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 241.

¹³⁷ Abdurrahman Ceziri, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, C. 5, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul, Çağrı Yay., 1993, s. 2781.

¹³⁸ El-Talak, 65/7.

nafaka verme zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrıca erkek ve kız çocuklarına da belli ölçüleri gözeterek nafaka vermesi gerekir. Herhangi bir şart aranmadan, evleninceye kadar kız çocuğunun nafakası babası tarafından karşılanır. Erkek çocuğunda ise bu yükümlülük buluğ çağına erişinceye kadardır.¹³⁹ Süle köyünden Edibe bint-i Mehmed, eşi Çeltikçi köyünden Pehlivanoglu Mustafa bin Halil'in kendisini bâinen boşadığını ancak ondan 2,5 aylık hamile olduğunu söylemiştir. Mahkemeden yetecek miktarda akçe talep etmiştir. Hâkim kadına aylık 25 kuruş nafaka bağlanmasına hükmetmiştir.¹⁴⁰ Benzer bir örnekte Kadı köyünden Fitnat bint-i Ahmed, boşandığı eşi Şakir bin Hüseyin'den olma dört yaşında oğlu Mustafa, altı yaşında kızı Sultaniye'nin bulunduğunu ve kendisinin altı aylık hamile olduğunu, iddeti sona erinceye kadar nafakaya şiddetli ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine hâkim, çocuklara 40 kuruş, anneye 30 kuruş olmak üzere toplam 70 kuruşun Şakir tarafından ödenmesine karar vermiştir.¹⁴¹

Sinanbey Mahallesi sâkinlerinden olup 1866 tarihinde vefat eden Emin Efendi oğlu Mustafa Ağa bin Emin'in küçük oğlu Mehmed Emin'in mallarını korumak için vasî tayin edilen büyükannesinin isteği üzerine çocuğa aylık 5 kuruş nafaka takdir buyrulmuştur.¹⁴² Orhaniye Mahallesi'nden Bedriye Hatun bint-i Baki mahkemeye gelerek Arnavut Süleyman bin Sırrı'dan boşandığını ve ondan Salih adında bir çocuğunun olduğunu ifade etmiştir. Çocuktan bahisle hiç malı olmadığını bu yüzden

¹³⁹ Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, a.g.e., s. 352-354; Erkek çocuğa nafaka verilmesi için hür olması, buluğ çağına ermemiş olması ve yoksul olması gerekirdi. Bkz. Ceziri, a.g.e., C. 5, s. 2822.

¹⁴⁰ İ.Ş.S., C 231, 183/b, 17 R 1313/7 Ekim 1895; başka bir örnek için bkz. İ.Ş.S., C 233, 22/b; Kulaca köyünden Hatice bint-i Ali, Nizam bin Osman'dan boşandığında 50 kuruş nafaka bağlanmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 370, 25 C 1276/19 Ocak 1860. Yine Edebey köyünden Azime bint-i Salih, boşanınca günlük 30 paradan toplam 45 kuruş nafaka almıştır. Buradan iddet müddeti olarak 60 gün olarak hesaplandığı anlaşılmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 369, 83/a, 27 M 1270/30 Ekim 1853.

¹⁴¹ İ.Ş.S., C 233, 19/b, 17 N 1313/2 Mart 1896; diğer bir örnekte Hamidiye Mahallesi'nden Cine(?) Hatun bint-i İbrahim, boşandığı eşi Ahkisar köyünde ikamet eden Osman bin Hacı Yusuf'tan 6 aylık hamile olduğunu ifadeyle nafaka tahsis edilmesini istemiştir. İsteği uygun bulunarak aylık 40 kuruş nafaka bağlanmıştır. Bkz. İ.Ş.S., C 233, 8/b, 4 Ş 1313/20 Ocak 1896; Genci köyünden ...(?) bint-i İbiş'e bainen boşandığı kocası Yusuf bin Mehmed tarafından zorunlu ihtiyaçları ve iddet nafakası olarak günlük ikişer kuruştan toplam 200 kuruş ödenmesine mahkemece karar verilmiştir. İddet müddeti üç ay on gün olarak hesap edilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 14/a, 1 N 1279/20 Şubat 1863. Keza Kulaca köyünden Zeynep bint-i Hasan'a 100 kuruş nafaka tahsisıyla ilgili olarak bkz. İ.Ş.S., B 368, 38/a, 17 R 1284/18 Ağustos 1867.

¹⁴² İ.Ş.S., B 368, 12/b, 1 Ca 1283/11 Eylül 1866. 1284/1867 yılında Cerrah'ta sâkin iken vefat eden Ermeni milletinden Bilecikli Heci(?) Çakıroğlu Ohannes veled-i Serkiz'in küçük kızları Hosike, Morike ve Marya için bir vasî tayin olunmuş ve her birine 20'şer kuruştan aylık 60 kuruş nafaka verilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 35/a, 23 Ra 1284/25 Temmuz 1867; diğer örnekler için İ.Ş.S., B 368, 3/b, 21 Za 1273/13 Temmuz 1857; İ.Ş.S., B 368, 35/a, 25 Ra 1284/; İ.Ş.S., B 368, 66/a, 29 R 1285/19 Ağustos 1868.

çocuğa nafaka bağlanmasını istemiştir. Talebi haklı bulan hâkim, Süleyman'ın aylık 40 kuruş ödemesine karar vermiştir.¹⁴³ Yine benzer şekilde, yaşları küçük olan Mehmed ve Mustafa'nın babaları vefat edince çocuklar reşit oluncaya kadar ihtiyaçlarını karşılamak ve mallarını korumakla valideleri Habibe Hatun görevlendirilir. Mahkemece günlük 20 paradan aylık on beşer kuruş nafaka tayin edilmiştir.¹⁴⁴

Vasîlik uygulaması, çocuğun kendi kararlarını verebileceği ve mallarını koruyabileceği buluğ yaşına kadar devam ederdi. Çocuk buluğ çağına ulaştığında hesaplar rü'yet olunarak gelir ve gideri hesaplanır kalan miktar vasî tarafından teslim edilirdi. Bedre köyünde sâkin iken 1856 tarihinde vefat eden Salih bin Ali'nin küçük kızı Ayşe Hüsniye'nin, 1286 tarihine kadar 14 senelik süre zarfında nafaka vesaire masrafları için 6000 kuruş harcandığı tespit edilmiştir.¹⁴⁵

Bazen takdir edilen nafaka miktarı çocuğun ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalınca, vasî tayin edilen şahıs mahkemeye müracaatla nafaka miktarının arttırılmasını talep edebilirdi. Nitekim Yenice Mahallesi sâkinlerinden Hacı Nuri Efendi bin Abdullah vefat edince küçük oğlu İsmail Hakkı'ya vasî görevlendirilir. 1869'da vasî olan annesi Şerife Hatun, takdir olunan 45 kuruş nafakanın yetmediğini ifade eder. Talep yerinde bulunarak 30 kuruş zam yapılmasına karar verilir.¹⁴⁶

---

¹⁴³ İ.Ş.S., C 231, 201/b, 18 C 1313/6 Aralık 1895; Kadimi köyünden olan Ahmed bin Abdullah vefat ettiğinde küçük oğlu Hasan'ın ihtiyaçları için Ayşe Hatun bint-i İsmail nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme aylık 15 kuruş nafaka tahsisini uygun görmüştür. İ.Ş.S., B 378, 7/b, 11 C 1289/16 Ağustos 1872; Kulaca köyünde Hafız Mustafa bin Halil vefat ettiğinde geride kalan oğlu Halil'in nafaka ücreti olarak, annesi Rabia'nın talebiyle, aylık 10 kuruş olarak belirlemiştir. İ.Ş.S., B 372, 56/b, 1 M 1282/27 Mayıs 1865. Başka bir örnekte Kozluca köyünden Ayşe bint-i İbrahim boşandığında küçük kızı Sabire'ye aylık 15 kuruş nafaka bağlanmıştır. İ.Ş.S., B 370, 49/a, 27 C 1276/21 Ocak 1860. Çeltikçi köyünde vefat eden Abdullah bin Osman'dan geriye kalan küçük oğlu Abdülaziz'e nafaka, kisve bahası ve diğer zaruri ihtiyaçları için mahkemece aylık 20 kuruş nafaka takdir edilmesine dair bkz. İ.Ş.S., B 371, 7/a, 15 Ca 1272/23 Ocak 1856.

¹⁴⁴ İ.Ş.S., B 368, 3/b, 21 Za 1282/7 Nisan 1866. Diğer bir örnekte de Sinanbey Mahallesi'nde oturan debbağ Hacı Ahmed Ağa bin Hüsnü bin Abdullah vefat edince eşi Fatma bint-i Süleyman küçük oğulları Ahmed ve Mehmed'in mallarını koruma ile görevlendirilir. Hâkim kararıyla annenin görevlendirilmesi uygun bulunmuş, aylık 75 kuruştan toplam 150 kuruş çocukların nafaka, elbise vesair zaruri ihtiyaçları için Fatma Hanım'a harcama yetkisi ve izni verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 66/a, 29 Za 1285/13 Mart 1869.

¹⁴⁵ İ.Ş.S., B 368, 78/b, 9 S 1286/21 Mayıs 1869.

¹⁴⁶ İ.Ş.S., B 368, 77/b, 11 M 1286/23 Nisan 1869.

2. Vasî ve Nâzır Tayini

Hukuken eda ehliyeti bulunmayan veya ehliyeti eksik şahısların mallarını koruma, tasarrufta bulunma hakkının ve sorumluluğunun veli veya mahkeme tarafından bir başkasına verilmesine vesayet denilmektedir.¹⁴⁷ Ölüm, terk edilme veya boşanma gibi nedenlerle rüş çığına ermemiş, kendi başına idare edemeyecek çocukların mağdur olmaması için vasîlik gibi tedbirlerin alınması zorunluluğı ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸ Örneğin Deydinler köyünde vefat eden İmamoğlu Ali Çavuş bin Mehmed'in küçük kızına vasî olarak çocuğun annesi Fatma bint-i İbrahim görevlendirilmiştir.¹⁴⁹ Hudâvendigâr vilayetindeki Ertuğrul sancağına bağlı İnegöl kazasının Burhaniye Mahallesi'nde ikamet ederken vefat eden Bosna muhacirlerinden Fehime bint-i Mustafa'nın küçük oğlu Mustafa'nın korunup kollanması için bir vasî tayini gerekmiştir. Hâkim tarafından vesayet için çocuğun anneannesi görevlendirilmiştir.¹⁵⁰ Hâkim, vasî tayininde çocuğun durumunu ve akrabalarını göz önüne alarak en uygun görevlendirmeyi yapmaya çalışmıştır. Vasî olarak çocuğun annesi¹⁵¹, babası¹⁵², anneannesi, abisi¹⁵³, amcası¹⁵⁴ ve dayısının¹⁵⁵ görevlendirilebildiğı mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Vasî tayini çocuğun babası tarafından, hayattayken, bizzat yapılabileceğı gibi vasî belirlenmeden vefat vuku bulan durumlarda mahkemece de atanabilirdi. Bir kişinin, ölümünden sonra malında tasarrufta bulunması ve reşit olmayan çocuklarının işlerini yürütmesi maksadıyla kendi yerine naip olarak belirlediğı kişiye “muhtar vasî”

¹⁴⁷ Ali Bardakoğlu, “Vesâyet”, *DİA*, C. 43, s. 66-70.

¹⁴⁸ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneğı-*, a.g.e., s. 78.

¹⁴⁹ İ.Ş.S., C 231, 177/b, 2 R 1313/22 Eylül 1895; diğ er örnekler için bkz. İ.Ş.S., C 231, 177/a; İ.Ş.S., C 231, 178/a; İ.Ş.S., C 233, 23/a; İ.Ş.S., C 233, 37/a; İ.Ş.S., C 233, 38/a-b; İ.Ş.S., C 233, 55/b; İ.Ş.S., C 233, 64/a.

¹⁵⁰ İ.Ş.S., C 231, 166/b, 27 Ra 1313/17 Eylül 1895.

¹⁵¹ Bedre köyünde vefat eden Koca Emin bin Mehmed'in çocuğuna vasî olarak çocuğun annesi vasî olmuştur. İ.Ş.S., C 231, 177/b.

¹⁵² Kurşunlu köyünden Hatice Hatun bint-i Ali, vefat ettiğinde geriye kalan küçük çocuğuna vasî olarak kocası tayin edilmiştir. İ.Ş.S., B 378, 4/a, 12 Ca 1289/18 Temmuz 1872.

¹⁵³ Orhaniye Mahallesi'nde ikamet eden Çilingir Hacı Adem Ağa bin Mehmed vefat ettiğinde küçük oğlu Ali'ye “vakt-i rüşd ve sedâdına değ in” abisi vasî tayin edilmiştir. C 233, 17/a, 20 Şaban 1313/5 Şubat 1896. Ortaköy'de vefat eden İbiş oğlu Bayram'ın küçük kızları Hatice, Emine ve Ayşe'ye vasî olarak ağabeyleri Halil tayin edilmiştir. C 231, 177/b, 20 Ra 1313/10 Eylül 1895.

¹⁵⁴ İ.Ş.S., C 233, 48/b, 10 M 1314/21 Haziran 1896; İsaören köyünde vefat eden Halil bin Osman'ın, küçük çocukları Halil ve Mehmed'e önce amcaları Ömer Kethüda vasî olarak görevlendirilmiştir. O vefat edince çocukların dayısı olan Hüseyin bu iş için tayin edilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 371, 1/a, 17 L 1272/21 Haziran 1856.

¹⁵⁵ Kozluca köyünden Osman bin Emin şehit olunca çocuklarına dayıları Salih'in vasî tayin edildiğine dair bkz. İ.Ş.S., B 371, 15/a.

denmektedir.¹⁵⁶ İslam hukukçuları çocuğun vesayet ve velayetinin¹⁵⁷ ilk önce baba, sonra onun görevlendirdiği vasiyy-i muhtardan başlayarak hâkimin bir kişiyi tayinine kadar belli bir sıra takip etmişlerdir.¹⁵⁸ 1868 yılında Akhisar köyünde sâkin iken vefat eden Halil Bey bin Ahmed bin Abdullah hayattayken Cenanzade Ahmed Molla bin Mehmed'i malının üçte birinin idaresine vasî-i muhtar olarak görevlendirmiştir.¹⁵⁹ Cerrah'ta sâkin iken 1867 yılında vefat eden Ermeni milletinden Bilecikli Hoca Çakıroğlu Ohannes'in eşi Maryem bint-i Boğos, küçük kızları Hosike(?), Morike(?), Marya ile büyük kızları Gülban ve Nurşan mirasçıları olarak kaydedilmiştir. Çocukların ihtiyaçlarını karşılamak ve mallarını onlar reşit oluncaya kadar yönetmek üzere vasî olarak anne bir erkek kardeşleri Heci Serkiz mahkeme tarafından görevlendirilmiştir. . O da kabul ederek gereğini yapacağını, küçüklerin hissesine düşen parayı işleterek artıracığını taahhüt etmiştir.¹⁶⁰

Sağîr ve sağîre diye tabir edilen henüz reşit olmamış çocukların payları hesaplanır ve bunları muhafaza etmesi için vasî belirlenerek hissesi ona teslim edilir, buluş çağına kadar koruması sağlanırdı. Vasî genellikle annesi olurdu. Eğer daha dünyaya gelmemiş bebek varsa onun da hissesi hesaplanırdı.¹⁶¹ Kulaca köyünde 1819 tarihinde vefat eden Ebubekir bin Abdullah'ın varisleri olarak zevcesi, dört oğlu ve henüz anne karnındaki çocuğu kalmıştır. Doğmamış bebeğin hissesi erkek çocuk hissesi şeklinde kabul edilerek hesaplanmıştır.¹⁶² Yine Cerrah köyünde 1862 senesinde vefat eden zimmî Tekor veled-i Ohannes'in zevcesi ve bir oğlunun yanında henüz doğmamış

¹⁵⁶ Ceziri, a.g.e., C. 5, s. 2035.

¹⁵⁷ İslam hukukçuları vesayet ve velayeti farklı anlamlarda kullanmışlardır. Velayet şahıs hukukuyla ilgili iken, vesayet ise şahsın malıyla alakalıdır. Çocuğun velayeti baba ölünce erkek kardeşine eğer yoksa amcasına geçmektedir. Bkz. Recep Çiğdem, *Mukayeseli Medeni Hukuk*, İstanbul, Rağbet Yay., 2012, s.149.

¹⁵⁸ Vasî sıralaması Mecellede babası, babasının tayin ettiği vasî –ki buna vasiyy-i muhtar denir- yoksa vasiyy-i muhtarın tayin ettiği vasî, yoksa şahsın dedesi veya dedesinin babası, dedenin tayin ettiği vasî, bu vasînin tayin ettiği vasî, son olarak hâkimin tayin edeceği vasîdir ki buna vasiyy-i mansub denmektedir. Vasînin her zaman erkek olma şartı aranmamıştır. Bkz: Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 460; Vasî olarak daha çok kadınların tercih edildiği hakkında bkz. Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 79.

¹⁵⁹ Halil Bey bin Ahmed bin Abdullah'ın veraseti hanımı Hatice Hatun bint-i Ebubekir ile liebeveyn amcasının oğulları Osman Bey bin Ali bin Abdülbaki ve Mehmed Bey bin İbrahim bin Abdülbaki'ye kalmıştır. Kalan malı 20.700 kuruş olup, sülüs-i vasî 6.900 kuruştur. İ.Ş.S., B 368, 63/a, 27 Ca 1285/15 Eylül 1868.

¹⁶⁰ İ.Ş.S., B 368, 35/a, 23 Ra 1284/25 Temmuz 1867.

¹⁶¹ Çiğdem, a.g.e., s. 216.

¹⁶² İ.Ş.S., B 373, 13/a, 15 S 1235/3 Aralık 1819. Diğer örnekler için İ.Ş.S., B 373, 24/a, 20 S 1235/8 Aralık 1819; İ.Ş.S., B 373, 27/a, 21 Ra 1235/7 Ocak 1820; İ.Ş.S., B 372, 16/a, Selh-i Za 1279/19 Mayıs 1863; İ.Ş.S., B 372, 57/a, 1 M 1282/27 Mayıs 1865.

çocuğuna da hisse ayrılmıştır. Terekesinin toplamı 3980 kuruştan vergi ve borçları çıkarıldıktan sonra kalan 3796 kuruş mahkemece şer'î hukuka göre; zevceye 474,5 kuruş, oğluna 1660 kuruş 30 para ve doğmamış çocuğa da 1660 kuruş 30 para olarak taksim edilmiştir.¹⁶³

Vasiyetçi tarafından görevlendirilen vasî, terekenin üçte birini kullanma yetkisine sahiptir. Nitekim 1866 tarihinde Cuma Mahallesi sâkinlerinden iken vefat eden Hacı molla oğlu Hacı Mehmed bin Mehmed, vefatından üç ay önce sülüs-i vasî-i muhtar olarak saraç el-Hac Ömer Efendi bin Mustafa'yı nasb eyler. Mirasın yekûnu olan 13.196 kuruşun 4398 kuruşu vasî-i muhtarın talebiyle kendisine verilir. Vasî-i muhtar yanında küçük çocukları olan Mehmed ve Mustafa'nın babalarından kalan mallarının korunması ve çocuklar reşit oluncaya kadar çocukların işlerini düzenlemekle valideleri Habibe Hatun görevlendirilir.¹⁶⁴

Hâkim gerekli gördüğü takdirde vasînin hesaplarını kontrol etme yetkisine sahipti. Bu işlem bazen vasînin vefatı dolayısıyla gündeme gelmekteydi. Örneğin, 1869 tarihinde Yenice Mahallesi sâkinlerinden olup vefat eden Hacı Nuri Efendi bin Abdullah'ın küçük oğlu İsmail Hakkı için vasî-i mansubu büyükannesi Zeliha Hatunun vefatıyla 1865 senesi Muharreminden 1869 senesi Muharrem ayının başlangıcına kadar muhasebesi rü'yet olunmuştur. Daha sonra çocuğun annesi olan Şerife Fatma Hatun bint-i Ahmed vasî olarak görevlendirilmiştir.¹⁶⁵ Çocuk buluş çağına erdiğinde de hesaplar gözden geçirilebilirdi. Mesela 1856 tarihinde Bedre köyünde sâkin iken vefat eden Salih bin Ali'nin küçük kızı Ayşe Hüsnîye'nin "akile ve balığa olduğu sabit olduktan sonra mezbûre talebiyle" 1856 senesinden 21 Mayıs 1869 tarihine kadar 14

¹⁶³ İ.Ş.S., B 372, 15/a, 1 Ş 1279/22 Mart 1863.

¹⁶⁴ "Serrac el-Hac Ömer Efendi bin Mustafa'nın getirmiş olduğu Cenanzâde Ahmed Molla bin Mehmed ve Kalaycı Molla Hüseyin bin Halil'in şahadetleriyle vasî-i muhtar olduğu sabit olup "yedine bir kıt'a hüccet" verilmiştir. İ.Ş.S., B 368, 3/b , 21 Za 1282/7 Nisan 1866.

¹⁶⁵ İ.Ş.S., B 368, 77/b , 11 M 1286/23 Nisan 1869. Ayrıca Cuma Mahallesi'nde sâkin iken vefat eden Ali Molla bin Hacı Ahmed'in küçük oğlu Ahmed'in vasî-i mansûbesi annesi Şerife Hatun bint-i Ahmed'in 1276 Muharreminden/Temmuz 1859, 1286 Muharremine/Nisan 1869 kadar ki durum "rüyet olunduğu" deftere kaydedilmiştir. Hissesine düşen miktar 13.343 kuruş 20 para, harcamaları ise dokuz senelik nafaka gideri 4.960 kuruş, menzil ve bahçe vergisi 631 kuruş, muhasebe harcı 269 kuruş olmak üzere toplam 5.860 kuruştur. İ.Ş.S., B 368, 77/b , 21 M 1286/3 Mayıs 1869; Sinanbey Mahallesi'nde sâkin iken vefat eden Ali Kuzu oğlu Mehmed bin Ali'nin küçük oğlu Ali'nin tesviye-i umuruna vasî-i mansûbesi olan büyük validesi Fatma bint-i Mehmed'in on beş senelik muhasebesi rüyet olunmuştur. Kalan mirası 8.687 kuruş, neması 38.745, menzil icarı 480 kuruş olmak üzere toplam 47.912 kuruştur. Harcamaları ise on beş senelik nafaka gideri 8325 kuruş, diğer masraflar 38.500, nisf menzil 9.412 kuruş olmak üzere 47.912 kuruş gideri bulunmaktadır. İ.Ş.S., B 368, 74/b , 11 M 1286.

sene müddetince malından vâsilik suretiyle harcanan miktar hâkim kararıyla gözden geçirilmiştir.¹⁶⁶

Tereke kayıtlarının önemli bir kısmında miras paylaşımından sonra vasî tayin edilirken nâzır atandığı da kayıtlıdır.¹⁶⁷ 1867 tarihinde Cuma Mahallesi'nde oturan Tavşanlı Halil usta oğlu İbrahim bin Halil vefat edince veraseti hanımı Zeliha Hatun bint-i İbrahim, küçük oğlu Mehmed ve validesi Ayşe Hatun bint-i İbrahim'e kalır. Küçüğün tesviye-i umûruna "kıbel-i şer'den" vasî-i mansûbe olarak büyükannesi Ayşe Hatun ve nâzır olarak da amcası Hüseyin görevlendirilir.¹⁶⁸ Diğer bir örnekte ise 1865 tarihinde Kulaca'da sâkin iken vefat eden Mustafa bin Halil'in veraseti zevceleri Şerife bint-i Abdullah ile Rabia bint-i Hacı İsmail ve küçük oğlu Halil'e kalır. Çocuğun mallarını koruması için vasî olarak annesi Rabia Hanım tayin edilmiş, onun talebiyle babası Hacı İsmail bin Hasan aylık 100 kuruş karşılığında vasî üzerine nâzır olmuştur.¹⁶⁹

Vasî tayin edilecek şahıslar malî işlerde kanunen temsil yetkisine sahip olacağından dolayı adil, muktedir, çocuğun servetini işletebilecek yetenek ve kabiliyette olmalarına dikkat edilirdi. Mallarını koruma, kollama görevi kendi uhdesine tevdi edilen şahsın eğer açık bir ihaneti görülürse hâkim tarafından azledilerek yerine bir başkası görevlendirilirdi. Vasî kendisine teslim edilen malı emanet olarak görür, eğer kasıtlı olarak malı ziyana uğrattırsa kendisinden tazmin edilirdi.¹⁷⁰ Örneğin 1866 tarihinde Sinanbey Mahallesi'nde otururken vefat eden Emin Efendi oğlu Mustafa Ağa bin Emin'in küçük oğlu Mehmed Emin'in, babasından intikal eden mallarını "hıfz ve tesviye-i umurlarına vasî-i mansûbesi" olan Veliye bint-i Mustafa'nın "umûr-ı vesâyette hainliği zahir" olduğundan, Mehmed Ağa bin Mustafa ile Mehmed Ağa bin Halil adlı şahitlerin ihbarları sonucunda mahkeme Veliye'yi vasîlikten azl ve ihraç ederek yerine

---

¹⁶⁶ Kendisine 5.076 kuruş ve 20 para kalmıştır. Bu süre zarfında hâsılat ve neması 10500 kuruştur. Nafaka vesaire masraflara 6000 kuruş harcanır. Kalan miktar 9576 kuruş ve 20 paradır. Belirtilen parayı vasîsi Hacı Mustafa'dan "tamamen ve kâmilan ahz u kabzı ve istifa-yı hak ve bâ-hücceti şer'îye ibrâ-yı zimmet eylediğini" söyler. İ.Ş.S., B 368, 78/b , 9 S 1286/21 Mayıs 1869.

¹⁶⁷ Erten, a.g.e., s. 129.

¹⁶⁸ İ.Ş.S., B 368, 26/a , 21 Za 1283/27 Mart 1867.

¹⁶⁹ İ.Ş.S., B 372, 56/b, 5 M 1282/31 Mayıs 1865.

¹⁷⁰ Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 546.

çocuğun anneanesi Ayşe Hatun bint-i Mehmed'i "rüşd-i sedâdına değin tesviye-i umûruna vasî nasb ve tayin" etmiştir.¹⁷¹

Çocukların yanı sıra işlerini kendi idare edemeyecek kadar yaşlı ve hasta kişiler ya da uzun süre kendisinden haber alınamayan kişilerin çocuklarına ait malları korumak amacıyla da vâsi tayin edilebilirdi.¹⁷² Nitekim 14 Ocak 1870 tarihinde Yenice-i Müslim köyünde vefat eden Demircioğlu Mehmed bin Ali'nin veraseti; Hanya'da asker olan Osman, diğer oğulları Halil, İbrahim ve Ebubekir ile kızı Ümmühan'a intikal etmiştir. Osman gaip olduğundan mahkemede hazır bulunamamıştır. Onun ortaya çıkışına değin hissesine düşen malların idaresi için annesi Ayşe bint-i Hacı Abdullah vâsi, Kahvecioğlu Mustafa bin Salih ise nâzır tayin olunmuştur. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla askerde bulunan Osman'a intikal eden servet ve mallar vâsi ve nâzır marifetiyle o gelinceye kadar koruma altına alınmıştır.¹⁷³

Hanefi hukukçuları vasînin yaptığı işten dolayı herhangi bir ücret almamasını ancak vasînin hâkim tarafından tayin olması halinde ecr-i misil alabileceğini belirtmişlerdir.¹⁷⁴ 1868 tarihinde Akhisar köyünde sâkin iken vefat eden Halil Bey bin Ahmed bin Abdullah, hayattayken vasî-i muhtar olarak Cenanzade Ahmed Molla bin Mehmed'i görevlendirmiş ve terekesinin taksiminde yaptığı vâsîlik görevi karşılığında ona 1000 kuruş ödenmesini vasiyet etmiştir.¹⁷⁵

Servetinin korunması ve tasarrufu için vasî tayin edilen çocuk, hukukî olarak belli bir yaşa ulaşınca görevli kişiden mallarını almaktaydı. İleride yaşanması muhtemel problemlerin önüne geçmek için iki taraf da mahkemeden emanetlerin teslim edildiğini ve teslim alındığını beyan ederek birbirlerini ibra etmekteydiler.¹⁷⁶ Örneğin, Bedre köyünden Salih bin Ali, 1856'da vefat edince küçük kızı Ayşe Hüsniye'nin mallarının korunması için vasî görevlendirilir, buluş çağına gelince hâkim marifetiyle malları kontrol edilerek kalan miktarın 9576 kuruş ve 20 para olduğu görülmüştür. Belirtilen

¹⁷¹ İ.Ş.S., B 368, 12/b , 1 Ca 1283/11 Eylül 1866.

¹⁷² Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 77.

¹⁷³ İ.Ş.S., B 368, 83/b, 11 L 1286/14 Ocak 1870.

¹⁷⁴ Çiğdem, a.g.e., s. 152.

¹⁷⁵ İ.Ş.S., B 368, 63/b , 1 C 1285/19 Eylül 1868.

¹⁷⁶ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s.80.

parayı vasîsi Hacı Mustafa'dan “tamamen ve kâmilten ahz u kabzı ve istifa-yı hak ve bahücceti şer‘iye ibrâ-yı zimmet eylediğini” ifade etmiştir.¹⁷⁷

Vasîlerin vesayetleri altındaki çocukları reşit oluncaya, hatta kız çocuklarını evleninceye kadar koruyup kolladığını belgelerden anlamaktayız. Nitekim Hocaköyden Hacı Salih Ağa bin el-Hac Numan mahkemeye başvuru yaparak vasîsi bulunduğu yeğeni Emine hakkında talepte bulunmuştur. Yeğeni Emine'nin 18 yaşına geldiğini ve evleneceğini ancak malının bulunmadığını ifade ederek kızın emsallerine yapıldığı şekilde “cihaz vesair levâzim-i zarûriyyesine” harcanmak üzere Eytam Müdürü Nuri Efendi bin Mehmed'den bin kuruş istemiştir. İsteği makul karşılayan hâkim, para verilmesini onaylamıştır.¹⁷⁸ Vasîler emaneti en güzel şekilde korumaya çocukları zarara uğratmamaya özen göstermişlerdir. Hamidiye Mahallesi'nde ikamet eden imam İbrahim Efendi bin Emin, mirastan vasîsi bulunduğu yeğeni Ayşe'ye kalan üç oda, mutfak ve avludan ibaret bulunan tek katlı evin zamanla harap olduğunu, gelirinin masraflarını karşılamadığını, bundan dolayı evi satarak parasını eytâm sandığına yatırarak değerlendirmek istediğini ifade etmiştir. Mahkeme bu isteği uygun bularak onaylamıştır.¹⁷⁹

3. Hıdane

Ebeveynin boşanması veya vefatı halinde geride kalan çocukların velayeti, yanında bulundurulması, bakımı, terbiyesi gibi görev ve hakkının şahıslara tayinine İslam hukukunda “hidane” denmektedir.¹⁸⁰ Boşanma ve vefat olduğunda hidane hakkının ilk önce anneye ait olduğu hususunda hukukçular hemfikirdir. Anne ölür, evlenir veya gerekli şartları¹⁸¹ taşımazsa sırasıyla anneanne, babaanne, öz kız kardeşe

¹⁷⁷ İ.Ş.S., B 368, 78/b; diğer bir örnekte ise Yenice Mahallesi'nden vasî Hafız Süleyman'dan para alındığına dair bkz. İ.Ş.S., B 371, 17/a; parasını alamadığı için dava açanlar da vardı. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 13/a.

¹⁷⁸ İ.Ş.S., C 231, 95/a, 1 B 1313/18 Aralık 1895.

¹⁷⁹ İ.Ş.S., C 233, 48/b, 10 M 1314/21 Haziran 1896.

¹⁸⁰ Ceziri, a.g.e., C. 6, s. 2837; Karaman, a.g.e., C. 1, s. 394; Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 53; Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, *DİA*, C. 17, 1998, s. 467.

¹⁸¹ Hıdane hakkını üstlenecek kimsenin hür, zihnen ve bedenen yeterli, çocuğa bakmaya muktedir ve çocuğun sağlığını ve ahlakını koruma konusunda güvenilir olmasının şart olduğunu belirtirler. Bkz. Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 536.

çocuğun bakımı devredilirdi.¹⁸² Madenköy’de sâkin Azime bint-i Hacı Osman, eşi Hüseyin bin Mehmed ile aralarında geçimsizlik olduğu gerekçesiyle ve bazı haklarından vazgeçerek anlaşmalı şekilde “ben hal’a tâlibe ve mufârakata râğibe olduğum ecilden” diyerek boşanmak istemiştir. 250 kuruş müeccel mihri, nafakası ve iddeti kocanın üzerine ve meûnet-i süknâsı kendi üzerine olmak üzere anlaşmışlardır. Annesi, kızının dokuz yaşına varıncaya kadar kendi yanında kalacağını, bakımını üstleneceğini mahkemede kayda geçirtmiştir.¹⁸³

Hıdane müddeti farklı olup erkek çocukta 7-9 yaşına ve kız çocukta 9-11 yaşına kadar devam etmektedir. Belirtilen sürenin sonunda çocuğun kimin yanında kalacağı konusunda değişik görüşler olmakla birlikte Hanefi içtihadına göre babanın bakım ve terbiyesi altına girer.¹⁸⁴ Sinanbey Mahallesi’nde oturan Veliye Hatun bint-i Mustafa, zevci Mercimekoğlu Halil bin Hacı Yusuf ile aralarında anlaşmazlık olduğunu belirtip 101 kuruş mihri, nafaka-i iddet-i ma’lûme kocanın üzerine ve meûnet-i süknâ ise kadına ait olmak üzere anlaşmalı olarak boşanmak isterler. Oğulları küçük Mustafa’nın bakımı için yedi yaşını dolduruncaya kadar annesi kendi malından infak edeceğini, eğer belirtilen zamandan önce çocuk vefat ederse veya kendisi evlenirse bakımının üzerinden düşeceğini belirtir.¹⁸⁵

Çocuğun bakım ve terbiyesini üzerine alan kişiye yaptığı iş karşılığında varsa çocuğun malından yoksa nafakasını karşılamakla yükümlü olan kişi tarafından bir ücret ödenir.¹⁸⁶ 19 Kasım 1868 tarihinde Halise bint-i Halil, aralarında geçimsizlik olduğu gerekçesiyle mihri, nafakası ve meunet-i süknasından vazgeçerek kocası Mehmed Efendi bin Hüseyin’den boşanmıştır. Daha iki yaşında olan kızları Zeliha’nın dokuz yaşına gelinceye kadar bakımını üstlenme karşılığında 300 kuruş ödenme talebini kocası olumlu karşılamış ve birbiri üzerindeki haklarından vazgeçtiklerini beyan etmişlerdir.¹⁸⁷

---

¹⁸² Aktan, a.g.m., s. 47; Çiğdem, a.g.e., s. 112.

¹⁸³ “Zevcim mezbûrun firâşından hâsıl ve benden mütevellit hâlâ hacr-i terbiyemde olan işbu dört yaşında kızı Hasibe nâm sağireyi dokuz yaşını tekml edinceye değin kendi malımdan infâk ve iksâ edip” İ.Ş.S., B 368, 39/b , 25 Ca 1284/24 Eylül 1867.

¹⁸⁴ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 396.

¹⁸⁵ İ.Ş.S., B 368, 66/a, 27 Ş 1285/13 Aralık 1868.

¹⁸⁶ Karaman, a.g.e., C. 1, s. 397; Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 536.

¹⁸⁷ “Davadan zimmetini ibra ve iskât eyledim ol dahi ibrâ-yı mezkûru ba’del kabul benim zimmetimi ibrâ” bkz. İ.Ş.S., B 368, 65/a , 3 Ş 1285/19 Kasım 1868.

D. AİLEDE MÜLKÜN EL DEĞİŞTİRMESİ

1. Miras

Fertlerin mülk edinme yollarından biri, hiç şüphesiz ölen akrabalarından kendilerine kalan mirastır. Şer‘iyye sicilleri içerisinde bulunan, ölen şahıslara ait mal varlıklarının sıralandığı tereke kayıtları konuya dair önemli veriler sunmaktadır. Bunlar arasında miras işlemlerinin terekelerde nasıl yer aldığı, tahrir için hangi durumlarda birinin görevlendirildiği, mirasçılardan birinin gaib olması durumunda nasıl davranıldığı ve eşyaların değeri tespit edilirken hangi yöntemin takip edildiği sayılabilir.

Tereke kayıtları, ölen kişinin bıraktığı mal varlığı ve bunun İslam hukukuna göre varisler arasında taksimini gösteren defterlerdir.¹⁸⁸ Terekeler, müstakil defterler halinde düzenlenebilir veya İnegöl’le ilgili kayıtlarda olduğu gibi bir defter içerisinde diğer belgelerle karışık halde de bulunabilirdi. Kadı tarafından ölen kişinin terekesinin tespit edilmesi ve murisler arasında paylaştırılması yalnızca ilgili şahısların talebiyle olabilirdi. Ancak, mirasçılar arasında reşit olmamış çocuklar bulunuyorsa mahkeme yetimlerin haklarını korumak için kendiliğinden müdahalede bulunabilirdi.¹⁸⁹

Miras davalarının mahkemeye intikalinin diğer nedeni ise varisler arasında çıkan anlaşmazlık ya da herhangi bir varisin bulunmaması nedeniyle miras taksiminin yapılamamasıydı. Böyle durumlarda kadı anlaşmazlığı çözmek ve miras taksimini gerçekleştirmek için birini görevlendirmekteydi. Örneğin, aslen Bursa’nın Bahçe Mahallesi’nden olup İnegöl’e bağlı Süle köyünde imamet görevindeyken 1858 tarihinde vefat eden Hacı Mustafa Efendi bin Abdullah’ın mirasçıları olan zevcesi Ayşe bint-i Mustafa ve kızı Rabia, terekeyi aralarında taksim edemediklerinden dolayı mahkemeye başvurarak miras işlemlerinin halledilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine mahkemece görevlendirilen bir kişi mirası anne ile kız arasında İslam hukuku çerçevesinde taksim etmiştir.¹⁹⁰ Benzer bir örnek de 1848 tarihinde vefat eden aşar müdürü Ömer Efendi’nin terekesinde görülmüştür. Ondan geriye büyük oğlu Osman ile üç yetimi kalmıştır.

¹⁸⁸ Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 553; Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*, İstanbul, Eren Yay., 1996, s. 188.

¹⁸⁹ İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi”, a.g.m., s. 188.

¹⁹⁰ İ.Ş.S., B 370, 24/a , 11 Ca 1275/17 Aralık 1858.

Oğlunun isteği üzerine, 1847-1848 senelerinde müteveffa ile müşterek olarak kaza aşar mültezimi bulunan Ali Efendi ile kaza meclisinin uygun bulacağı bir mübaşir tarafından aşar ve mirasın sayılarak mirasın taksimini talep etmiştir.¹⁹¹

Tarafların anlaşarak kendi aralarında mirası taksim etmelerinde, mer'î hukukta olduğu gibi dinen de herhangi bir sakınca yoktu.¹⁹² Bundan dolayı kadı veya naibin çözüme kavuşturduğu miras işlemlerinin, toplam tereke işlemlerinin sadece bir kısmını oluşturduğu ve elde edeceğimiz verilerin genel olarak bazı bilgileri yansıttığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Terekenin genel olarak dört kısımdan oluştuğu söylenbilir. Birinci kısımda ölen kişinin ismi, varsa lakabı, nerede ikamet ettiği yazılırdı. Daha sonra mirasın kimlere “münhasıra” olduğu ve belgenin düzenlenme tarihi kaydedilirdi. Örneğin, 4 Eylül 1869 tarihli belgeye göre Sinanbey Mahallesi’nde sâkin iken vefat eden Tersane-i Âmire mimarlarından Osman Ağa bin Hasan bin Abdullah’ın veraseti; zevcesi Zebide Hanım bint-i İsmail, oğlu Mehmed, küçük oğlu Ahmed Adil, iki kızı ve kendinden önce vefat eden hanımından olma İstanbul’da bulunan diğer kızı Nazime’ye münhasır olduğu belirtilmiştir.¹⁹³

İkinci kısımda, ölen kişiye ait bütün mallarının kuruş olarak hesaplandığı bölüm bulunmaktadır. Terekelerin hepsinde aynı olmamakla birlikte çoğunda belli bir sıra takip edildiği görülmektedir. Buna göre önce kitaplar, menzil, bağ, bahçe, hayvanlar, ev eşyaları, tahıllar ve alacaklar kaydedilirdi. Ancak ev eşyalarının hayvanlardan önce kaydedildiği veya evin kaydının sonda yer aldığı da görülmektedir. Mesela, İnegöl’e bağlı Pazarcık nahiyesi ahalisinden olup 12 Nisan 1871 tarihinde vefat eden müderris-i kiramdan Ali Efendi bin Mehmed Mükremin bin Abdullah’ın terekesinde bulunan eşyalar; 3 cilt kamus kitabı, 10 adet kitap, halı seccade, 3 kilim, döşek, 5 yorgan, 2 yastık, saat, mevcut nakit para, entari kumaşı, 1 top alaca, entari, 5 yeni dizlik, 3 peşkir, şalvar, hırka, 5 adet büyük küçük sahan, büyük kazan, kazan, mevcut buğday, un, camız ineği, camız malağı, karasığır ineği, karasığır tosunu, merkep, sıpa, erkek merkep, mevrû‘ buğday ve harap menzilden oluşmaktaydı. Fevkâni 4 oda, sofa, alt katta oda,

¹⁹¹ İ.Ş.S., B 369, 22/a , 26 S 1264/2 Şubat 1848.

¹⁹² Çiğdem, a.g.e., s. 221.

¹⁹³ İ.Ş.S., B 368, 81/b , 27 Ca 1286/4 Eylül 1869.

matbah (mutfak), ahır, samanlık ve avlulu menzilin değeri 5 bin kuruş olarak belirlenmiştir.¹⁹⁴

“İhrâcât” denilen üçüncü kısımda ise masraflar, borçlar, vasiyet ve vergiler hesaplanarak miras yekûnundan düşülür ve mirasçılara ne kadar intikal ettiği hesaplanırdı. Hanefî hukukçularına göre bir Müslüman öldüğünde zekât, hac, kefaret gibi kamu hakkı olan borçları düşer, bunları ödemesi gerekmezdi.¹⁹⁵ Terekeden öncelikle teçhiz ve tekfin masrafları hesaplanarak ödenirdi. Kefenlenme ve ölünün defnedilmesi işlemine ayrılan para farklılık göstermekteydi. Tereke yekûnuna bakarak bunun nedeninin kişinin ekonomik durumuyla ilgili olduğu anlaşılabilir. Örneğin Kadimi köyünden Salih oğlu İbrahim’in 1.078 kuruşluk terekesinden defin işlemlerine 25 kuruş ayrılırken; 9.168 kuruşluk servete sahip olan el-Hac İsmail bin Alişan Ağa’nın terekesinden 500 kuruş ve 12.400 kuruş miras bırakan Tersane-i Amire mimarlarından Osman Ağa bin Hasan’ın teçhiz tekfin ve iskat-ı salâtı içinse 750 kuruş harcanmıştır. Süle köyünde imamet görevindeyken vefat eden Hacı Mustafa Efendi bin Abdullah’ın defin işlemlerinde ise harcama yapılmamıştır.¹⁹⁶ Defin işlemleriyle ilgili vasiyette bulunan zenginler teçhiz ve tekfin işlemlerinin yanında iskat-ı salât, kefaret-i savm, yemin ve nuzûrât-ı saireleri için devir yapılmasını, belirlenen bir miktar paranın fakir Müslümanlara verilmesini vasiyet etmişlerdir.¹⁹⁷

Vefat eden borçlu şahısların terekelerinde, borçlarını ödeyecek miktarda meblağın olması halinde buradan karşılanırdı. Ancak her zaman borçları kapatacak miktarda miras kalmayabilirdi. Böyle durumlarda mirasçılara taksim yapılmaz, borçların edasına öncelik verilirdi. Örneğin, 28 Ekim 1867 tarihinde Konurlar köyünde sâkinen vefat eden Koca Musa bin Ali’nin terekesi brcunu ödemeye ancak yetmiştir. Yekûnu 8.520 kuruş tutan servetinden kaydiye, dellâliye ücreti yanında harç olarak da 150 kuruş çıkarılmış ve geriye 8.370 kuruş kalmıştır. Müteveffanın 16 kalemde toplam borcu 8.370 kuruş tuttuğundan murisleri olan zevcesi Emine bint-i Mehmed ile küçük

¹⁹⁴ İ.Ş.S., B 368, 89/a, 25 M 1288/16 Nisan 1871.

¹⁹⁵ Akgündüz, Cin, a.g.e., s. 553; Çiğdem, a.g.e., s. 166.

¹⁹⁶ İ.Ş.S., B 370, 24/a, 11 Ca 1275/17 Aralık 1878.

¹⁹⁷ İ.Ş.S., B 368, 61/a, 1 C 1285/19 Eylül 1868; İ.Ş.S., B 368, 61/a, 5 M 1285/28 Nisan 1868.

oğlu Mehmed İzzet ile küçük kızı Sabire'ye, büyük oğulları Hüseyin ve Ali'ye, büyük kızları Azime, Fatma ve Arife'ye bir şey kalmadığı tespit edilmiştir.¹⁹⁸

Kişiye ait borçların tereke miktarının üstünde olması durumunda ise belli miktarda kısıntı yapılarak bütün borçları ödenmeye çalışılırdı. Bu durumda da mirasçılara bir şey taksim edilmez, sadece vergiler borçlardan önce tahsil edilirdi. Örneğin, 1868 tarihinde Domaköy'de vefat eden Mehmed bin Hüseyin'in çocukları olmadığı için mirasının ¼'ünün hanımları olan Nebiye bint-i Halil ile diğeri Şerife bint-i Hüseyin'e, 1/3'ünün beytülmale ait olacağı tespit edilmiştir. Ancak müteveffanın bıraktığı borçlarının bıraktığı terekeden fazla olduğu görüldüğünden varisler mecliste keff-i yed (el çekme) etmişlerdir. Bunun üzerine mahkeme tarafından borçların mirastan tahsili için görevlendirilen İbrahim Efendi bin Ahmed vasıtasıyla işlemler gerçekleştirilmiştir. Buna göre; tereke yekûnu olan 2312 kuruştan teçhiz ve tekfin 95 kuruş, kaydiye, defter ve varaka 5 kuruş, dellaliye, eşya-yı adi 30 kuruş çıkarılmıştır. Geriye kalan 2100 kuruştan borcu olan 3546 kuruşu ödemek mümkün olmadığından çare olarak borçlar %40 tenzil edilmiştir. 10 adet borcun ilki 900 kuruş ve ödenen miktar 540 kuruştur. Diğerleri de 390 kuruşa 234, 550 kuruşa 330 kuruş, 780 kuruşa 468 kuruş, Sandık Emmini Ahmed Molla'ya olan 340 kuruşa 204 kuruş, Bursalı Hasan çavuşa olan 280 kuruşa 168 kuruş, 66 kuruşa 39 kuruş 24 para, 100 kuruşa 60 kuruş, 60 kuruşa 36 kuruş, 64 kuruşa 38 kuruş ödenerek toplam 3546 kuruş şeklinde taksim edilmiştir.¹⁹⁹

Kişi, teçhiz ve borçlardan arta kalan tereke miktarının yalnızca 1/3'i oranında vasiyette bulunabilir, tasarruf edebilirdi. Genellikle camilerin çeşitli ihtiyaçları, halkın yararlandığı kasaba suyu gibi hayır işlerine vasiyette bulunulduğu görülmektedir.

¹⁹⁸ İ.Ş.S., B 368, 46/b, 29 C 1284/28 Ekim 1867. Küçük çocukların korunması maksadıyla vasî olarak anneleri görevlendirilir. Borçları içinde kasabadan ve başka köylerden şahıslara olanlar yanında zevcesine olan mehir borcu 250 kuruş, karye vergisi 50 kuruş, Bursalı Yavruoğlu Manas'a 5374 kuruş (vekili Kadimiköy'lü Hasan Efendi bin Muhyittin'e verilmiş), Yenice-i Gayrimüslim köyünden Serkiz'e 158 kuruş vereceği bulunmaktadır. Eşyalar incelendiğinde Osmanlı tarım toplumunda sıradan bir çiftçinin iktisadî varlığını göstermesi açısından aydınlatıcı bilgilere ulaşılabilir. Buna göre; menzil ve avlu 500, defa menzil ve avlu 1500, samanlık ve saman 650, ambar 380, dut bahçesi 150, defa dut bahçesi 400, 1 çift karasığır öküzü 800, karasığır ineği 170, 2 karasığır ineği 300, karasığır düvesi 100, tay semeninden 135, demirli araba ve takım 140, saban demiri 22, 2 nacak 80, tahta baltası ve bıçağı 30, araba zinciri 40, tüfek 75, 2 büyük ve küçük bıçak 30, tabanca 20, kahve değirmeni 10, 60 kile 1 şinik hinta 1500, 5 kile şa'ir (arpa) 50, 62 kile darı 65, 7 kile burçak 70, 3 kile bakla 60, 30 kıyye duhan 150, 2 kile haşhaş 60, bakraç 70, süt tabesi 75, kapaklı tencere 70, kenarlı tepsi 75, 30 dönüm böcek tahmisi 150, 10 mısır tavuğu 100, kepenek 52, hırdavat 133 kuruş tutmaktadır.

¹⁹⁹ İ.Ş.S., B 368, 65/b, 10 Ra 1285/1 Temmuz 1868.

Örneğin, Akhisar köyünde vefat eden Halil Bey bin Ahmed bin Abdülbaki, mirasının 1500 kuruşunun iskât-ı salât, kefare-i savm, yemin ve nuzûrât-ı sâiresi için kullanılmasını, devirden sonra fakir Müslümanlara dağıtılmasını, 1000 kuruşun kasabada cereyan eden tatlı su için mütevellisine teslimini, 1000 kuruşun ise vasî-i muhtarı olan Ahmed Molla'ya yaptığı iş mukabilinde ücret ödenmesini ve arta kalırsa vasînin onayıyla hayırlı işlere harcanmasını istemiştir.²⁰⁰

Başka bir örnekte de Cuma Mahallesi'nde sâkin iken 1868 tarihinde vefat eden Hüseyin Efendi bin Ahmed, vasî-i muhtar olarak belirlediği Mehmed Efendi'den mirasının 1/3'lük kısmından 1500 kuruş Şerif'e, 470 kuruş iskât-ı salat, kefare-i savm, yemin ve nuzûrât-ı sairesine devirden sonra Müslümanlara dağıtılmasını, 1000 kuruşun kasaba suyu için mütevellisine, 1050 kuruş değerinde dört adet Kelâm-ı Kadim alarak ehli olan fukaradan Kur'ân okuyanlara, 250 kuruşun Cuma Camii mütevellisine, 500 kuruş değerinde bir adet Şehzade kitabı alınıp hâdimi Mustafa Efendi'ye verilmesini, 3500 kuruşun kasabadaki mezarlık duvarının tamir ve tadilatı için kullanılmasını, 1500 kuruşun ise vasî-i muhtarı Mehmed Efendi'ye ücret mukabilinde verilmesini ve kalan miktar olursa vasînin reyıyla hayra sarf olunmasını istemiştir.²⁰¹

Terekelerden kadı veya naibin şer'î kurallara göre hesapladığı ve taksim ettiği miras karşılığında çeşitli vergiler alınıyordu. Bunların başında oranları binde 22 ile binde 27 arasında değişen "resim", "resm-i adi", "resm-i kısmet-i adi", "harç", "harc-ı kassam" da denilen vergi gelmekteydi.²⁰² Bunun dışında katibiye, kaydiye, hüddamiye,

²⁰⁰ İ.Ş.S., B 368, 61/a , 1 C 1285/19 Eylül 1868. Ahmed Molla'nın vasî olduğunu ispatlaması istenmiş ve Hekinzâde Hacı Mehmed Efendi bin Hacı Ahmed ve Ahmed Efendi bin Hafız Abdullah şahitlik etmişlerdir. Şuhûdül hâl ise Kâtip Mehmed Efendi, azadan Hacı Akif Bey ile Mazlum Ağa'dır.

²⁰¹ İ.Ş.S., B 368, 61/a , 5 M 1285/28 Nisan 1868.

²⁰² Resm-i kısmet ve tereke yekûnu göz önüne alındığında vergi oranının binde 22 ile binde 27 arasında değiştiği çeşitli tereke örneklerinden yolla çıkılarak tespit edilmiştir. Örneğin Resm-i kısmet (5 kuruş 37 para), toplam yekûn 222 kuruş ve 10 para, oranı binde 24 bkz. İ.Ş.S., B 373, 3/a, 15 Ca 1234/12 Mart 1819; Resm-i kısmet (8 kuruş 30 para), toplam yekûn 349 kuruş, oranı binde 24 bkz. İ.Ş.S., B 373, 46/b, 19 Z(?) 1236/17 Eylül 1821, Harc-ı kassam 271,5, toplam yekûn 12.400 kuruş, oranı binde 22 bkz. İ.Ş.S., B 368, 81/b , 27 Ca 1286/4 Eylül 1869; resm-i adi 375, toplam yekûn 15 bin kuruş, oranı binde 25 bkz. İ.Ş.S., B 368, 89/a , 25 M 1288/16 Nisan 1871; resm-i kısmet-i adi 47, toplam yekûn 1877 kuruş, oranı binde 25 bkz. İ.Ş.S., B 370, 24/a , 11 Ca 1275/17 Aralık 1858; resm 543, toplam yekûn 21.736, oranı binde 25 bkz. İ.Ş.S., B 370, 65/b , 15 Z 1277/24 Haziran 1861; resm-i kısmet 209,08, toplam yekûn 9168 kuruş, oranı binde 25 bkz. İ.Ş.S., B 369, 87/a, 3 R 1270/3 Ocak 1854; resm-i kısmet 29, toplam yekûn 1078 kuruş, oranı binde 27 bkz. İ.Ş.S., B 369, 91/a , 15 Ca 1270/13 Şubat 1854; resm 32, toplam yekûn 1392 kuruş, oranı binde 23 bkz. İ.Ş.S., B 371, 10/a , 12 N 1272/17 Mayıs 1856. Gayrimüslim terekelerinde de resm-i kısmet oranları Müslümanların terekelerine yakındır. Örneğin Cerrah köyünde 23 Ca 1279/16 Kasım 1862 tarihinde vefat eden Bedros veled-i Ohannes'in terekesi 2525 kuruş ve resm-i kısmeti 67 kuruş olup oranı binde 26'dır.

mahzariye, kalemiye varaka bahası veya kâğıt bahası vergileri de bulunmaktaydı. Diğerlerinden önce alınan “dellaliye” veya “dellaliye eşya-yı adi” ise bir diğer vergi çeşidiydi. Örneğin Cuma Mahallesi’nden Seyit Osman bin el-Hac Ömer’in yekûnu 2586 kuruş tutan terekesinden alınan vergiler; resim (64 kuruş 34 para), kalemiye ve kaydiye (19 kuruş 15 para), huddamiye (12 kuruş 34 para), mahzariye (6 kuruş 17 para) olmak üzere 269,5 kuruşa tekabül etmekteydi.²⁰³ Yine Kirles köyünde vefat eden es-Seyyid İsmail Bin Halil’in 1479 kuruş 10 para terekesinden resm-i kısmet (37 kuruş 10 para), katibiye ve kaydiye (11 kuruş), huddamiye (7 kuruş 14 para), mahzariye (3 kuruş 27 para) vergi alınmıştır.²⁰⁴

Bazı malların gizlendiği ile ilgili yakınları tarafından açılan miras davaları, varislerin başka sebeplerin yanında kısmet vergisini ödemek istemediklerini akla getirmektedir.²⁰⁵

Terekenin son bölümünde ise haklar ve borçlar çıktıktan sonra kalan miktar mirasçılara paylaştırılırdı. İslam hukukuna göre mirasçılık nedenleri kan bağı, evlilik ve velâ olup yasal mirasçılar dokuz sınıftır.²⁰⁶ Vefat eden kişinin muhtemel mirasçılarında ilk sınıf, hangi durumda ne kadar miras alacakları Kur’ân’da belirlenmiş bulunan ashab’ül-ferâizdir. Mirasın hak sahiplerine paylaştırılmasında İslam hukukunda belirtilen esaslara uyulduğu görülmektedir.

Hâkim, miras paylaştırılırken varisler içinde gaibin bulunması halinde payını ayırır ve bekletirdi. Hayatta olduğu ortaya çıkarsa payını alır, öldüğü anlaşılırsa diğer mirasçılara bölüştürülürdü.²⁰⁷ Örneğin, Cuma Mahallesi’nde vefat eden Habibe bint-i Cafer’in veraseti asker olan büyük oğlu Ahmed’e “inhisarı tahakkuktan sonra” mahalle muhtarı el-Hac Mehmed Ağa bin Mehmed kayyum nasb olunmuştur. Onun marifeti ve “marifet-i şer’le” tereke sayımı yapılmış, Ahmed’e düşen toplam miktarın 1392 kuruş

Keza İ.Ş.S., B 372, 42/a numaralı belgede tereke miktarı 2410 kuruş, resim 60 kuruş olup oranı binde 25’tir.

²⁰³ İ.Ş.S., B 373, 7/a, 21 B 1234/16 Mayıs 1819.

²⁰⁴ İ.Ş.S., B 373, 55/b, 13 Ca 1237/5 Şubat 1822.

²⁰⁵ Resm-i kısmetin oranı binde yirmi olduğuna ve resm-i kısmeti fazla almak isteyen kadıların malların fiyatlarını yüksek gösterme eğiliminde olabileceği hakkında ise bkz. İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları”, a.g.m., s. 189-190.

²⁰⁶ Bunlar; Ashab’ül-Ferâiz, Nesebî Asâbeler, Sebebî Asâbeler, Reddiye, Zev’il-erhâm, Mevle’l-müvâlât, Mukarruh leh bin-neseb alel-gayr, Mûsâleah, Beytülmal. Bkz. Akgündüz, Cin, a.g.e., s. 553-555, Çiğdem, a.g.e., s. 175.

²⁰⁷ Akgündüz, Cin, a.g.e., s. 571.

olduğu görülmüştür. Bu miktardan 162 kuruş vergiler ve 150 kuruşu ev fiyatı düşülerek kalan 1080 kuruş asker dönünce teslim edilmek üzere kayyum el-Hac Mehmed Ağa'ya teslim edilmiştir.²⁰⁸

Murislerden birinin uzakta olması durumunda miras kalan eşyaların sayım dökümüyle beytülmal memuru görevlendirilirdi. 1854'te Kadimi köyünde vefat eden Salih oğlu İbrahim'in mirasçılarının; zevcesi, küçük kızı, küçük oğlu ve askerde bulunan oğlu Ali olduğu anlaşılır. Büyük oğlu Ali'nin "18 saatten ziyade mesafe-i baîdede" bulunmasından dolayı "hisse-i irsesini bâ-marifeti şer'-i şerif ve Beytülmal memuru kasaba-i İnegöl müdürü Cavid Bey Efendi hazretlerinin taraf-ı marifetiyle" tahrir olunmuştur. Gaibin hissesini koruması ve geldiğinde kendisine vermesi için Kadimi köyü muhtarı Hüseyin Ağa kayyum nasp olunmuştur.²⁰⁹

Miras paylaştırılırken ya hepsi açık arttırmayla satılıp nakit olarak mirasçılara verilir ya da malların değeri dikkate alınarak doğrudan paylaştırılırdı. Bazen bir evin veya eşyanın sırayla kullanıldığı da görülmektedir, buna İslam hukukunda muhâyee denmektedir. Örneğin bir evde bir yıl bir varis, bir yıl da diğer varis tasarruf hakkına sahip olmaktadır.²¹⁰

Varis, taksimde kendisine düşen gayrimenkul hissesini diğer varise satabilir veya hibe edebilirdi. Örneğin, Sinanbey Mahallesi'nde sâkin iken 1867 yılında vefat eden Kastamonulu Osman bin Abdullah bin Abdullah'ın veraseti sekiz hisseden oluşmuş ve bunun bir hissesi hanımı Şerife Fatma Hatuna ve yedi hissesi de kızı Halime'ye kalmıştır. Şerife Fatma Hatun, mecliste kızı ve kendisine miras olarak intikal eden evin ona ait olan bir hissesini 600 kuruşa mahalle sâkinlerinden kocası el-hac Abdurrahman bin Molla Hakim'e satmıştır.²¹¹ Diğer bir örnekte de, Deydinler köyünde

---

²⁰⁸ İ.Ş.S., B 371, 10/a , 12 N 1272/17 Mayıs 1856.

²⁰⁹ İ.Ş.S., B 369, 91/a , 15 Ca 1270/13 Şubat 1854. Toplam 1078 kuruş, ihraç 125,5 ve kalan 952,5 kuruştur. Hisseler: zevce 118 kuruş 30 paraya ek olarak 30 kuruş mehir 148 kuruş 30 para, 2 oğul 333 kuruş 28 para ve kıza 166 kuruş 34 para düşmüştür.

²¹⁰ Bursa'nın Attarhüsam Mahallesi'nde oturan iki zimmi kardeş anneleriyle birlikte mahkemeye müracaat ederek miras yoluyla kendilerine düşen evi dönüşümlü olarak kullanmak için aralarında anlaşmışlarına dair bkz. Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 103. (B.Ş.S., C 96, 22/b'den.)

²¹¹ İ.Ş.S., B 368, 30/b , 21 S 1284/24 Haziran 1867; Başka bir belgede de Cerrah köyünde 1283/1867'de vefat eden Zakaroğlu'nun zevcesi Maryem bint-i Mardirus, mecliste yine aynı köyde sâkin kızı Farika(?) bint-i Karabet muvacehesinde köyde kendilerine ait olan dört sehim itibariyle evlerindeki ona ait bulunan iki sehim hisseden birini kızına 1000 kuruşa ferağ eylediğini kaydettirmiştir. Bkz.

sâkin iken 1867 tarihinde vefat eden Habiboğlu el-Hac Mustafa bin Halil'in veraseti zevcesi Habibe Hatun bint-i Mehmed ile küçük kızı Halime ve validesi Emine ve baba bir erkek kardeşi Ahmed ve kız kardeşleri Hasibe, Hatice ve Halime'ye kaldığı kaydedilmiştir. Terekenin taksiminden sonra müteveffanın kız kardeşleri, kendilerine düşen kısmı anneleri Emine Hatun bint-i İbrahim'e hibe etmişlerdir.²¹²

Gayrimüslimler hukukî sorunlarını kendi cemaat mahkemelerinde çözmekle birlikte bazen de kadılara müracaat etmişler ve İslam hukukuna göre miras davalarını halletmişlerdir. Bunun nedeni kendi dinlerinin verasetle ilgili hükümlerinin İslam'dan farklı olması ve kadının vereceği hükmün ekonomik açıdan kendi menfaatine daha uygun olmasıdır.²¹³ Diğer bir neden ise malları mahkemeye tescil ettirerek varisler arasında daha sonra yaşanabilecek sorunların önüne geçme düşüncesi olabilir. Örneğin, Cerrah köyünde sâkinen 1864'te vefat eden berber Boğos oğlu Haçador'un terekesi vergiler çıkarıldıktan sonra 2310 kuruş olup İslam hukukuna göre zevcesine 288 kuruş 30 para, iki oğluna 673'er kuruş 30 para ve iki kızına 336'şar kuruş 30 para olarak taksim edilmiştir.²¹⁴ Bazı kayıtlarda ise mirasın paylaştırılmadığı dikkat çekmektedir. Cerrah köyünde 16 Kasım 1862 tarihinde vefat eden Bedros veled-i Ohannes'in verasetinin zevcesi ve üç oğluna kaldığı anlaşılmakta ancak vergiler çıktıktan sonra taksim edilecek olan 2.433 kuruşun paylaştırılmadığı görülmektedir.²¹⁵

Eğer varis çıkmazsa, tereke görevliler tarafından tahrir ve satış işlemlerinden sonra vergi ve borçları çıkarılarak kalanı beytülmal'a aktarılırdı. Örneğin, aslen Tokat kazasından olup on seneden beri Yenice-i Gayrimüslim köyünde Boyacıoğulları Mıgırdıç ve İgnadius(?) hanesinde misafir olarak kalırken vefat eden Ermeni milletinden Kirkor veled-i Agop'un, "zâhirde vâris-i ma'rûf ve ma'rûfesi olmayıp terekesi cânib-i beytülmale ait olmakla" hâlâ kasaba müdürü Mehmed Tevfik Efendi bin Osman'ın talebiyle tahrir ve müzayede olunmuştur. Yekûnu 574 kuruş tutan terekeden; 7,5 kuruş resm-i adi, 2,5 kuruş kaydiye vergileriyle kilise vakfı için müteveli Terzioğlu Hoca Karabet veled-i Artin'e 132,5 kuruş olmak üzere toplam 277 kuruş ihraç

İ.Ş.S., B 368, 20/a , 21 L 1283/26 Şubat 1867; başka örnekler için: İ.Ş.S., B 368, 46/b , 15 C 1284/14 Ekim 1867; İ.Ş.S., B 368, 57/a , 5 Z 1284/29 Mart 1868.

²¹² İ.Ş.S., B 368, 32/a , 25 S 1284/28 Haziran 1867.

²¹³ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, a.g.e., s. 92.

²¹⁴ İ.Ş.S., B 372, 42/a, 9 Ca 1281/10 Ekim 1864.

²¹⁵ İ.Ş.S., B 372, 9/a, 23 Ca 1279/16 Kasım 1862. Diğer örnekler için bkz. İ.Ş.S., B 372, 13/a; İ.Ş.S., B 372, 14/a.

edilmiştir. Resm-i beytümale 14,5 kuruş düşülerek kalan 283 kuruş teslim edilmiştir.²¹⁶ Başka bir örnekte de Trabzon sancağı ahalisinden olup birkaç seneden beri İnegöl'de imamlık yapan ve Alibeyköy'de görevli iken 1864 senesinde vefat eden Mehmed Efendi bin Abdullah'ın herhangi bir varisi olmadığından dolayı terekesi kaza müdürü Ömer Lütfü bin Mehmed tarafından tahrir olunmuştur. Yekûnu 563 kuruş tutan terekeden kalan 304 kuruş, eyalet emvaline gönderilmek üzere görevliye teslim edilmiştir.²¹⁷

Terekenin beytümale'ye tesliminden sonra müteveffanın yakınları ortaya çıkarak mirasın kendilerine iade edilmesini isterlerse, ölenin yakını olduklarını ispat etmeleri halinde, kendilerine geri verilirdi. Nitekim Kütahya sancağına bağlı Örencik nahiyesinden olup İnegöl'de misafir iken 1868 tarihinde vefat eden Budakoğlu(?) Hüseyin bin Hasan'ın görünürde varisi olmayıp terekesi beytümale kalmıştır. Kaza mal müdürü ve beytümale emini Mehmed Sadık Efendi bin Mehmed Efendi'nin istek ve yazımıyla kalan mallar kaydedilerek hazineye aktarılmıştır.²¹⁸ Fakat bir müddet sonra ölenin erkek kardeşi Ali ile zevcesi Hanife bint-i Hafız Ahmed ve kız kardeşinin vekâlet verdiği Hacı İbrahim oğlu Ahmed bin İbrahim, şahitlerle durumunu ispat edince beytümaledeki 1081 kuruş Ahmed'e teslim edilmiştir.²¹⁹

2. Hibe

Kişilerin mülk sahibi olmalarının bir diğer şekli de kendisine menkul veya gayrimenkul bir varlığın hibe edilmesidir. Kelime olarak karşılıksız vermek, bağışlamak anlamına gelen hibe, bir malın karşılıksız temlikini içeren anlaşmadır.²²⁰ Yardımlaşmayı ve karşılıksız vermeyi teşvik eden İslam dininin etkisiyle Müslüman toplumlarda ve özellikle Osmanlı toplumunda hibeye sıkça rastlanmaktadır.

²¹⁶ İ.Ş.S., B 368, 21/b , 27 L 1283/4 Mart 1867.

²¹⁷ Terekeden 10 kuruş resm-i adi, 3 kuruş kaydiye ve kâğıt pahası çıkarılmıştır. Vasiyeti üzerine teşhiz, tekfin ve iskât-ı salât için 223 kuruş harcanmıştır. Geriye kalan 320 kuruştan 16 kuruş resm-i beytümale ayrılarak kalan 304 kuruş kalmıştır. İ.Ş.S., B 372, 36/a, Gurre-i S 1281/6 Temmuz 1864.

²¹⁸ Yekûnu 1307 kuruş tutmuş, bundan 30 kuruş harc-ı defter-i adi düşülmüş ve diğer borçlarla birlikte toplam 180 kuruş kesinti yapılmıştır. Kalan 1137 kuruşun 56 kuruşu resm-i emine ayrılarak 1081 kuruşu da beytümale verilmiştir. İ.Ş.S., B 368, 58/a, 25 Ra 1285/16 Temmuz 1868.

²¹⁹ İ.Ş.S., B 368, 58/b, 12 R 1285/2 Ağustos 1868.

²²⁰ Ali Bardakoğlu, "Hibe", *DİA*, C. 17, s. 421-426.

Hibe uygulaması; anne, baba, oğul ve kız gibi çok yakın akrabalar arasında yaygın olarak görülmektedir. Böylece aile arasında yardımlaşma, dayanışma sağlanmakta ve ekonomik yönden güçsüz bireyler bu şekilde desteklenmektedir. Hibe ile ilgili işlemlere İnegöl kadı sicillerinde sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, Sinanbey Mahallesi'nde sâkin Ahmed Bey bin Mehmed Bey, validesi Fatma Hanım bint-i Yusuf'a fevkanî bir oda, ambar, avlu ve bir kanat sokak kapısını müştemil menzilini hibe ettiğini mahkemeye kaydettirmiştir.²²¹ Keza benzer şekilde Cuma Mahallesi'nde sâkin Çukadarzade Salih Ağa bin Halil ise oğlu Halil'e menzilini 10 bin kuruşa satmış ve "değeri olan 10 bin kuruşu tamamen ve kâmilten ahz ve kabul eyledikten sonra" meblağı oğluna hibe etmiştir.²²²

Kocalar, vefatlarından sonra eşlerinin ekonomik sıkıntı yaşamaması için daha hayatta iken, başta ev olmak üzere bahçe, hayvan gibi bağışlarda buldukları görülmektedir. Eşler arasındaki hibeler karşılıklı güvenin bir göstergesi olduğu kadar mülkün mirasa dâhil edilmeden birine yönlendirilmesi anlamını da taşımaktadır. Örneğin, Yenice Mahallesi'nde sâkin Emin Kavas bin Abdullah, zevcesi Şerife bint-i Abdullah'a aynı mahallede mülkü olan fevkani ve tahtani iki göz oda ve bir miktar avluyu içeren menzilini hibe ve temlik eder.²²³ Başka bir örnekte ise hibe tarihinden uzun bir süre sonra hibe işlemin mahkemeye tescil ettirildiğini görmekteyiz. Nitekim Hacı Mustafa bin Mehmed, 12 sene önce yani 1855 senesinde tahtani bir oda ve önünde bir evlek miktarı bahçeyi zevcesi Ayşe Hatun bint-i Hüseyin'e hibe etmesi konuya örnek oluşturmaktadır.²²⁴

Ne var ki eşler arasında gerçekleşen hibe işlemi yıllar sonra varisler tarafından inkâr edilebilmekteydi. Nitekim vefat ettiğiinde veraseti karısı ve oğluna inhisar eden Cuma Mahallesi'nden Hüseyin Efendi bin Ahmed'in eşi Şerife Fatma bint-i Osman ile oğlu arasında miras hususunda anlaşmazlık yaşanmıştır. Şerife Fatma, fevkani bir bab oda, iki sofa, tahtında bir bab oda, bir sofa ve bir matbah, kenef ve bir miktar hayat, iki

²²¹ İ.Ş.S., B 372, 23/a, 10 B 1280/21 Aralık 1863. Yine Konurlar köyünden Ayşe bint-i Ahmed, köyde bir dönüm bahçe, üç dönüm tarla, iki adet camız öküzü, iki adet camız ineği ve on kütük zenburu (arı kovanı) Mustafa bin İbrahim'e hibe ettiğine dair bkz. İ.Ş.S., B 368, 94/b, 18 Ra 1288/7 Haziran 1871.

²²² İ.Ş.S., B 368, 79/a, 11 M 1286/23 Nisan 1869; Buna benzer başka bir örnekte ise Sinanbey Mahallesi'nden Abdurrahman bin Mustafa oğlu Ahmed Ağa'ya bir bab saman hane ve bir miktar menzil arsası ile bir bab fırın, bir armut ve iki erik ağacı hibe ettiğini tescil ettirmiştir. İ.Ş.S., B 368, 55/a, 11 M 1285/4 Mayıs 1868.

²²³ İ.Ş.S., B 370, 29/a, 7 N 1285/22 Aralık 1868.

²²⁴ İ.Ş.S., B 368, 28/a, 21 M 1284/25 Mayıs 1867.

kanat sokak kapısını içeren menzili, 12 sene önce ölen kocasının kendisine hibe ettiğini ancak oğlu Molla Mustafa'nın bunu kabul etmediğini ifade ederek mahkemeye başvurmuştur. Şikâyeti inceleyen mahkeme, anneyi haklı bularak oğlunu uyarmıştır.²²⁵ Yapılan bağışın mahkemeye kaydettirilmesinin muhtemel nedeni de bu tür problemlerle karşılaşmış olmasıdır.

Varisler, miras taksiminden sonra kendilerine düşen hisselerini annelerine veya kardeşlerine bağışlayabilmekteydi. Buna örnek olarak, Deydinler köyünde sâkin iken vefat eden Habiboğlu el-Hac Mustafa bin Halil'in kız kardeşleri Hasibe, Hatice ve Halime adlı hanımlar hisselerine düşeni anneleri Emine Hatun bint-i İbrahim'e hibe etmişlerdir.²²⁶ Diğer bir örnekte ise, hisselerini hibe etmiş olsalar da bir süre sonra haklarını geri isteyen Karacakaya köyünden Hüsniye ve Şerife, mecliste kardeşleri Mehmed'den şikâyetçi olmuşlardır. Otuz sene önce ölen babaları Eyüp bin İbrahim'in verasetinin, anneleri Meryem bint-i Abdullah ile o zamanlar küçük olan erkek kardeşleri Mehmed ve kız kardeşler Hasibe, Ümmühan, Ayşe, Emine ve Şerife'ye taksim olduğunu ifade ederek, bir adet karasığır ineğindeki hisselerini Mehmed'in gasp ettiğini, ineğin çoğaldığını söyleyerek inekten ve diğer hayvanlardan hak talebinde bulunmuşlardır. Durumu inceleyen mahkeme talebi dikkate değer bulmayarak kardeşlerine haksız saldırıdan kızları men etmiştir.²²⁷

İslâm hukukunda hibe, şart koşulmaksızın bir malın kişi hayatta iken bağışlanması diye tanımlansa da, bazen hibe yapan kişi bağışı bir koşula bağlamakta ve aralarında buna dair anlaşma yapılabilmekteydi. Nitekim Akhisar köyünden Değirmenci İsmail Ağa bin Abdullah Efendi, fevkanî iki oda, tahtanî iki oda, samanlık, misafir odası, yarım dönüm arsa ve kuyusu bulunan eviyle 2,5 dönüm dut bahçesini Ömer'e "ölünceye kadar bakıp beslemek" şartıyla hibe etmiştir.²²⁸ Keza Şerife Fatma bint-i Ebubekir, torunu Fatma bint-i Hasan ve damadı Mehmed bin Ömer'le bir anlaşma yaparak malı olan 3000 kuruşluk menzilini "beni fâşıma kadar görüp gözetmek üzere"

²²⁵ İ.Ş.S., B 368, 59/a, 21 R 1285/11 Ağustos 1868.

²²⁶ İ.Ş.S., B 368, 32/a, 25 S 1284/28 Haziran 1867.

²²⁷ İ.Ş.S., B 369, 79/b, 15 M 1286/27 Nisan 1869. Hüsniye ve Şerife mecliste kardeşleri Mehmed mahzarında bir karasığır ineğimizde olan hisselerimizi Mehmed ahz u kabz etmiş, biz akile ve bâliğa olduğumuzda inekteki hissemizi hibe etmiş isek de şimdi 20 re's inek ve 3 çift öküz hasil olmuş, hibe-i mezkûrdan rücû' ile inek ve furu'larından hissemizi talep ederiz, derler. İltifata şayan olmadığı, Mehmed'e muarazadan men' olduğuna karar verilir.

²²⁸ İ.Ş.S., C 231, 194/b, 14 C 1313/2 Aralık 1895.

hibe ve teslim edeceğini söylediğinde onlar da “vefatına değin gözetmeye kemâyenbeği taahhüt ve iltizâm” eylemişlerdir.²²⁹ Bir başka örnekte ise, muhtemelen aynı sebeplerle gelinlere menkul ve gayrimenkul bazı malların hibe edildiğini görmekteyiz. Cuma Mahallesi’nden Hacı Durmuş oğlu İbrahim bin Hacı Ali, gelini Remziye bint-i Mehmed’e oda ve sofa ile altında ahır, samanlık ve bir miktar avluyu içeren evini, bir adet camız ineği, malağı, bir adet elmas yüzük ve 25 adet memduhiye altınını “hibe-i sahih-i şer‘i ile” hibe ve temlik etmiştir.²³⁰

Müslümanlar arasında yaygın olan hibe, Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslimlerde de görülmekteydi. Nitekim Yenice-i Gayrimüslim köyünde sâkin Hacamarta bint-i Saşi(?), oğlu Hoca Karabet veled-i Serkiz’e köyde bulunan bir oda ve sofa ile altında ahır, fırın ve küçük kapıyı müstemil bir bab menzille, Karadere mevkinde bulunan iki tarlayı hibe etmiştir.²³¹ Yine Aslen Bursalı olup Cerrah köyünde oturan Banos adlı kişi büyük oğlu İstefan’a mülkü olan iki dönüm bahçeyi bağışlamıştır.²³²

II. FOLKLORİK YAPI

A. KULLANILAN EŞYALAR

Mahkeme kayıtları içinde bulunan ve ölen kişinin mal kaydının, miras paylaşılması maksadıyla tutulduğu belgelere “muhallefat” denmektedir. Muhallefat belgeleri, Türk maddi kültürünün tanınmasını sağlayan önemli kaynaklardır. Buradan elbiseler, mutfak eşyaları, ziynet eşyaları, silahlar, kitaplar, ev döşemesi ve mefruşatı gibi konular hakkında zengin bilgiler elde etmek mümkündür.²³³ Ancak zaruri

²²⁹ İ.Ş.S., B 368, 72/a, 5 S 1286/17 Mayıs 1869.

²³⁰ İ.Ş.S., B 368, 94/a, 11 R 1288/30 Haziran 1871. Yine benzer bir örnek olarak; İnegöl’e bağlı Domaniç nahiyesinin Hisar köyünde Veli Usta bin Abdullah belki de yukarıdaki gerekçeyle veya torununun maddi desteğe, bakım ve gözetime ihtiyacı olduğundan dolayı ev eşyaları ve gelir getirici diğer malları hibe etmiştir. Hibe ettikleri arasında menzil, arsa ve su hizarında ¼ sehim, 3 koyun, 3 keçi, bir yatak takımı, bir çul, bakraç, iki sahan, tabak, tava, tencere, tepsi, kazan ve iki dönüm bağ bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 28/a, 1 L 1280/10 Mart 1864.

²³¹ İ.Ş.S., B 370, 52/a, Selh-i Z 1276/19 Temmuz 1860.

²³² İ.Ş.S., B 369, 107/b, 11 R 1274/29 Kasım 1857.

²³³ Terekeler hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Ömer Lutfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, a.g.m.; Halil İnalçık, “XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”, a.g.m., ss. 51-57; Aynı yazar, “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, a.g.m., ss. 89-96; Aynı yazar, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: II. Köy Sicil ve Terekeleri”, *Belgeler*, XV/19, 1993, ss. 23-167; Said

eşyaların bile bazı terekelerde olmaması konuya ihtiyatla yaklaşılmasını zorunlu kılmaktadır.²³⁴

1. Kılık Kıyafet

Kıyafet, kişinin servetine ve toplumdaki konumuna göre farklılık göstermekteydi. Osmanlı'dan ve Avrupa'dan gözlemciler giyimin, kişinin toplumdaki yerini ortaya koyduğunda hemfikirdirler.²³⁵ Bunun yanı sıra sosyo-kültürel ve ekonomik durum kadar yaşanılan yerin coğrafi özellikleri ve din de kıyafet ve giyimi hususunda etkili olan faktörler arasındaydı. Örneğin askerî sınıfa mensup olanlar ya da dinî şahsiyetler, farklı giyim tarzına sahiplerdi. Kıyafetlerin değeri, günümüzde olduğu gibi, tabii olarak fertlerin ekonomik düzeyine göre değişmekte, bu durum da kültürel zenginlik ve giysi çeşitliliği oluşturmaktaydı.

Muhallefat kayıtlarında eşyaların büyüklüğünü ve kullanılmışlığını ifade etmek için çeşitli niteleme sıfatları kullanılmıştır. Örneğin küçük anlamında “sağır” ve büyük anlamına gelen “kebir” kelimeleri eşyaları tanımlarken kullanılmaktaydı. “Müsta‘mel” (kullanılmış), “köhne” (yıpranmış), “adi” (eskimiş) ya da “cedit” (yeni) ifadeleri ise eşyaların kullanılmışlık düzeyini ifade etmek için eşyaların isimlerinin önüne eklenirdi: Müsta‘mel kürk ve şalvar, köhne elbise, cedit gömlek, adi seccade gibi.

Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 1995; Özdeğer, a.g.e.; Musa Çadircı, “Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi”, *Belgeler*, Ankara, TTK Yay., XI/15, 1986, ss. 145-164; Yavuz Cezar, “Bir A'yanın Muhallefatı”, *Belleten*, XLI/161, Ankara, TTK Yay., Ocak 1977, s. 41-78; Fekete Lajos, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, (çev. M. Tayyib Gökbilgin), *Belleten*, Ankara, TTK Basımevi, C. XLIII, S. 170 (ayrı basım), 1979, ss. 457-480; Saim Savaş, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefatı”, *TTK Belgeler*, XV/19, 1993, ss. 249-292; Ömer Demirel, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *TTK Belleten*, C. LIV, S. 211, 1990, ss. 945-961; Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 703-729; Abdullah Saydam, “Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)”, *Milli Eğitim*, 2006, ss.187-201; Ali İhsan Karataş, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi”, *UÜİFD*, C. 8, S. 8, 1999, ss. 317-328; Aynı yazar, “Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, Bursa, 2002, c. II, ss. 691-710.

²³⁴ Lajos, a.g.m., s. 459. Türk giyim kuşamı konusunda dil sözlükleri, ansiklopedilerin yanı sıra halk türküleri, şiirler, destanlar hatta divanların önemli birer kaynak oluşturacağı konusunda bkz. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yay., 1969, s. 3.

²³⁵ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, a.g.e., s. 124.

Kıyafetlerin ve mefruşatın yapıldığı kumaşın cinsi çoğu zaman belirtilirdi. Canfes²³⁶, basma, çuha, yünlü, ipekli, kaşmir, bürümcek (ham ipekten dokunmuş bez), kadife, kumaş bunlardan bazılarıdır. Örneğin müstamel canfes yorgan, bürümcek entari, kumaş entari, kadife hırka, bürümcek entari ve ceket, lacivert basma perde, ipekli şal, canfes üzerine sim işlemeli yorgan yüzü, çuha biniş gibi. Hali vakti yerinde olan kadınların tercihi pamuklu ve ipekli kumaştan gömlek, kadife ya da ipekten entari olurken imkânı olmayanlar daha ucuz kumaş kullanırdı.²³⁷

Renk ise eşyaları ve kıyafetleri belirten diğer unsurdu. Renkler arasında kırmızı, mai (mavi), yeşil, beyaz, siyah, sarı çoğunlukla tercih edilmekteydi. Az da olsa pembe, elvan (türlü renklerde olan, rengârenk) ve lacivert kullanılmaktaydı. Erkekler en fazla yeşil ve kırmızı kullanırken kadınlar daha çok kırmızı ve maviyi tercih etmişlerdir.²³⁸ Çok olmamakla beraber mefruşatlar üretildiği yöreye göre isimlendirilirdi: Amerikan bezi parça, İngiliz şalı, Bursakâri entari, Tosya şalı gibi.

Başa, üste, alta ve ayağa giyilen giysi türlerine ek olarak takı, aksesuar ve tamamlayıcılar da bu sıralamanın içinde yer almaktadır. Erkek üst giyiminde gömlek ve entari; alt giyim olarak ise şalvar ve dizlik en çok tercih edilen kıyafetlerdir. Entari; basma, kaşmir, bürümcek, canfes ve mantin gibi kumaşlardan yapılan düz ve süsü olmayan uzun bir kadın giysisi olmakla beraber eskiden erkekler de giymiştir. Erkekler iç donu üstüne şalvar ve çakşır giydikten sonra en üste sokak entarisini giymişlerdir. Ayak bileklerine kadar inen entari belden kemer veya kuşakla bağlanırdı.²³⁹ Şalvar, hem erkeklerin hem de kadınların giydikleri potur ve çakşırın yanı sıra giyilen, pantolon benzeri giysidir. Erkek şalvarları genellikle yünlü olurken kadınlarınki ise ipekli kumaştan imal edilmiştir. Bunlardan başka erkekler üst giyim olarak ceket, fes, hırka, kürk, sarık, şal, yağmurluk, kemer, yelek, sarık, potur, kuşak, biniş²⁴⁰; alt giyim de ise

²³⁶ Bir tür ipekli kumaştır. Sarı, mor ve yeşil rengi olan kumaşın en değer göreni kırmızı olanıdır. Yazlık ferace, mintan ve şalvar yapımında kullanılmıştır. Bkz. Koçu, a.g.e., s. 50.

²³⁷ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, a.g.e., s. 125.

²³⁸ Fatma bint-i Hacı Ahmed'in terekesinde al ve patlicanî canfes şalvar kayıtlıdır. Ayrıca canfes hırka, hacı futası, altın kuşak ve küpe vardı. Bkz. İ.Ş.S., B 370, 41/a, 1 Ca 1276/ 26 Kasım 1859.

²³⁹ Koçu, a.g.e., s. 102

²⁴⁰ Eskiden ulemanın cübbe üzerine giyindiği bedeni ve kolları geniş üstlüktür. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>.

çakşır, çorap, don, mest, kundura, çekme (çizme), pabuç, peştamal ve uçkur²⁴¹ kullanılmaktaydı.

Kadı sicillerinde türlü türlü kıyafetlerin yer aldığı binlerce tereke kaydı bulunmaktadır. Örneğin Muradiye Mahallesi'nde vefat eden Mustafa Şükrü bin Abdullah'ın terekesinde kullandığı giysilere ait bilgiler şöyledir:²⁴² Kıyafetleri arasında siyah kaplı uzun kürk, köhne boy kürkü, kırmızı potur, dolama ve yelek, çuha biniş, kırmızı şal, acem şalı, yeşil sarık, abaî örtü, abaî sarık, değirmî acem şalı, İngiliz şalı, ufak sarık, yazma yemeni, sofrası bezi, oyalı yemeni, abai örtü, büyük şal, siyah şal, kırmızı şal, beyaz sarık, yeşil sarık, abai sarık ve bohça, çember, kuşak, değirmi şal, ısdarlık, Leh basması, örtü, abai örtü, sarık, üslük, yazma ve yemeni, ipekli şal bulunmaktadır. Diğer bir erkeğe ait terekede ise²⁴³ uzun kürk, entari, yelek, yağmurluk, sarık, müstamel kürk, şalvar ve terlik kayıtlıdır.

Kadınlar entari, gömlek ve feraceyi üst giyim; dizliği ise alt giyim olarak sıklıkla kullanmıştır. Ferace; çoğunlukla çuhadan yapılmış, kadınların ev dışında yaşamakla birlikte üst giysi olarak kullandıkları kıyafettir.²⁴⁴ Bunlar dışında üste ceket, çevre, fistan, hırka, içlik, kefiye²⁴⁵, kuşak, libade, kürk, üstlük²⁴⁶, şal, yazma, yeldirme, yelek, kürk, elbise, yazma, yemeni, çember, çarşaf, palto, car, kuşak, tülbent, mahrama²⁴⁷, yelek, eldiven; alta ise başlık, don, çorap, uçkur, kundura, potin, peştamal, eteklik ve pabuç giyilmekteydi. Örneğin Sinanbey Mahallesi'nde Göcelioğlu Mustafa'nın zevcesi

²⁴¹ Şalvarı bele bağlamak için kullanılan bağ. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

²⁴² İ.Ş.S., C 229, 25/b, 26/a, 3 B 1314/8 Aralık 1896. Sayısı birden fazla olan eşyaların tümü değil örnek oluşturması açısından sadece bir adedi yazılmıştır. Diğer bir örnekte ise kaydın borçlar kısmında dükkân kirası olduğu ve aynı eşyadan fazla sayıda ve cinsten bulunduğu için dükkânı olduğu anlaşılan bir muhalefat sahibi bulunmaktadır. Zahirde varisi olmadığından dolayı beytülmal memuru Ohannes veled-i Heci Agop'un talebiyle eşyaları satılır. Bunlar arasında şalvar, gocuk, acem şalı ve başlığın yanı sıra oldukça fazla yün çorap çift, deste çorap, Eskişehir çorabı, ufak çorap ve Gediz çorabı gibi giysiler vardır. Eşyaların değeri hesaplanıp masraflar düştükten sonra varisi çıkması halinde iade edilmek şartıyla eytam sandığına gelir olarak kaydedildiğine dair bkz. İ.Ş.S., C 227, 5/b, 27 Ca 1314/3 Kasım 1896.

²⁴³ İ.Ş.S., B 372, 21/b. Muhalefat kaydı, Cuma Mahallesi'nde vefat eden Mehmed Said Efendi bin Hacı İshak'a ait olup Evâhir R 1280/4-13 Ekim 1863 tarihlidir.

²⁴⁴ Koçu, a.g.e., 108-109.

²⁴⁵ Fesi başta tutmağa yarayan ipek bez. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

²⁴⁶ 1. Kadınların iş yaparken giydikleri giysi. 2. Başörtüsü, yeldirme. 3. Kadınların sokakta giydikleri manto, başörtüsü vb. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

²⁴⁷ Bazı bölgelerde kadınların sokağa çıkarken manto üstüne örttüğü işlemeli geniş örtü, makrama. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

Behiye Hatun bint-i Hacı Emrullah'ın terekesinde²⁴⁸ entari ve hırka, çarşab (çarşaf), gömlek, perde ve hırka, kaşmir hırka, kumaş entari, sarı canfes entari, döşeme, cedit gömlek, basma entari, kadife hırka, müstamel canfes don, işlemeli uçkur, işlemeli çevre, pamuklu don, çember, kundura çift, peştamal ve bohça bulunmaktadır. Kulaca köyünde 1889 tarihinde vefat eden Paşane(?) bint-i Ahmed'in sahip oldukları ise çuha ferace, basma şalvar, tülbent, çevre, yağlık, çevrelik tülbent, sırmalı çevre, çevre ve uçkurluk tülbent, basma bohça, mahrama, peştamal, sarık, örtülük, iç donu, çarşaf, müstamel iç donu, şalvar, canfes yelek, basma yelek, entari, gömlek yakalığı, eldiven, ecnas elbise ve gömlekten ibarettir.²⁴⁹ Benzer bir örnek ise Sinanbey Mahallesi'nde küçük yaşta bir kızı olduğu için genç yaşta, 16 Mart 1897 tarihinde vefat ettiği anlaşılan Kürt Musaoğlu Halil zevcesi Azime bint-i Ali'nin verasetinde birçok kıyafet vardır. Bunlar arasında entari, müstamel kaşmir entari ve hırka, müstamel kumaş entari, bürümcek entari, kuşak, basma entari, don, çorap çift, yazma mendil, bağlık, kasnak işlemeli uçkur, işleme çevre, çevre ve uçkur, oyali yemeni, kundura ve potin çift ve gelin elbise takımı bulunmaktadır.²⁵⁰

Türk toplumunun giyim kuşamında, bilhassa zenginlerin hayatında, kürkün önemli bir yer kapladığı görülmektedir. Zengin halk kesimi eskiden beri kaftan, kumaş ve mücevher kullanırdı.²⁵¹ Tüyleri yumuşak ve güzel hayvanların postu, giyecek yapmak için işlenirdi. Kürkler yapıldığı hayvana göre değişik isimler alırdı: samur, vaşak, zerdeva, kakım, tilki (elma) ve sincap gibi.²⁵² Bir muhaleffât kaydında çuha kaplı samur kürk, müstamel samur kürk, şalı kaplı kürk olduğu görülmektedir.²⁵³ Çok pahalıları olmakla birlikte her keseye uygun hatta ucuz denilebilecek kürkler de terekelerde mevcuttur.

²⁴⁸ İ.Ş.S., C 227, 35/a, 9 S 1315/10 Temmuz 1897. Diğer bir örnek ise şöyledir: Yenice Mahallesi'nde sâkin iken vefat eden Ayanoğlu Mehmed zevcesi Eşref'in kadife hırka, harir (ipek) çarşaf, bürümcek entari ve ceket, entari ve palto, mantın kısa entari, basma entari, ceket, düz entari, siyah car, eteklik, siyah ceket ve kuşağı bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., C 227, 110/b, 26 C 1317/1 Kasım 1899.

²⁴⁹ İ.Ş.S., C 229, 65/a, 2 Ca 1306/4 Ocak 1889. Yine Burhaniye Mahallesi'nde iki ay önce vefat eden Bosna muhacirlerinden Hasibe bint-i Abdullah ise entari, şalvar, canfes entari ve şalvar, kadife hırka, canfes çarşaf, sağır yorgan, adi seccade, çevre- gömlek- don ve bohçası, uçkur, işlemeli gömlek, kundura çift, tahta pabuç çift, yelek, canfes entari, kırmızı şalvara sahiptir. Bkz. İ.Ş.S., C 230, 4/a, 13 C 1318/8 Ekim 1900.

²⁵⁰ İ.Ş.S., C 227, 11/a, 12 L 1314/16 Mart 1897.

²⁵¹ İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", a.g.m., s. 193.

²⁵² Koçu, a.g.e., s. 165.

²⁵³ İ.Ş.S., B 372, 59/b. Bir kayıttta da çuha kaplı nafe kürk (150 kuruş) ve çuha kaplı kısa kürk (110 kuruş) bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 60/b.

Zimmilere Osmanlı Devleti'nden Müslümanlara benzememek şartıyla kılık kıyafet serbestliği tanınmıştır.²⁵⁴ Bununla birlikte bazı kısıtlamalar da mevcuttu. Lüks giysi, samur kürk ve atlas elbise giymek bunlar arasında sayılabilir. Yine sarık takmak, kaftan giymek ve Müslüman kıyafetlerini giymek yasaklanmıştı. Gayrimüslim tebaanın farklı renkte başlık, ayakkabı ve elbise giymeleri gerekiyordu. Ayakkabı ve şapka renkleri Ermenilerde kırmızı, Rumlarda siyah ve Yahudilerde ise maviydi.²⁵⁵ Yöreden yöreye farklılık göstermekle birlikte Anadolu ve Kafkaslarda yaşayan Ermeni kadınlar yüzlerini örterlerdi ancak ferace kullanmazlardı.²⁵⁶

2. Mutfak Eşyaları

Tereke defterleri sosyal hayata dair kıymetli bilgiler içerirken aynı zamanda ticarî ve iktisadî birçok konuyu aydınlatır. Bu kayıtlarda madenlerin kıymetlerini, parparaların rayicini ve fiyat listelerini öğrenebiliriz. Yine sanat dalları, kullanılan aletler ve halkın kullandığı eşyalar da belirlenebilir.²⁵⁷ Kıyafetlerde olduğu gibi mutfakta kullanılan eşyalar için de çeşitli sıfatlar kullanılmıştır. Eşyaların kullanılmışlığını ifade için “müstamel”, “cedit”, “köhne”; ebatını belirtmek için de “sağır” ve “kebir” ifadeleri sıklıkla kullanılmıştır. Bir diğer tabir “nühas”tır ki, mutfak yaşamında vazgeçilmez olan bakır eşyalar için kullanılırdı. Sıradan bir İnegöl evinde olacak kadar yaygın mutfak araç gereçleri için evan-ı nühas (bakır kap kaçak) tabiri kullanılırdı. Görevlilerce toplu olarak değerlendirilen eşyaların kaç parça olduğu ve kıymetinin yazılması tercih edilen yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde akşam yemeği ana öğünü ve bütün aile fertleri terekelerin çoğunda bulunan sini etrafında toplanırdı. Yemekler bakır tencerelerde pişer, kalaylı tas ve sahanlarda siniye konur, tahta kaşıkla yenirdi.²⁵⁸ Kahvenin, kahve ikram etmenin Türk kültüründe ayrı bir yeri olduğu bilinen bir husustur. Kayıtlarda sıklıkla kahve, kahve kutusu, kahve fincanı ve kahve değirmeninin yer alması toplumda kahve içme kültürünün yaygınlığını göstermektedir. Zenginler ve halk tarafından kahve

²⁵⁴ Eryılmaz, a.g.e., s. 23.

²⁵⁵ Bozkurt, a.g.e., s. 19-20.

²⁵⁶ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, a.g.e., s. 125.

²⁵⁷ İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, a.g.m., s. 199.

²⁵⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlı Toplumu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA Yay., 1994, s. 494.

fincanlarının ve zarflarının birçok çeşidi kullanılmıştır. Takımların kalitesi ve değeri, sahibinin zarafet ve servetini gösteren bir delil kabul edilmiştir.²⁵⁹ Kahvenin yanı sıra keyif verici madde olarak kullanılan nargile²⁶⁰ ve duhan (tütün)²⁶¹ da dikkat çekmektedir. Terekelerde; sigara kâğıdı²⁶², sarı ve kırmızı sigara kâğıdı ile tütün tabakası²⁶³, fincan, cezve, çubuk, çubuk takımı gibi ifadeler geçmektedir. Bir kayıтта kehribar takım ve yasemin çubuk ile sim zarf ve fincan bulunmaktadır.²⁶⁴

Mutfak eşyalarında Müslümanlar ile zimmîler arasında belirgin bir farklılık göze çarpmamakta, zimmîlerin terekelerinde de benzer eşyalar olduğu görülmektedir. Örneğin Cerrah köyünde mütemekkin iken 1862 yılında ölen Tekor veled-i Ohannes'in terekesinde²⁶⁵ kazan, testi, tencere, kevgir (kevgir), leğen, ibrik, sahan ve bakraç gibi birkaç eşya bulunuyordu. Hacı Ahmed bin Ali'nin terekesinde²⁶⁶ kazan, süt tavası, kapaklı tencere, leğen, ibrik, sini, tepsi, sahan (adet olarak), bakraç, kevgir, lenger²⁶⁷, tas, su tası, tava ve kapaklı sahan bulunmaktaydı.

Mutfak eşyalarının kayıtlı olduğu terekelerde şu eşyalara rastlanmaktadır: kazan, sahan, tencere, bakraç, tas, kâse, tava, tepsi, tabak, leğen, sofrası, kalbur, ibrik, sini, lenger, mangal, fıçı, küp, havan, kaşık, sabun, kil, tuz, şeker, kevgir, kahve fincanı, kahve değirmeni, şişe, bardak, tabe, sac, şiş, bıçak, sacayağı, peşkir, yağlık, sofrası bezi, leğen, ibrik, havan, güğüm, kova, et satırı, tel kafes, semaver, maşraba ve zemzem kadehi.

Mutfak eşyaları büyüklüğüne, yapıldığı malzemeye ve kullanılış amacına göre farklı şekilde isimlendirilmiştir. Örneğin tepsiler; kebir, nühas olarak tencereler; kuşhane, kapaklı, kapaksız, sağır, kebir diye taslar; su, çinko, bakır, kenarlı, kapaklı,

---

²⁵⁹ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 210.

²⁶⁰ İ.Ş.S., B 372, 14/b.

²⁶¹ İ.Ş.S., B 372, 21/b.

²⁶² İ.Ş.S., C 229, 25/b.

²⁶³ İ.Ş.S., C 227, 53/b, 54/a.

²⁶⁴ İ.Ş.S., B 373, 24/a. Benzer bir örnekte tütün tabakası ve çubuk, sigara ağızlığı ve enfiye kutusu bulunduğu dair bkz. İ.Ş.S., C 231, 173/a,b; Burhaniye Mahallesi'nden Hacı Yunus Ağa'nın terekesinde kahve dolabı, cezve ve kahve ibriği için bkz. İ.Ş.S., C 230, 115/b,116/a.

²⁶⁵ İ.Ş.S., B 372, 14/b.

²⁶⁶ İ.Ş.S., B 372, 15/a. Diğer bir terekede ise tombak gülabdan, iftar tabağı, İngiliz taklidi bardak, buhurdan, hoşab (hoşaf) kaşığı, şimşir ta'am (yemek) kaşığı için bkz. İ.Ş.S., B 373, 24/a.

²⁶⁷ Yayvan ve kenarları geniş, büyük bakır kap; kova; genellikle bakırdan yapılan büyük sahana da denmekteydi. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

hamur olarak leğenler; karavan, teneke, çamaşır, hamam diye sahanlar²⁶⁸; sağır, karavan, kenarlı nühas, taraklı, çukur, kapaklı, çorba, kapaklı çorba, diye tavalar; nühas pekmez, yağ, süt, hurda, diye kazanlar; kebir, nühas, diye kaşıklar; siyah, beyaz, şimşir, hoşaf kaşığı olarak siniler; kenarlı, sade diye kaseler; toprak, kulplu-kulpsuz olarak isimlendirilirdi. Sicillerden anlaşılacağı kadarıyla mutfakta kullanılan eşyaların tamamına yakını bakırdan imal edilmiştir.

Kadı sicillerinde birçok yiyecek ismine tesadüf edilmektedir. Tespit edilen yiyecekler, toplumun üretim potansiyelini ve beslenme alışkanlıklarını göstermesi açısından önemli sayılabilir. Bunlar arasında buğday, arpa, kaplıca, mercimek, susam, susam yağı, nohut, fasulye, bulgur, pirinç, İngiliz ve Beypazarı pirinci, tuz, dökme, toz, a'la ve edna şeker, çay, kahve, soğan, yağ, biber, karabiber, pekmez, bal, üzüm, ceviz, kestane, un, burçak ve çam sakızı bulunmaktadır.

Arşiv kayıtlarında yer alan iki örnek incelenerek ortalama bir evde bulunan mutfak malzemelerini görmek mümkündür. Örneğin Çitli köyünde sâkinen 17 Mart 1897 tarihinde vefat eden Arif bin Halil'in terekesinde mutfak eşyası olarak nühas bakraç, nühas tepsi, kapaklı tencere, kenarlı nühas sahan, yağ tavası, pekmez nühas tava, kebir nühas kazan, nühas süt tavası, sac, pekmez, dakik (un), bulgur, şire oluğu bulunmaktaydı.²⁶⁹ Diğer bir örnekte ise Hamzabey köyünde vefat eden Kalyoncuoğlu Mustafa bin Halil bin Abdullah'ın terekesinde bakır kaplar, kazan ve sini vardır. Bunların yanında küp ve fiçinin bulunması, sıvı olarak saklanan ürünlerin burada muhafaza edildiğini göstermektedir.²⁷⁰

3. Döşeme, Ziyet, Süs Eşyaları ve Silahlar

İnegöl'de yaşayan kadınların ve erkeklerin maddi güçlerine ve sosyal statülerine uygun olarak takı ve mücevher kullandıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Zenginlik göstergesi kabul edilebilecek aksesuar ve ziyet eşyaları arasında ayna, el aynası, sağır ayna, kebir ayna, inci, inci miskal, yüzük, altın yüzük, gümüş yüzük, hurda elmas

²⁶⁸ Bir kayıta "çarıklı sahan ve kapak, tas 200 kuruş" bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., C 228, 108/a.

²⁶⁹ İ.Ş.S., C 227, 10/a. İsaören köyünde 7 Z 1280/14 Mayıs 1864 tarihinde vefat eden Karagözoğlu Ali bin Ahmed'in terekesinde ise kapaklı tencere, kebir tepsi, sağır sahan ve karavan sahan bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 29/a.

²⁷⁰ İ.Ş.S., B 372, 41/b, 29 R 1281/1 Ekim 1864.

yüzük, bilezik, tarak, makas, saat, altın incili çiçek, takım altını, gül yüzük, elmas altın küpe çift, iğne, elmas iğne, taş yüzük, elmas iğne, küpe çift, adi küpe çift, mercan bilezik, tespih, mercan tespih, mercanlı beş yüz tespih, sekiz dizi inci, inci miskalve gümüşlü kuşak bulunmaktadır. Para ve altın olarak ise Osmanlı lirası, Fransız lirası, İngiliz lirası, sim Mecidiye, Mısır, Mahmûdiye, yirmilik Memdûhiye, sandıklı, yaldız, adliye altını ile İstanbul, yarım/büyük İstanbul, Fransa altını ve yüzük, yirmilik altına tesadüf edilmiştir.²⁷¹ Örneğin Sinanbey Mahallesi'nden Şerife Fatma bint-i Halil'in terekisinde ise altın incili çiçek, takım altını, inci, gül yüzük, elmas altın küpe, oda döşemesi takım, şamdan ve tepsi iskemlesi bulunmaktadır.²⁷²

Yorganlar, bulunabilen her türlü malzemedden imal edilirdi. Halkın kullandığı yorganlar adi basmadandır. Her evde mutlaka seccade bulunurdu. Odalarda kullanılan minderler kullanıldıkları yere göre sedir, köşe, yan, erkan, kayık, yemek minderi gibi isimler almıştır.²⁷³ Ev içinde kullanılan eşyalar arasında²⁷⁴ döşeme, oda döşemesi takım, oda muşambası, basma perde, lacivert basma perde, pembeli basma perde, döşemelik perde, yatak takım, yorgan, canfes üzerine sim işlemeli yorgan yüzü, canfes yorgan, basma yorgan, yorgan şilte, yatak çarşabı (çarşafı), dokuma çarşaf, pembe çarşaf, yastık yüzü, yastık örtüsü, pembe renkli pamuk yastık, şilteli yastık yüzü, yünlü şilte, yastık şilte, heybe ve seccade, arakiye seccade, halı seccade, çul, yastık, minder, seccade, harar, kilim, bez top, kıl çul, alaca²⁷⁵ top, kuşak, Amerikan bezi parça, muhacir bezi, şeytan bezi, altı rub'lu bez top, elvan yumak, muhacir kopçası, taş kopça, dikiş yüzüğü, havlu, hamam havlusu, peşkir ve yağlık, işlemeli peşkir, hamam takımı, iskemle örtüsü, sedir minderi, köşe minderi, nalin, bohça, sofrası bezi, halı heybe, kıl heybe, çuval v.b. yoğun olarak kullanılmıştır.²⁷⁶

²⁷¹ 1276 tarihli bir terekeden altın rayicini görebilmekteyiz. Buna göre 8 adet Mahmudiye altını 1040 kuruş, 28 Hayriye altını 1400 kuruş ve 4 bütün Memduhiye altını 160 kuruştur. bkz. İ.Ş.S., B 370, 1 Ca 1276/ 26 Kasım 1859.

²⁷² Bkz. İ.Ş.S., B 372, 29/a, 5 Z 1280/12 Mayıs 1864.

²⁷³ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 198-200.

²⁷⁴ Bir terekede “oda derûnunda mevcut Bilecikkâri 12 yastık, 3 minder, 3 mak'udun 500 kuruş” olduğuna dair bkz. İ.Ş.S., B 368, 59/b, 1 R 1285/22 Temmuz 1868.

²⁷⁵ Yerlilerin el tezgâhlarında dokudukları renkli pamuklu bez. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

²⁷⁶ Yine, Sinanbey Mahallesi'nde vefat eden Azime bint-i Ali'nin bıraktıkları arasında canfes yorgan, müstamel seccade, basma yorgan, yün mahlu şilte, yastık, yastık yüzü, şilteli yastık yüzü, müstamel gömlek, havlu, döşeme, yatak çarşabı (çarşafı), dokuma çarşaf, iskemle örtüsü, tahta pabuç çift, çenber, namaz örtüsü, yastık örtüsü, işleme peşkir, arşın, makrame, para kesesi, müstamel minder, iğne, mahmudiye altını, hamam takımı bulunmaktadır. İ.Ş.S., C 227, 11/a, 12 L 1314/16 Mart 1897.

Burhaniye Mahallesi'nde vefat eden Bosna muhacirlerinden Hasibe bint-i Abdullah'ın bıraktıkları arasında kırmızı yüzlü yorgan, pembe renkli pamuk yastık, halı seccade, minder, canfes üzerine sim işlemeli yorgan yüzü, işlemeli peşkir, peşkir, bez basmalık, sofrası bezi, havlu, mercan teşpih, tahta sandık, sekiz dizi inci, küpe çift, elmas iğne çiçeği(?), adi küpe çift, hurda elmas yüzük, gümüşlü kuşak, İstanbul altını, büyük İstanbul altını, adliye altını, sandıklı altını ve yirmilik altını görülmektedir.²⁷⁷ Ayanoğlu Mehmed zevcesi Eşref'in canfes yorgan yüzü, sandık, bohça, oyalı çevre, şemsiye, yün döşek, ipek müstamel çarşaf, hamam havlusu, yastık, saat, leğen, ibrik, kasnak işleme, hırka, ufak saat, oda muşambası, taş yüzük, gelin elbisesi, elmas iğne, küpe çift ve yüzük bıraktığı görülmektedir.²⁷⁸

Silah ve kesici aletler içinde tüfek, çifte tüfek, tabanca çift, dolma tabanca, şişhane tüfek, bıçak, piştov, mevcut saçma, barut, fişek, kılıç, simli kılıç, sim kınlı kılıç, makras (makas), nacak, satır, bıçak, gümüş işlemeli bıçak, balta, tahra, Yanyakâri sim kaplama piştov çift ve silahlık bulunmaktadır.

Toplum genelinde hanelerde aydınlatma aracı olarak mum ve zeytinyağı kandili kullanılırdı. Üzerine kandil ve mum konulan şamdanların ise birçok çeşidi vardı. Bunlar arasında pirinç, gümüş, billur ve bronz sayılabilir. Zenginlerin konaklarında bronzları ve gümüşleri tercih edilirdi.²⁷⁹ Sicillerde aydınlatma araç gereçleri olarak şamdan²⁸⁰, fener, şamdan tepsi ve iskemlesi, kibrit deste, ufak, büyük mum, yağ mumu, balmumu, mum makası, kandil, kandil yağı, revgan gaz (gaz yağı), gaz tenekesi ve sandığı, kebir ve sağır lamba kayıtlıdır. Hanelerde temel ısınma aracı mangallardı. Çok çeşitleri olmakla birlikte en çok bakır ve pirinçten yapılanlar tercih edilirdi.²⁸¹

Müslümanların hayatında temizliğin önemli bir yer kapladığı bilinen bir husustur. Bugünkü anlamıyla, peçete ve el bezi olarak sofrada el ve dudakları silmek

²⁷⁷ İ.Ş.S., C 230, 4/a, 13 C 1318/8 Ekim 1900. Diğer bir örnekte ise, Sinanbey Mahallesi'nde vefat eden Behiye Hatun bint-i Hacı Emrullah'ın bıraktıkları arasında yastık yüzü, sağır yastık, yün memlu şilte, sedir minderi, müstamel yorgan, köşe minderi, çul, arakiye seccade, yastık örtüsü, pembe çarşaf, hamam takımı, nalın, bohça, perde, ufak minder, seccade, peşkir, kese, terlik, bez parça, minder, köhne çarşaf, sandık, elmas iğne, gelin elbisesi takım bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., C 227, 35/a, 9 S 1315/10 Temmuz 1897.

²⁷⁸ İ.Ş.S., C 227, 110/b, 26 C 1317/1 Kasım 1899.

²⁷⁹ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 205.

²⁸⁰ Üzerine kandil, mum veya herhangi bir ışık kaynağı konulan yüksek tabla, mumluk, çırakma, şamdanlık. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>

²⁸¹ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 213.

maksadıyla kullanılan “yağlık” denilen bez herkesin önüne konulurdu.²⁸² Yemekler yendikten sonra temizlik için leğen ve ibrik kullanılır, eller yıkandıktan sonra peşkir ve havluyla kurulanırdı. Temizlik malzemesi olarak terekelerde sabun, sabun tozu, kil ve süpürgeye rastlanmıştır.

Toplumda yazı yazanlarca hokka bulundurulması bir zorunluluktu. Küberadan olanlar, en güzel yazı takımlarına sahip olmayı zenginliklerinin göstergesi olarak görürlerdi.²⁸³ Yazı malzemelerinde divit pirinç takım, kalem deste, hokka, kağıt, ay damgalı kağıt, yazı kağıdı, elvan kağıt, zarf deste, kalemtraş, nişadır (amonyak), şap ve zımpara dikkat çekmektedir.

Diğer alet edevat²⁸⁴ içinde kutu ve şişe, kutu ve ecza, gül suyu ve cam şişesi, tahta sandık, demir miskal, testere ve burgu, terazi, şemsiye, iğne vesaire, çuvaldız, demirli araba takım, araba zinciri, sim kabzalı kamçı, kazma, bel, nacak, iki yüzlü nacak, çapa, çapa kazması, sac soba, sigara kağıdıyla kaytan, arşın ve makas, sandık, arşın, kese, para kesesi, demir tarak, dağarcık (meşin torba), terlik, urgan, tarak, çam sakızı, kaşağı, kavanoz, halka, kantar, çekmece, çatal bel, kazma, kantar, dürbün, gözlük, mermer kurna ve iskemleyi sayabiliriz.

Namaz vakitlerini belirleyebilmek için saat taşınması ve hanelerde saat bulundurulması doğal bir ihtiyaçtı.²⁸⁵ Kayıtlarda hilalî, köstekli, çalgılı, çalar, ufak gibi çeşitlerine rastlanmıştır.

B. KİTAPLAR

Kitap okuma ve kitaba sahip olma, toplumun kültür seviyesini gösteren en önemli göstergelerden biridir. Halkın olayları yorumlaması, sorunlara çözümler

---

²⁸² Koçu, a.g.e., s. 238; Mendil ve çevreye de yağlık denmektedir. Mendiller gibi işlenir ve sadece erkekler tarafından kullanılırdı. Bununla el, yüz silinmez kuşak içine sokulur ve bohça gibi çarşıdan alınan bazı ufak tefek şeyler bununla taşınırdı.

²⁸³ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 201.

²⁸⁴ Bilindiği gibi her meslek grubunun mesleğini icra ederken kullandığı aletler bulunmaktadır. Bunlardan biri Sinanbey Mahallesi’nde iken vefat eden semerci esnafından El-Hac Hüseyin Ağa bin Abdullah’tır. Terekesinde meslekle ilgili keçe, sahtiyan ve semer taslağı bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., C 230, 105/b. Yine bezzaz esnafından Cuma Mahallesi’nden Habib Ağa bin Mustafa’nın muhalledâtında ise Amerikan bezi, alaca top, İzmir değirmisi, Trablus kuşağı gibi çok sayıda bez ve kumaş bulunduğu dair bkz. İ.Ş.S., C 230, 43/a,46/a.

²⁸⁵ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 207.

üretebilmesi, yeni fikirlere açık olması ancak okuması ve okuduğunu anlamasıyla mümkündür. Bu başlıkta kitap sahibi olma düzeyi, toplumda hangi statüdeki insanların terekesinde kitaplar bulunduğu, hangi yazarların eserlerinin mevcut olduğu ve hangi tür eserler okunduğu incelenecektir. Bunun yanı sıra kitaba sahip olamamanın muhtemel sebepleri, kitap fiyatlarının toplam servete oranı ve satın almanın ekonomik boyutu şer‘iyye sicilleri ışığında ele alınacaktır.

Şer‘iyye sicilleri, ölen kişinin bütün eşyalarının yanı sıra miras bıraktığı kitaplarının dökümünün de yapıldığı birinci el kaynaklardandır. Sicillerde kitapların isimleri, yazarları, cilt sayıları, akçe veya kuruş cinsinden kıymeti yazılmıştır. Bu bilgiler bizlere kültür dünyamızı aydınlatacak önemli veriler sunmaktadır.²⁸⁶ Ancak terekeler, ilgili dönemin bütün kitaplarını tespit etmede yeterli değildir. Zira vefat eden herkesin mal terekesi kaydedilmemektedir. Mahkeme, vefat edenlerin tamamının tereke taksimine karışmaz ancak varislerin müracaatı ya da mirasçılar içinde buluş çağına ermemiş çocukların veya haklarını koruyamayacak haldeki mecnunların bulunması halinde olaya müdahil olur ve terekeyi kayıt altına alırdı. Dolayısıyla miras taksimi için mahkemeye yapılan başvuru miktarınca tereke incelenecek, elde edilen bilgilere dayanarak konu yorumlanmaya çalışılacaktır. Bunun dışında, ölen kişinin vefatından önce kitaplarını dinî kurumlara ya da tanıdıklarına bağışlaması halinde, kitap bilgilerine sicillerden de ulaşma imkânı bulunmamaktadır.²⁸⁷ Dahası sicillerde gözden kaçan ya da okunamayan kitap isimleri de bulunmaktadır. Bu nedenle elde ettiğimiz veriler ve yapılan yorumlar genel bir değerlendirme niteliğinde olacaktır.

Usul olarak, metrukât yazılırken çoğunlukla kitaplar baş tarafta kaydedilmekle birlikte bazen diğer eşyalarla karışık halde de yazılabiliyordu. Kur‘ân-ı Kerim ise bütün terekelerde gösterilen saygı gereği hep en başta kaydedilmiştir. Kaydedilen eserlerin kaç ciltten oluştuğu, adedi ve kuruş cinsinden kıymeti yanına yazılmaktaydı. Örneğin Muradiye Mahallesi’nde vefat eden Mustafa Şükrü(?) bin Abdullah, gelir durumu iyi olan memur emeklisi bir esnaf olup bıraktıkları arasında Nâima Tarihi (6 cilt), Gülistân, hadis kitabı, Muhammediyye, tıp kitabı, Lügat-ı Osmânî, İbrahim Hakkı’nın Ma‘rifetnâme adlı eseri, Müzekkin Nüfûs, Sa‘di, Birgivi Şerhi, Mevkûfat (2 cilt),

²⁸⁶ Ali İhsan Karataş, “XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar”, *UÜİFD*, C. 10, S. 1, 2001, s. 211.

²⁸⁷ Abdullah Saydam, “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)”, a.g.m., s. 187-200.

Şibliyan(?), İsmail Hakkı kitabı, Halebi, Yıldıznâme ve En‘âm-ı Şerîf kitabı bulunmaktadır.²⁸⁸

İlimle meşgul olan müderris, imam ve öğrencilerdeki kitap sayısının fazla olduğu görülmektedir. Nitekim aslen Mihaliç’e bağlı Obruk köyünden olup İnegöl Medresesi’nde okurken vefat eden Ali Efendi bin Hüseyin’in terekesinde Kitâb-ı İbrahim-i Halebî (8 kuruş), Adab (10 kuruş), Birgivî (6 kuruş), Kul Ahmed Fenâri (8 kuruş), 2 adet Sarf Cümlesi (3 kuruş), Fevâid-i Seyyidi (2,5 kuruş), Tarîkat-i Muhammediyye (3 kuruş), Nahiv Cümlesi (1 kuruş), Cilâ-ı Kulûb (1,5 kuruş), Molla Cami (6 kuruş), Tasvirât (2 kuruş), Hâşiye-i Tasdikât (6 kuruş), Hüseyinî Şerhi; Hayalî (2 kuruş), İsagoci ve Tasvirât (2 kuruş) kitapları ile evrâk-ı perîşanı (3 kuruş) mevcuttu.²⁸⁹ 18 Temmuz 1820 tarihinde vefat eden Süpürdü köyü imamı Mehmed Efendi bin Ali’nin metrukâtında ise 2 adet Kelâm-ı Kadîm (biri 30, diğeri 10 kuruş), Birgivî Şerhi (10 kuruş), Kitâb-ı Halebî (10 kuruş), 2 adet Kitâb-ı Siraciye (5 kuruş), Mev‘iza-i Hasene (3 kuruş), fıkha dair kitap (6 kuruş), Lügat-ı Müntehab (3,5 kuruş), Kitâb-ı Avamil (1,5 kuruş), Tebareke Cüzü (1 kuruş), Kitâb-ı Talim ve Müteallim (0,5 kuruş), Mevlid-i Şerif (1 kuruş) ve evrâk-ı perîşan (10 kuruş) bulunmaktaydı.²⁹⁰ Yiğitköy imamı Mustafa Efendi bin Mehmed’in 276 kuruş tutarındaki terekesinde kitap bulunmadığı, sadece 3 kuruşluk divitin varlığı dikkat çekmektedir.²⁹¹

24 Eylül 1865 tarihli belgeye göre aslen Alaiye sancağının İbradi kasabasından olup Cuma Mahallesi’nde oturan Hasan Hüsnü Efendi bin Hacı Abdurrahman’ın okumaya düşkün olduğunu bıraktığı kitaplardan tahmin etmek zor değildir. Hasan Hüsnü, İstanbul’a bağlı Fatih Sultan Mehmed Semti’nde Arabın Hanı’nda misafirken vefat ettiğinde miras taksimi için mal varlığı sayılmış ve terekesinde birçok kitaba tesadüf edilmiştir.²⁹² Bunlar arasında Dürer Tercümesi (2 cilt), Mevkûfat, Damat (1.

²⁸⁸ Terekesinde bulunan onlarca fes, şal, alaca top, kuşak onun tuhafiyecilikle uğraştığını göstermektedir. Borçlar kısmında dükkân kirasının olması bu kanıyı desteklemektedir. Gelir kısmında tekaüt maaşının bulunması bir memuriyetten emekli olduğunu ve esnafılık yaparak hayatını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., C 229, 25/b, 26/a, 3 B 1314/8 Aralık 1896. Yine, Cuma Mahallesi’nde Evâhir R 1280/4-13 Ekim 1863’de vefat eden Mehmed Said Efendi bin Hacı İshak’ın terekesinde Delâil-i Şerif, Akaid kitabı bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 21/b; Kelâm-ı Kadîm için bkz. İ.Ş.S., C 229, 64/b; Kulaca köyünde vefat eden Hafız Mustafa bin Halil’in terekesinde Kur‘ân için “Kelâm-ı Kadîm hediyesi” ifadesi için bkz. İ.Ş.S., B 372, 56/a, 5 M 1282/31 Mayıs 1865.

²⁸⁹ İ.Ş.S., B 373, 88/a, 27 Ca 1239/29 Ocak 1824.

²⁹⁰ İ.Ş.S., B 373, 30/a, 7 L 1235/18 Temmuz 1820.

²⁹¹ İ.Ş.S., B 373, 69/b, 3 R 1238/18 Aralık 1822.

²⁹² İ.Ş.S., B 372, 59/b, 3 Ca 1282/24 Eylül 1865.

cilt), Ali Efendi, Şanizade, Dürer ve Gurer (1. Cilt), Düstûr, Muharrem Efendi (1. cilt), İzhar ve Makberli kitapları yanında bulunmaktaydı. İnegöl'deki eşyaları arasında da Fenari(?) (1. cilt), Muharrem Efendi (2. Cilt), Kafiye (1. cilt), Vehbi'nin Tuhfe adlı eserine yazılan Şerh-i Hayati²⁹³, Hülâsatü'l Münşeât, Halebî (1. cilt) ve Saatinâme eserleri kayıtlıdır. Kıymeti bin kuruş civarında olan kitapların, tereke toplamının %6,25'ini oluşturduğu görülmektedir.

İlme değer veren insanlar, İslam hukukuna göre mallarının vasiyet edebilecekleri azami üçte birlik kısmından kitap ve okuma işlerine hasrederek hayırlı bir iş yapmaktaydı. Örneğin Cuma Mahallesi'nden, 28 Nisan 1868 tarihinde vefat eden Hüseyin Efendi bin Ahmed, mallarının üçte birlik kısmının nerelere harcanacağını vefatından önce belirtmiştir. Buna göre 1050 kuruş değerinde 4 adet Kelâm-ı Kadim alınarak ehli olan fakirlerden “tilavet-i Kur'ân olanlara” ve 500 kuruş kıymetli bir adet Şehzade kitabı alınıp hâdimi Mustafa Efendi'ye verilmesini vasiyet etmiştir. Terekede Kelâm-ı Kadîm, Delâil-i Şerîf'in yanında ismi belirtilmeyen eserler “*kitap vesâire*” denilerek kaydedilmiştir.²⁹⁴

İncelenen terekelerin çok az kısmında kitaba denk gelmektedir. Bunların çoğunluğu ise ibadet amacıyla okunan Kur'ân-ı Kerim, ‘Amme, Tebâreke ya da En‘âm cüzü gibi bir ya da iki kitaptan oluşmaktadır. Nitekim Yenice Mahallesi'nden Hatip Ali Molla bin Hafız Ahmed'in eşyaları arasında 15 kuruş kıymetinde “cami kitabı, vesâire kitap” kaydı bulunmaktadır.²⁹⁵ Diğer bir terekede Kelâm-ı Kadîm ve En‘âm-ı Şerif bulunmakta²⁹⁶, bir diğer tereke kaydında ise Tebâreke ve ‘Amme cüzlerine rastlanmaktadır.²⁹⁷ Keza Sinanbey Mahallesi'nde vefat eden debbağ esnafından el-Hac Ahmed Ağa bin Hasan'ın terekesinde 500 kuruş kıymetinde, muhtemelen el yazması, bir Kur'ân-ı Kerim bulunmaktadır.²⁹⁸ Cuma Mahallesi'de oturan Laz Ahmed Ağa ibn Abdullah vefat ettiğinde terekesinde 400 kuruş değerinde Kelâm-ı Kadîm, 50 kuruş

²⁹³ Tuhfe-i Vehbi manzum bir Türkçe- Farsça sözlük olup XVIII. Yüzyılın önemli şairlerinden Sünbülzâde Vehbi tarafından nazmedilmiştir. Eser özellikle yeni başlayanlara ve mektep çocuklarına birçok kelime ve basit gramer kurallarını ezber yoluyla öğretmeyi amaçlamıştır. Şerhlerinden biri Elbistanlı Ahmed Hayati tarafından yapılmıştır. Bkz. Yusuf Öz, “Tuhfe-i Vehbi Şerhleri”, *İlmi Araştırmalar* 5, İstanbul, 1997, s. 220.

²⁹⁴ İ.Ş.S., B 368, 60/b, 5 M 1285/28 Nisan 1868.

²⁹⁵ İ.Ş.S., C 228, 108/a, 8 C 1285/26 Eylül 1868.

²⁹⁶ İ.Ş.S., C 228, 163/a; bir diğer tereke ise 270 kuruş değerinde Kelâm-ı Kadîm bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 370, 29/a.

²⁹⁷ İ.Ş.S., C 227, 53/b, 54/a.

²⁹⁸ İ.Ş.S., B 368, 59/b, 1 R 1285/22 Temmuz 1868.

değerinde Delâil-i Şerîf, 110 kuruş değerinde Muhammediyye ve 140 kuruş değerinde Kara Davut adlı kitaplar mevcuttu.²⁹⁹

Tereke kayıtlarından anlaşılacağı üzere kitap miktarı fazla olan şahıslar genellikle ilmiye sınıfında yer alan imam ve müderrislerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra okumaya ve kitaba meraklı, devlet kademelerinde görevli kişiler ile esnaf ve tüccarların da kitap sahibi oldukları görülmektedir. Statülerine bakıldığında herhangi bir unvanı bulunmayanlar mevcut olmakla birlikte hatip, seyyid, hafız, hacı, ağa, efendi unvanlarına sahip kişilerin çokluğu dikkat çekmektedir.

Tereke kayıtları incelendiğinde şahıslarda genelde birkaç kitabın olduğu, yirmi civarında kitabı olanların ise bir elin parmaklarını geçmediği gerçeği düşündürücüdür. Kitap sahip olunmasını, dolayısıyla toplumun okuma düzeyini etkileyen birçok kültürel ve ekonomik sebep bulunmaktadır. Bunların başında matbaanın yaygın olarak kullanılmamasından ötürü el yazması kitapların fiyatlarının yüksek oluşu akla gelmektedir. El yazması kitaplar, hattatlar tarafından kaliteli kâğıtlara yazılıp kenar süslemeleri yapıldıktan sonra özenle ciltlenirdi. Özellikle dinî eserlerde görülen bu durum kitapların satış fiyatlarının yüksek olmasına sebep olmuştur. Aynı kitabın farklı fiyatlara satılmasının nedeni de kullanılan malzemenin çeşitliliğinden ve kitaptaki el işçiliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin yakın tarihler olmasına rağmen bir terekede 15 kuruş olan Kur'ân-ı Kerim değerinde 100 kuruştur. Yaklaşık 50 yıl sonraki başka bir kayıta ise 500 kuruşu bulmaktadır. Bununla birlikte incelenen sicillerde özel nitelikli kitaplar istisna tutulursa oldukça makul fiyatta kitaplar da göze çarpmaktadır. Örneğin Nabi Hayriyyesi (manzum öğüt kitabı) 3 kuruş, Kitâb-ı Birgivî Mehmed Efendi 6 kuruş³⁰⁰, En'âm-ı Şerîf 10 kuruş, Kitâb-ı Kırk Sual 5 kuruştur.³⁰¹

Düşük fiyatlı kitaplar olmasına rağmen yine de az sayıda insanın terekesinde okunacak bir şeyler çıkması Osmanlı toplumunun kitap sahibi olma konusunda yetersiz olduğunu göstermektedir. Servet sahibi birçok kişinin bıraktıkları miraslarda kitap olmayışı meselenin sadece alım gücüyle ilgili olmadığını teyit etmektedir. Nitekim İnegöl voyvodası iken vefat eden Hacı Mehmed Ağa bin Mehmed'in bıraktığı kitaplar içinde Kelâm-ı Kadîm (83 kuruş), En'âm-ı Şerif hediyesi ve mahfaza (50 kuruş), Hilye-i

²⁹⁹ İ.Ş.S., B 370, Selh-i L 1274/15 Mayıs 1858.

³⁰⁰ İ.Ş.S., B 373, 10/a.

³⁰¹ İ.Ş.S., B 373, 70/b.

Şerif (15 kuruş) ve evrâk-ı perişân kitap (6 kuruş) bulunmaktadır. Toplam servet miktarının 8945 kuruş olduğu düşünüldüğünde kitapların kıymetinin %1'i bile bulmadığı söylenebilir.³⁰²

Diğer bir sebebin de insanların okuma ve öğrenme ihtiyacını kütüphane ya da cami kitaplıklarından gidermiş olması ihtimalidir. Sözlü kültürün yaygınlığı sebebiyle kitap edinmeye gerek duyulmamış da olabilir.

1324/1906 tarihli vilayet salnâmesine göre Hudâvendigâr vilayetinde 28 kütüphane mevcuttu. Basılı ve yazma eser toplamı 16.539 adettir. Bursa'da 9, Ertuğrul'da 5, Kütahya'da 7, Karahisar'da 2 ve Karesi sancağında 5 kütüphane bulunuyordu. Ertuğrul sancağına bağlı Bilecik'te 2, Söğüt, Yenişehir ve İnegöl kazalarında birer kütüphane vardı. Kazalardaki kitap sayısı 2481'di. Yine bu tarihte Ertuğrul sancağında mevcut bulunan 520 mektebin 114'ü (%21,9) İnegöl'de bulunuyordu. Okullardaki kız ve erkek öğrencilerin toplamı 6476'ydı. Öğrenci sayısından toplumda okuma yazma oranının çok da düşük olmadığı tahmin edilebilir.³⁰³

Kitapların çoğunlukla Kur'ân-ı Kerim, cüzler ile fıkıh, tefsir, tasavvuf ve edebiyat alanlarında yoğunlaştığını söylemek mümkündür.³⁰⁴ Kur'ân dışında yaygın olarak Birgivî Risalesi, Halebî, Delâil-i Hayrat, Muhammediyye adlı kitaplara tesadüf edilmiştir. Bu kitapların Osmanlı toplumunda beğenildiğini, yaygın olarak sohbet meclislerinde ve medreselerde okunduğunu söylemek mümkündür.

İsmi geçen eserlerden “Muhammediyye” Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö.855/1451) manzum eseridir. Manzum olduğu için ezberlenmesi ve dinî toplantılarda okunup dinlenmesi toplumda yaygınlaşmasını sağlamıştır. Eser, dilinin sadeliği ve üslubunun güzelliğiyle asırlardan beri geniş halk kitleleri üzerinde etkili olmuştur. Medrese, tekke ve camilerin yanı sıra, köy odalarında da okunup dinlenmiş, böylece yaygın din eğitiminin dayandığı en mühim eserlerden biri haline gelmiştir.³⁰⁵

³⁰² İ.Ş.S., B 373, 24/a, 20 S 1235/8 Aralık 1819.

³⁰³ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1324/1906-1907, s. 594.

³⁰⁴ Ali İhsan Karataş, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi”, a.g.e., s. 325.

³⁰⁵ Mustafa Uzun, “Muhammediyye”, *DİA*, C. 30, 2005, ss. 586-587.

Bir diğerk eser Delâil-i Hayrât, Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuasıdır. Terekelerde Delâil-i Şerîf, Delâil-i Hayrât ve Delâil diye geçen risâlenin tam adı Delâilü'l- Hayrât ve Şevâriku'l- Envâr fî Zikri's-Salât Kale'n-Nebiyi'l-Muhtâr'dır. Kitabın önsözünde Hz. Peygamber'in şefaatine nail olma, çok sevap kazanma ve günahlarının affedilmesi gibi müjdelere ermek için kaleme alındığı yazılmıştır. Sözü edilen müjdelere kavuşmak isteyen Müslümanlar, Delâil-i Hayrât'ı düzenli bir biçimde okumuşlardır.³⁰⁶

“Tarîkatü'l-Muhammediyye” Birgivî Mehmed Efendi'nin (ö. 981/1573) tasavvufî ve ahlâkî konulara dair kaleme aldığı eseridir. Birçok baskısı, şerhi ve Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Terekelerde “Kitâb-ı Birgivî Mehmed Efendi”, “Birgivî”, “Tarîkât-i Muhammediyye” diye geçmekte, bazı terekelerde ise “Birgivî Şerhi”ne tesadüf edilmektedir.³⁰⁷ Bunlardan başka Kitâb-ı Nücûm, Kanûn-ı Atîk³⁰⁸; Eczâ Kitabı³⁰⁹ karşılaşılan diğerk kitaplardandır.

C. KONUT ŞEKİLLERİ

Bireylerin barınma başta olmak üzere birçok ihtiyacının karşılandığı mekânlara “menzil” denir. Ev, Türklerin yaşam kültürüne ve geleneklerine göre şekillenmiş ve ihtiyaçlarını karşılamış bir konut tipidir. Türk evi başlangıçta eski Türk otağından etkilenmiştir. Göçebe çadırı gibi evler tek odadan ibarettir. Daha sonra ihtiyaca binaen ikinci oda ilave edilmiş, boşluk örülerek eyvan teşkil edilmiştir.³¹⁰ Osmanlı dönemi geleneksel konut mimarisini incelediğimizde çevre koşullarından ve kültürel değerlerden etkilenerek zaman ve mekâna bağlı olarak yapısal değişimler geçirdiğini görmekteyiz.

İnegöl ev mimarisinin değişim ve dönüşümünü izlemek için elimizde sınırlı sayıda malzeme bulunmaktadır. Bunlardan birisi Hudâvendigâr salnâmelerinde bulunan

³⁰⁶ Süleyman Uludağ, “Delâilü'l-Hayrât”, *DİA*, C. 9, 1994, ss.113-114.

³⁰⁷ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, C. 6, 1992, ss.191-194.

³⁰⁸ İ.Ş.S., B 373, 90/a, 5 Ca 1240/26 Aralık 1824.

³⁰⁹ İ.Ş.S., B 373, 57/b.

³¹⁰ Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri: Şiir'den Şehir'e*, İstanbul, Timaş Yay., 2010, s. 142.

1907 yılına ait kasabanın genel bir resmidir.³¹¹ Resim incelendiğinde konut tipi ve mimarisini açıklamaya yetecek kadar bilgiye ulaşmak zor görünmektedir. Ancak yine de evlerin çoğunun iki katlı, çok az kısmının tek katlı olduğu, çatılarının kiremitle örtüldüğü görülmektedir. İhata duvarları ile çevrili olmaları ve çok sayıdaki pencereler dikkat çeken diğer hususlardır.

Fotoğraf ve diğer görsel malzemelerin kısıtlı olduğu dönemlere ait çıkarımlarda bulunmak için yazılı kaynaklara başvurmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu kaynaklardan en önemlisi şüphesiz kentin siyasî, idarî yönü kadar sosyal ve kültürel yönü hakkında da önemli bilgiler ihtiva eden şer'iyeye sicilleridir. Bu kayıtlar içerisinde bulunan mülk ve menzil satışı, hibe, veraset ve uyuşmazlık belgeleri yaşanan mekânlarla ilgili ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir.

Menzil satış işlemlerinde evlerin sahipleri, komşuları, mahallesi ve konumu, etrafındaki yollara cephesi, iç ve dış mekân birimleri, satış değeri ve kat sayısı gibi bilgilere ulaşılmaktadır. Mahkeme kayıtlarında geçen bilgilere göre “tahtâni” tek katlı, “fevkani” iki katlı ev için kullanılan tabirdi. Oda; aile fertlerinin oturduğu, dinlendiği, yemek yediği ve yattığı en önemli mekândır. Eski Türklerdeki çadır misali tek başına yaşam alanı olabilmekte ve evi biçimlendirmektedir. Kayıtlardaki örneklerden yola çıkarak evlerin bölümleri, sayıları ve değerleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Örneğin 20 Haziran 1864 tarihli satış işlemine göre Sinanbey Mahallesi'nde oturan kıbtıyan³¹² taifesinden Emine bint-i İbrahim, aynı taifeden Hacı oğlu Mustafa bin Hacı İsmail'e fevkani bir oda ve avlulu menzili 2500 kuruşa satmıştır.³¹³ Yine, alacak davasının görüldüğü 30 Aralık 1864 tarihli belgede ise Şibali köyünden Süleyman bin Halil, Matos veled-i Agop'a fevkani iki oda, samanlık, ahır ve avluyu içeren menzilin 1579 kuruşluk borcuna karşılık vermiştir. Borcu kapatmak için başvuru bu işlemde, evin gerçek değerinin daha yüksek olduğu tahmin edilebilir.³¹⁴ Örneklerde görüldüğü gibi oturmak için kullanılan esas kat; güneş, hava ve manzara yönünden daha elverişli olan

³¹¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 272. Ekler kısmında yukarıda bahsedilen fotoğrafa yer verilmiştir.

³¹² Kıbtî: Hindistan'dan çıktıkları söylenen, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan bir topluluk, çingene. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>. Roman vatandaşlar günümüzde dahi Sinanbey Mahallesi'nde ikamet etmektedir.

³¹³ İ.Ş.S., B 372, 31/b, 15 M 1281/20 Haziran 1864; Müştemilatıyla bir evin 1500 kuruşa satıldığına dair bkz. İ.Ş.S., C 233, 84/b, 12 C 1314/18 Kasım 1896; diğer bir örnekte fevkani iki çatma oda ve avlulu evin 300 kuruşa satıldığına dair bkz. İ.Ş.S., B 373, 60/a, 7 Ş 1237/29 Nisan 1822.

³¹⁴ İ.Ş.S., B 372, 57/a, 1 Ş 1281/30 Aralık 1864.

üst katlardır. Zemin katlar genellikle ahır, samanlık, mutfak ve kiler olarak kullanılmaktaydı. Evlerin mutlaka bir su kuyusu bulunurdu.³¹⁵

Ekonomik durumu orta halli ve mütevazı şahısların evlerinin sadeliğine karşın zenginlerin oturduğu menzillerin gösterişli ve mekân birimlerinin ve sayılarının fazla olduğu görülmektedir. Cuma Mahallesi'nde sâkin Salih Ağa bin Halil, oğlu Çukadar Halil Efendiye mülkü olan iki katlı evi 10 bin kuruşa satmıştır. Dönemine göre oldukça büyük olduğu anlaşılan evin bölümleri arasında; üst katta 5 oda, 2 sofa, 3 ambar ve alt katta ise saman hane, ahır ve diğer bir ahır bulunmaktaydı.³¹⁶ Diğer bir örnekte Sinanbey Mahallesi'nden Emine Hatun bint-i Yusuf, 26 Ekim 1864 tarihinde müvekkili olan zevcesi Yüzbaşı Ahmed Ağa vasıtasıyla fevkani iki oda, sofa, alt katında oda, matbah (mutfak), kiler, saman hane ve avlulu menzili Hacı Ahmed Ağa bin Ahmed'e 17.500 kuruşa satmıştır.³¹⁷

Konakların fiyatları ise oldukça yüksektir. Mesela Yenice Mahallesi'nde 28 Aralık 1865'te vefat eden Hacı Hüseyin Ağa bin Hacı İbrahim'in mahalledeki konağının değeri 40 bin kuruştur.³¹⁸ Değeri en düşük menziller ise "çatma" denilenlerden oluşmaktadır. Kullanılan malzemenin basit ve ucuz olduğu bu tarz evler satış akitlerinde görülmektedir. Örneğin 13 Kasım 1819 tarihinde çatma ev, ambar, ahır, saman hane ve bir miktar avlusu olan menzil 150 kuruşa satılmıştır.³¹⁹

Konutların satış değerini birçok faktör etkilemektedir. Bunlardan en önemlileri içinde iç ve dış mekân sayılarını, kasaba merkezine mesafesini, kullanılan malzemenin kalitesini, yeni ya da eski oluşunu sayabiliriz. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İnegöl'de evlerin fiyatlarına baktığımızda ortalama olarak 2-4 bin kuruş aralığında seyrettiğini görüyoruz. Mütevazı sayılabilecek evlerin 500-1500 kuruş aralığında olan bedellerinin konak tarzı yapılarda 10 binden başlayarak 40 bine kadar çıktığı görülmektedir. Birim sayısı olarak benzer menzillerin fiyat aralığının çok olması birden fazla etkenin bir araya gelerek evin kıymetini belirlediğini göstermektedir. Nitekim Cuma Mahallesi'nde

³¹⁵ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 157.

³¹⁶ İ.Ş.S., B 368, 79/a . Başka bir örnekte Cuma Mahallesi'nden Sadrettin Efendi bin Hayrullah, kızı Habibe Hatuna eşyasıyla beraber fevkani iki oda, sofa, altında oda, kiler ve avluyu içeren menzili 1282/1865 yılında 10 bin kuruşa satmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 57/a, Ra 1282/ Temmuz-Ağustos 1865.

³¹⁷ İ.Ş.S., B 372, 43/a, 25 Ca 1281/26 Ekim 1864.

³¹⁸ İ.Ş.S., B 372, 63/b, 9 Ş 1282/28 Aralık 1865.

³¹⁹ İ.Ş.S., B 373, 10/b, 25 M 1235/13 Kasım 1819; yine mülk-i menzil ma'a tevâbi' ihâ (200 kuruş) Bkz. İ.Ş.S., B 373, 29/a, 25 R 1235/10 Şubat 1820.

oturan Sandık Emîni Ahmed Molla bin Hacı Veli Ağa, Hacı İbrahimoglu Mehmed'e 28.564 kuruş'a sattığı iki katlı evin bölümleri üç oda, sofa, ahır, samanlık ve avludan ibarettir. Emsallerine göre yüksek fiyata satılmasının nedeni, kasaba merkezinde bulunmasından kaynaklanmış olabilir.³²⁰

Sicillerden anlaşıldığı kadarıyla menzilde hemen her evde oda yanında sofa da bulunmaktaydı.³²¹ Evin biçimi, odaların sofa etrafında dizilmesiyle oluşmaktadır. Sofa, aile üyelerinin ortak yaşam alanıydı.³²²

Evlerin yapımında taşıyıcı unsur olarak ahşap, dolgu malzemesi olarak da kerpiç kullanılmıştır. Tipik mesken yapısı bu olmakla beraber özellikle ormanların fazla olduğu kasabanın güneyinde kurulan köylerde yoğun olarak ahşap tercih edilmiştir. Genellikle zemin katlarda ahır ve depo yapılan mekânlarda pencere konulmamış, yapımında taş malzeme kullanılmıştır. Menzillere ait, sokaktan bahçe duvarıyla ayrılan, ev halkının rahat edeceği bahçe ve avlu bulunuyordu. Bu anlayış İslamiyet'in kabulüyle artan mahremiyet duygusunun mekâna yansımalarıdır. Avlusu bulunmayan ev pek azdır. Nitekim Şibali köyünden Osman bin Ömer'in Kuşçu İsmail bin Mustafa'ya sattığı iki katlı evin üst katında iki oda, bir sofa; alt katında ise bir oda, ahır, samanlık, fırın, kuyu, avlu ve bir miktarda dut bahçesi bulunmaktaydı.³²³ Başka bir örnek ise Cuma Mahallesi'nde oturan Mütevelli Ahmed Ağa bin Osman'a harap olan vakfa ait menzilin satışı için izin verilmiş olan menzildir. O da, üst katında bir oda, alt katında oda, fırın, matbah ve avlu bulunan iki katlı evi satmıştır.³²⁴

Türk evi zemin üzerinde tek katlıdır. Zenginlerin evlerinde üst kat iki kat olabiliyordu.³²⁵ Evin üst katında oda ve sofa bulunmakta evin büyüklüğüne göre de odaların sayısı artmaktaydı. Halkın oturduğu evler genellikle 1-2 odalı olmakla beraber menzillerin büyüklüğü nispetinde oda sayısı 4 ya da 5'e kadar çıkmaktadır.³²⁶ Örneğin 4 Eylül 1869 tarihinde üst katta iki oda, sofa ile alt katta iki oda, mutfak ve avludan

³²⁰ İ.Ş.S., B 368, 7/a, 21 Ra 1273/19 Kasım 1856.

³²¹ Sofası bulunan bir ev örneği için bkz. Cuma Mahallesi'nden Şerife Fatma bint-i Hüseyin tahtâni bir oda, sofa ve avlulu menzili Yiğitköy'lü Öksüzoglu Halil bin İbrahim'e 2350 kuruş'a sattığı kaydedilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 36/b.

³²² S. Gülçin Bozkurt, "19.yy da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekan Kurgusunun Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 62, S. 2, 2013, s. 41.

³²³ İ.Ş.S., B 368, 83/b, 20 L 1286/23 Ocak 1870.

³²⁴ İ.Ş.S., B 368, 54/b, 3 Z 1284/27 Mart 1868.

³²⁵ Cansever, a.g.e., s. 137.

³²⁶ Abdülaziz Bey, a.g.e., s. 157.

müteşekkil menzil 10 bin kuruşa satılmıştır. Bahçede meyve ağaçları bulunduğu da kayıtlardan anlaşılmaktadır.³²⁷

Bunlara ilave olarak evlerin önemli bir kısmında avlu, kiler, matbah (mutfak), ahır, samanlık, ambar, fırın, kuyu ve bahçe bulunuyordu. Bahçenin bir köşesinde kenef veya memişhane denilen tuvalet bulunabilmekteydi. Matbah da denilen mutfak zemin kattadır ve içinde ocak, raflar ve kadınların oturması için sedir bulunmaktadır. Tarımla uğraşan insanlar evlerini daha çok gereksinim duydukları mekân birimlerini ilave ederek oluşturmaktaydılar. Mesela Hamzabey köyünde vefat eden Mehmed Emin bin Ali'nin mirası paylaşılmış ve mirasçılara kalan ev satışa çıkarılmıştır. Hacı Akif Bey'e satılan iki katlı evde bir oda, bir sofa, beş aralık samanlık, bir ambar ve küçük bir avlu bulunduğu görülmektedir. Köyde yoğun olarak hayvancılıkla uğraşıldığı için samanlığın büyük yer kapladığı anlaşılmaktadır.³²⁸

Bazı evlerde ise mağaza ve böcekthane gibi üretim birimleri vardı. Örneğin Cerrah köyünde yaşayan karabet zevcesi Horisma(?) bint-i Tekfur, tüccardan Manakoğlu Semanik'e(?) iki oda, iki mağaza, avlu, fırın, saman hane, ahır, bir bab kahvehane, bir bab duhancı dükkânı, şaraphane, iki kıta ve iki evlek bahçeyi içeren mülk-i menziline 8500 kuruşa satmıştır.³²⁹ Kulaca köyünde yapılan bir başka satış akdinde de ev haricinde bir böcekthane kayıtlıdır. Birçok evde bulunan böcekthane, ekonomik faaliyet olarak ipek böcekçiliğinin fazla olduğunun delilidir.³³⁰

III. VAKIFLAR

Vakıf, Arapça bir kelime olup durma, durdurma, alıkoyma gibi anlamlara gelmektedir.³³¹ Hukuk terimi olarak vakıf, bir malı kamuya ait olmak üzere alım

³²⁷ İ.Ş.S., B 368, 81/b, 27 Ca 1286/4 Eylül 1869.

³²⁸ İ.Ş.S., B 368, 38/b, 5 Ca 1284/4 Eylül 1867.

³²⁹ İ.Ş.S., B 368, 91/a, 25 S 1288/16 Mayıs 1871.

³³⁰ İ.Ş.S., B 368, 23/b, 21 L 1283/26 Şubat 1867.

³³¹ Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA*, 2012, C. 42, s. 475; Vakıf müessesesinin ortaya çıkışı, gelişimi ve Osmanlı Devleti'nde uygulanışı gibi konular birçok araştırmada ayrıntılı olarak incelenmiştir. Örnek olarak bkz. Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. b., İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 1996; Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1942, s. 1-36; Ali Himmet Berki, "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler", *Vakıflar Dergisi*, Tıpkı basım, S. VI, Ankara, Vakıflar Umum

satımdan alıkoyup gelirini dinî, toplumsal ve hayrî bir amaç için ebediyen halka tahsis etmektir.³³² Kur'ân-ı Kerim'de doğrudan vakıf ile ilgili ayet bulunmasa da sadaka verme ve hayırla ilgili birçok ayet vardır.³³³ Hazreti Peygamber'in "sadaka-i cariye" hadisi³³⁴ mallarını vakfetmeleri konusunda inananlara yol göstermiştir.³³⁵ İslam müessesesinde vakıf faaliyetleri Hz. Peygamber ile başlamıştır.³³⁶ O, şahsına ait yedi hurma bahçesini cihat için lazım olabilecek masraflara ve zorunlu ihtiyaçlara vakfetmiştir.³³⁷ Sahabe içerisinde yaygınlaştığı bilinen vakıf kültürünü Hz. Cabir'in "Muhacir ve ensardan mal sahibi olanlardan vakfetmeyen kimse bilmiyorum." ifadesi desteklemektedir.³³⁸ Sadece ahlaki, dinî yönden değil hukukî ve iktisadî açıdan da önemli olan vakıf kurumu İslam medeniyetinin toplumsal gelişiminde önemli rol oynamıştır.³³⁹ Sahabe yolundan giden Osmanlılar da vakıflar vücuda getirmiş ve bağışta bulunmuşlardır.³⁴⁰

Müdürlüğü Neşriyatı, 1965, ss. 9-13; Bahaeddin Yediöldüz, "Müessesese - Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi." *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1982, ss. 23-53; Cafer Çiftçi, "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36'dan ayrı basım, Ankara, 2004, ss. 79-102.

³³² Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 284; Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 467.

³³³ "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcansanız Allah onu bilir" el-Âl-i İmrân, 3/92 ve diğer ayetlere örnek olarak bkz. el-Bakara, 2/148, 195, 261; el-Âl-i İmrân, 3/92, 114, 115, 134; en-Nisâ, 4/114; el-Mâide, 5/2; el-Tevbe, 9/99, 103; el-Hadîd, 57/18; el-Müzzemmil, 73/20; el-Fecr, 89/18; el-Maûn, 107/3.

³³⁴ Hz. Muhammed (s.a.v.) "İnsan ölünce şu üçü dışında amelleri(nin sevabı) kesilir: sadaka-i câriye (faydası devam eden hayır), istifade edilen ilim veya arkasından dua edecek salih evlat" buyurmuştur. Bkz. Müslim, Vasıyye, 14.

³³⁵ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 55-60.

³³⁶ Hemen her millette ibadet yerlerine tahsis edilen vakıfların olduğu anlaşılmaktadır. Sosyal dayanışma ve yardımlaşma fikrinin geliştiği eski Türklerde vakfa benzer uygulamalar vardı. Bkz. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 52-54; Budist Türklerde rastlandığına dair bkz. W. Ruben, "Buddhist Vakıfları Hakkında", (çev. Meliha Torkak), *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942, ss. 173-184; Bizans ve Sasani uygulamaları için bkz. Köprülü, a.g.m., s. 10-11; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938, s. 103-130.

³³⁷ İlhan Akbulut, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, s. 65; Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 58-59.

³³⁸ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 304.

³³⁹ Köprülü, a.g.m., s. 25.

³⁴⁰ Vakıf müessesesi, çoğunluğunu batılı araştırmacıların oluşturduğu kişiler tarafından çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Eleştiri konuları arasında insanları tembelleğe teşvik etmesi, devlet arazilerinin temlik suretiyle mülk araziye dönüştürülmesi ve müsadereye karşı tedbir olarak vakıf tesisi olmasını sayabiliriz. Eleştirilen konulardan bir diğeri ise şahısların hayattayken mallarını yönetiminde evlatlarının bulunması şartıyla vakfetmeleri idi. Bu uygulamada, malların geleceğini vefat sonrası için düzenleme, mirasçılar arasında tercihte bulunma isteği bulunuyordu. Böylece miras sırası, kapsamı ve sistemi değiştirilerek mülkler evlatlık vakıf haline getiriliyordu. Bkz. M. Esat Sarıcaoğlu, "Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.,

Vakfın adı, konusu, gelirleri, vakfedilen malların dökümü, vakıftan kimlerin faydalanacağı, vakfedenin şartları ile kimler tarafından nasıl işletileceği gibi hususları içeren hukukî belgeye “vakfiye” denir.³⁴¹ Şahitler huzurunda düzenlenen vakfiyeler³⁴² muteber olduğuna, gerekli şartları taşıdığına ikna olan kadı tarafından onaylanarak mahkeme sicillerine kaydedilirdi.³⁴³ Vakfiye metinlerinde yer alan Allah yolunda harcamak, sadaka vermek ve fakirleri yedirip içirmek ile ilgili ayet ve hadisler Müslümanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmanın esaslarını da ortaya koymaktadır.³⁴⁴

Vakıflar; ihtiyaçlı kızlara çeyiz temini, yetimlere aylık, askerlere teçhizat, fakir çocuklara elbise, iflas eden mahpusların hapisten kurtarılması için para temini, borçluların borcunu ödeme, vefat eden kimsesizlerin teçhiz ve tekfini, muhtaçlara yardım etme, sokakları aydınlatma, kuşların bakım ve tedavisi gibi birçok alanda hizmet vermişlerdir.³⁴⁵ Bunların yanında han, çarşı, bedestenlerin vakıflarca vücuda getirilmesi ekonomik hayatın da canlanmasını sağlamıştır. Ayrıca eğitim, sağlık, güvenlik ve bayındırlık alanlarında büyük harcamalar gerektiren hizmetlerin önemli kısmının vakıflar aracılığıyla yapılmış olması devletin yükünü hafifletmiştir.

Osmanlı hukukunda vakıf işlerinin idaresi için “tevliyet”; vakfın idaresini üstlenen, görevlilerin ücretlerini ödeyen, vakfın gelirlerini toplayan, bakım ve onarım işlerini yürüten kişiye de “mütevelli” denirdi. Mütevelli, vakfiyede belirtilen şartları gözeterek tasarrufta bulunabilirdi. Vakfın tamiri, gelirlerinin toplanması, giderlerinin ödenmesiyle görevliydi. Yaptığı hizmet karşılığında “vazife-i tevliyet” denilen belli bir ücret alırdı. Vakıf eserlerinin tamir ve bakımları, vakıfların gelirlerinden karşılanırdı. İşlerin kontrolüne “nezâret”, müfettiş olarak vakfın işleyişini gözeten şahsa ise “nâzır” denirdi. Umumi teftişler kadı tarafından yapılırdı.³⁴⁶

2007, ss. 51-60; yapılan itirazlara verilen cevaplar hakkında bkz. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 68-70.

³⁴¹ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 287; Cin, Akgündüz, a.g.e., s. 472.

³⁴² Kunter, a.g.m., s. 116.

³⁴³ Hamdi Döndüren, “Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye’de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi”, *UÜİFD*, C. 17, S. 1, 2008, s. 3.

³⁴⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Vakfiye”, *DİA*, C. 42, 2012, s. 466.

³⁴⁵ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 302-303; Kunter, a.g.m., 103-130.

³⁴⁶ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 297-299, 320; Hamdi Döndüren, *İslâm Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meselesi*, İstanbul, Erkam Yay.,1998, 56; Köprülü, a.g.m., s. 14.

Vakıf tahsildarı olarak görevlendirilenlere “câbi” ve toplama işine de “cibâyet etmek” denirdi.³⁴⁷ Kendilerine berat tevcih edilen kişiler, resmi olarak görevlendirilmiş olurdu. Örneğin 1794 yılında Hacı Mehmed Halife, arzuhali üzerine, vefat eden Karalar Köyü Vakfı câbisi Seyyid Mehmed Halife yerine günlük üç akçe ve yıllık üçer mud buğday ve arpa ücret mukabilinde görevlendirilmiştir.³⁴⁸

Boşalan göreve ehil kişilerin getirilmesi önemliydi. Müderris, imam, hatip, devirhan, cüzhan ve diğer vazifelere imtihanla görevlendirme yapılırdı. İmtihanda başarılı olması halinde varsa eski görevlinin liyakatli, yetişkin erkek çocuğu tercih edilirdi.³⁴⁹ Eğer yoksa göreve ehil başka şahıslar tercih edilirdi. Nitekim 1784 yılında Kirles köyü camisinin imam ve hatibi olan Halil bin Salih’in vefat etmesi üzerine vazife, o görevi yüklenecek oğlu bulunmadığından, her yönden liyakati tespit edilen Mevlana Mustafa Halife bin Abdülkerim’e verilmiştir.³⁵⁰

Köylerde cami vakıflarıyla birlikte de kurulabilen avâriz vakıfları, geliri bir köy veya mahalle halkının avârizine (beklenmedik ihtiyaçları) harcanmak üzere oluşturulmuştur. Zamanla bu vakıfların fonksiyonları artarak kimsesiz çocukların eğitimi, yolların bakımı ve tamiri, ölen fakirlerin teçhiz-tekfini gibi sosyal hizmetlerin yanında bayındırlık ve belediye hizmetlerine finans sağlar hale gelmiştir.³⁵¹

A. VAKFIN GELİR VE GİDER KALEMLERİ

Vakıf gelirlerini genel olarak gayrimenkul, menzil ve dükkân kiralari ile nemalar oluştururdu. Mülk olan dükkânlar genellikle sahipleri tarafından mahalle camisinin bakım masraflarına tahsis edilirdi. Büyük vakıfların kiraya vermek için yaptıkları sıra halinde dükkânları bulunurdu.³⁵² Farklı fikhî görüşler bulunmakla birlikte Osmanlı uygulamasında vakıf mallarından çiftlik ve arazilerin üç, ev ve dükkânların ise bir yıllığına kiraya verildiği anlaşılmaktadır.³⁵³ Mütevelli, vakıf mallarını rayiç bedelle

³⁴⁷ Kunter, a.g.m., s. 115.

³⁴⁸ İ.Ş.S., B 375, 100/b.

³⁴⁹ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 345.

³⁵⁰ İ.Ş.S., B 375, 16/a.

³⁵¹ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 287-288.

³⁵² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, (çev. Neyyir Berktaş), 5. b., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011, s. 37.

³⁵³ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 399.

kiraya verebilirdi.³⁵⁴ İnegöl kasabasında bulunan vakıflara ait dükkânların kiraya verildiği kadı sicillerindeki muhasebe kayıtlarına yansımıştır. Mesela kasaba merkezindeki Han Vakfı'nın gelirleri arasında Hacı Ahmed Ağa'nın kahve dükkânı, Kaşıkçızade Mehmed Ağa'nın ekmekçi dükkânı, Kaşıkçızade kerimesi İhsan Hatun'un kahve dükkânı dâhil on iki dükkân ile menzil, kestanelik ve bahçe kiralari bulunuyordu.³⁵⁵ 1830 tarihli aynı vakfa ait diğer bir kayıtta dükkânların çoğunun aynı şahısların kullanımında olduğu, aradan geçen zaman içinde kiracıları vefat ettiğinden üç dükkânın çocuklarına kiralandığı görülmektedir.³⁵⁶ İshakpaşa Cami Vakfı, altı dükkân ile eski hamamın icarından; Ma-i Leziz Vakfı ise Refia Hatun ile yeğeni Zeynep'in vakfettiği iki adet dükkânın kirasından gelir sağlıyordu.³⁵⁷

Kadı sicillerinde vakıflarla ilgili mevcut kayıtlar arasında müteveli nasbı, azli, vakfa ait gayrimenkullerin kiraya verilmesi ya da satışı, borç ve alacakların ikrarı ile borca karşı rehin gösterilen mülklerin kaydedildiği “zimem ve istiğlal” defterleri bulunmaktadır. Harap olup kullanılamaz hale gelen veya geliri giderini karşılayamaz haldeki vakıf mallarının satışa çıkarıldığı görülmektedir.³⁵⁸ Örneğin 1870 yılında Cuma Mahallesi'nde kâin merhum İbrahim Efendi Çeşmesi Vakfı mütevellisi Hafız Tahir Efendi bin Mehmed; vakfa ait harap bir menzili, vakfı zarara uğrattığından dolayı satışa çıkarmıştır. Üst katında bir oda ve sofa ile alt katında bir oda, sofa, samanlık, ahır ve avlusu bulunan Sinanbey Mahallesi'ndeki iki katlı ev, Bağdat ahalisinden olup Sinanbey Mahallesi'nde oturan Murat ve Fethullah kardeşlere beş bin kuruşa satılarak vakfa gelir sağlanmıştır.³⁵⁹

Vakıf muhasebe kayıtları basit bir muhasebe tekniğiyle tutulmuştur. Üst kısma “asl-ı mal” denilen anapara yazıldıktan sonra gelirler bu miktara eklenir, giderler çıkarılır ve son hali alt satıra yazılırdı. İlk bakışta vakfın mevcut hali görülebilirdi. Gelir ve giderlerin karşılıklarına açıklama cümleleri ilavesiyle gelirlerin kaynağı ve harcama kalemleri ortaya konurdu. Muhasebe kayıtlarında vakfın gelir- giderini, borç verdiği kişileri, nema oranlarını, borca karşı gösterilen rehinleri görmek mümkündür. Rü'yet

³⁵⁴ Döndüren, *İslâm Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meselesi*, a.g.e., s. 58.

³⁵⁵ İ.Ş.S., B 373, 20/a, Gurre-i C 1234/28 Mart 1819.

³⁵⁶ İ.Ş.S., C 232, 12/a.

³⁵⁷ İ.Ş.S., B 373, 22/a-b.

³⁵⁸ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 378.

³⁵⁹ İ.Ş.S., B 372, 86/b, 27 S 1287/29 Mayıs 1870.

defterlerinde vakfın adı, banisi, mütevellinin kimliği ile kontrolün kapsadığı tarihler, sermaye miktarı ve gelir giderler yer alırdı.

Osmanlı Devleti'nde mütevellilerin muhasebesi, Hanefi hukukuna göre kadılar ve hesap müfettişlerince yapılırdı. Vakfiyelerde mütevellinin her yıl ya da birkaç yılda bir kontrolü istenebilirdi. Fakat böyle bir talep bulunmadığı takdirde kadı, mütevellinin harcamalarına karışmazdı.³⁶⁰ Bu yüzden vakıf hesapları uzun yıllar boyunca kontrol edilmeyebilirdi. Bununla birlikte suiistimal ya da şikâyet olması halinde kadı, şahitler huzurunda hesapları teftiş eder ve durumu mahkeme sicil defterine kaydedirdi. Kadı mütevellinin hıyanet, sefahat ya da ihmali gördüğünde azletme yetkisini kullanırdı.³⁶¹ Mütevellinin kendisi de hastalık, ihtiyarlık gibi sebepler dolayısıyla azlini isteyebilirdi. Mesela 7 Nisan 1822 tarihli belgede Çukur çeşme-i cedit çeşmesinin mütevellisi bulunan Ömer Efendizade Süleyman Beşe, istifasını talep etmiştir. Sebebini “alîlü'l-mizaç ve müsinn-i ihtiyar oldum, idareye kudretim yoktur” şeklinde açıklamıştır. İstifası kabul edilerek yerine Kabasakal Mehmed Efendi müteveli olarak görevlendirilmiştir.³⁶² Keza Yenice Mahallesi'nde bulunan Kasım Efendi Camiî ile Nüzul ve Avâriz Vakfı'nın mütevellisi Otuzbir Mehmed Ağa “keff-i yed” etmiş yani görevden el çekmiştir. Yerine komşuların müstakim ve dindar olduğuna şahitlik ettikleri mahalle muhtarı es-Seyyid el-Hac Molla Mustafa müteveli olmuştur.³⁶³

Vakıf gelirlerinin önemli bir kısmını aynî, nakdî bağışlar ile dükkân ve ev kiralari oluşturuyordu. Vakıf yerlerinin kiralanmasında vakfiyedeki şartlara riayet edilirdi.³⁶⁴ Nitekim Cafer Paşa'nın bina eylediği Kervansaray Han Vakfı'na ait 14 dükkânın 1236/1820-1821 yılında kiraya verilerek senelik 32,5 kuruş gelir elde edildiği anlaşılmaktadır.³⁶⁵ Diğer bir örnekte Cuma Mahallesi Avâriz ve Nüzul Vakfı'nın kiraladığı mülkler arasında iki berber, bakkal, ekmekçi, çubukçu ve kahve dükkanı bulunuyordu.³⁶⁶

---

³⁶⁰ Bilmen, a.g.e., C. 5, s. 87.

³⁶¹ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 327-340.

³⁶² İ.Ş.S., B 374, 5/a-b, 15 B 1237.

³⁶³ İ.Ş.S., B 374, 26/a.

³⁶⁴ Bilmen, a.g.e., C. 5, s. 23.

³⁶⁵ İ.Ş.S., B 374, 4/a.

³⁶⁶ İ.Ş.S., B 374, 1/b-3/a, Gurre-i C 1234/28 Mart 1819; Ma-i Leziz Vakfı'nın kiraladıkları içerisinde İshakpaşa-yı Veli Vakfı'nın dükkanlarından sağlanan gelir yanında eski hamam kirası ile Akhisar köyünde bir evin kirası vardı. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 11/b-12/b, 1 M 1239/7 Eylül 1823.

Vakıf parasından borç alan kişiler ödeyemediğinde borca karşılık gösterilen rehin, vakıf adına satılarak gelir sağlanırdı. Örneğin Han Vakfı'ndan 540 kuruş borcu olan Hamzabey köyünden Selim oğlu Ali'nin "edaya kudreti olmadığı ecilden" istiglal olan evi alınmıştır. Yine aynı köyden Hacı Ali oğlu zevcesi Hatice'nin 57,5 kuruş borcuna karşılık köhne menzili vakfın olmuştur.³⁶⁷ Kasabada dikici esnafından cebbar Ahmed, vakıftan aldığı dükkân akçesini ödemediğinden dükkânını 460 kuruşa vakfa bırakmıştır. 1138 kuruş mukabilinde iki adet fevkani oda, ambar ile avluyu içeren menzil ve 5 evlek dut bahçesi vakfa bırakılmıştır. Bir diğer örnekte ise malı itlaf olan Burunsuzoğlu Mehmed Ağa'nın sadece köhne menzilin kaldırıldığı anlaşılması, 139 kuruş borcun ancak 40 kuruşu tahsil edilebilmiştir.³⁶⁸

"Zimemât" bölümünde ise vakfa ait paranın hangi şahıslara ne miktarda verildiği, borçlu kişilerin ikamet ettikleri yer, meslekleri, cinsiyetleri ve dinleri kaydedilirdi. Giderler arasında ise vakıf görevlilerine ödenen ücretler, fakirlere yapılan yardımlar ile vakfın tamir, aydınlatma vb. masrafları yer alırdı. Bir cami vakfının gider kalemlerini nelerin oluşturabileceğini Kulaca Cami³⁶⁹ Vakfı'ndan yola çıkarak tespit etmeye çalışacağız.³⁷⁰ Cami vakfının teftişi, Camii İmam Hatibi İbrahim Efendi ile Müezzın İbrahim Efendi'nin ücretleri, çeşme tamir masrafı, kandil yenileme, bal mumu ve kandil yağı alım masrafları kaydedilmiştir. Avârız ve nüzul vergisine, müteveli,

---

³⁶⁷ İ.Ş.S., B 374, 4/a.

³⁶⁸ İ.Ş.S., B 374, 7/a-10/a.

³⁶⁹ Kulaca Mehmed Bey Camii'nin Kethüdazade İbrahim Ağa tarafından 1115/1703-1704 yılında yapılmıştır. bkz. Ötüken, v.d., a.g.e., s. 136.

³⁷⁰ Cami vakfının teftişinde masraf kalemlerinin 200 kuruş 32 para tutarında olduğu anlaşılması ve giderler şu şekilde sıralanmıştır: Cami imam hatibi İbrahim Efendi'ye 39 kuruş, cami müezzini İbrahim Efendi'ye 28,5 kuruş, çeşmeci tamir masrafı 20 kuruş, kandil yenileme 1 kuruş, bal mumu 10 kuruş, eskiden beri devam eden kandil yağı için 10 kuruş. Yanına her sene alınacağı ve bir miktarının Mevlid-i şerif, Miraç ve Ramazan Bayramı gecelerinde cami derûnundaki küçük minarelerde ışıklandırma amacıyla kullanılacağı kaydı düşünülmüştür. Avarız ve nüzul vergisine 27 kuruş 30 para, müteveli ücreti 30 kuruş, duâhanlara Mehmed Bey Vakfı olup Kelâm-ı Kadim'den tilavet için imam olanlara 4,5 kuruş, devirhan olanlara Ümmühan Hatun Vakfı olarak Kuran tilaveti için müezzın olanlara 4 kuruş, Fatma Hatun vakfından devirhan olarak Kuran tilaveti için imamlara 3 kuruş, duagû olanlara Süleyman Efendi vakfı cami imamına 2 kuruş 10 para, İbrahim Efendi vakfından Duagû olan müezzine meşruta 2 kuruş 10 para, Ömer Bey ve kız kardeşi Fatma Hanımın ruhi için Fatiha tilavetine imam ve müezzine 1,5 kuruş, Çitli Camii'nde hatip olanlara Osman Bey Efendi'nin vakfı olarak 6 kuruş ayrılmıştı. Hacı Ali Ağa minarede salatü selam veren imama 3 kuruş, imamın Cuma gecesi Mülk suresini okumasına karşılık 3 kuruş, imama meşrut olarak hazır bulunan cemaate iman ve nikâh yenilemeye daveti için Derviş Mehmed Bey Efendi'nin vakfı 3 kuruş, Musa kerimesi ve Gürcüoğlu Ebubekir Ağa'nın hanımının imama mahfildeki dört kandille şadırvan içindeki kandili yakması karşılığında vakfedilen 1 kuruş, Yenice-i Müslim köyü camiinde 3 adet kandili yakmak üzere Hamzabey'li Hacı Abdülkerim oğlu Hasan'ın imama vakfı olan 1 kuruş 2 para idi. Bkz. İ.Ş.S., B 375, 15/a, 12 Ra 1198/4 Şubat 1784.

duâhan, devirhan, duâgû olanlara, salatü selam veren, kandil yakan ve geçmişlerinin ruhuna Kur'an tilaveti yapan imam ve müezzine gerekli harcamalar yapılmıştır. Kulaca'daki vakfin senelik neması giderlerinden fazla olmuş, masraflar çıkarıldıktan sonra kalan para sermayeye eklenmiştir. 15 Eylül 1825 tarihli kayda göre 1001 kuruşu bulan caminin giderleri arasında imam, hatip, müezzin ücretleriyle kandil, çeşme tamiri, bal mumu harcamaları bulunuyordu.³⁷¹

Zamanla tamir ihtiyacı açığa çıkan dinî yapıların bakım ve onarımları, aydınlatılması ve görevlilerin ücretlerinin ödenmesi amacıyla da hemen her mahalle ve köyde yaygın olarak vakıflar tahsis edilmiştir. Örneğin Çeltikçi Vakfı'nın 2059 kuruş asl-ı mâlı yani sermayesi ve paranın senelik %15 hesabıyla işletilmesinden elde edilen 308 kuruş neması buluyordu. Vakfın şartına göre müteveli Tahir bin Abdullah; kazanılan nemadan imam, hatip, müezzin ve kayyumun ücretleriyle, cami içinde ve minarede yanan kandillerin, cami avlusundaki suyun ve mektebin masraflarına harcamakla yükümlüydü.³⁷² Cami vakfı bulunan diğer bir yer Kadimi köyü idi. Mütevellisi İmamoğlu Ali Ağa, vakıf şartı olarak senelik nema oranı 10'u 11,5 hesabıyla yani %15 rıbhla (nema ile) 1914 kuruşu işletmiştir. Vakıftan borç alan 27 köylünün çoğunluğunu Kadimi köyünden kişiler oluşturmakla beraber Babasultan ve Doma köyden olanlar da vardı. Borç defteri; Muhzır Hafız Ağa, İsmail Ağa, Kâtip Edhem Efendi ile muhtarların huzurunda, şahadetleriyle tanzim edilmişti.³⁷³

B. ŞİKÂYETLER

Hemen her dönemde vakfın işleyiş sürecinde görevlilerin suiistimali şikâyet konuları içinde bulunmaktaydı. Mütevellinin ihmal ve kusurunun görülmesi halinde "kasr-ı yed" uygulamasıyla vazifesini başkasına devrederek görevden el çektirilebilirdi.³⁷⁴ Müteveli veya nâzırın hıyaneti ya da suiistimali ortaya çıktığında

---

İ.Ş.S., B 374, 26/a, 1 S 1241/15 Eylül 1825; Başka bir örnek ise Çukur Çeşme-i Cedit Vakfı'dır ki giderlerini müteveli ücretiyle çeşme tamir masraflarından ibaretti. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 5/a-b.

³⁷² İ.Ş.S., B 369, 82/b, 1 M 1270/4 Ekim 1853.

³⁷³ İ.Ş.S., B 369, 93/b, Gurre-i C 1270/30 Ocak 1854; Bir başka camii vakfı da Süpürdü köyünde idi. Cami yanında köyün içme suyu, avâriz ve nüzul vakfının da mütevellisi Bektaş oğlu es-Seyyid İbrahim'di. Asl-ı malı 1270 kuruş olan vakıf parasından 16 kişiye kredi sağlanmıştı. Bunlar arasında Şahan oğlu Mehmed'den sonra mütevellinin en fazla kredi alan kişi olması dikkat çekmektedir. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 10/a-b, Gurre-i B 1236/4 Nisan 1821.

³⁷⁴ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 337-340.

hâkimin azletme yetkisi bulunurdu.³⁷⁵ İnegöl mahkeme kayıtlarında vakfa ait paraların istihlak edildiği ya da uzun süre vakıf muhasebe kayıtlarının incelenmediği ile ilgili birçok belgeye tesadüf edilmektedir. Belgelerin çoğunda şüphelerin doğru olduğu ve suçlu bulunan mütevellinin değiştirildiği ve zararın tazmin ettirildiği görülmektedir.³⁷⁶ Örneğin 1862 yılında el-Hac Mehmed Efendi bin Hacı Ahmed Efendi, kadıya müracaat ederek Kamışoğlu Çeşmesi eski mütevellisi hakkında, vakıf paralarını boşa harcadığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. İfadesinde, çeşmenin yanı sıra mahkeme civarındaki mescit ve mektebin de mütevellisi olan Cuma Mahallesi sâkinlerinden Mehmed Ali oğlu Hafız Ahmed Efendi'nin sekiz sene önce bu göreve geldiğini, iki sene önce gerçekleşen teftişte 16 bin kuruşu boşa harcadığının tespit edildiğini iddia etmiştir. Yapılan soruşturma sırasında Hafız Ahmed Efendi, zararın 7.500 kuruşunu inkâr ederek yalnızca 8.500 kuruşluk kısmını kabul etmiştir. Fakat vakıf paralarının heba edildiğinin şahitlerle ispatı neticesinde zararın tamamını ödemeye hükmedilmiştir.³⁷⁷ Diğer bir örnekte ise 1819 yılında Cuma Mahallesi'nin ileri gelenlerinden Çukadarzade Seyyid Halil Ağa, Seyyid Ethem Ağa, Kabasakal Mehmed Efendi, Cenanzade Hafız Mustafa Efendi ile diğer birkaç kişi mahalle avârız vakfı mütevellisi Mürsel Ağazade Hacı Süleyman Ağa'nın 14 yıldır denetlenmediğini ifade ederek rü'yet olunmasını istemişlerdir. Gerçekleşen denetimde 10.235 kuruşun bulunduğu, bazı seneler sermayenin işletilmediği görülmüş ve Hacı Süleyman ihmali sebebiyle azledilmiştir. Yeni müteveli Hafız Salih Efendi ile 8864 kuruşa sulh olunarak bunun 1150 kuruşunun Süleyman Ağa tarafından ödenmesi gerektiği ortaya çıkarılmıştır.³⁷⁸

Kasaba çarşısında bulunan Cafer Paşa'nın yaptırdığı hanın vakıf mütevellisi Seyyid Avnullah Efendi, 24 yıl aradan sonra 1819 yılında teftiş olunmuştur. Müteveli olduğunda vakfın asl-ı malı 3.968 kuruş olup, sermaye %15 oranıyla işletilerek nemasından giderler karşılanmıştır. Rüyet sonucunda mütevellinin zimmetinde 33.600 kuruş bulunduğu ortaya çıkmıştır. Yeni müteveli Kabzımal Mehmed Efendi'ye teslim edilen borç ve rehin defterinde vakfın 94 kişiye 29.563 kuruş tutarında borç verdiği

³⁷⁵ Bilmen, a.g.e., C. 5, s. 88.

³⁷⁶ 1823 tarihinde kasaba suyu nükud vakfının mütevellisi olan es-Seyyid el-Hac Molla Mustafa ittifakla tevliyeti Abdülfettah oğlu es-Seyyid el-Hac Ali'ye devretmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 11/b-12/b, 1 M 1239/7 Eylül 1823; keza aynı tarihte Caferpaşa Han Vakfı mütevellisi es-Seyyid el-Hac Molla Mustafa görevi Mazlum Abdullah Ağa'ya bırakmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 13/a-15/a, 27 Z 1238/4 Eylül 1823.

³⁷⁷ İ.Ş.S., B 372, 85/a, 15 Ca 1279/8 Kasım 1862.

³⁷⁸ İ.Ş.S., B 373, 14/b, 15/a, Gurre-i C 1234/28 Mart 1819; B 374, 1/b-3/a.

anlaşılmaktadır.³⁷⁹ Üç yıl sonra yapılan rüyette önceki örnektekiyle benzer bir durumla karşılaşılmış, vakfın hesabında olması gereken 1329 kuruş paranın müteveli Abdülfettah oğlu es-Seyyid el-Hac Ali'nin zimmetinde olduğu tespit edilmiştir. Belirtilen meblağın 400 kuruşluk kısmını su yolu için yapılan kaldırıma harcadığından dolayı borcundan düşülmesi kararlaştırılmıştır.³⁸⁰ İnegöl şer'iyeye sicillerinde tespit edebildiğimiz vakıfların tamamına yakını para vakfıdır. Bu sebeple para vakıflarını işleyiş, sermaye, gelir-gider, kredi sağlanan kişilerin özellikleri açısından incelemek yerinde olacaktır.

C. PARA VAKIFLARI

Ev, tarla, arsa gibi gayrimenkul varlıkların vakfedileceğine dair İslam hukukçuları arasında ittifak bulunmaktadır. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed eş-Şeybani, menkul malların gayrimenkule tabi olarak vakfını caiz görmüşlerdir. Buna uygun olarak paralar; ev, arsa, arazi, tarla gibi gayrimenkullerle birlikte vakfedilmiştir. Ancak nakit paranın vakfı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İmam Züfer'e göre gayrimenkule bağlı olsun yahut olmasın nükûdun vakfı caizdir. İmam Muhammed'e göre ise teamül haline gelen menkulün vakfı caizdir. Osmanlı hukukçuları, İmam Muhammed'in görüşünü benimseyerek kamu yararına harcanacak olan nakit paraların vakfedilmesinde sakınca görmemişlerdir.³⁸¹

Vakfedilen paraların değerlendirilmesini ve borç verilme şeklini iki kısma ayırmak mümkündür. İlki, herhangi bir kar payı olmadan muhtaç insanlara paranın borç verilmesi, ikincisi ise gelirin kamu yararına harcanmak üzere isteyenlere belli oranda ribh (kar) ile borç verilmesidir.³⁸² Vakıf paralarının “mu‘amele-i şer'iyeye” usulüne göre işletilmesi, İslam dininin yasakladığı faize benzerliği sebebiyle vakfın mahiyeti ve işleyişi gündeme gelmiştir. Rumeli kazaskeri Ebussuud Efendi ile Anadolu kazaskeri Mehmed Muhyiddin Efendi arasındaki para vakfı tartışması Osmanlı fıkıhçıları uzun süre meşgul etmiştir. Ebussuud Efendi, gelenek olarak vakfedilmesi caiz görülen

³⁷⁹ İ.Ş.S., B 373, 17/a-b,18/a-b,19/a-b, Gurre-i C 1234/28 Mart 1819.

³⁸⁰ İ.Ş.S., B 374, 7/a-10/a, Gurre-i B 1237/24 Mart 1822.

³⁸¹ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 216-219; Bilmen, a.g.e., C. 5, s. 23; Döndüren, *İslâm Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meselesi*, a.g.e., s. 89-91.

³⁸² Bilmen, a.g.e., C. 5, s. 47.

menkuller sınıfına girdiği görüşünü dile getirirken Mehmed Muhyiddin Efendi şer‘an uygun olmayacağını savunmuştur. Yöneticilerce Ebussuud’un görüşünün kabul edilmesi üzerine nükûdun vakfı konusunda yaşanan şiddetli tartışmalar etkisini kaybetmiştir. Böylece Fatih Dönemi ile başlayan bu tür vakıf uygulaması Kanuni Devri’nden itibaren yaygın şekilde topluma yerleşmiştir.³⁸³

Kâr anlamında “rıbh”; paranın işletmeye verilerek kar getirmesi anlamında “istirbah” kelimeleri kullanılırdı. Nükûd vakıflarının vakfiyelerinde işletme tarzının faizden farklı olduğunu vurgulamak maksadıyla kanuna uygun işlemler anlamında “mu‘amele-i şer‘iyye” veya “murabaha” kelimeleri tercih edilirdi.³⁸⁴ Mu‘amele-i şer‘iyye usulünün İslam hukukunda dayanağını “bey‘ül-îne” deneni, bir malın veresiye satılıp daha az bedelle peşin olarak geri alındığı bir satış akdi oluşturmaktadır. Para ödünç verilirken borca karşılık bir rehin talep edilirdi. Borç verilecek kişilerin güvenilir, itibarlı, borcunu ödeme kudretinin yerinde olmasına dikkat edilirdi. İşlemlerde kâr nispetinin %15’i geçmemesi Ebussuud Efendi’nin fetvası gereğince kabul edilmiş ve imparatorluğun sonlarına kadar uygulamada kalmıştır.³⁸⁵ Böylece ahali, vakıf paralarından uygun şartlarda kredi kullanma imkânına sahip olmuştur. Elde edilen gelirler kamu hizmetlerine ve hayır işlerine sarf olunmuştur.

XVI. yüzyılda vakıf sermayelerini önemli ölçüde gayrimenkul varlıklar oluştururken XVIII. yüzyıla gelindiğinde sermayenin gayrimenkulden nakite dönüştüğü görülür. Bu dönüşümde, parayı işletmenin görelî olarak zahmetsiz oluşu, gayrimenkullerin harap olması, bakım ve takibinin zorluğu etkili olmuştur. Ayrıca ekonomide yaşanan sıkıntıların ortaya çıkardığı nakit ihtiyacı, vakıfları böyle bir çözüme yönlendirmiş olabilir. Önceleri vakfın sosyal yönü daha belirginken sonraki dönemlerde ekonomik yönü ön plana çıkmıştır.³⁸⁶ Bir araştırmaya göre XVIII. yüzyılda Türk vakıflarının toplam gelirinin %32’si vakfedilen nakit paralardan oluşuyordu. Araştırmada incelenen 330 vakfın 94’ünün ya sadece paradan ya da parayla birlikte gayrimenkullerden ibaret olduğu ortaya konmuştur.³⁸⁷

³⁸³ Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1984, s. 14.

³⁸⁴ Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, a.g.m., s. 24.

³⁸⁵ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, a.g.e., s. 225-229.

³⁸⁶ Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, a.g.m., s. 84.

³⁸⁷ Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, a.g.m., s. 13.

İnegöl şer'iyeye sicillerinde para vakfiyle alakalı birçok belgeye ulaşılmıştır. Örneğin 1862 yılında aslen Uşak kazasından olan redif yüzbaşısı Ali Ağa, İnegöl mahkemesine gelerek kendi, vefat etmiş bulunan annesi, babası ve hanımı hayırına Mâ-i Leziz Vakfı'na yani kasabanın içme suyuna bağışta bulunmuştur. 500 kuruşu müteveli Hacı Ahmed oğlu Ahmed Ağa'ya teslim ederek, “seneden seneye asıl paranın işletilmesiyle elde edilen gelirden/murabahasından suyun masraflarına harcanması şartıyla” kadiya tescil ettirmiştir.³⁸⁸ Diğer bir örnekte ise 1859 yılında Muzal köyünde yaşayan Kezban bint-i Ali'nin mecliste köy imamı hazır bulunduğu halde evini caminin vakfına bağışladığı görülmektedir. İki oda, ambar ve avludan oluşan bin kuruş kıymetli evin satışından teçhiz ve tekfinine 300 kuruş ayrıldıktan sonra geriye kalan miktarın camiye kullanılmasını istemiştir.³⁸⁹

Tablo 33: Şer'iyeye Sicillerinde Tespit Edilen Para Vakıfları³⁹⁰

Sıra	Vakfın Adı	Amacı	Mahalle/Köy	Defterde Bulunduğu Sayfa
1	Kervansaray Han Vakfı (Bânisi Cafer Paşa)	Sosyal	Kasaba	C 232, 10/b-12/a; B 374, 4/a, 7/a-10/a, 13/a-15/a; B 373, 17/a-19/b.
2	Mâ-i Leziz Vakfı	Sosyal	Kasaba	B 372, 1/a; B 373, 22/b; B 374, 6/a-7/a, 11/b-12/b.
3	Çukur Çeşme Vakfı	Sosyal	Kasaba	B 373, 15/a.
4	Mezarlık Çeşmesi Vakfı	Sosyal	Adabinni Yolu	B 374, 4/b-5/a.
5	Çukur Çeşme-i Cedit Vakfı	Sosyal	Kasaba	B 374, 5/a-b, 10/a-b.
6	İbrahim Efendi Çeşmesi Vakfı	Sosyal	Cuma Mahallesi	B 372, 86/b.
7	Kasaba Suyu Vakfı	Sosyal	Kasaba	B 374, 11/b-12/b.
8	Kamışoğlu Çeşmesi Vakfı	Sosyal	Kasaba	B 372, 85/a.
9	Karalar Köyü Camii Vakfı	Dinî	Karalar köyü	B 375, 100/b.
10	Kulaca Camii Vakfı (banisi Dervişpaşa zade Mehmed Bey)	Dinî	Kulaca köyü	B 373, 23/a-b; B 375, 15/a; B 374, 15/b-18/b, 26/a.
11	İshakpaşa Camii Vakfı	Dinî	Kasaba	B 373, 22/a-b.
12	Kasım Efendi Camii Vakfı	Dinî	Kasaba	B 374, 26/a.
13	Çeltikçi Köyü Camii Vakfı	Dinî	Çeltikçi köyü	B 369, 82/b.
14	Kadimi Köyü Camii	Dinî	Kadimi köyü	B 369, 93/b.
15	Süpürdü Köyü Camii	Dinî	Süpürdü köyü	B 374, 10/a-b.
16	Kulaca Köyü Avarız ve Nüzul Vakfı	Yardımlaşma	Kulaca köyü	B 373, 23/b.

³⁸⁸ İ.Ş.S., B 372, 1/a, 1 Z 1278/30 Mayıs 1862.

³⁸⁹ İ.Ş.S., B 370, 20/a, 5 B 1275/8 Şubat 1859.

³⁹⁰ Tabloda zikredilen para vakıfları herhangi bir sebeple şer'iyeye sicillerine yansıyanlardan oluşmaktadır. Sicillerde yer aldığı halde dikkatten kaçmış olanlar da bulunabilir. Bu sebeple ismi yazılan para vakıflarından çok daha fazla nü kud vakfının olması ihtimal dâhilindedir.

17	Cuma Mahallesi Avarız ve Nüzul Vakfı	Yardımlaşma	Cuma Mahallesi	B 374, 1/b-3/a; B 373, 14/b-15/a.
18	Sinanbey Mahallesi Avarız ve Nüzul Vakfı	Yardımlaşma	Sinanbey mahallesi	B 373, 75/b.
19	Yenice Mahallesi Avarız ve Nüzul Vakfı	Yardımlaşma	Yenice Mahallesi	B 374, 26/a.
20	Süpürdü Köyü Avarız ve Nüzul Vakfı	Yardımlaşma	Süpürdü köyü	B 374, 10/a-b.
21	Çeltikçi Köyü Avarız ve Nüzul Vakfı	Yardımlaşma	Çeltikçi köyü	B 369, 82/b.

Dinî yönden duyarlı insanların geçmişlerinin ruhuna Kur'ân-ı Kerim'den cüzler ya da Yasin, Mülk ve Nebe gibi sureleri tilavet ettirme³⁹¹ isteği onları vakıf yapmaya, vasiyetlerinde paralarının bir kısmını buna ayırmalarına sebep olmuştur. Nitekim 17 Ocak 1820 tarihli belgeye göre dört kişi, vakfettikleri 175 kuruşun işletilmesinden elde edilen senelik gelirin İshakpaşa Camisi'nin mihrâbiyye görevlisine verilmesini istemişlerdir. Aynı şekilde iki kişinin vakfettiği 130, bir kişinin vakfı olan 105 kuruşun nemasından ders veren müderris vekillerinin ücretlerine ve caminin aydınlatılması amacıyla bal mumu alım masrafına harcanması şart koşulmuştur.³⁹² Diğer bir örnekte ise oluşturulan Kulaca Cami Vakfı, imam, hatip, müezzin ve kayyumla camide kıraat eden devirhân ve duâgûlara günlük belirli bir ücret ödemekteydi. İmam Seyyid Ömer Efendi, Kulaca Cami Vakfı'nın yanı sıra köyün avârız ve nüzul vakfının da mütevellisiydi.³⁹³

Çeşme ve su vakıflarının halkın önemli bir ihtiyacını karşıladığına şüphe yoktur. Örneğin Ömer Efendizade Süleyman Ağa'nın mütevellisi olduğu evinin karşısındaki çukur çeşme bunlardandı. 1819 yılında üç yıllık hesaplar incelenmiş ve vakfin sekiz kişiye 1088 kuruş 22 para borç verdiği görülmüştür. Para %15'ten işletilerek 165 kuruş 11 para nema geliri elde edilmiştir. Borç alanlar arasında Cerrah köyünden bir gayrimüslim de vardı.³⁹⁴

Ahali, ibadetlerini yerine getirdikleri mabetlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da para vakfetmişti. En önemlilerinden biri olan Dervişpaşazade Mehmed

³⁹¹ Dua ve cüz okuyan görevliler; reisülhuffâz, hafız, devirhân, yasinhân, cüzhân, ihlashân, salavathân, naithân, mevlidhân gibi isimler almışlardı. Bkz. Kunter, 1942, 112.

³⁹² İ.Ş.S., B 373, 22/b, 23/a, 1 R 1235/17 Ocak 1820.

³⁹³ İ.Ş.S., B 373, 23/a-b.

³⁹⁴ İ.Ş.S., B 373, 15/a, Gurre-i B 1234/26 Nisan 1819.

Bey'in yaptırdığı Kulaca Camii'nin imam, hatip, müezzin ücretleriyle kandil ve şadırvan masraflarını karşılamak üzere vakıf kurulmuştur. Mütevelli olarak halkın ve ayan Numan Bey'in ittifakıyla Molla Halil bin İbrahim Efendi uygun görülmüştür.³⁹⁵ Düzenlenen borç defterinde 74 kişinin vakfa borçlu olduğu görülmektedir. Bunlar arasında İzzetli Numan Bey Efendi, Derviş Mehmed Bey Efendi de bulunuyordu. Borç alanların 10'u kadındı. Din hizmetini yürüten görevlilerden Süpürdü köyü imamı Ali Efendi'nin yanı sıra çoğunluğu Kulaca köyünden olmak üzere Yiğitköy imamı Halil Efendi ile Çitli, Yenice Müslim, Bilal, Yiğit, Süpürdü, Hamzabey, Orta köylerinden ve Yenice Mahallesi'nden şahıslar da cami vakfından borç almışlardır. %15 nema ile verilen borçlardan elde edilen senelik gelir 373 kuruştur. Cami yanında bulunan vakfa ait berber, helvacı, çilingir, eskici dükkân kiralari 15 kuruş tutuyordu. 25 Nisan 1824 tarihli belge incelendiğinde aradan uzun yıllar geçmesine rağmen gelir ve gider kalemlerinin değişmediği gözlenmiştir.³⁹⁶

Şer'iyye sicillerinde yer alan farklı iki vakıf incelenerek kredi sağlanan kişilerin reaya/askerî, köylü/şehirli, erkek/kadın, Müslüman/gayrimüslim gibi özellikleri ortaya konacaktır. Vakıf parasından kullanan mütevelli ve esnafın kullandığı miktar belirlenebilecektir. Ayrıca söz konusu vakıfların incelenmesiyle harcamaların hangi kalemlere yapıldığı, bunların sermayenin ne kadarını oluşturduğu, gelirler, nema oranları ve vakıfların sahip olduğu dükkânların icarları tespit edilebilmektedir.

Ele alacağımız vakıflardan ilki, Ma-i Leziz adıyla İnegöl'de kurulan bir su vakfidir.³⁹⁷ İnegöl Ovası, coğrafi olarak kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan oldukça büyük bir ovadır. Ovayı güneyden saran dağların eteğinden beslenen dere ve çaylar, ovayı suladıktan sonra Kocasu adını alarak Yenişehir Havzası'na doğru akar. Etrafında zengin su kaynakları bulunan kasabaya insanların içeceği suların getirilmesi ve çeşmelerin yaptırılması önemli hizmetlerdendir. Osmanlı Devleti'nde su hizmetleri diğer birçok kamu hizmeti gibi vakıflar aracılığıyla organize edilmiştir. Bu sebeple sosyal duyarlılığı yüksek insanlar, mallarını ve paralarını bu hayırlı işe vakfetmişlerdir.

³⁹⁵ İ.Ş.S., B 375, 15/a, 12 Ra 1198/4 Şubat 1784.

³⁹⁶ Mütevelli Sırnazlı Ali Molla rüyet olunmuş vakfin 7073 kuruş 11 para geliri olduğu görülmüştür. Giderler arasında imam-hatip, müezzin, mütevelli ücretleri, kandil masrafı, devirhan, duagu vesair masraflar 244 kuruş 12 para tutmuştur. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 15/b-18/b, 25 Ş 1239/25 Nisan 1824.

³⁹⁷ İ.Ş.S., B 373, 21/a-b, 22/a, Gurre-i C 1235/16 Mart 1820.

Ücretleri vakıftan ödenmek üzere işleri takip edecek, gerekli tamirleri yapacak şahıslar görevlendirilmişlerdir.³⁹⁸

Söz konusu vakfın 1820 yılına ait muhasebe kaydı incelendiğinde vakıf sermayesinden 8761 kuruşun 51 kişiye borç olarak verildiği görülmektedir. Nema oranı %15 olarak tespit edilmiştir. Aşağıda kredi kullananların köylü şehirli dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 34: Mâ-i Leziz Vakfı'ndan Kredi Kullananların Yerleşim Yerine Göre Dağılımı

	Kredi Kullanan Kişi Sayısı	%	Kullanılan Para Kuruş	%	Ortalama Kuruş
Köylü	8	15,7	1137	13	142
Şehirli	43	84,3	7624	87	177
TOPLAM	51	100	8761	100	171,8

Tablo incelendiğinde borç alanların %84'ünün şehirde, yaklaşık %16'sının köyde ikamet ettiği görülmektedir. Paranın %87'si şehirli, %13'ü ise köylüler tarafından kullanılmıştır. Kişi başına düşen kullanılan kredi miktarının, kırsaldakilere oranla şehirde daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Kasabada en fazla krediyi sırasıyla Kör Ömer (951 kuruş), Mazlum Ahmed Ağa (650 kuruş) ve Cafer Ağazade el-Hac Ali (500 kuruş) almıştır. Cerrah köyünden bir zimmî de 100 kuruş borç almış ve borca karşılık 2,5 dönüm bağını istiglal/rehin etmiştir. Cerrah dışında Kozluca, İsaören, Hamzabey, Genci, Kirles ve Kulaca köylerinden de bazı şahıslar vakfa borçlanmışlardır.

Vakıftan para alanların cinsiyete göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 35: Mâ-i Leziz Vakfı'ndan Kredi Kullananların Cinsiyete Göre Dağılımı

	Kredi Kullanan Kişi Sayısı	%	Kullanılan Para Kuruş	%	Ortalama Kuruş
Erkek	47	92,2	8191	93,5	173,3
Kadın	4	7,8	570	6,5	142,5

³⁹⁸ Ali İhsan Karataş, "Bursa Suları ve Su Vakıfları", *UÜİFD*, C. 17, S. 2, 2008, s. 405.

TOPLAM	51	100	8761	100	171,8
---------------	----	-----	------	-----	-------

Kredi kullananların %92'sini erkekler oluşturmuştur. Onların kullandığı kredi tutarı toplam kredinin %93'ünü oluşturmuştur. Yalnızca dört kadın kredi kullanmış ve toplamda 570 kuruş borç almıştır. Erkeklerin kullandığı kredi ortalaması 173,3 kuruş iken bu oran kadınlarda 142,5 kuruşta kalmıştır. Diğer bir kıstas, memur ve halkın kredi kullanımını ki aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 36: Mâ-i Leziz Vakfından Kredi Kullananların Görevlerine Göre Dağılımı

	Kredi Kullanan Kişi Sayısı	%	Kullanılan Para Kuruş	%	Ortalama Kuruş
Askerî	24	47,1	4220	48,2	175,8
Reaya	27	52,9	4541	51,8	168,2
TOPLAM	51	100	8761	100	171,8

Kredi kullanımını memur ve halk açısından irdelendiğinde kişi sayılarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Kredi kullananların yaklaşık %53'ünü oluşturan reaya kesimi paranın %51,8'ini; kredi alanların %47,1'ini oluşturan askerîler ise paranın %48,2'sini kullanmıştır. Kullanılan kredi ortalamasında reaya ile karşılaştırıldığında askerî kesimin daha yüksek ortalamaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Askerîlerin unvanlarına göre sayıları, kullandıkları kredi tutarı ve kredi ortalamaları aşağıdaki gibidir.

Tablo 37: Mâ-i Leziz Vakfı'ndan Kredi Kullanan Askerî Sınıfın Dağılımı

Unvanı	Kişi Sayısı	Kullanılan Kredi Kuruş	Ortalama Kuruş
Kethüda	1	383	383
Ağa	1	650	650
Beşe	3	534	178
Molla	2	308	154
Seyyid Molla	2	334	167
Seyyid	7	887	126,7
Seyyid Kethüda	1	107	107
Seyyid Ağa	3	655	218,3

Seyyid Efendi	2	230	115
Seyyid Beşe	1	25	25
Mütevelli	1	107	107
TOPLAM	24	4220	175,8

Tabloya bakıldığında vakıftan borç alan askerî sınıfa mensup 24 kişiden 16'sının “seyyid” unvanına sahip olması, toplumda onlara karşı duyulan güven ve itimadın göstergesi olarak algılanabilir. Borç alanlar arasında sırasıyla en fazla; seygid, seygid ağa, beşe, seygid efendi, seygid molla ve molla unvanlı kişilerin olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁹ Alınan borcun miktarı ortalama 175,8 kuruştur. Mütevellinin vakıftan yüklü miktarda para çekerek başkalarına yüksek faizle borç vermesi şeklinde bir uygulamaya rastlanmamıştır. Ağa, seygid ağa, kethüda ortalamanın üzerinde kredi kullanmıştır. Vakıftan para alan esnaflara bakıldığında bir çilingirin 52,5 kuruş ve bir saracın 104 kuruş aldığı görülmektedir. İş kurma, işini büyütme maksadıyla yüklü miktarda kredi kullanımına rastlanmamıştır.

Alınan borçlara karşılık çoğunlukla “menzil” diye tabir edilen evler istiğlal edilmiştir. Para vakıflarının da başvurduğu bu satış ve kiralama işlemi İslam hukukundaki “bey’ bi’l-istiğlâl” yöntemine dayanmaktadır. Bu yöntemde bir şahıs mütevelliden aldığı borca karşılık evini mütevelliye belirtilen yolla satar ancak evi tahliye ve teslim etmeden kiralar. Böylece ödediği kira mukabilinde borç temin etmiş ve kirayı ödediği sürece borcunu erteletmiş olurdu.⁴⁰⁰ Örneğin kasabadan ilk sırada yazılan es-Seyyid Molla, 304 kuruş 18 para borcuna karşı menziline istiğlâl etmiş ve belirtilen süreye kadar 45 kuruş 26 para kira ödeyeceği not düşülmüştür. Kira bedeli borcun %15’ine karşılık gelmektedir. Böylece şer’i bir usulle para %15 karla değerlendirilmiştir. Cerrah köyünden Agop ise 100 kuruş olan borcuna mukabil bağıcı istiğlal etmiş ve 15 kuruş icar ödemiştir. Eğer borç ödenmeyecekse rehin gösterilen mülk satışa çıkarılarak tahsilât gerçekleştirilirdi. Nitekim su vakfına borçlanan

³⁹⁹ Başka vakıfların kredilerine bakıldığında şu sonuçlarla karşılaşmıştır: Cuma Mahallesi Avâriz ve Nüzul Vakfı’ndan en fazla kredi kullananlar sırasıyla Aşıkzade es-Seyyid Ethem Ağa ve Mustafa Ağa, el-Hac Ali oğlu Ahmed Ağa ve el-Hac Ahmed oğlu Seyit Halil Ağa idi. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 1/b-3/a; Adabinni köyü tarafında Mezarlık Çeşmesi Vakfı’ndan ise Pehlivan İsmail oğulları Ali ve İbrahim, Kaşıkçızade Mehmed Ağa ve Bayraktar es-Seyyid Halil Beşe’ydi. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 4/b-5/a; bir diğerinde ise Kabasakal Mehmed Efendi’nin mütevellisi olduğu Çukurçeşme-i Cedit Vakfı’ndan es-Seyyid Süleyman, İzzettin oğlu es-Seyyid Ali, Ömer Efendizade es-Seyyid Hafız Ali, Hacı Musa oğlu es-Seyyid Osman en çok kredi kullananlardı. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 10/a-b.

⁴⁰⁰ Beşir Gözübenli, “Bey’ Bi’l-Vefâ (Vefâen Satış) ve Bey’ Bi’l-İstiğlâl”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, S. 9, 1990, s. 118-119.

Müdürrisoğlu Molla Mehmed'in 1097 kuruş borcuna karşılık menzili vakfa intikal etmiş ve satılan mülkten 550 kuruş gelir sağlanmıştır. Elde edilen miktar borcu karşılamadığından vakıf 547 kuruş ziyana uğramıştır.⁴⁰¹ Eğer kişi vakfa olan borcunu ödemedi vefat ederse vakıf, alacağını müteveffanın terekesinden tahsil ederdi. Örneğin Sinanbey Mahallesi'nden olup vefat eden Halil Beşe bin Hasan'ın Kervansaray Han Vakfı'na olan 132 kuruş 22 paralık borcu terekesinden düşülmüştür.⁴⁰²

Müteveli, vakfiye şartlarında belirtilen şekilde, belirtilmediği takdirde ise hâkim kararıyla ya da yaptığı iş mukabilinde senelik bir ücret alırdı.⁴⁰³ Örneğin 1822 yılında Mâ-i leziz Vakfı'nın mütevellisine senelik 80 kuruş ödenmiştir. Müteveli ücreti dışında vergiye 25 kuruş ve diğer masraflara da 249 kuruş ödendiği kaydedilmiştir. Anapara; nema, kira ve diğer gelirler sayesinde 430 kuruş (%5,2) artış göstererek yılsonunda 8761 kuruşa yükselmiştir. Vakıf anaparası artmaya devam etmiş, iki yıl sonra yapılan teftişte miktarın 9746,5 kuruşa ulaştığı anlaşılmıştır.⁴⁰⁴

Su vakıflarının giderleri arasında suyolu tamiri ve çeşmecilere ödenen ücretler temel kalemlerdir. Halkın bu hizmeti sağlıklı şekilde alabilmesi suyollarının sürekli tamirine ve temizlenmesine bağlıydı. Bu sebeple işinde usta çeşmeciler görevlendirilerek hizmetlerin aksamamasına özen gösterilirdi. Kasabada cereyan eden Mâ-i Leziz Vakfı'nın giderleri arasında çeşmecilerin hizmetine 230 ve suyun tamir ve onarımına 330 kuruş ödendiği kaydedilmiştir. Müteveli ücretinin değişmediği ertesi yıl suyollarına ve terazilerinin tamirine 991 kuruş harcanmıştır.⁴⁰⁵

İncelediğimiz para vakfından ikincisi Cafer Paşa'nın yaptırdığı Han Vakfı'dır.⁴⁰⁶ Kadı tarafından 1830 yılında teftiş olunarak iki yıldır mütevellilik görevini yürüten Katıpzade es-Seyyid Mustafa Efendi görülen lüzum üzerine azledilerek yerine Osman Ağazade es-Seyyid Ahmed Ağa getirilmiştir. Çarşıdaki kervansaray ile civarındaki mescit ve köprünün tamirine vakfedilen nakit para kadı tarafından incelenerek defter tanzim edilmiş, borç verilen şahıslar yazılmıştır. Buna göre vakıftan 105 kişi para almıştır. Bunların altısı mahalle ve köy tüzel kişiliği, geriye kalan 99'u ise gerçek

⁴⁰¹ İ.Ş.S., B 373, 22/b.

⁴⁰² İ.Ş.S., B 373, 58/b.

⁴⁰³ Bilmen, a.g.e., C. 5, s. 74.

⁴⁰⁴ İ.Ş.S., B 374, 6/a-7/a, Gurre-i B 1237/24 Mart 1822.

⁴⁰⁵ İ.Ş.S., B 374, 7/a.

⁴⁰⁶ İ.Ş.S., C 232, 10/b,11/a-b,12/a, 11 R 1246/29 Eylül 1830.

şahıslardır. Vakıftan; Deydinler, Çeltikçi, Alibey, Alayna, Bedre köyleri ile Sinanbey Mahallesi ahalileri borç almıştır. Vakfın 24.213 kuruş “asl-ı mal”ının yani sermayesinin 22.936 kuruşunu şahıslar, geriye kalanını ise tüzel kişiler kullanmıştır. Para, 10’a 11,5 ile yani %15 nemayla işletilerek yıllık 3631 kuruş 38 para gelir sağlanmıştır. Han Vakfi’ndan kredi alan kişilerin ikamet ettikleri yer bakımından sayısal analizi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 38: Han Vakfi’ndan Kredi Kullananların Yerleşim Yerine Göre Dağılımı

	Kredi Kullanan Kişi Sayısı	%	Kullanılan Para Kuruş	%	Ortalama Kuruş
Köylü	60	59,6	7966	34,7	135
Şehirli	40	40,4	14970	65,3	374
TOPLAM	100	100	22936	100	231,7

Borç para alanların %60’ını köylüler, %40’ını kasabada ikamet edenler oluşturuyordu. Buna mukabil kullandıkları kredi miktarı açısından değerlendirildiğinde köydekilere oranla kasabadakilerin %65’lik oranla bariz şekilde daha fazla kullandıkları görülür. Kredi olarak verilen 22.936 kuruşun yaklaşık 1/3’ünü kırsal kesimde yaşayan şahıslar, 2/3’ünü ise kasabadakiler kullanmıştır. Alınan borç miktarı genel ortalaması 231,7 kuruş iken köydekilerin 135 kuruş, şehirdekilerin ortalaması ise 374 kuruşu bulmaktadır. Küçük işletme sahiplerinin kredi kullanımını ve oranını tespit için aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

Tablo 39: Küçük İşletme Sahiplerinin Kredi Kullanımı

	Kredi Kullanan Kişi Sayısı	%	Kullanılan Para Kuruş	%	Ortalama Kuruş
Esnaf	8	8,1	1652	7,2	206,5
Diğer	91	91,9	21284	92,8	233,9
TOPLAM	99	100	22936	100	231,7

Borç alan esnaf sayısı sekiz, kullandıkları miktar 1652 kuruş ve ortalama miktar 206,5 kuruştur. Esnafın kredi tarzında para alarak iş kurma ya da işini büyütme yetecek büyük meblağlar aldığı tespit edilememiştir. Diğer kullanıcılar gibi mevcut

iktisadî sıkıntıları için veya diğer ihtiyaçlarından dolayı borçlandıkları tahmin edilebilir. Kasabada ikamet eden ve ortalamanın üzerinde kredi kullanan kundakçı Ali (537 kuruş), mutaf Hüseyin (325 kuruş) ve değirmenci Halil (342 kuruş) almışlardır ki bunların parayı işle ilgili kullanmış olabilecekleri tahmin edilebilir.

Tarafına berat verilerek bir memuriyetle görevlendirilen ve hukuken askerî sıfatını taşıyanlar ile reayanın kredi kullanımını aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

Tablo 40: Han Vakfı'ndan Kredi Kullananların Görevlerine Göre Dağılımı

	Kredi Kullanan Kişi Sayısı	%	Kullanılan Para Kuruş	%	Ortalama Kuruş
Askerî	13	13,1	7093	30,9	545,6
Reaya	86	86,9	15843	69,1	184,2
TOPLAM	99	100	22936	100	231,7

Askerî sınıf içinde altı ağa unvanlı kişi yanında birer molla, müezzin, hatip efendi, efendi, imam ve seyyid unvanlılar bulunuyordu. Dinî görevlilerden İmam Mehmed 111, Hatip Hafız Salih Efendi 550, Müezzin Efendi 180 kuruş kredi almışlardır. Ağaların kullandığı kredi yekûnu 3684,5 kuruş olup kişi başı ortalaması 614 kuruştur. Bu ortalama en yüksek meblağı oluşturmuştur. Askerî sınıfın kullandığı para 7093 kuruş ve ortalaması da 545,6'dır. Mütevellinin askerî sınıfa yüksek meblağlarda borç vermesi onlara duyulan güvenin ve toplumdaki konumlarının gereği olmalıdır. Halkın aldığı borç miktarı 15.843 ortalaması ise sadece 184,2 kuruştur. Ancak reayadan yüksek miktarda borç alanlar da bulunuyordu. Örneğin İsaören köyünden bir kişi 839 kuruş ve Alibeyköy'den diğer bir kişi 371 kuruş almıştır. Kasabada Katipzade Mustafa Efendi 1900, Mazlumağazade İsmail, Mehmed ve Mustafa Ağalar 1606, Çukadarzade Mehmed Ağa 1157 ve kasabadan Ali adlı biri 1151 kuruş borç almışlardır. Yüksek miktarda borç alanların kasabanın ileri gelen ailelerine mensup oldukları dikkat çekmektedir.⁴⁰⁷

Vakıftan borç alanlar arasında üç yetim bulunmaktadır. Bunların aldığı toplam para 1505 kuruş ve ortalaması 501,7 kuruştur. Genel ortalamanın 231 kuruş olduğu

⁴⁰⁷ Vakıftan daha önce Gurre-i B 1237/24 Mart 1822 tarihinde en fazla kredi kullananlar miktarlarına göre şunlardır: Kaza-i mezbûr üzerinde 9108 kuruş, Ali Ağazade es-Seyyid Ahmed Ağa 1575 kuruş, Beşe Hüseyin Ağa 1400 kuruş Sinanbey Mahallesi ahalipleri 1100 kuruş. Bkz. İ.Ş.S., B 374, 7/a-10/a.

hatırlandığında yetimlere fazla kredi açılarak sıkıntılarının çözülmeye çalışıldığı düşünülebilir. Bunların yanı sıra vakfin borç verdiği kişiler arasında gayrimüslimler de bulunuyordu. Cerrah Köyü'nde oturan üç zimmî ortalama 100'er kuruş kredi kullanmışlardır.

IV. ADLÎ VAK'ALAR

Osmanlı Devleti'nde yargı faaliyetinin temelini İslam hukuku oluşturmakta ve buna şer'î hukuk denmekteydi. Her mezhepten vatandaşları olmakla beraber çoğunluğun tabi olduğu Hanefî mezhebinin esasları yürürlükteydi.⁴⁰⁸ Şer'î hukukla birlikte, İslam hukukunun ayrıntılı olarak belirlemediği ya da yasama yetkisini devlet yöneticilerine bıraktığı alanlarda, padişahların yapmış olduğu hukuk kuralları da işletilmiş ve bunlara kanun, örf, yasa gibi adlar verilmiştir.⁴⁰⁹ Osmanlı Devleti yönetimi altındaki farklı din ve mezhepleri “millet sistemi” ile yönetmiştir.⁴¹⁰ Buna göre her gayrimüslim cemaat “millet” kabul edilmiş, dinî ve hukukî konularda onlara serbestlik tanınmıştır. Önderlerine cemaatlerini yönetme yetkisi tanınmıştır.⁴¹¹ Zimmîlerin davalarına patrikhanelerdeki görevli heyetler bakmış, ancak istemeleri halinde davalarını kadiya götürme hakkına da sahip olmuşlardır.⁴¹²

“Suç”, İslam hukukuna göre Allah'ın hadd ve tazir cezalarıyla yasakladığı fiilleri ifade eder. Yasaklanan bir işi yapmak ya da emredilen bir işi terk etmek suçun kapsamına girmektedir. Emir ve yasakların olması; bunlara uymayanlara ceza verilmesi ve suç işlemeye meyilli kişilerin caydırılması amacı taşımaktadır. İslam hukuku ile modern hukuk, suçun tanımı konusunda bağdaşmaktadır.⁴¹³ İslam hukukunda suçlar üç kısımda değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki, hadd cezalarıdır ki kamunun hakkı olarak

⁴⁰⁸ Abdülaziz Bayındır, “Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C. X, 2002, s. 69.

⁴⁰⁹ Halil İncalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi SBF D*, C. 13, S. 2, 1958, s. 102; M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı”, *Türkler*, C. 10, s. 24?

⁴¹⁰ Eryılmaz, a.g.e., s. 17; Ortodokslar (Rum, Sırp, Ulah, Bulgar), Gregoryenler (Ermeni, Yakubi, Nesturi), Katolikler (Roma Katolikleri, Maruni, Keldani), Protestan ve Yahudiler millet sistemindeki etnik ve dinî grupları oluşturuyordu. Bkz. Bozkurt, a.g.e., s. 29.

⁴¹¹ Ercan, a.g.e., s. 241.

⁴¹² Bozkurt, a.g.e., s. 14.

⁴¹³ Abdülkadir Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşerî Hukuk*, C. I, (Terceme Ruhi Özcan, Ali Şafak), Ankara, Rehber Yay., s. 69.

belirlenmiş cezalardır.⁴¹⁴ Bunların, mağdur kişilerce affı mümkün değildir. Suç unsurlarında ve ispat şartlarında noksanlık bulunuyorsa dava düşebilir ya da mağdur tarafından suçlu affedilebilir.⁴¹⁵ Hadd cezaları; zina, zina iftirası, içki içmek, hırsızlık, yağma ve yol kesme, dinden dönme ve isyan olmak üzere yedi adettir. İkincisi, kısas ve diyet cezalarıdır. Mağdurun ya da mirasçılarının isteği üzerine uygulanır. Mağdur dilerse suçluyu bağışlama yetkisine sahiptir. Bunlar; kasıtlı öldürme, kasıt benzeri (şibh'ülamd) öldürme, hatayla öldürme, kasıtlı işlenen ancak ölümle sonuçlanmayan fiil ile hatayla yapılan ancak ölümle sonuçlanmayan fiil olmak üzere beş adettir.⁴¹⁶ Diyet ve kısasta Müslüman-zimmî ayrımı yapılmamıştır. Zimmîlere ceza hukukunda İslam hukuku tatbik edilmiştir.⁴¹⁷ Üçüncü ceza çeşidi ise tazirdir. Terbiye etme, yola getirme anlamlarına gelen tazir cezası belirlenirken, hâkime, suçlunun bulunduğu şartlar ile suçun işlendiği şartları dikkate alarak cezayı seçme hakkı verilmiştir.⁴¹⁸ Hakkında belirli bir ceza konulmamış suçlardan dolayı tatbik edilecek cezaya tazir denmektedir. Önleyici bir özelliği olup amacı suça başkasının cesaret etmesini engellemektir.⁴¹⁹ Hâkim kararıyla belirlenen tazir çeşitleri içinde öldürme, sopa, hapis, sürgün, nasihat, ihtar, azarlama, öğüt ve suçlunun kötü halini değiştirenceye kadar hapsi sayılabilir.⁴²⁰

Cezaların konması; fertlerin hayatları, malları, ırz ve namuslarının korunması yanında toplum düzeni, ahlaki değerler ve cemiyetin muhafazası için de gereklidir.⁴²¹ Keza fertlerin ıslahı, toplum haklarının korunması ve mevcut toplum düzen ve ahenginin korunması amaçlanmıştır.⁴²² Adi suçlar kapsamında birçok konu olmasına rağmen burada yaralama, öldürme, hırsızlık, iffete yönelik suçlar ve alacak davaları incelenmiştir.⁴²³

---

⁴¹⁴ Bilmen, a.g.e., C. 3, s. 15.

⁴¹⁵ Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013, s. 155.

⁴¹⁶ Udeh, a.g.e., C. I, s. 81-82.

⁴¹⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 28.

⁴¹⁸ Esra Yakut, "Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, 2006, s. 26; Udeh, a.g.e., C. I, s. 82.

⁴¹⁹ Bilmen, a.g.e., C. 3, s. 305-306.

⁴²⁰ Yakut, a.g.m., s. 27-29.

⁴²¹ Udeh, a.g.e., s. 70.

⁴²² İbrahim Çalışkan, "İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları", *Ankara Üniversitesi İFD*, S. XXXI, 1989, Ankara, s. 369-70.

⁴²³ Mahkeme sicillerinde birbirinden farklı konularda ilginç dava konuları vardır. Örneğin Alibeyköy ahalisinden ileri gelen bazı şahıslar (Hacı Akif Bey, Hacı Emin Ağa, Hacı Hüseyin, Pehlivan Abdullah ve Hacı Salih), Ali bin Eyüp'ü kadiya şikâyet etmişlerdir. "İtâle-i küfür" denilen küfür

A. YARALAMA VE ÖLDÜRME HADİSELERİ

Semavi dinler tarafından yasaklanan öldürme fiilinin başlangıcı ne yazık ki insanlık tarihi kadar eskidir. Kur'ân-ı Kerim'de el-Mâide Suresi 5/27'de ve sonraki ayetlerde kıskançlık, kin ve düşmanlıktan kaynaklanan ilk öldürme olayı anlatılır.⁴²⁴ İnsanın sebepsiz yere öldürülmesi en büyük zulümdür. Allah haksız yere cana kıymayı yasaklarken bu fiili işleyenlere ceza olarak kısas uygulanmasını emreder.⁴²⁵ Katil de aynı cezaya çarptırılarak adalet sağlanır ve bu suçu işlemeye meyilli insanları caydırır.⁴²⁶ Kısas ile katilin cezalandırılması dünyada adaleti sağlamış olsa da bu suçun ahirete yönelik cezasını ortadan kaldırmaz. Nitekim bir masum cana kıyma bütün insanlığı öldürme kabul edilmiş ve katilin ebedi olarak cehennemde kalacağı ayette yer almıştır.⁴²⁷

Kadı sicillerinde dövme, yaralama ve öldürme hadiseleriyle ilgili onlarca olay kaydedilmiştir. Mahkemeye intikal eden hadiseler üzerinde yapılacak incelemeler,

---

kelimelerini söylemesi şikâyetin sebebini oluşturmuştur. Ali'nin "Rahmeti ben yağdırırım." dediği görgü tanıklarıyla ispatlandığından hapsine karar verilmiştir. İ.Ş.S., B 368, 5/a; bir diğer örnekte ise Sinanbey Mahallesi'nde sâkin iki komşu memiştane sebebiyle mahkemelik olmuşlardır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 34/a.

⁴²⁴ "(Ey Muhammed!) Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, "Andolsun seni mutlaka öldüreceğim" demişti. Öteki, "Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder" demişti." buyrulmuştur. El-Mâide, 5/27.

⁴²⁵ "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır." El-Bakara, 2/178; el-Mâide, 5/45, "Haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kısas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir." el-İsrâ, 17/33; "Onlar, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır azaba uğrar. Kıyamet günü onun azabı kat kat artırılır ve horlanmış olarak orada ebedi kalır. Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka." el-Furkân, 25/68-69; "Meşrû bir hak karşılığı olmadıkça Allah'ın haram (dokunulmaz) kıldığı canı öldürmeyin. İşte size Allah bunu emretti ki aklınızı kullanasınız." el-En'âm, 6/151.

⁴²⁶ Talat Koçyiğit, "Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İFD*, S. 34, 1993, s. 18.

⁴²⁷ Koçyiğit, a.g.m., s. 20; "Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır." En-Nisâ, 4/93; "Bundan dolayı İsrailoğullarına (Kitapta) şunu yazdık: "Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşattırsa sanki bütün insanları yaşattırıştır. Andolsun ki, onlara resûllerimiz apaçık deliller (mucize ve âyetler) getirdiler. Ama onlardan birçoğu bundan sonra da (hâlâ) yeryüzünde aşırı gitmektedir." El-Mâide, 5/32.

Osmanlı toplumunda yaşanan sosyal gerilim ve problemlerin boyutunu ve niteliğini ortaya çıkaracak ipuçları barındırabilir. Hakaret, küfür, taciz ve kavga gibi fiiller Osmanlı Devleti'nde taziri gerektiren suçlar kapsamında değerlendirilmiştir. Uygunsuz davranışlar sergileyen şahıslar “ıslâh-ı nefis” edinceye kadar sürgün edilir veya pranga cezasına çarptırılırlardı.⁴²⁸ Konuyu incelerken sırasıyla, olayın kadıya kim ya da kimler tarafından nakledildiği, mahkemenin oluşturduğu keşif heyetinin niteliği, heyetin yaptığı çalışmalar, düzenlediği rapor, ölüm ve yaralanmaların kasıt açısından değerlendirilmesi ve son olarak davalıyla davacı arasında olayın nasıl sonuçlandırıldığı incelenecektir.

Olayların mahkemeye aktarılması; yöneticilerin teşebbüsü, akrabalar, ahali veya yaralının bizzat kendisi tarafından gerçekleşirdi. Yöneticiler olayı ortaya çıkarmak, varsa suçluyu bulmak ve böylece adaleti tesis maksadıyla memur görevlendirirdi. Yöneticilerin konuyla yakından ilgilenmelerinin diğer bir nedeni de iktisadî idi ve bu tür vakalarda idareciler tarafından “dem-i öşür” denilen örfî vergi alınırdı. Bu vergi, kanunname hükümleri mucibince alınması gereken kan parası, kan cezası anlamına geliyordu. Örneğin 1 Ağustos 1787 tarihli bir belgede Yenice-i Müslim köyünden Araboğlu Ali katledilmiş, ahali ödemeleri gereken “dem-i öşür ve teftişesi”nin affını istirham etmişlerdir. Ancak Hudâvendigâr mütesellimi Mahmut'un cevabında beklenenin aksine, tayin olunan mübaşire eskiden beri devam ettiği şekilde verginin ödenmesi gerektiği bildirilmiştir.⁴²⁹ Diğer bir belgede Mahmut Efendizâde Molla Osman'ın harman yerinde öldürülmesi üzerine adet olduğu şekilde kan diyetinin kasaba ahalisinden tedarik edildiğine dair Kütahya Valisi tarafından belge düzenlenmiştir.⁴³⁰ Katilin belli olmadığı durumlarda genellikle yöneticiler devreye girerek örfî verginin tahsilini gerçekleştirmişlerdir. Başka bir belgede de Yenice-i Gayrimüslim köyünde Papaz Serkiz oğlu Bedros evinde öldürülmüş halde bulunmuş, dem-i öşürünün ahali tarafından ödenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴³¹ Katili belli olmayan öldürme

---

⁴²⁸ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri: (18-19. Asırlar)*, Bursa, Emin Yay., 2009, s. 151; Örneğin İstanbul'da Muhyiddin Mahallesi'nde ikamet eden Azize adlı kadın çirkin söz ve küfürle insanları taciz ettiğinden dolayı 1833 yılında Bursa'ya sürgün edilmiştir. Sürgünler sadece yukarıda belirtilen sebeplerle değil fuhuş, rüşvet, hırsızlık, alkol kullanımı, iftira, yalancı şahitlik, sihir-büyü ve dilencilikten dolayı da olabiliyordu. Bkz. Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri: (18-19. Asırlar)*, a.g.e., s. 151.

⁴²⁹ İ.Ş.S., B 375, 60/b, 16 L 1201/1 Ağustos 1787.

⁴³⁰ İ.Ş.S., B 375, 62/b, 10 Za 1201/24 Ağustos 1787.

⁴³¹ İ.Ş.S., B 375, 2/a, 3 S 1199/16 Aralık 1784.

hadiselerinde maktulün bulunduğu yerin ahali, katilin bulunması konusunda sorumlu tutulurdu. Öldürülenin velisi tarafından ahali içinden seçilen 50 kişi, suç isnadından kurtulmak için mahkemede katili bilmediklerine dair yemin ederlerdi. İslam hukukunda uygulanan ve Osmanlı tatbikatında yer bulan bu kaideye kasame adı verilmektedir.⁴³² Kasame müessesesi, İslam hukukunda cezaların genellikle şahsi olmakla beraber cezalarda ortak sorumluluğun olduğunu göstermektedir.⁴³³ Uygulama, yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere Müslüman zimmî ayrımı gözetilmeden tümüne uygulanmıştır.

Zarar gören şahısların durumlarını kadıya duyuran diğer bir kesim de akrabalarıdır. Mesela 4 Nisan 1871 tarihli bir belgede Kınık köyünde Ahmed bin Ali bin Mustafa ile karısı Fatma bint-i Mustafa mahkemeye gelerek bir yıl önce Kurşunlu köyünden bir kısım şahısların oğulları Ali'yi köy yakınında değirmen civarında silah ve sopayla darp ederek yaraladıklarını ifade etmişlerdir. Olay neticesinde oğullarının öldüğünü, diğer oğulları Mustafa'yı vekil tayin ederek şahısların cezalandırılmalarını istemişlerdir.⁴³⁴

Faili meçhul cinayet durumunda o çevrede yaşayanların katili bulması, bulamadıkları takdirde maktulün diyet vergisini ödemeleri gerekiyordu. Belirtilen malî sorumluluktan kurtulmak ve suçluyu ortaya çıkararak hukuka yardımcı olmak üzere ahali de mahkemeyi haberdar edebilirdi. Nitekim Adabinni köyünden haydutluk, kötülük ve fenalığı adet haline getiren şahısların bu sırada bir kişiyi öldürdüğü köylüler tarafından şikâyet edilmiştir. Bu kişilerin mübaşir vasıtasıyla ortaya çıkartılması emredilmiştir.⁴³⁵ Keza 19 Eylül 1868 tarihli belgede Edebey köyü civarında köy merasında yaralı şekilde bulunan Halil bin Abdullah'ın durumunu araştırması için ahali tarafından keşif heyeti istenmiştir.⁴³⁶

Darp vakalarının tamamına yakınında şahsın mahkemeye giderek bizzat şikâyetçi olup hakkını talep ettiği görülmektedir. Örneğin Aksu köyünden Hacı Molla

---

⁴³² Aybars Pamir, "İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Kasame Müessesesi", *AÜHFĐ*, C. 54, S. 4, 2005, s. 343-44. Yeminin hukukî sonuçları bulunmaktadır. Davalılar yemin ettiklerinde kısas düşmekle birlikte diyet ödemelerine karar verilir. Yeminden kaçındıkları takdirde yemin edene ya da suçlarını itiraf edene kadar hapsedilirlerdi. Bkz. Ali Bardakoğlu, "Kasâme", *DİA*, C. 24, 2001, s. 528-530.

⁴³³ İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, 2003, s. 173.

⁴³⁴ İ.Ş.S., B 368, 87/b, 13 M 1288/4 Nisan 1871.

⁴³⁵ İ.Ş.S., B 375, 63/a, 11 Za 1201/25 Ağustos 1787.

⁴³⁶ İ.Ş.S., B 368 62/a, Gurre-i C 1285/19 Eylül 1868.

Mehmed bin Ömer, kendisini köy civarında darp eden Halil bin Ahmed ve Bektaş bin Ahmed adlı şahıslardan şikâyetçi olmuştur.⁴³⁷ Yine Şubat 1871 tarihli bir kayıтта Karacakaya civarında sâkin Abidinoğlu Mustafa bin Süleyman, ayın 14'ünde buğday tarlasındayken Kocabeşe oğlu Mehmed'in eşeklerinin başıboş olarak tarlasına girdiğini ve ekini ziyan ettiğini, bunun üzerine hayvanları Mehmed'in evine getirdiğini ve yaşanan tartışmada bıçaklandığını mahkemede ifade etmiştir. Cerrah Hacı Ali Ağa, Muhtar Avcıoğlu Osman Ağa ve imam Emin Efendi olayı doğrulamışlardır.⁴³⁸ Başka bir belgede de Alibey köyünde sâkin Aşık Garip, köyden Mustafa ile tartışıklarını, olaydan bir gün sonra Deli Mahmut, Avcıoğlu Ahmed ve Cüzdancıoğlu Ali Çavuş adlı kişilerin kendisi ile hanımı Şerife bint-i Recep'i darp ettiklerini, bu yüzden hamile olan karısının çocuk düşürdüğünü iddia etmiş ve şahısların cezalandırılmasını istemiştir.⁴³⁹

Olay mahkemeye intikal ettiğinde konuyu açıklığa kavuşturmak için ilmiye sınıfına mensup görevlilerden ve ehl-i örften⁴⁴⁰ liyakatli kişiler görevlendirilirdi. Bunlara ilave olarak adaletli ve güvenilir ahaliden birileri heyete dâhil edilirdi. Örneğin 19 Eylül 1868 tarihli diğer bir örnekte ise Edebey köyü merasında yaralı şekilde bulunan Halil bin Abdullah'ın durumunun incelenmesi amacıyla Kâtip İbrahim Efendi görevlendirilmiştir. İbrahim Efendi ile birlikte heyette yer alan imam Halil Efendi, önceki imam Mehmed Efendi, ihtiyar heyeti ve güvenilir kişilerin tahkikiyle şahsın sol omzundan yaralandığı anlaşılmıştır. Yaralı durumdaki Halil, Yenice-i Gayrimüslim köyü Ermenilerinden Mardirus'un oğullarıyla bostan tarlasında tartışıklarını ve Mardirus veled-i Ohannes'in elindeki çapayla haksız şekilde, kasıtlı olarak sol tarafından yaralandığını, sonra omzunda taşıyarak kendisini boş araziye bıraktığını söylemiştir. Bununla birlikte Halil, kimseyle anlaşmazlığının bulunmadığını ve kimseden şikâyetçi olmadığını beyan etmiştir.⁴⁴¹

---

⁴³⁷ İ.Ş.S., B 378, 5/b.

⁴³⁸ İ.Ş.S., B 368, 86/b, Z 1287/Mart 1871; 6 Temmuz 1866 tarihli diğer bir kayıтта Yenice-i Gayrimüslim köyü ahalisinden Budakoğlu Boğos veled-i Kiğork, mecliste Yenişehir kazasında sâkin Çerkez taifesinden bir şahıs hakkında şikâyetçi olmuştur. Olayı "bu ayın (Safer) yirmi birinci günü şahıs kır serdarlığı göreviyle köyümüz civarında keşif yaparken sulama işiyle meşgul oğlum Hamparson'u arkasından vurmıştır" ifadeleriyle anlatmıştır. Keşif sonucunda kurşunun oturağının sağından girip solundan çıktığı tespit edilmiştir. İ.Ş.S., B 368, 6/a, 22 S 1283.

⁴³⁹ İ.Ş.S., B 368, 33/b, ty; ayrıca bkz. İ.Ş.S., B 378, 4/a.

⁴⁴⁰ Ehl-i örf, ilmiye sınıfı dışındaki idarî, kazaî ve askerî işleri yürüten görevlileri tanımlamak için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA*, C. 10, 1994, s. 519-20.

⁴⁴¹ İ.Ş.S., B 368 62/a, Gurre-i C 1285/19 Eylül 1868; 7 Eylül 1864 tarihli diğer bir belgeye göre aslen Kütahya sancağına bağlı Uşak kazasından olup İnegöl'de misafirirken yaralı olarak vefat eden Halil bin

Kayıtlarda görüldüğü üzere bıçak, tüfek, çapa ya da başka bir aletle şahıslar yaralanabilmekteydi. İnceleme ve sorgulama heyeti yaralının azalarını kontrol ve teşhis eder, gerekli sorgulamayı yapar, sonuç olarak rapor düzenlerdi. 6 Mart 1870 tarihli bir kayıтта Madenköy'ün Aşağı Mahallesi'nde Gökçeoğlu Hasan'ın evinin avlusunda Hacı Ali oğlu Hacı Ali ölmüş, bunun üzerine Kâtip Mehmed Efendi bin Ali, maktulü mahallinde muayeneye görevlendirilmiştir. Zaptiye bölükbaşı Şükrü Efendi, düzenlediği raporda Hasan'ın gece vefat ettiğini, üzerinde kurşun ve bıçak darbeleri bulunduğunu kaydetmiştir. Köy ahalisinden güvenilir kişilerle birlikte maktulün eşi Hatice bint-i Abdullah'ın da hazır bulunduğu muayenede maktulün; sağ tarafından boynuna bir kurşun, yine sağdan kulağına yakın yerden kurşun parçasının isabet ettiği ve boynundan bıçak yaraları aldığı tespit edilmiştir.⁴⁴²

Davacı şahıslardan bazıları, iddialarını ispatlayamadıkları için sataşmadan men edilmiştir. 15 Ağustos 1866 tarihli bir belgede Yenice Mahallesi'nden Ayşe, Dağlı İdris'in zevcesi Hatice'nin dişine vurduğunu iddia etmiş, ancak ispatlayamamıştır.⁴⁴³ 8 Aralık 1864 tarihli diğer bir kayıтта ise Çeltikçi köyünde sâkin Şerife bint-i Mustafa, aynı köyden Halime bint-i Mehmed'den şikâyetçi olmuştur. İfadesinde, sekiz gün önce Halime hatunun kayını olan Türkmenoğlu Mustafa'nın evine gözleme açmak üzere gittiğinde Halime'nin, üzerine yürüyerek kendisini darp ettiğini söylemiştir. Tahkikat neticesinde öyle olmadığı anlaşıldığından Şerife mu'arazadan men edilmiştir.⁴⁴⁴

Sulh; barışma, anlaşma, davanın sona erdirilmesi anlamı taşımakta ve Kur'ân-ı Kerim'de "en iyi çözüm yolu" olarak nitelenmektedir.⁴⁴⁵ İslam hukukunda taraflar arasında kin ve düşmanlığın sona erdirilmesindeki rolünden dolayı sulha büyük önem verilmiştir.⁴⁴⁶ Hâkim, özellikle akrabalar arasındaki davalarında hüküm vermekte acele

---

Abdullah'ın durumu kaza müdürü Ömer Efendi, muhtarlar Sinan ve Mehmed Ağalar ile zaptiye çavuşu Hasan Ağa ve güvenilir Müslümanların hazır bulunduğu heyet tarafından incelenmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 18/b, 5 R 1281.

⁴⁴² İ.Ş.S., B 368, 85/a, 3 Z 1286/6 Mart 1870; 21 Eylül 1864 tarihli başka bir belgede Gelene köyünde Salih bin Hüseyin, köyün misafir odasında oturduktan sonra evine giderken helvacı oğlu Ali ve Eyüp adlı şahısların saldırısına maruz kalmıştır. Katip Mehmed Efendi'nin incelemesi sonucunda şahısların arkadan gelerek onu darp ettikleri ve ellerindeki bıçakla sağ kolunu yaraladıkları anlaşılmıştır. bkz. İ.Ş.S., B 372, 40/a, 19 R 1281.

⁴⁴³ İ.Ş.S., B 368, 10/b, 3 R 1283/15 Ağustos 1866.

⁴⁴⁴ İ.Ş.S., B 372, 46/a, 9 B 1281/8 Aralık 1864.

⁴⁴⁵ "Uzlaşmak daha hayırlıdır..." En-Nisâ, 4/128; "Artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, adaletli davrananları sever." el-Hucurât, 49/9.

⁴⁴⁶ Atar, a.g.e., s. 160.

etmez, sulh olmalarını tavsiye ederdi. Kabul edilirse iki tarafı uzlaştırırdı.⁴⁴⁷ Sulh yolunu seçerek davasını terk edenlere ait birçok belge mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Mesela Çavuş köyden Feyzullah bin Ali, koyun otlatırken ağanın çobanları tarafından yaralandığını ve Hacı Emin Ağa bin Ali'den şikâyetçi olduğunu söylemiştir. Ancak daha sonra kendi rızasıyla davasından vazgeçmiştir.⁴⁴⁸ 17 Kasım 1864'te Bursa'ya bağlı Çobanbey Mahallesi sâkinlerinden ...(?) bint-i Artin yanında eşi Kirkor veled-i Boğos olduğu halde İnegöl mahkemesine müracaat ederek cambaz taifesinden Mustafa bin Abdülhalim'den şikâyetçi olmuştur. Dört gün önce Bursa'dan İnegöl'e gelirken Yenice-i Gayrimüslim köyünde harmanlar mevkisinde Mustafa'nın arkadan saldırarak kendisini darp ettiğini ve ağır küfür söylediğini iddia ederek ondan şikâyetçi olmuştur. Dava sonucunda 400 kuruşa aralarında sulh olmuş ve ibra-i zimmet eylemiştir.⁴⁴⁹

Suç işlemiş veya suça meyilli şahıslar hakkında tanıdıkları kefil olarak sorumluluklarını kendi üzerine aldıkları mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Nitekim Alayna köyünden Mumcuoğlu Hasan bin Halil'in başkalarına saldırmayacağı hususunda köylüleri olan Hüseyin oğlu Ali, Lafçioğlu Halil ve Çamlıoğlu Halil adlı şahıslar kefil olmuşlardır. Eğer suç işler ya da firar ederse bin kuruş ödemeyi taahhüt etmişlerdir.⁴⁵⁰

Yaşadığı hadise kendi inisiyatifleri dışında mahkemeye intikal eden bazı şahıslar, ilerleyen safhada şikâyetçi olmadıklarını beyan etmişlerdir. 9 Kasım 1868 tarihli bir kayda göre Süpürdü köyünde sâkin Arnavutoğlu Hasan bin Hüseyin, Feyzi bin Ali tarafından silahla yaralanmış ve vefat etmiştir. Maktulün zevcesi Hanife bint-i Hüseyin haklarından feragat ederek Feyzi'den şikâyetçi olmamıştır.⁴⁵¹ 3 Kasım 1864 tarihli diğer belgeye göre Doma köyünde Kara İsmail bin Halil, Hatipoğlu Hüseyin'in

---

⁴⁴⁷ Bayındır, a.g.m., s. 72.

⁴⁴⁸ İ.Ş.S., B 378, 4/a, 13 Ca 1289/19 Temmuz 1872; Bazırgan esnafından Serobcan veled-i Ohannes, kendisini kahvehane civarında darp eden Cerrah köyü ahalisinden Heci Agop veled-i Papaz Boğos'u dava etmiştir. Daha sonra rızasıyla şikâyetinden vazgeçmiştir. Bkz. B 378, 10/b, 25 C 1289/30 Ağustos 1872; diğer bir örnek için bkz. İ.Ş.S., B 378, 13/b.

⁴⁴⁹ İ.Ş.S., B 372, 43/b, 17 C 1281/17 Kasım 1864; Keza 4 Mayıs 1868 tarihli belgeden İznik'e bağlı Çakırca köyünden Hüseyin bin Hacı Mehmed kendisini yaralayan üvey pederi Yusuf Çavuş bin Ali'den İnegöl mahkemesinde şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin, üç gün önce evinin avlusunda Yusuf'un bıçakla dört parmağını yaraladığını ve darp ettiğini ifade etmiştir. Ancak daha sonra 4 bin kuruş kıymetli ev mukabilinde anlaşmalarını belirterek suçlamalarından vazgeçtiğini beyan etmiştir. bkz. İ.Ş.S., B 368, 54/a, 11 M 1285/4 Mayıs 1868.

⁴⁵⁰ İ.Ş.S., B 375, 93/b.

⁴⁵¹ İ.Ş.S., B 368, 65/b, 23 B 1285/9 Kasım 1868.

misafir odasında iken silahla yaralanmıştır. Kara İsmail, Cerrah Abdülaziz bin Mehmed ve görevli zaptiye tarafından muayene ve kontrol edilmiştir. Keşif, muayene ve sorgu neticesinde olayın yanlışlıkla meydana geldiği ortaya çıkarılmıştır. Olayın odada bulunan Hasan Ağa'nın yastık üzerindeki piştovunu alırken boşalan silahın İsmail'le birlikte Çörez Ali'nin sağ topuğuna da isabet etmesi şeklinde cereyan ettiği anlaşılmıştır. Yaralanan şahıslar ağadan şikâyetçi olmamışlardır.⁴⁵²

İslam hukukuna göre diyet ve kisası gerektiren suçların takdir edilmiş belirli cezaları bulunmaktadır. Ceza hakkı ferde ait bulunduğundan mağdur veya velisi isterse suçluyu affedebilmektedir.⁴⁵³ Bu durum Kur'an-ı Kerim'de teşvik edilen hususlardandır.⁴⁵⁴ Belgelerde bazı davacıların diyet ve kisası gerektiren suçlar hususunda şikâyetlerinden vazgeçtikleri görülmektedir. 15 Ağustos 1863 tarihli bir belgeye göre Anadolu'nun teftişine memur edilen Ahmed Vefik Beyefendi'ye (sonradan Paşa) takdim edilen arzualde on iki yıl önce Bilalköy'de vuku bulan ve taraflar arasında düşmanlığa yol açan bir öldürme olayından bahsedilmiştir. Buna göre Ahmed bin İbrahim ile tartışan Mehmed bin Abdullah, Ahmed tarafından bıçakla haksız şekilde ve kasıtlı olarak yaralanmış ve neticede vefat etmiştir. Aileler arasındaki düşmanlığa son verilmesi amacıyla kan diyetinden de vazgeçilerek barışılacağı ifade edilmiştir.⁴⁵⁵ 9 Kasım 1868 tarihli kayıta Süpürdü köyünden Feyzi bin Ali, yine aynı köyden olan Hasan bin Hüseyin'i muhtar odasında yaralamak suretiyle vurup öldürdüğünü itiraf etmiştir. Kisas olunması gerekirken müteveffanın zevcesi Hanife bint-i Hüseyin ibrâ ve iskât ederek kendi rızasıyla davasından vazgeçmiştir.⁴⁵⁶ 17 Temmuz 1872'de Adabinni köyünden Bursalı Ali bin İbrahim aynı köyden İsmail bin İbrahim'in köyün harmanlar denilen mevkisinde kendisini darp ettiğini söyleyerek

---

⁴⁵² İ.Ş.S., B 372, 43/a, 3 C 1281/3 Kasım 1864.

⁴⁵³ Bilmen, a.g.e., C. 3, s. 103; Atar, a.g.e., s. 156.

⁴⁵⁴ Bkz. el-Bakara, 2/178; el-Mâide, 5/45; el-Şûra, 42/40.

⁴⁵⁵ İ.Ş.S., B 372, 16/b, 29 S 1280/15 Ağustos 1863.

⁴⁵⁶ İ.Ş.S., B 368, 65/b, 23 B 1285/9 Kasım 1868; Yine 23 Ağustos 1866 tarihli diğer belgede belirtildiğine göre Çeltikçi köyünden Süleyman'ın karısı Zeynep, Ayşe bint-i Halil'in hamam önünde "koyunların mısırlarımı yedi" diyerek kendisine saldırdığını ve darp ettiğini söyleyerek Ayşe'den şikâyetçi olmuştur. Ancak daha sonra belgenin içeriğinden sebebi anlaşılacakla beraber şikâyetinden vazgeçmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 10/a, 11 R 1283/23 Ağustos 1866. 2 Aralık 1864 tarihli kayıta Yeniörük köyünden Mehmed bin İbrahim, mecliste kardeşi Osman'ın üç gün önce başına vurduğunu ve "şer'-i icrası matlubu" olduğunu söylemiştir. Daha sonra barışarak şikâyetinden vazgeçmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 49/b, 3 B 1281/2 Aralık 1864.

mahkemede şikâyetçi olmuştur. Ancak daha sonra haklarından feragat ederek “dava ve nizânın” olmadığını beyan etmiştir.⁴⁵⁷

7 Eylül 1864 tarihli belgeye göre İnegöl’de misafir olarak bulunduğu sırada tüfekle yaralanarak vefat eden aslen Uşaklı Halil bin Abdullah’ın durumunu inceleyen Kaza Müdürü Ömer Efendi başkanlığındaki keşif heyeti, düzenlediği raporda müteveffanın elindeki tüfekle kendisini yanlışlıkla vurduğu sonucuna ulaşmıştır.⁴⁵⁸ Diğer bir belgede de Çitli köyü sâkinlerinden Halil bin Mustafa’nın dağda avlanırken kasıt olmadan yanlışlıkla tüfekle yaralanarak vefat ettiği anlaşılmıştır.⁴⁵⁹

Cezayı gerektiren öldürme vakaları İslam fihında beş kısımda incelenmiştir. Bunlardan cezası en ağır olanı “amden katl” denilen kılıç ve kurşun gibi öldürücü aletlerle şahsı kasten vurup öldürmek kabul edilmiştir.⁴⁶⁰ 15 Ağustos 1863 tarihli belgeye göre Bilalköy’de meydana gelen vukuatta Ahmed bin İbrahim tarafından bıçakla haksız şekilde ve kasıtlı olarak Mehmed bin Abdullah’a saldırdığı ve şahsın bu sebeple vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁶¹ 9 Kasım 1868 tarihli belgeye göre Süpürdü köyünde Feyzi bin Ali, muhtar odasında Hasan bin Hüseyin’i kasıtlı olarak silahla vurarak öldürmüştür.⁴⁶² 6 Mart 1870 tarihli belgede ise Hacı Ali oğlu Hacı Ali, Madenköy’ün Aşağı Mahallesi’nde Gökçeoğlu Hasan’ın evinin avlusunda ölmüştür. Keşif heyetindeki zaptiye bölükbaşı Şükrü Efendi’nin düzenlediği rapora göre vücudunun değişik yerlerinde kurşun ve bıçak yaraları tespit edilmiştir. Bu durum kasten öldürüldüğünü göstermektedir.⁴⁶³

⁴⁵⁷ İ.Ş.S., B 378, 3/b, 11 Ca 1289/17 Temmuz 1872; 19 Temmuz 1872 tarihinde ise Çavuş köyünden Feyzullah bin Ali, aynı köyden Hacı Emin bin Ali’nin sekiz gün önce köy civarında Emin’in çobanlarının koyun otlatırken kendisini yaraladığını söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Fakat sonra Feyzullah, Emin Ağa hakkındaki şikâyetinden rızasıyla vazgeçmiştir. bkz. İ.Ş.S., B 378, 4/a, 13 Ca 1289.

⁴⁵⁸ İ.Ş.S., B 372, 18/b, 5 R 1281/7 Eylül 1864.

⁴⁵⁹ İ.Ş.S., B 375, 60/b, 16 L 1201/1 Ağustos 1787.

⁴⁶⁰ Bilmen, a.g.e., s. 28-29.

⁴⁶¹ İ.Ş.S., B 372, 16/b, 29 S 1280/15 Ağustos 1863; Diğer belgede Yenice-i Gayrimüslim köyü papazı, aralarında anlaşmazlık bulunan iki zimmî ile İnegöl mahkemesine gelirken şahıslar Yenice ile Edebey köyü arasında birbirini öldürmüşlerdir. İ.Ş.S., B 375, 12/b, 5 M 1198/30 Kasım 1783. Yenice-i Müslim köyünde sâkin Araboğlu Ali, Kara Mehmed oğlu Ali tarafından öldürülmüştür. İ.Ş.S., B 375, 60/b, 16 L 1201/1 Ağustos 1787.

⁴⁶² İ.Ş.S., B 368, 65/b, 23 B 1285/1 Aralık 1866.

⁴⁶³ İ.Ş.S., B 368, 85/a , 3 Z 1286/6 Mart 1870; 4 Nisan 1871 tarihli sicil kaydında Kımık köyünde sâkin iken vefat eden Ali bin Ahmed’in ebeveyni mahkemeye gelerek Kurşunlu köyünden bir kısım şahısların oğullarını silah ve sopayla kasten döverek yaraladıklarını, neticede çocuklarının vefat

Yaralama fiili İslam hukukunda dört kısımda değerlendirilmiştir. Bunlar; kasıtlı, hatayla ve gayri ihtiyarî bir fiille yaralama ile yaralanmaya sebebiyet vermektir. Bu durumla ilgili sicillerde çeşitli belgeler yer almıştır.⁴⁶⁴ Mesela 17 Kasım 1864 tarihli kayda göre Bursa’da sâkin karı koca iki zimmî İnegöl’e gelirken Yenice-i Gayrimüslim köyü yakınlarında Mustafa adlı şahsın saldırısına maruz kalmışlardır.⁴⁶⁵ Yanlışlıkla yaralama konusunda tarafların meseleyi kendi aralarında karşılıklı anlayışla çözümlediklerinden olsa gerek bu tür şikâyete kayıtlar arasında rastlanmamıştır.

B. HIRSIZLIK

Sözlükte, başkasına ait malı gizlice almaya denmiştir. Hukukî olarak mükellef bir kişinin en az on dirhem gümüş veya ona eş değerinde bir malı muhafaza edildiği yerden çıkarması “sirkat” yani hırsızlık sayılmıştır. Yol kesme ve yağma ise büyük hırsızlık kabul edilmiştir.⁴⁶⁶ Fazla kazanç ve servet edinme hırsıyla başkasına ait gelire göz dikme hırsızlığın temel psikolojik faktörlerindedir. Malı sahibinin haberi olmadan almak ile zorla elinden almak aynı tutulmamıştır. Suçun ağırlığına göre hadd ya da tazir cezasına çarptırılmış⁴⁶⁷ ve İslam hukukunda el kesmekle cezalandırılmıştır.⁴⁶⁸

Hırsızlığın öteden beri toplumlarca suç kabul edildiği ve çeşitli yaptırımlarla önlenmesi gerektiği bilinen bir husustur. Bireysel bir suç olmakla beraber kamu düzenini ihlal eden yönü ağır bastığından İslam hukukunda had cezası gerektiren suçlardan birisi sayılmıştır. Böylece mülkiyet hakkının ve kamu düzeninin korunması amaçlanmıştır. Bu ağır cezanın verilebilmesi için suçun bütün unsurlarının oluşması gerekmektedir. Aksi halde hâkimin takdirine göre “tazir” denilen daha alt bir ceza verilirdi. Osmanlı ceza hukukunda hırsızlık suçu ile ilgili düzenlemeler Fatih

---

ettiğini söylemişlerdir. Neticede şikâyetle ilgili nasıl bir işlem yapıldığı belgede izah edilmemiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 87/b, 13 M 1288/4 Nisan 1871.

⁴⁶⁴ Bilmen, a.g.e., s. 31; Çalışkan, a.g.m., s. 375.

⁴⁶⁵ İ.Ş.S., B 372, 43/b, 17 C 1281/17 Kasım 1864.

⁴⁶⁶ Bilmen, a.g.e., C. 3, s. 261; büyük hırsızlık kabul edilen “kat’ü’l-tarik” suçunun cezası çeşitli ihtimallere göre farklılık arz etmiştir. Eşkıyanın yalnızca yolu tehdit etmesi ile yolcuların can, mal ve namusuna kastetmesi farklı cezaları gerektirirdi. Bkz. Akbulut, “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, a.g.m., s. 177; Çalışkan, a.g.m., s. 383.

⁴⁶⁷ Udeh, a.g.e., C. 4, s.179.

⁴⁶⁸ El-Mâide, 5/38.

kanunnamesinden başlamak üzere sonraki kanunnamelerde de yer almıştır.⁴⁶⁹ Konuyu İnegöl şer'iyeye sicillerinde yer alan hırsızlık vakalarına ait belgeleri esas alarak incelemeye çalışacağız.

Ekonominin tarım ve hayvancılığa dayanması sebebiyle belgelerin çoğunun hayvan hırsızlığıyla ilgili olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin Manyas kazası Ağaç köyünden meclis kâtibi Mustafa Efendi'nin dokuz camız öküzü ile bir ineği çalınmış ve daha sonra Akhisar köyünde Abdullah Çavuş'ta bulunmuştur. Ancak suçlamaları kabul etmeyen Abdullah, hayvanları Cerrah köyünden satın aldığını ifade etmiştir.⁴⁷⁰

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla İnegöl ve civarında birçok hırsızlık olayı vuku bulmuştur. Hırsızlar yalnızca mal çalmakla kalmamış, zor kullanarak adam kaçırmış ve bunlara çeşitli zulümler de yapmışlardır. Örneğin 1577'de İnegöl'ün Hamzabey köyünden Kara Yusuf oğlu Mahmut, mahkemeye müracaat ederek Bağlıca köyünden Kara Mehmed ve Kara Ali adlı hırsızların kendisini kaçırdığını ve zulüm yaptığını ifade etmiştir. Şikâyet dikkate alınarak hırsızlara baskın yapılmış ve suçlular tutuklanmıştır. Kara Ali sorguda kendilerinde bulunan eşyaları Pazarcık'a bağlı Ermeni Derbenti'nde tüccarlara sattıklarını itiraf etmiştir.⁴⁷¹ 21 Ağustos 1870 tarihli diğer belgede Bursa'ya bağlı Karahızır köyünden Dağlıoğlu İsmail bin İsmail, İnegöl mahkemesine gelerek Sinanbey Mahallesi sâkinlerinden Kürt Musa bin Abdullah'tan şikâyetçi olmuştur. İnegöl pazarına gelirken kasaba yakınındaki değirmen civarında Musa'nın kefil olduğu Kürt Ali'nin hayvanını çaldığını söylemiş, Musa'nın olayı doğrulaması üzerine zararın tazminine karar verilmiştir.⁴⁷²

Hırsızlığa konu olan hayvanlar çoğunlukla taşımacılık, tarla sürümü ya da binek olarak kullanılan atlardı. Nitekim 13 Ekim 1866 tarihli kayıta Hoca köyünden Numan bin Abdülbaki, aynı köyde ikamet eden İbrahim'i ahırından geceleyin atını çaldığı

⁴⁶⁹ Ömer Düzbakar, "İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Hırsızlık Suçu: 16-18. Yüzyıllarda Bursa Şer'iyeye Sicillerine Yansıyan Örnekler", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 2008, s. 84.

⁴⁷⁰ İ.Ş.S., B 372, 21/b.

⁴⁷¹ Keza diğer bir belgeye göre Bursa kadısına hitaben 25 Eylül 1565 yazılan tarihli hükümde, Bursa'ya gelmekte olan bazı tüccarların İnegöl kazasına bağlı Aksu Derbenti'nde gecelerken soyulması olayında suçları sabit bulunarak hapsedildiği bildirilen dokuz kişinin siyaset olunması emredilmektedir. Düzbakar, "İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Hırsızlık Suçu: 16-18. Yüzyıllarda Bursa Şer'iyeye Sicillerine Yansıyan Örnekler", a.g.m., s. 94-98.

⁴⁷² İ.Ş.S., B 372, 90/a, 23 Ca 1287/21 Ağustos 1870; 8 Mayıs 1868 tarihli diğer bir örnekte ise Yenice-i Gayrimüslim köyünden Kazancıoğlu Boğos, hırsızlık sebebiyle kardeşinden şikâyetçi olmuştur. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 55/a, 15 M 1285/8 Mayıs 1868.

iddiasıyla mecliste şikâyet etmiştir. Olayın doğruluğu ortaya çıktığından hayvanın değeri olan 1500 kuruşun Numan'a ödenmesine mahkemece hükmedilmiştir.⁴⁷³ 26 Temmuz 1864 tarihli belgede Yenişehir'in Akbıyık köyünden Bayramoğlu Osman bin Hüseyin ve Mehmed oğlu Süleyman bin Mehmed, iki kısraklarını çalan Hamzabey köyünde sâkin kıptiyan taifesinden Eminoğlu Ali bin Emin ve arkadaşı İbrahim'den şikâyetçi olmuştur. Zanlılar suçu inkâr etseler de olayla ilgili şahitler bulunduğu için kısrakların iadesine karar verilmiştir.⁴⁷⁴

İnegöl şer'iyeye sicillerinde yer alan iki belge farklı özelliği ile dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, kandırılarak parası gasp edilen bir müderrise aittir. 22 Mayıs 1864 tarihli sicil kaydında Alaiye kazasından müderrisin-i kiramdan Hacı Mehmed Efendi bin Ali, meclise gelerek eskici taifesinden Gelene ve Genci köylerinde misafir kalan Hasan ve Arif adlı kişilerden davacı olmuştur. Satın aldığı 610 kuruş değerindeki kısrak karşılığında 310 kuruş nakit ve kalanı içinse bir saat verdiğini ancak kısrığı iade etmek istediğinde hayvanı alan şahısların para ve saati vermeyerek firar ettiklerini, bundan dolayı suçluların köydeki mallarına el konulmasını ve yakalanmalarını yetkililerden istemiştir.⁴⁷⁵ 5 Mart 1870 tarihli diğer belge ise Rum taifesinden duvarcı Dimitri veled-i ...(?), Cerrah köyünde oturan Karabet veled-i Karabet ve oğlu Serkiz'den şikâyetçi olmuştur. İfadesinde Karabet'in evinde misafir olarak kalırken sandığının kırılarak içindeki 3 bin kuruş değerindeki eşyasının çalındığını, kırılan sandığın ise evin yakınındaki boş bir arsaya atıldığını iddia etmiştir. Suçlamalar zanlılar tarafından reddedilmiş, iddiasını ispatlaması istenen Dimitri delil gösteremediği için haksız suçlamadan men edilmiştir.⁴⁷⁶

C. İFFETE YÖNELİK SALDIRILAR

Temel değerlerden kabul edilen can ve mal emniyeti gibi ırz ve namusun korunması da İslam hukukunda önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti, hukuk

⁴⁷³ İ.Ş.S., B 368, 11/b, 3 C 1283/13 Ekim 1866.

⁴⁷⁴ İ.Ş.S., B 372, 34/a, 21 S 1281/26 Temmuz 1864; 28 Kasım 1862 tarihli diğer belgede Edirnoz kazasına tabi Sorkun köyünden Halil bin Halil, iki sene önce kaybettiği altı yaşındaki doru kısrığı Bilecikli Karakaş oğlu Artin veled-i Agop elinde bulmuştur. Suçlamaları kabul etmeyen Agop, kısrığı 200 kuruşa pazardan satın aldığı ifade etmiştir. İ.Ş.S., B 372, 4/a, 5 C 1279/28 Kasım 1862.

⁴⁷⁵ İ.Ş.S., B 372, 29/a, 15 Z 1280/22 Mayıs 1864.

⁴⁷⁶ İ.Ş.S., B 369, 86/b, 2 Z 1286/5 Mart 1870.

normlarını Hanefî hukukunun esaslarına göre oluşturmuştur. Bununla beraber sadece fıkıh kitaplarındaki cezaî hükümlerin devletin hukuk sistemini belirlediği söylenemez. Kadı sicilleri incelendiğinde şer’i hukuk yanında kanunnamelerle düzenlenmiş bulunan örfî hukukun da etkisi görülmektedir.⁴⁷⁷

Kadı sicillerinde “fiil-i şen’i” diye tabir olunan cinsel saldırı ya da tecavüz suçu İslam hukukunda ve daha sonra Osmanlı hukuk sisteminde ayrı bir suç olarak değil, hadd cezasını gerektiren zina suçu kapsamında değerlendirilmiştir.⁴⁷⁸ “Zina”, terim anlamı olarak şer’i bir akde dayanmaksızın isteyerek yapılan ve İslam dini tarafından yasaklanan cinsel ilişkidir. Hukuken zina fiilinin had cezası gerektirdiğinde görüş birliği bulunmaktadır.⁴⁷⁹ Irza geçme, tecavüz ya da belgelerde geçtiği şekliyle “fiil-i şen’i”, bir erkeğin zorla başka bir insanla cinsi münasebette bulunması şeklinde tarif edilebilir. Zina fiili ammeye karşı işlenen bir suç olarak kabul edilmiştir. Çünkü aile kurumunu temelden sarsacak bu ahlaki yozlaşmanın cezasız kalmasının, fuhuşun artması ve toplumun yozlaşması sonucunu doğuracağı açıktır. Irza geçme suçu, Tanzimat öncesi dönemde İslam hukukuna uygun şekilde zina suçu kapsamına dâhil edilmiştir. 1858 Ceza Kanunnamesi’ne göre kürek ve hapis cezaları verildiği görülmektedir. Uygulamaya bakıldığında ispatta eksikliklerden dolayı genellikle tazir cezası verilmiştir.⁴⁸⁰ Zina fiili için recm, dövme ve tazir takdir edilen cezaları oluşturmuştur.⁴⁸¹ Fatih ve II. Bayezid Kanunnameleri’nde zina fiilinin cezalandırılabilmesi için şer’an sabit olma zorunluluğu zikredilmiştir. Burada ceza olarak recm ya da sopa değil, para cezası şeklindedir. Failin ekonomik durumuna göre zengin, orta halli ve fakir olmak üzere takdir edilen para cezasıdır.⁴⁸² Zina fiilinin sabit olması için dört erkek şahit gerekir. Kadılar genellikle “zinanın sübutuna” karar verememişlerdir. Mahallelinin uygunsuz davranış sergiledikleri şikâyetiyle mahkemeye getirdikleri şahıslar hakkında “zina isnadı” hükmü verilerek hapis ve kürek cezaları uygulanmıştır.⁴⁸³

⁴⁷⁷ Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri)”, *Türkler*, C. 10, s. 34.

⁴⁷⁸ Belkis Konan, “Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu”, *OTAM*, C. 29, S. 29, 2015, s. 152.

⁴⁷⁹ Bilmen, a.g.e., s. 103-105.

⁴⁸⁰ Konan, a.g.m., s. 162-163.

⁴⁸¹ Udeh, a.g.e., C. 4, s. 45-46.

⁴⁸² Cihan Osmanağaoğlu, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXVI, S. 1, 2008, s. 133.

⁴⁸³ Ortaylı, a.g.e., s. 68.

4 Ağustos 1864 tarihli bir belgede Kozluca köyünden Ayşe bint-i Abdullah, Mehmed bin Ahmed'in sarkıntılık yaptığını, evinde sofada yatarken yanağını sıktığını söyleyerek şikâyetçi olmuş, ancak Mehmed inkâr etmiştir. Ayşe iddiasını ispatlayamadığından muarazadan men edilmiş yani haksız davasından vazgeçmesi istenmiştir.⁴⁸⁴ Benzer bir teşebbüste ise İsaören köyünden Hediye bint-i Musa, aynı köyden Kırılıoğlu Ahmed bin Ahmed hakkında şikâyetçi olduğunu, karısı Hakime'yi göndererek kendisini çağırdığını ve fiil-i şeni yapmaya çalıştığını iddia etmiştir. Fakat bu iddiaların davalılarca reddedildiği kaydedilmiştir.⁴⁸⁵

Bedre köyü sâkinlerinden İbrahim adlı kişi verdiği dilekçede, kız kardeşi Ayşe'nin kendi halinde yaşarken aynı köyden Ebubekir oğlu Bektaş ile oğlu Osman adlı kişilerin gece yarısı evlerini basarak balığa olan kız kardeşini kaçırdıklarını, bickrini izale ettiklerini, Osman'ın bununla da kalmayıp odadan bıçağını ve piştov silahını çaldığını ifade ederek haklarından gelinmesini istemiştir. Merkezden gönderilen emirde olayın mahallinde çözülmesi, "icra-yı hak" mümkün olmadığı takdirde tarafların Divan-ı Anadolu'ya zorla gönderilmesi, İnegöl kadısına bildirilmiştir.⁴⁸⁶

Uzun süre önce işlendiği belirtilen zina isnatları zaman aşımından ötürü dikkate alınmamış ve dolayısıyla had cezası uygulanmamıştır. Fakat suçlunun kendisi itiraf ettiği takdirde süre tahdidi yapılmaksızın ceza uygulanmıştır. Örneğin 3 Ağustos 1864 tarihli kayıta Sırnaz köyünden İhsan bint-i Mestan, Hüseyin bin Mehmed'in kendisine bir sene önce fiil-i şen'ide bulunduğunu iddia etmiştir. Ancak yukarıda belirtilen sebepten dolayı suçlama dikkate alınmamıştır.⁴⁸⁷ Keza 30 Ağustos 1863 tarihli kayıta Cerrah'ta Elanasiye(?), 6 ay önce gece yarısı dışarı çıktığında aynı köyden Zakaroğlu Kirkor veled-i Agop'un zorla odasına götürerek bickrini izale ettiğini iddia etmiştir. Ancak mahkemece zaman aşımı sebebiyle davaya iltifat edilmemiştir.⁴⁸⁸

Bir kadının mahkemeye gelerek tecavüz iddiasını dile getirmesinin kendisi açısından hiç de kolay bir hadise olmadığı açıktır. Bahse konu olan fiil gerçekleşse dahi çoğu zaman bunu ispat etmenin mümkün olmadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin

⁴⁸⁴ İ.Ş.S., B 372, 36/b, 1 Ra 1281/4 Ağustos 1864.

⁴⁸⁵ İ.Ş.S., B 372, 29/b.

⁴⁸⁶ İ.Ş.S., B 375, 44/b, 21 Za 1200/15 Eylül 1786.

⁴⁸⁷ İ.Ş.S., B 372, 34/b, Selh-i S 1281/3 Ağustos 1864.

⁴⁸⁸ İ.Ş.S., B 372 17/b, 15 Ra 1280/30 Ağustos 1863.

14 Mart 1864 tarihli belgede Kıran köyünden Ümmügülsüm bint-i Halil adlı baliğa, İsmail bin Halil'den şikâyetçi olarak üç gün önce mezarlık yakınında bokrini izale ettiğini iddia etmiştir. Ancak İsmail sorguda iddiayı inkâr etmiş ve Ümmügülsüm herhangi bir delil gösteremediğinden dava düşmüştür.⁴⁸⁹ Diğer örnekte 24 Haziran 1867'de Şibali köyünden Hatice bint-i Molla Salih, Hacı Durmuş ve birkaç kişinin fiil-i şen'i için kendisini kaçırdığını, bokrini izale ettiklerini iddia etmiştir. Ancak mahkemede olayı doğrulayacak şahitler bulunamamıştır.⁴⁹⁰ 7 Nisan 1864 tarihli başka bir kayıta Sinanbey Mahallesi'nden Hatice bint-i Hacı Mustafa, tellak Mustafa bin İbrahim'den şikâyetçi olarak üç gün önce evine gelerek fiil-i şeni yapmak istediğini, bundan dolayı şahsa “tembih olunmasını” istemiştir. Ancak iddiasını ispatlayamadığı için davası geçersiz olmuştur.⁴⁹¹ 7 Rebiülevvel 1283/20 Temmuz 1866 tarihli cebren zina davasında Kulaca köyünden Fatma bint-i Hüseyin, kaza meclisinde toplanan şer'i meclise gelerek aynı köyde oturan Hurşit bin Mustafa'dan zina isnadıyla şikâyetçi olmuştur. Aralarında yakınlık olduğundan dolayı evine gidip geldiğini, bu ayın birinde (1 Rebiülevvel) de öğleden sonra yine evine geldiğinde zorla kendisine sahip olduğunu söyleyerek cezalandırılmasını talep etmiştir. Davalı şahıs sorgulandığında o gün davacının evine gittiğini ancak söylenen fiili kesinlikle yapmadığını ifade etmiş, Fatma delil ortaya koyamadığından suçlamadan vazgeçmesi istenmiştir.⁴⁹²

Osmanlıda mahalle; birbirini bilen, davranışlarından bir ölçüde sorumlu olan kişilerin yaşadığı mekândı. Mahalle sâkinleri birbirlerinden zincirleme olarak sorumlu sayılmışlardır. Vergilerin ödenmesinde ve yaparı belli olmayan olaylarda topluca sorumlu tutulmuşlardır. Bununla verginin eksiksiz toplanması ve güvenliğin tam olarak sağlanması yönetimce hedeflenmiştir.⁴⁹³ Ahlak ve edep dışı davranışlar toplumda hoş karşılanmazdı. Bu tür davranışlar sergileyerek mahalleliyi rahatsız edenler kadıya şikâyet edilmiş, gerektiğinde ilgili şahıslar mahallelerinden ihraç edilmişlerdir. Mahalleden ihraç, tüm mahalle sâkinlerinin asayiş ve güvenliğinden birbirine karşı

⁴⁸⁹ İ.Ş.S., B 372, 28/b, 15 L 1280/24 Mart 1860.

⁴⁹⁰ İ.Ş.S., B 368, 31/b, 21 S 1284/24 Haziran 1867.

⁴⁹¹ İ.Ş.S., B 372, 25/b, 29 L 1280/7 Nisan 1864.

⁴⁹² İ.Ş.S., B 368, 10/a, 7 Ra 1283/20 Temmuz 1866.

⁴⁹³ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrinde ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, s. 73.

sorumlu olmalarından kaynaklanmaktaydı.⁴⁹⁴ Nitekim 20 Haziran 1864 tarihli belgede Yenice-i Müslim köyünden Arife bint-i Emin, Molla İbrahim bin Ali'nin “seni alırım” diyerek kendisini kandırdığını, beş gün önce evine gelerek fiil-i şen'i yaptığını, bunu öğrenen kocasının kendisini boşadığını söylemiştir. Molla İbrahim'le de evlenmek istemediğini ve ondan şikâyetçi olduğunu ifade etmiştir. Bu olayla ilgili diğer bir belgede ise İmam Mustafa Efendi bin İbrahim, İbrahim Ağa ve köylüler topluca mahkemeye gelerek Arife denen kadının köyde kiracı olarak bulunduğu bahisle kendi halinde olmadığını, namahremden çekinmediğini, rezil insanların evinden eksik olmadığını belirterek köyden ihracını istemişlerdir.⁴⁹⁵ Başka bir belgede ise Kozluca köyünde Dedeoğlu'nun evi ahali tarafından fuhuş yapıldığı iddiasıyla basılmıştır. Köçek raks ettirildiği anlaşılan evde bulunan şahıslar ve ahali birbirine saldırmış, olaylar neticesinde üç kişi ölmüş, dört kişi de yaralanmıştır.⁴⁹⁶

Bazen dava devam ederken davalının herhangi bir sebeple şikâyetini geri çektiği görülmektedir. 26 Temmuz 1868 tarihli belgeye göre Karacakaya köyünden Fatma bint-i İsa, Muhtar Emiroğlu Ali ve güvenilir Müslümanların şahadetiyle vekili olan kardeşi Mustafa aracılığıyla Osman bin Sadık'a ırza geçme davası açmıştır. Mustafa, mahkeme safahatı devam ederken, belgede nedeni açıklanmamakla beraber, müvekkilinin Osman'dan davacı olmadığını beyan etmiştir.⁴⁹⁷ 18 Haziran 1864 tarihli diğer kayıтта Hocaköy'den Ganime bint-i Hasan'ın Çeltikçi köyünden Abdullah bin İbrahim'i şikâyet ettiği kaydedilmiştir. Ganime, Abdullah'ın bir gün önce evine geldiğini ve ırzına geçtiğini ifade ederek şer'an cezasının verilmesini talep etmiştir. Sual edildiğinde Abdullah ikrar ve itiraf etmiş, ama Ganime davasından karşılıksız vazgeçerek şahsı affetmiştir.⁴⁹⁸ Hangi sebeple, niçin vazgeçtiği ise belirtilmemiştir.

---

⁴⁹⁴ Özen Tok, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2005, s. 162.

⁴⁹⁵ İ.Ş.S., B 372, 32/a, 15 M 1281/20 Haziran 1864.

⁴⁹⁶ İ.Ş.S., B 375, 21/b , 1198/1784.

⁴⁹⁷ İ.Ş.S., B 368, 58/a , 5 R 1285/26 Temmuz 1868.

⁴⁹⁸ İ.Ş.S., B 372, 31/b 13 M 1281/18 Haziran 1864.

D. ALACAK DAVALARI

Borç vermek; maddi bir sıkıntıyı çözmek, fakirleri darlık ve sıkıntıdan kurtarmak anlamına geldiğinden toplumda birlik ve beraberlik duygusunun gelişmesine katkı sağlayacağı açıktır. Sadece Müslümanlar arasında değil Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ve gayrimüslimlerin kendi aralarında birbirine borç verdikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Zimmîlerle Müslümanlar arasında her türlü borç alıp verme ilişkisi olduğu kayıtlara yansımıştır.⁴⁹⁹ Bu durum toplumda birbirine olan güvenin göstergesi sayılabilir. Kur'ân ve sünnette borç ilişkileriyle ilgili birtakım ahlakî, dinî ve hukukî prensipler ortaya konmuştur. Borçluya vade tanınması, geri ödemesinde kolaylık sağlanması İslam dininin teşvik ettiği hususlardandır. Davacının alacağı bir kısmından veya tamamından vazgeçmesi erdemli bir davranış kabul edilmiştir. Dinin temel kaynaklarında borçluya iyilik yapma⁵⁰⁰, suçlunun affedilmesi teşvik edilmiş,⁵⁰¹ ayrıca taraflar arasında yapılan akde sadakat gösterilmesi⁵⁰² ve karşılıklı rızanın gözetilmesi istenmiştir.⁵⁰³ Ancak borcun zamanında ödenmemesi ya da inkârı, alacaklıları dava açmaya yöneltmiştir. İnegöl şer'iyeye sicillerinde çok sayıda alacak davası bulunmaktadır.

Borçlanan kişi borcunu zamanında ödemediği takdirde alacaklı kişi olayı mahkemeye taşıyıp borcunun tahsilini istemektedir. Aşağıdaki birçok örnekte görüldüğü üzere genellikle borçlar davalılar tarafından ikrar edilmiş ve mahkemece borçların ödenmesi kararlaştırılmıştır. Örneğin 20 Aralık 1864 tarihli kayda göre İnegöl eşrafından Hacı Halil Ağa bin Hacı İbrahim, mahkemeye başvurarak Kurşunlu köyünden Hacı Ömer bin Mustafa'dan 3750 kuruş alacağı iddiasıyla dava açmıştır. Hacı

⁴⁹⁹ Bozkurt, a.g.e., s. 17; Ancak ticarî ilişkilerde ilişkilerde ise faiz, tefecilik, domuz ve şarap ticareti gibi belli başlı konularda yasaklar bulunuyordu. Bkz. Ercan, a.g.e., s. 222-223.

⁵⁰⁰ “Eğer borçlu darlık içindeyse ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilerseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır.” El-Bakara, 2/280; “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.” en-Nahl, 16/90.

⁵⁰¹ El-Bakara, 2/178; “Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş kısas edilir. Yaralar da kısasa tabidir. Kim de bu hakkını bağışlar, sadakasına sayarsa o, kendisi için keffaret olur. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler zalimlerin ta kendileridir.” el-Mâide, 5/45; “Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır). Ama kim affeder ve arayı düzeltirse onun mükafatı Allah'a aittir. Şüphesiz O, zâlimleri sevmez.” eş-Şûrâ, 42/40.

⁵⁰² “Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin.” el-Mâide, 5/1; “Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü söz (veren sözünden) sorumludur.” El-İsrâ, 17/34; “Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler.” El-Mü'minûn, 23/8.

⁵⁰³ “Kimdir Allah'a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızık) Allah daraltır ve genişletir. Ancak ona döndürüleceksiniz.” El-Bakara, 2/145.

Ömer'in borcunu ikrar etmesi üzerine paranın ödenmesine karar verilmiştir.⁵⁰⁴ Molla Bekir bin İbrahim, Bedre köyünden Osman bin Ali'den 220 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş, davalı kişi borcunu itiraf ettiğinden ödenmesine karar verilmiştir.⁵⁰⁵ 23 Şubat 1864 tarihli sicil kaydına göre Sinanbey Mahallesi muhtarı Helvacı Mehmed Ağa bin Mustafa, mahalle sâkinlerinden önceki Sandık Emni Mehmed Efendi bin Ahmed hakkında şikâyetçi olmuştur. İfadesinde beş ay önce sandık emni iken vermiş olduğu 2570 kuruş karşılığında ilmühaber vermediğini, paranın zimmetinde kaldığını ifade etmiştir. Mehmed Efendi tarafından durumun kabul edilmesi üzerine belgenin davacıya verilmesi emredilmiştir.⁵⁰⁶

Müslümanların kendi aralarındaki alacak davalarının bazıları yevmiye ücreti alacaklarıyla ilgilidir. Mesela 18 Mayıs 1864'teki başka bir belgeden anlaşıldığına göre Eymir köyünde ikamet eden yörük Mehmed bin Halil, Deydinler köyünden Çaylakoğlu Hacı Emin Ağa bin Salih hakkında şikâyetçi olmuştur. Senelik 400 kuruş ücretle 17,5 sene hizmet ettiğini, fakat 6400 kuruş tutan alacağının ödenmediğini söylemiştir. Emin Ağa ise cevaben senelik 100 kuruştan 6 sene hizmet ettiğini ve ücretini üç yıl önce ödediğini ifade etmiştir. Mehmed, iddiasını ispatlayacak delil sunamadığı için

---

⁵⁰⁴ İ.Ş.S., B 372, 47/b, 21 B 1281/20 Aralık 1864; 3 Ocak 1865'te Helvacı esnafından Mehmed Usta bin Mustafa, Çakıroğlu Ahmed bin Süleyman'a at sattığını ve bu satıştan 330 kuruş alacağı olduğu gerekçesiyle dava açmıştır. Ahmed'in borcunu itirafı üzerine mahkeme tarafından edasına karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 49/b, 5 Ş 1281/3 Ocak 1865.

⁵⁰⁵ İ.Ş.S., B 378, 3/a, 6 Ca 1289/12 Temmuz 1872.

⁵⁰⁶ İ.Ş.S., B 372, 21/b, 15 N 1280/23 Şubat 1864; Konuyla ilgili birçok belgeye tesadüf edilmektedir. Örneğin 21 Eylül 1866'da Ortaköy'den Ahmed bin Mustafa, aynı köyden berber Ahmed bin Ali'yi dava ederek alacağını talep etmesi üzerine mahkeme 600 kuruşu 201 güne kadar ödemesi için Ahmed'i uyarmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 13/a, 11 Ca 1283; 21 Ekim 1866 tarihli belgeye göre Yenice Mahallesi'nde sâkin Civelekoğlu Muhammet bin İsmail, Çeltikçi köyünde oturan Mehmed bin Ali'den 1569 kuruş alacağı olduğunu ifade etmiş, iddia karşı tarafça kabul edildiğinden borcun ödenmesine hüküm verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 14/a, 11 C 1283; 22 Mayıs 1868'de Cuma Mahallesi'nden Sadızkâde Süleyman Ağa bin Mehmed Ağa, mahkemede Deydinler köyünde oturan Çolakoğlu Emin Ağa'dan 4 bin kuruş alacağı olduğunu ifade etmiş ve Emin Ağa'nın borcunu ödemesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 55/b, 29 M 1285; 24 Ekim 1863'te Cuma Mahallesi'nden Halil Efendi bin Ahmed, Alayna köyünden Lafçioğlu Hasan bin Halil'de 2643 kuruş alacağı olduğu gerekçesiyle mahkemeye müracaat etmiştir. Borcun ödenmesi kararlaştırılmış ve hemen 1100 kuruşluk kısmı Halil Efendi'ye teslim edilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 16/a, 11 Ca 1280; 28 Haziran 1863 tarihli kayıta belirtildiği üzere Cuma Mahallesi'nde oturan Halil Efendi bin Ahmed, Alayna köyünden Demircioğlu Salih'in karısı Fatma bint-i Mustafa'da 1428 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla mahkemeye başvurmuş, kadı borcun ödenmesine karar vermiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 16/a, 11 M 1280; 19 Şubat 1864 tarihli belgeye göre Yenice Mahallesi'nde mukim Cedelikoğlu(?) Mehmed bin İsmail, Mıstıkoğlu Mustafa bin Hacı Mıstık'tan davacı olmuştur. İfadesinde dört ay önce sattığı bir çift öküz karşılığında 1550 kuruş alacağı olduğunu beyan etmiş, mahkeme de Mustafa'nın borcunu itiraf etmesi sebebiyle 1550 kuruşun ödenmesine karar vermiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 21/b, 11 N 1280.

davasından men edilmiştir.⁵⁰⁷ 27 Haziran 1867 tarihli diğer belgeye göre Sinanbey Mahallesi'nden Dağlıoğlu Halil bin Ali hâkime başvurarak, aynı mahalleden Çilingiroğlu Hüseyin bin Ahmed'e on yıl ücretle hizmet ettiğini, ancak 500 kuruş alacağını kaldığını ifade etmiş, bunun üzerine mahkeme taraflara hüccet vermiştir.⁵⁰⁸

Sicillerdeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere davalı alacak iddiasıyla mahkemeye müracaat ettiğinde borçlu şahıs borcunu ikrar ederse kadı ödemesine hükmederdi. Ceza ve hukuk davalarında ikrarın, ispat vasıtalarından olduğu konusunda fıkıhçılar görüş birliğindedirler. Suçunu itiraf eden kişi hakkında ikrarına dayanarak karar verilir.⁵⁰⁹ Ancak borç inkâr edildiğinde davacının iddiasını şahitlerle ispatlaması istenirdi.⁵¹⁰ Eğer bundan aciz kalırsa mahkeme davadan vazgeçtirirdi. Nitekim 17 Ağustos 1868 tarihinde Eskişehir'den Hüseyin Çavuş, İnegöl kara çiftliği ahalisinden Hacı İsmail Ağa'nın iki sene önce 280 kıyye tütününü emaneten aldığını ancak geri vermediğini, karşılığı olan 2800 kuruşu hala talep ettiğini söylemiştir. Şahitler iddianın aksine, söylenen paranın ödendiğini ifade ettiğinden dolayı kadı İsmail'i haksız saldırıdan men etmiştir.⁵¹¹ Aynı konuyla ilgili 3 Ocak 1861 tarihli belgeden anlaşıldığı üzere Bursalı olup İnegöl'de ikamet eden tütün mültezimi Ali Tosun Ağa bin Mehmed, Eymir köyünden Osman Ağa bin İbrahim'den 1980 kuruş alacağını 1280'ini aldığını, kalanını talep ettiğini söylemiştir. Ancak iddiasını ispatlayamadığından dolayı talebinden men edilmiştir.⁵¹² Hamzabey köyünden Hüseyin bin Mehmed, Bursa'dan Yorgi veled-i Nikohi'den 1600 kuruş alacağını ifadeyle davacı olmuştur. Ancak Yorgi borcu inkar etmiştir.⁵¹³

Kadı sicillerindeki bazı örneklerde görüldüğü üzere alacaklılar borçlu kişilerin vefatı üzerine de mahkemeye müracaat edebiliyordu. Belgelerden varislerin çoğu kez

⁵⁰⁷ İ.Ş.S., B 372, 30/b, 11 Z 1280/18 Mayıs 1864; 19 Kasım 1866 tarihinde ise Cuma Mahallesi'nde oturan Hamza adlı şahıs Ortaköy'den Mustafa'yı kadıya şikâyet ederek 650 kuruş tutarındaki yevmiye ücretini ödemediğinden dolayı dava açmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 16/a, 11 B 1283.

⁵⁰⁸ İ.Ş.S., B 368, 32/b, 27 S 1284/30 Haziran 1867.

⁵⁰⁹ Atar, a.g.e., s. 171.

⁵¹⁰ Şahitlik, üçüncü bir kişinin hâkim huzurunda taraflar arasında olay ile ilgili bilgisini paylaşmasıdır. Şahitlikten kaçınılmaması ve şahitlik yaparken adaletin gözetilmesi gerektiği ilahi emirlerdendir. El-Bakara, 2/282-283; en-Nisâ, 4/15, 135; el-Mâide 5/8; en-Nûr 24/4; el-Furkân 25/72.

⁵¹¹ İ.Ş.S., B 368, 59/b, 27 R 1285/17 Ağustos 1868; 7 Nisan 1864 tarihli diğer belgede ise Sinanbey Mahallesi'nden Mehmed Kavas oğlu Emin, Deydinler köyünden Çaylakoğlu Emin Ağa bin Salih hakkında şikâyetçi olarak 2400 kuruş alacağını 1500 kuruşunu 5 ay önce verdiğini, ancak kalan kısmının ödemesinden kaçındığını iddia etmiştir. Emin Ağa, aralarında 1500 kuruşa sulh olduğunu ispatladığından dolayı Mehmed davadan men edilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 25/b, 29 L 1280.

⁵¹² İ.Ş.S., B 372, 49/b, 5 Ş 1281/3 Ocak 1865.

⁵¹³ İ.Ş.S., B 378, 4/b, 21 Ca 1289/27 Temmuz 1872.

borçtan haberlerinin olmadığı ve borcu kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. 17 Şubat 1867 tarihli diğer belge içeriğine bakıldığında Sadıkhâde Mehmed Ağa ve oğlu, aynı mahallede sâkin Caferoğlu Ahmed bin Ali'den 165 kuruş ve 3 İstanbul kilesi buğday olmak üzere toplam 305 kuruş alacakları olduğunu dava etmişlerdir. Ancak borç inkâr edildiğinden dolayı davacılar tarafından delil gösterilmiş ve Ahmed mahkemece borçlandırılmıştır.⁵¹⁴ 19 Ocak ve 2 Şubat 1869 tarihli iki ayrı belgede aynı alacak davası konu edilmiştir. Buna göre Sinanbey Mahallesi'nde sâkin iken vefat eden aktar esnafından Ali Ağa bin Hacı Ali'nin borçları terekesinden fazla olduğundan dolayı Kundakçızâde Mehmed Ağa bin Ali vasî tayin olunmuştur. Kütahya sancağına bağlı Tavşanlı kasabasından tüccar Zeytinoğlu el-Hac İbrahim Ağa müteveffadan 33.500 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş, bunun üzerine hâkim olayı araştırmıştır. Şahitlerle olay açıklığa kavuşunca mahkeme borcun ödenmesini Mehmed Ağa'ya tembih etmiştir. İkinci belgeye yansıyan bilgiye göre meblağ karşılığında üstte 5 oda, altta 2 oda olmak üzere 2 ahır, fırın, samanlık, mağaza, avlu ve su kuyusunu içeren iki katlı bir ev borç karşılığında alacaklıya verilmiştir.⁵¹⁵

Davaların bir kısmı da, borcun bir miktarını indirerek davalı ve davacının aralarında sulh anlaşması yapılarak sonlandırılırdı. Nitekim 11 Kasım 1863 tarihinde Cuma Mahallesi'nde oturan buluş çağına ermiş olan Zenciye Nesibe bint-i Hacı

---

⁵¹⁴ İ.Ş.S., B 368, 24/a, 12 L 1283/17 Şubat 1867; 9 Mart 1867 tarihli bir kayıta Hafız Yusuf bin İsmail'in vekili olan İnegöl eski müdürü Ömer Lütfü Efendi bin Mehmed mahkemeye müracaat etmiştir. Müvekkilinin vefat eden Şenbelzâde Hacı Ahmed Ağa bin İsmail'de 5200 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiştir. Bu durumdan haberi olmayan varisler inkâr etseler de borcun ispatı üzerine hâkim ödenmesine karar vermiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 22/a, 3 Za 1283; Keza başka bir kayıta Cuma Mahallesi'nden Tavşanlıoğlu İbrahim bin Halil vefat ettiğinde mahalleden Cafer Ağa oğlu Ali Molla müteveffanın kendisine 1666 kuruş borcu olduğunu iddia etmiştir. Varisler tarafından kabul edilmese de olayın şahitleri bulunduğundan 166 kuruş indirimle 1500 kuruşun davacıya ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 26/b, ty.

⁵¹⁵ İ.Ş.S., B 368, 67/a, 5 L 1285/19 Ocak 1869; B 368, 68/a, 19 L 1285/2 Şubat 1869; 25 Şubat 1867 tarihli başka bir kayda göre berber Halil bin Ahmed, vefat eden Şenbelzade el-Hac Ahmed Ağa'dan 1270 kuruş alacağı iddiasıyla mahkemeye müracaat etmiş, durumu şahitlerle ispatladığından borcun ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 22/b, 20 L 1283; 8 Şubat 1869 tarihli başka bir belgeden anlaşıldığı üzere Cuma Mahallesi'nde sâkin Ahmed Molla bin Hacı Veli Ağa, vefat eden Şenbelzâde el-Hac Ahmed Ağa bin el-Hac İsmail'de 1560 kuruş alacağının olduğunu beyanla hakkını istemiştir. Olaydan bihaber varisler bunu reddetse de Ahmed Molla iddiasını ispatladığından mahkeme borcun ödenmesine karar vermiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 22/a, 25 L 1283; 30 Temmuz 1864 tarihli kayıttan Sinanbey Mahallesi sâkinlerinden Bacaksızoğlu Mehmed vefat ettiğinde eşi Rukiye bint-i Ali ve kızı, Genci köyünden Karacaoğlu Hasan ve Mustafa hakkında şikâyette bulunarak 1616 kuruş alacakları olduğunu iddia ettikleri anlaşılmaktadır. Şahıslar borcu kabul etmekle beraber ödemeyi babalarına yaptıklarını söylemişler ancak ispatlayamamışlardır. Taraflar aralarında anlaşmışlar ve kardeşlerin 1200 kuruş ödemelerine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 33/b, 25 S 1281.

Süleyman, şer'î mecliste annesi Zenciye Şetaret hazır olduğu halde babasının zimmetinde 18 senelik nafakası bulunduğunu, her ay 10 kuruş hesabıyla 2160 kuruş alacağını alıkonulduğunu Bursa valisine şikâyet etmiştir. Kendisine şimdiye kadar yalnızca 500 kuruş teslim edildiğini kalan 1660 kuruşu hala talep ettiğini beyan etmiş, taraflar 1080 kuruşa aralarında anlaşmışlardır.⁵¹⁶

Müslümanlar ile zimmîler arasındaki alacak davalarının tamamına yakınında ilginç bir şekilde gayrimüslimlerin alacaklı konumunda olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili oldukça fazla örnek bulunmaktadır.⁵¹⁷ Örneğin 20 Kasım 1866'da Ekmekçi esnafından Rum milletinden Dimitri veled-i Koca Yorgi, Mehmed adlı birinden 1500 kuruş alacağı olduğunu ifade etmiştir. Davalının borcunu kabul etmesi üzerine ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵¹⁸ 6 Ekim 1866 tarihinde Aslen Yanya sancağından ekmekçi esnafından Dimitri veled-i Yorgi, Sinanbey Mahallesi'nden Ahmed bin Hacı Hasan'dan 2148 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş, karşı taraf kabul etmemiş,

⁵¹⁶ İ.Ş.S., B-372, 21/a, 29 Ca 1280/11 Kasım 1863; başka bir örnekte Süleyman bin Mehmed, çömllekçi esnafından İsmail bin Abdullah'ta 1493 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiştir. Davalı, borcun 360 kuruşunu kabul ederken kalanını inkâr etmiştir. Bkz. B 378, 3/a, 7 Ca 1289/13 Temmuz 1872; 3 Ekim 1866 tarihli belgeye göre Şibali köyünden Köseoğlu Ahmed, vefat eden Kara Muhammet'ten ücretli çalışma mukabilinde 300 kuruş alacağını olduğunu dava etmiştir. Varislerin 30 kıyye tütün vermesi karşılığında anlaşmışlardır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 12/b, 23 Ca 1283; 18 Mayıs 1864 tarihli başka bir kayda göre İsaviran köyünde sâkin Mehmed Ağa oğlu İsmail bin Ahmed, Şenbelzâde Hacı Ahmed Ağa bin Hacı İsmail'den babasının alacağı olan bir menzil ve 35 keçi olmak üzere toplam 1846 kuruşu istemiş, 1000 kuruşa anlaşma sağlanmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 29/b, 11 Z 1280.

⁵¹⁷ Müslümanlarla zimmîler arasındaki alacak davalarına ilişkin örnekler için bkz. İ.Ş.S., B 372, 26/b, 48/a, 57/a; B 378, 3/b, 4/b.

⁵¹⁸ İ.Ş.S., B 368, 16/a, 12 B 1283/20 Kasım 1866; Konuyla ilgili diğer örnekler ise; 3 Eylül 1865 tarihinde Cerrah köyünden terzi Manok veled-i Abraham, Gelene köyünden değirmenci oğlu İbrahim bin Abdullah'tan 500 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla dava açmış, davalı tarafından inkâr edilse de iddia şahitlerle doğrulanınca borcun ödenmesine mahkemece karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 56/b, 11 R 1282; 1860 tarihli belgeye göre Rumeli'den ekmekçi esnafından Yorgi veled-i Tanaş(?), Kıbtî Solak Halil oğlu Hüseyin'den 9072 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla dava açmış ve doğruluğu anlaşılınca da ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 370 62/b, 1277; 5 Ağustos 1866 tarihli belgede Cerrah köyünde sâkin İstedor veled-i Mikail, Sinanbey Mahallesi'nde kıbtî milletinden Çonkuloğlu(?) Hasan bin Hüseyin'den 575 kuruş alacağı olduğu iddiasıyla dava açtığı kaydedilmiştir. Kadı borcun ödenmesine karar vermiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 14/a , 23 Ra 1283; 20 Şubat 1867 tarihli kaykayda göre Kasaba merkezinde çilingirlik yapan Takor veled-i Kirkor, Şenbelzade Hacı Ahmed bin İsmail'in vefatı sonrasında mahkemeye müracaatla müteveffadan 770 kuruş alacağı bulunduğunu söylemiştir. Her ne kadar varisler durumu kabul etmeseler de borcu sabit olduğundan ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 21/b, 15 L 1283; 20 Nisan 1867 tarihinde Cerrah köyünden Bedros veled-i Yanos, Kulaca köyünden Ali Ağaoğlu Tahir bin Ali zimmetinde 887 kuruş alacağı olduğunu, alacağına karşılık 400 kuruş kıymetinde bir at aldığını söyleyerek kalan 487 kuruşunu talep etmiş, mahkeme borcun ödenmesini istemiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 25/a, 15 Z 1283; 16 Haziran 1864 tarihli belgede geçtiği üzere Cerrah köyünden terzi Manok veled-i İbrahim, Adabinni köyünden İsmail bin Edhem Efendi'den 500 kuruş alacağını dava etmiş, ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 31/a, 11 M 1281. Konuyla ilgili sicillerde birçok belge bulunmaktadır.

nihayetinde 1000 kuruşa aralarında anlaşmışlardır.⁵¹⁹ 1 Aralık 1868'de Bursa'nın Hocatayyip Mahallesi'nde oturan Ermeni milletinden Hoca Karabet veled-i Agop, Cuma Mahallesi'nden Hacı Karaibrahimoğlu Ahmed bin İbrahim'den davacı olmuş, davalı ve davacı 500 kuruşa aralarında anlaşma sağlamışlardır.⁵²⁰

Az da olsa Müslümanların alacaklı konumunda olduğu davalara da rastlanmaktadır. Nitekim 14 Haziran 1870 tarihli belgeye göre 1286 senesi mültezimi Sadıkhâde Mehmed Ağa bin Süleyman vekili Halil Ağa aracılığıyla, Heci Agop veled-i Murat(?) hakkında şikâyetçi olmuş ve Agop'un vekil bulunan Halil'e 1200 kuruş ödemesi kararlaştırılmıştır.⁵²¹

Belgelerden davacıların iddialarını ispatlayamadıklarında haksız isteklerinden men edildikleri görülmektedir. 3 Ağustos 1864 tarihinde Bursa'nın Tepe Mahallesi'nden Sadife(?) bint-i Mehmed, Yenice-i Gayrimüslim köyünden Kirkor veled-i Heci Karabet'ten 300 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş ancak bunu ispatlayamadığından dolayı kadı tarafından haksız talebinden men edilmiştir.⁵²² 8 Aralık 1864 tarihinde Hamzabey köyünden Hasan bin Abdullah, keçeci Karabet veled-i Ecidur(?) hakkında şikâyetçi olarak 800 kuruş alacağının 600'ünü aldığını ancak kalan 200 kuruşu hala talep ettiğini ifade etmiştir. Fakat bakiyenin ödendiği anlaşıldığından dolayı Hasan'ın bu isteği reddedilmiştir.⁵²³

---

⁵¹⁹ İ.Ş.S., B 368, 14/a, 26 Ca 1283/6 Ekim 1866.

⁵²⁰ İ.Ş.S., B 368, 66/b, 15 Ş 1285/1 Aralık 1868; 15 Ekim 1866 tarihli kayda göre Bursa'nın Kuruçeşme Mahallesi'nde oturan Yahudi milletinden Sebt veled-i ...(?), Edebey köyünden Abidin oğlu Abidin'e iki yıl önce 1535 kuruş borç verdiğini, 423 kuruşunun ödendiğini ancak 1112 kuruşu hala talep ettiğini söylemiştir. Davalı borcunun 600 kuruş olduğunu iddia etmiş neticede taraflar 700 kuruşa sulh yapmışlardır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 13/b, 5 C 1283/15 Ekim 1866; Haziran 1867 tarihli kayıttan anlaşıldığına göre Cerrah köyünden terzi Menok veled-i ...(?), Kulaca civarında meskun Mustafa bin Mustafa'da çeşitli eşya satışından 3200 kuruş alacağını dava etmiştir. Mahkemedeki sorgusunda borcu kabul etmemiş, ancak sonunda 1200 kuruşa sulh yapmışlardır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 32/b, S 1284/Haziran 1867.

⁵²¹ İ.Ş.S., B 372, 88/b, 14 Ra 1287/14 Haziran 1870; Cerrah köyünde sâkin Ermeni milletinden terzi Menok veled-i Abraham(?), Yenice Mahallesi'nden Alaiyeli Hacı Ahmed Ağa zimmetinde olan 6200 kuruştan bir kısmını aldığını, kalan miktarın ödenmesiyle ilgili 50 adet yüzlük mecdidiye altını üzerine sulh olunması ve 75 güne kadar ödenmesi hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 14/b, 21 C 1283/31 Ekim 1866; Aslen Konyalı olan Rum milletinden bir zimmînin vekili kunduracı Avakim'in açtığı dava neticesinde müteveffa Hüseyin Ağa bin İbrahim'in verasetinden 3 bin kuruş alacağının 156 kuruş tenzille 2844 kuruş olarak ödenmesi hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 23/a, 17 Za 1283/23 Mart 1867; Matos adlı zimmînin Cuma Mahallesi'nden berber İsmail'den 670 kuruş alacağı için bkz. İ.Ş.S., B 368, 11/b, 7 Ca 1283/17 Eylül 1866.

⁵²² İ.Ş.S., B 372, 34/a, Selh-i S 1281/3 Ağustos 1864.

⁵²³ İ.Ş.S., B 372, 46/b, 9 B 1281/8 Aralık 1864.

Alacak davaları mekânsal olarak incelendiğinde çoğunun köylerde ve kasaba merkezinde gerçekleştiği görülmektedir. Bununla beraber kasaba dışından özellikle Bursa'da oturan tüccar ve zengin kişilerle kurulan alacak-borç ilişkileri, kredi kullanımı ve gelişmiş ticarî ilişkiler kadar tefeciliği de akla getirmektedir. Nitekim 3 Mayıs 1867 tarihinde Bursa'da Çatalfırın Mahallesi'nde oturan Yahudi milletinden Yasef veled-i Musa, İnegöl'de oturan Kadıköy ahalisinden bezirgân Hafız Musa bin Hacı Mehmed'i dava ederek alacağı olan 5 bin kuruştan yalnızca 650 kuruşluk kısmının ödendiğini kalan 4350 kuruşun teslimini istemiştir. Mahkeme Yasef'in isteği yönünde karar vermiştir.⁵²⁴

Bursa'da ikamet eden Pekmezoğlu ailesi Ahmed Ağa bin Abdullah vekâletiyle alacak davası açmış, konuyla ilgili iki belge mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bunların ilki 22 Nisan 1864 tarihli olup belgeden anlaşıldığına göre Pekmezoğlu Hoca Ohannes veled-i Karabet, Doma köyünden Felekoğlu Mehmed Salim bin Mehmed'de 1130 kuruş alacağının olduğunu iddia etmiştir. Mehmed'e sorulduğunda borcun 1050 kuruşunu kabul etmiş, 400 kuruş karşılığında 40 adet tahtayı Bursa'ya götürmek ve kalan 650 kuruşunu da nakden vekile vermek suretiyle anlaşmışlardır. Aynı tarihli ikinci belgede ise Pekmezoğlu Sibok(?) Çorbacı, Kıran köyünden Halil Ağa oğlu Ahmed'te 1200 kuruş alacağının olduğunu iddia etmiştir. Ahmed borcun 1070 kuruşluk kısmını kabul etmiş ve 620 kuruşunu hemen, kalanını daha sonra ödemek üzere anlaşmışlardır.⁵²⁵ Pekmezoğlu ailesinin kredi sağlayan tüccar olması ihtimaldir. Konuyla ilgili birçok belgeye tesadüf edilmektedir.⁵²⁶

⁵²⁴ İ.Ş.S., B 368, 26/a, 28 Z 1283/3 Mayıs 1867; 12 Aralık 1867 tarihli sicil kaydına göre Bursa'da iflas eden Avrupalı tüccar Torosoğlu Boğos, vekili Süleyman Bey aracılığıyla Mustafa bin Mıstık'ı 1650 kuruş alacağı sebebiyle dava etmiş, kadı borcun ödenmesine karar vermiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 48/a, 15 Ş 1284.

⁵²⁵ İ.Ş.S., B 372, 26/b, 15 Za 1280/22 Nisan 1864.

⁵²⁶ Aynı konuyla ilgili diğer belgelere örnek olarak; Bursa'dan Ermeni Garon'un Şibali köyünde sâkin Kahyaoğlu Ahmed ile Köseoğlu Ahmed'te 4 sene önce vermiş olduğu 1995 kuruşun tahsili için mahkemeye dava açması hakkında bkz. B 368, 11/a, 3 Ca(?)1283/13 Eylül 1866; Bursa Kuruçeşme Mahallesi'nden Yahudi Sebt'in Edebey köyünden Abidin bin Abidin'den alacağı 1535 kuruşun kalan kısmının ödenmesi hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 13/b, 5 C 1283/15 Ekim 1866; Bursa'dan Hancıoğlu Ağop Cuma Mahallesi'nde oturan Ali'den 1420 kuruş alacağı hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 11/b, 5 Ca 1283; yine Bursa Hocatayyip Mahallesi'den Ermeni Hoca Karabet veled-i Agop'un Ahmed bin İbrahim'den alacağı hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 66/b, 15 Ş 1285/1 Aralık 1868; 2 Mart 1867 tarihli i'lama göre Bursa Karaağaç Mahallesi'nden Papasoğlu Ohannes veled-i Boğos, şer'i mecliste Çavuşköy'de vefat eden Mürsel Çavuş bin Mehmed'in kendisine 2407 kuruş borcu olduğu hususunda dava açmıştır. Terekeden borcun ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 20/b, 25 L 1283; Yine aynı şahıs, 16 Ağustos 1867 tarihli belgeye göre el-Hac Ali Molla ve İnegöl'den Seyyid Molla

Sicillerde karşımıza çıkan bir isim, para ilişkilerinin boyutunu görmek açısından önemli veriler sunmaktadır. Alacakları dolayısıyla İnegöl mahkemesine müracaat eden bu şahıs Bursa'da Hocatayyip Mahallesi'nde oturan Ermeni tüccar Yavruoğlu Manas veled-i Serop'tu. Vekili Hasan Efendi bin Muhyittin davaları takip ediyordu. İnegöl kasabasında oldukça fazla sayıda şahsın Yavruoğlu'ndan kredi kullandığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili belgelerden ilki 14 Nisan 1868 tarihli'dir. Yavruoğlu Manas, vekili aracılığıyla Çeltikçi köyünden Mustafa bin Ali'den 5500 kuruş alacağı dolayısıyla dava açmıştır.⁵²⁷ 31 Mart 1867 tarihli başka bir belgede belirtildiği üzere aynı tüccarın vekili Hasan, şer'î mecliste Deydinler köyünden Çolakoğlu Emin Ağa zimmetinde 1282 senesinden kalan 8500 kuruş alacağını dava etmiş ve borcun ödenmesine karar verilmiştir.⁵²⁸

Keza, 27 Mart 1869 tarihinde Cenanzade Ahmed Molla'dan alacağı karşılığında Bedre köyünde bir değirmen, iki dönüm dut bahçesi ve arsa olmak üzere toplam 4 bin kuruşun ödendiği kaydedilmiştir.⁵²⁹ Yine 1000 kuruş alacağı karşılığında Kurşunlu köyünde tarlalar almıştır.⁵³⁰ Köylülerin temel geçim aracı olan tarlaların ve hayvanların borçların ödenememesi sebebiyle tüccarların eline geçmesi önemli bir problemdi.

Manas'ın borç-alacak ilişkisi içinde olduğu kişilerin bir kısmını ancak borçlunun vefatı sonucunda vekili olan Hasan Efendi'nin açtığı davalardan takip etmek mümkün olmaktadır. Bununla ilgili belgelerden ilki 10 Şubat 1867 tarihli'dir. Belgede Manas'ın vekili mahkemeye başvurarak vefat eden Çörekçizade Hacı İsmail bin İsmail'de 2808 kuruş alacağının tahsilini istemiş ve şahitler de bulunduğundan dolayı borcun ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁵³¹

---

ile birlikte Cuma Mahallesi sâkinlerinden olup vefat eden Ali Ağa bin Abdullah'tan alacakları 3025 kuruşu dava etmişlerdir. Borcun ikrarı üzerine terekede bulunan ev 3525 kuruşa satılarak borç ödenmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 36/b, 15 R 1284/16 Ağustos 1867.

⁵²⁷ İ.Ş.S., B 368, 53/a, 21 Z 1284/14 Nisan 1868.

⁵²⁸ İ.Ş.S., B 368, 25/b, 25 Za 1283/31 Mart 1867. Diğer bir örnekte ise Bursa'da itibarlı tüccarlardan Yavruoğlu Manas veled-i Körpe vekili Hacı Hafız oğlu Molla Mehmed bin Hacı Mustafa temsiliyle mahkemede Sinanbey'de Bıçakoğlu Kavas Mustafa bin Mehmed Efendi hakkında 3612 kuruş alacağını istemiş ve ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 82/b, 25 C 1286/2 Ekim 1869.

⁵²⁹ İ.Ş.S., B 368, 55/b, 13 Z 1285/27 Mart 1869.

⁵³⁰ İ.Ş.S., B 368, 35/b, 21 C 1283/31 Ekim 1866.

⁵³¹ İ.Ş.S., B 368, 22/a, 5 L 1283/10 Şubat 1867; Aynı tüccar, Çitli köyünden Kör Halil oğlu Emin bin Halil'deki 5897 kuruş alacağı mukabilinde 1397 kuruşluk 2,5 dönüm tarla, 800 kuruşluk 10 dönüm tarla, 2700 kuruş değerinde bir çift camız öküzü, 90 kuruşa 3 kile buğday, 180 kuruşa 3 kile susam, 630 kuruşa 5(?) kıyye tütün ve 100 kuruşa 5 kile buğday alarak borcun tamamen ödendiğini mahkemede tescil ettirmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 54/a, ty.; 26 Nisan 1867 tarihli benzer bir belgeye

Zimmîlerin kendi aralarında meydana gelen hukukî sorunların çözümünü şer‘i mahkemede çözmeye çalıştıkları karşılaşılan bir durumdur. Mesela 18 Haziran 1864 tarihli belgeye göre aslen Bursalı olup Yenice-i Gayrimüslim köyünde ikamet eden mültezim Agopoğlu Karabet veled-i Mardirus, şer‘i mahkemeye müracaat ederek aynı köyden Boğos veled-i Hıdır’ın 455 kuruş borcunu ödemesini istemiştir. Borç inkâr edilmiş, ancak Mardirus borcu şahitlerle ispat ettiğinden Hıdır’ın uyarılmasına ve borcun ödenmesine karar verilmiştir.⁵³² Yenice-i Gayrimüslim köyünden Kiremitçi Ohannes veled-i Kirkor, Biberöğlü Ohannes veled-i Avakim(?)’de kefaletten dolayı 255 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş fakat davalı bunu inkâr etmiştir.⁵³³

Tarafların sulh ile sorunlarını çözdükleri, belgelerde sıkça rastlanan durumlardandır. Örneğin Yenice-i Gayrimüslim köyünden Heci Mihail veled-i Sekyas(?) mahkemeye gelerek kazada sâkin Rum milletinden Çakır Petro veled-i Hristo hakkında 2000 kuruş tutarındaki değirmen kirasını ödememesinden dolayı davacı

---

göre vekil Hasan Efendi meclis-i şer‘de Kulaca’da sâkinen vefat eden İsmail bin Durmuş’un 1154 kuruş borcu olduğu iddia edilmiş ve 26,5 kuruş indirimle 1127 kuruşun teslimine mahkemece karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 25/a, 21 Z 1283; Aynı tarihli diğer belgeden anlaşıldığı üzere Cuma Mahallesi’nden Şenbelzade Ahmed Ağa bin Hacı İsmail Ağa vefat ettiğinde miras paylaşımı için terekesi kaydedilmiştir. 71.284 kuruş tutan gelirleri içinde aktar ve deмбаğ dükkânları, kahvehane, menzil ve tarlalar ile hayvanlar bulunuyordu. 29.992 kuruş tutarındaki giderler içinde Manas’a olan 2625 kuruş da vardı. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 27/a, 21 Z 1283; Keza 10 Haziran 1867 tarihli ilam kaydına göre Manas’ın vekili, vefat eden Yenice Mahallesi sâkinlerinden Tabancacıoğlu Süleyman bin Mehmed bin Mustafa’dan 2100 kuruş alacakları olduğunu iddia etmiş, fakat ölenin zevcesi Azime bint-i Ahmed borcu kabul etmemiştir. Şahitler olayı doğruladığından 100 kuruş indirimle 2 bin kuruşun ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 29/b, 7 S 1284; İ.Ş.S., B 368, 30/a, 29 L 1283/6 Mart 1867; Konurlar köyünde vefat eden Koca Musa bin Ali’nin tereke kaydında Manas’a 5374 kuruş borcunun olduğu görülmektedir. Geliri 8370 kuruş tutan Musa’nın 16 kişiye olan borcu hesaplandığında giderinin de o miktarda olduğu, varislere kalan paranın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 46/b, 29 C 1284/28 Ekim 1867; diğer bir belgeye göre Kurşunlu köyünde vefat eden Halil Ağa bin Hasan’ın terekesinde aynı şahsa 2850 kuruş borcunun bulunduğu hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 36/a, 25 C 1283/4 Kasım 1866.

⁵³² İ.Ş.S., B 372, 31/a, 13 M 1281/18 Haziran 1864; yine Cerrah köyünden kalaycı Serkiz’in 1334 kuruştan bir kısmını ödemiş olduğu ve kalan kısmının ödemesine karar verilen alacak davası hakkında bkz. İ.Ş.S., B 368, 14/b, 21 C 1283/31 Ekim 1866; Keza 22 Nisan 1864’te Bursa’dan Pekmezoğlu Sebak(?) vekili Bursalı Ahmed Ağa bin Abdullah, Sinanbey Mahallesi’nde hancı Babek(?) veled-i Serkiz’de 112 kuruş alacaklarının olduğunu iddia etmiş, her ne kadar hancı inkâr etse de şahitler göstererek haklılığını ispatlamıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 27/a, 15 Za 1280; 9 Ocak 1869’da Cerrah köyünden terzi Kokor(?) veled-i ...(?), Mihailoğlu Estedor veled-i Makar’ı dava ederek 20.530 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş, davalı şahıs da kabul ettiğinden alacak talebi haklı bulunmuştur. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 66/b, 25 N 1285; Diğer bir belgeye göre ise Aslen Konyalı olan Rum milletinden Dimitri, vekili Hacı Veli Ağa bin Ahmed aracılığı ve bezirgan Yusuf bin Halil’in şahadetiyle alacağı 3 bin kuruş tahsili için mahkemeye başvurusu ile ilgili bkz. İ.Ş.S., B 368, 20/a, 19 L 1283/24 Şubat 1867; Aslen Edirne’nin Keşan Kazası’ndan olup İnegöl’de ikamet eden Rum milletinden ekmekçi esnafından Yorgi veled-i Taşo(?) ve Pinayot veled-i Dimitri 15 Temmuz 1869’da şer‘i mecliste yine ekmekçi esnafından Yaraşko(?) Veled-i Esfar’da 800 kuruş alacakları olduğu iddiasıyla müracaat etmişler ve lehlerine karar verilmiştir. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 77/a, 5 R 1286.

⁵³³ İ.Ş.S., B 378, 5/a, 26 Ca 1289/1 Ağustos 1872.

olmuştur. Petro'ya sorulduğunda olayı doğrulamakla beraber değirmenin 3-5 ay boş kaldığını, mukaveleye uygun olarak bin kuruş tenzil edilmiş olduğunu söylemiş ve durumu ispatladığından 1150 kuruşa sulh sağlanmıştır.⁵³⁴

Şirket kuran zimmîlerin iş ortaklıkları bozulduğunda yaşadıkları sorunlara dair bilgileri kadı sicillerinde görmek mümkündür. Örneğin 16 Haziran 1864 tarihli kayda göre Rumeli'ye bağlı Yanya sancağından olup İnegöl'de ikamet eden ekmekçi Kosta veled-i Tanaş, yine ekmekçi Taşo veled-i Tanaş hakkında şikâyetle bulunarak dört sene önce ortak iş yaptıklarını ve hissesi olan 1950 kuruşu vermekten kaçındığını iddia etmiştir. Taşo'nun, borç miktarını inkâr etse de yeminden kaçınması iddianın doğruluğunu ortaya çıkardığından borcu ödemesi kararlaştırılmıştır.⁵³⁵

---

⁵³⁴ İ.Ş.S., B-372, 21/b, 1280/1863-1864; 1 Ekim 1863 tarihli kayda göre Yenice-i Gayrimüslim köyünden Çalikoğlu Nekohi(?) veled-i Kirkor, aynı köyden Velioğlu Manok veled-i Ohannes'i dava ederek dokuz yıl önce aldığı 400 kuruş borca karşılık üç evlek miktarındaki bahçesini rehin verdiğini, ancak borcunu ödemediği halde bahçeyi geri alamadığını ifade ederek şikâyetçi olmuştur. Bahçe karşılığında Manok'un 300 kuruş ödemesi üzerinde sulh sağlanmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B-372, 19/b, 17 R 1280; benzer bir belgeden anlaşıldığı üzere Nevşehirli Kostanti veled-i Heci Yuvan(?), Heci Kirkor veled-i Boğos hakkında borç tahvilinden 8 bin kuruş alacağı olduğunu iddiası üzerine 2666 kuruşun edasına dair bkz. İ.Ş.S., B 368, 46/a, 21 C 1284/20 Ekim 1867.

⁵³⁵ İ.Ş.S., B 372, 31/a, 11 M 1281/16 Haziran 1864; bkz. 26 Haziran 1864 tarihli benzer bir belgeye göre aslen Rumeli'den Yanya sancağının Tepedelen kazasına bağlı Peştovi köyünden olup İnegöl'de çeşmecilik mesleğiyle uğraşan Anastaş veled-i Kosta, çeşmeci ortağı Tanaş veled-i Yani'den şikâyetçi olmuştur. Üç yıl üren ortaklığın sona ermesiyle hissesi olan 2500 kuruşun tarafına verilmediğini iddia etmiş, inkâr edilse de şahitlerin bulunmasıyla paranın ödenmesi konusunda Tanaş'a mahkemece uyarı yapıldığı kaydedilmiştir. bkz. İ.Ş.S., B 372, 31/b, 21 M 1281.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: EKONOMİK YAPI

I. TARIM

XIX. yüzyıl da dâhil olmak üzere Osmanlı ekonomisi, tarihi boyunca zengin toprak kaynaklarını değerlendirecek insan gücü ve sermayeden yoksun bir tarım ekonomisi özelliği taşımaktaydı.¹ Tarım sektöründen elde edilen öşür ve arazi vergileri, yüzyılın ortasında tüm vergilerin %40'ını oluşturmaktaydı.² Tarım sektörünün ekonomi içindeki payı XX. yüzyılda da devam etti. Öyle ki, 1950 yılında bile toplam işgücünün yaklaşık %80'ine iş imkânı sağlamaktaydı.³

İklimi, coğrafi konumu, toplumsal yapısı ve insanların yetenekleri dikkate alındığında Anadolu'da tarımsal zenginliğin oluşmasını sağlayacak bütün unsurların bir araya geldiği görülmektedir. Kepecioğlu, "Bursa Kütüğü" adlı eserinde İnegöl hakkında şöyle yazmıştır: "*İnegöl Ovası bu kazanın zirai önemini artırır. İnegöl'ün havası güzel ve latiftir. Ahalisi çalışkandır. Umumiyetle ticaret, ziraat ve ormancılıkla meşguldür.*"⁴ Anadolu'nun taşıdığı tarımsal potansiyel İnegöl'de de bulunmaktaydı. Bununla birlikte var olan bu potansiyeli çeşitli nedenlerle tam olarak kullanamamıştır.

Bilgi eksikliği, tarımın zayıflamasında önemli bir faktör olarak sayılabilir. Taşrada ziraatla uğraşanlar, babadan oğula devam etmekte olan geleneksel yöntemleri kullanıyorlardı. Toprak, ağaçtan imal edilen sabanlarla sürülmekte, gübreleme ve ekim

¹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul, İletişim Yay., 2002, s. 194.

² Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, a.g.e., s. 194; ayrıca Türkiye genel bütçesi gelirleri XIX. yüzyılın ortasında şu şekildeydi: Öşürler 220 milyon kuruş, arazi ve emlak vergisi 200, haraç 40, gümrükler 86, dolaylı vergiler 150 ve bağlı eyaletlerden (Mısır, Eflak, Boğdan ve Sırbistan) 34 milyon kuruş olmak üzere toplam 731 milyon kuruştur. Öşür ve arazi vergileri gelirin yarısından fazlasını oluşturmaktaydı. Bkz. M. A. Ubcini, *Türkiye 1850*, (çev. Cemal Karaağaçlı), C. 2, 1001 Temel Eser, İstanbul, Tercüman Yay., y.y., s. 266.

³ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II*, (çev. Gökhan Aksay), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2007, s. XV.

⁴ Kepecioğlu, a.g.m., s. 236-237.

işleri eski tarzda devam etmekteydi.⁵ Sulama sistemlerinin ilkel olduğu, iki öküzle çekilen sabanla tarlanın sürülmeye çalışıldığı bir tarım yapısı hâkimdi.⁶ İki üç yıl ekilen arazi nadasa bırakılırdı. Sürekli nadas halinde bulunan arazi azımsanmayacak kadar çok olup miktarı toplam arazinin üçte biri kadardı. İnegöl'de durum farklı değildi. 1844-1845 arazi tahrirlerinde kasaba merkezinde bulunan 8074 dönüm toplam arazinin 5580 dönümü (%69,1) nadasa ayrılmıştı. Köylerde bu oran biraz daha düşüktü. Toplam 49.949 dönüm arazinin 21.614,5 dönümü (%43,3) nadasa bırakılmıştı.⁷

Devlet, bilgi eksikliğini teori ve pratikte gidermek maksadıyla modern tarım tekniklerinin kullanıldığı çiftlikler oluşturdu. Bunlardan birisi Yeşilköy yakınlarındaki Ayamama Çiftliği'ydi. Tarım sektörünün gelişmemesinin diğer önemli nedeni ise insan kaynağının kıtlığı ve sermayenin olmayışıydı. Çiftçinin elinde nakit parası bulunmazdı. Bununla birlikte kanaat sahibi olan köylü, yaşamını sürdüreceği imkânlarla fazlasıyla sahipti. “... Bir çeşit kulübe ve hatta bazen hayat alameti taşıyan bir çadır genellikle onun evini ortaya koymuş olur. Namaz kılmak için bir seccade, yatmak için hasırlar, uyurken örtünmek için yorganlar, bir veya iki tencere, kahve pişirmek için bir güğüm, birkaç bardak, tabak ve ağaç kaşık; işte onun bütün mobilyası ve mutfak eşyası. Fakat tarlası ve sürüleri beslenmesi için yeter de artar bile, koyunların yünü onu giydirir ve gerisini de Allah kerim der, O'na havale eder.”⁸

⁵ Ubicini, a.g.e., s. 330-340.

⁶ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, (çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul, Belge Yay., 1993, s. 58.

⁷ Kentin iktisadî durumunun ortaya konmasında önemli bir arşiv kaynağı H. 1260-1261 / M. 1844-1845 yıllarında düzenlenen Temettuât defterleridir. Defterler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliye Varidât Kalemi kaydı ve ML.VRD.TMT.d. fon kodu ile arşivlenmiştir. Şahısların ekonomik durumlarını tespit etmek ve buna göre vergilendirmek amacıyla görevlilerce hazırlanan defterlerde mükellefin kimliği, mesleği, sahip olduğu menkuller, bağ, bahçe, değirmen, küçükbaş ve büyükbaş hayvan, dükkân, hızar ve boyahane gibi gelir getirici servetlerin tespit edildiği görülmektedir. İncelenen bu kaynaklar sayesinde İnegöl'ün mahalleleriyle köylerinin tarım ve hayvancılık potansiyelinin yanı sıra sosyo-ekonomik yönü de aydınlatılabilecektir. Defterlerin çoğu üç nüsha şeklinde düzenlenmiş olup diğer nüshalara defter numarasından sonra A ve B harfleri ilave edilmiştir. Örneğin Akhisar köyünün defter numarası ML.VRD.TMT. 8270, suretleri de 8270-A ve 8270-B'dir. Asıl ve suretlerinin tam künyeleri kaynakça kısmında ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Yöntem olarak mahalle ve köye ait defter numaralarının her tabloda tekraren aktarılması tercih edilmemiştir. Temettuât defterleri hakkında yapılan bazı öncü çalışmalar için bkz. Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, Eren Yay., 1998; Tefik Güran, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, T.T.K. Yay., 1992, ss. 219-234; Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihî Kaynaklarından Temettuât Defterleri”, *Belleten*, C. LIX/225, Ankara, TTK Yay., 1995, ss. 395-412; Said Öztürk, *Tanzîmât Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul, Kitabevi Yay., 1996. Ayrıca İnegöl özelinde bkz. Adem Polat, *1844-1845 Yıllarına Ait Temettuât Defterlerine Göre İnegöl Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*, a.g.t.

⁸ Ubicini, a.g.e., s. 341-48.

Ülkenin geniş ve büyük yollardan mahrumiyeti tarımın önündeki engellerin bir diğerydi. Üretilen tahılı yük hayvanlarıyla taşımak zorunda kalan çiftçinin zaman kaybı yanında ürünün maliyeti de iki katına çıkmaktaydı. Bu nedenle köylü üretici kendisine yetecek kadar üretim yapar, ticareti düşünmezdi. Yolların inşası ziraatı geliştirecek, ticaret arttığında pazar yerleri açılacak ve ülkenin maddi kalkınması bu sayede sağlanacaktır.⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hudâvendigâr vilayetinde yoğun bir yol çalışması yapıldığı salnâmelere yansımıştır. İnegöl-Yenişehir arasında toplam uzunluğu 27,4 km olan yolun 11,5 km'si bitmiştir. Yol çalışmalarında 9740 mükellef görev almıştır.¹⁰ Bursa-İnegöl-Kütahya-Karahisar-Konya sınırına kadar 367,435 km yol ile aynı yol üzerinde 425 kargir, 208 mahlût ve 56 ahşap köprü tamamlanmıştır. İnegöl-Yenişehir arasında ki yol çalışmaları devam etmiş ve 1906'ya kadar 27 km tamamlanan yol ile birlikte 22 kargir, 11 mahlût ve 1 ahşap köprünün yapımı bitmiştir.¹¹

Tarımda ticarileşmeyi kolaylaştıran bir etken de demiryollarının kentlerin büyüyen pazarlarına ulaşılabilir hale getirilmesidir. Nitekim Orta Anadolu'da üretilen hububatın dış pazara açılması, bölgenin İzmir ve İstanbul Limanları'na demiryollarıyla bağlanmasıyla gerçekleşti. Yine de Anadolu'daki tarımın ticarî bir kıymet kazanması XX. yüzyılın ortalarına kadar sınırlı kalmıştır.¹² Diğer bir etken ise köylülerin artık daha kolay bulunabilen tüketim mallarını talep etmeleriydi. Tüketim mallarını elde etmek için daha fazla çalışarak pazara daha çok meyve ve sebze üretmişlerdir.¹³

İnegöl'de işletmelerin çoğunluğunu küçük ve orta büyüklükteki işletmeler oluşturmaktaydı. Bunun nedeni ziraat yapılabilir yeterli arazinin mevcudiyetine karşın gerekli nüfus yoğunluğunun olmayışındır. Küçük işletmelerin kendilerini muhafaza edebilmeleri düşük nüfus yoğunluğu ve ekilebilir arazinin fazlalığı sayesinde olmuştur. Böylece ciddi yatırımlar olmaksızın ziraî üretimden gerekli verim elde edilmiş ve çiftlikler karşısında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Büyük sermaye ihtiyacı duymadan ve geniş çaplı yatırım yapmadan üretim yapılabilir olması, küçük tarım ünitelerinin

⁹ Ubicini, a.g.e., s. 353.

¹⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., Rumi 1306/1890-1891, s. 250.

¹¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, Def'a 34, 1324/1906-1907, Matba'a-i Vilayet, s. 426-427.

¹² Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II*, a.g.e., s. 232.

¹³ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, a.g.e., s. 197.

varlıklarını sürdürmelerine imkân sağlamıştır. Devletin küçük köylü işletmelerini büyük arazi sahiplerine oranla daha kolay vergilendirilebilir görecelik desteklemesi, büyük toprak sahiplerinin ve çiftliklerin olmayışında önemli bir nedendir.¹⁴ Bu durum XX. yüzyıl ortalarına kadar böyle devam etmiştir. 1940'lı yıllarda yazılan bir kitapta İnegöl'ün ziraat yapısı verilirken büyük arazi sahipleri olmadığı gibi topraksız köylünün olmadığı da ifade edilmiştir. 50-150 dönüm arası arazi sahiplerinin sayısı 1300 (%59,6), 150-200 dönüm arası 850 kişi (%39), 250-500 dönüm arası 25 kişi (1,2) ve 500-1000 dönüm arasında da 8 kişi (%0,4) olarak kayıtlıdır.¹⁵

XVII ve XVIII. yüzyıllarda güçlenen ayanlarla taşrada mücadele etmek zorunda kalan devlet, Tanzimat reformlarıyla birlikte merkezi gücü pekiştirmiştir.¹⁶ Yaşanan ayan tecrübesinden dolayı kendisine sorun çıkarmayacak küçük tarımsal işletmeleri desteklemiştir. Bunun bir örneğini 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan göçlerde görmek mümkündür. Muhacirler yeni iskân mahallerine yerleştirilirken her aileye kendilerine yetecek miktarda toprak tahsisi yapılmıştır. Örneğin Aksu köyü civarına yerleştirilen Tırnova ve Lofça muhacirlerine hane başına ortalama 100 dönüm arazi tahsis edilmiştir.¹⁷ Eğer geldikleri yörede ağalık rejimi varsa gelen göçmenler toplu olarak bir bölgeye yerleştirilmemiş ve eski düzenin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Sayıları az da olsa, büyük toprak ve çiftlik sahipleri, topraklarını genellikle köylülere kiralarak ortakçılık yoluyla işletmişlerdir. Köylüler, sürekli borçluluk, koşum hayvanı bulunmaması ya da ekilebilir arazinin bulunmaması gibi sebeplerle ortakçılığı kabul etmekteydiler.¹⁸

Küçük aile işletmeleri mütevazı topraklarda geçimlik üretim yapmaktaydı. 1-2 koşum hayvanı ile yüzlerce yıldır kullanılan geleneksel metot ve üretim araçlarıyla ekilen araziden kendi tüketimleri için hububat, sebze ve meyve gibi ürünler elde

¹⁴ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II*, a.g.e., s. 231-36.

¹⁵ Mamaş, a.g.e., s. 8.

¹⁶ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II*, a.g.e., s. 60-61.

¹⁷ "Mukaddemce emr-i iskânları icrâ ve hane ve cami-i şerif inşa olunan Tırnova ve Lofçalı 25 hane muhâcirin te'mîn-i intî'âşları için İnegöl kazasında vâki' Emlâk-i Hümâyun'dan tefrik olunan 2500 dönüm araziye..." bkz. BOA., HH., THR., 468-75-002-001.

¹⁸ Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II*, s. 11.

ederlerdi.¹⁹ Sürüm araçlarının olmayışı nedeniyle genellikle ihtiyaç fazlası arazi boş bırakılırdı.²⁰ Yolların yetersizliği ve yük hayvanlarıyla yapılacak nakliye işleminin maliyeti üretilen tahılın pazarlara gitmesini engellemişti.

A. ZİRAÎ ÜRETİMİN BİLEŞİMİ

Tarıma dayalı genel ekonomik yapının hâkim olduğu coğrafyada farklı iktisadî alanlarda da gelişmeler yaşanmıştır. Bunlar arasında ipek böcekçiliği, kerestecilik ve maden suyu ticaretini saymak mümkündür.²¹ Ormancılık ve kerestecilik buna dayalı olarak kereste nakliyatı özellikle dağ eteğinde bulunan köy ahalilerinin önemli geçim kaynakları arasındaydı. 1 Mart 1777 tarihli belgeye göre donanmanın yenilenmesi kapsamında ihtiyaç duyulan dayanıklı keresteler İnegöl ormanlarından temin edilmiş, malların Gemlik Tersanesi'ne nakledilmesi padişah tarafından emredilmiştir.²²

Yüzyıllar boyunca devam eden tarımsal üretime dayalı geçimlik iktisadî düzenin XIX. yüzyılda da değişmediği söylenebilir. Ahali, verimli İnegöl ovasında yüzyıllar boyunca en önemli ekonomik faaliyet olarak tarımla uğraşmıştır. Yüzyılın ortalarında tarımsal gelirler içinde en önemli pay bitkisel üretime aittir. Bu kapsamda en çok üretilen ürün buğdaydır. Arpa, çavdar, alaf, mısır, nohut, mercimek, kaplıca, darı ve burçak çok ekilen diğer tahılları oluşturuyordu. Fakir ailelerin ekmek yapımında buğday yerine kullandığı çavdarın ekim alanı genellikle buğdayın yetişmediği, iklimin sert olduğu yerlerdi. Arpa ise hayvan yemi olarak tercih edilirdi. Sebze olarak bostan, susam, fasulye, pirinç, sarımsak, mısır, soğan, lahana, biber, patlıcan, kavun ve karpuz ekilirdi.²³

¹⁹ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, a.g.e., s. 195.

²⁰ Ubucini, a.g.e., s. 335.

²¹ Ahmet Uzun, Mustafa Yıldırım, "XIX. Yüzyıl İnegöl'ünde Sosyo-Ekonomik Yapının Temel Karakteristikleri", *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, 2017, s. 106.

²² BOA., C.NF., 2349, 1 Mart 1777.

²³ "İnegöl kazâsının başlıca mahsulât-ı 'arziyyesi şa'ir, mısır buğdayı, çavdar, kaplıca, alaf, fasulye, susam, soğan ve sarımsak gibi şeylerdir. Tohumlarının ıslah edilmiş olmasından dolayı bir müddetten beri külliyetlice harir kozası dahi yetiştirilmektedir." Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1312/1894-1895, s. 340; 1298 /1880-81 yılında ödenen öşür miktarı olarak buğday 64.751 şinik, arpa 31.814, mısır 20.267, burçak 8.542, darı 699 ve mütenevvi' 12.227 şinikti. (Şinik ¼ kile olup yaklaşık 8 kg'dır.) bkz. *Salnâme-i Hudâvendigâr*, Def'a 12, 1301/1883-1884, Ferâizcizade Matbaası, s. 344.

Ekonomik durumuna göre herkesin bir miktar dut bahçesi bulunuyordu. Bütün kasaba ve köy halkı ipek üretiminden gelir elde ediyordu. Ürünlerin en fazla talep edileni ve dolayısıyla en çok gelir sağlayanı ipek kozasıydı.²⁴ 1832 tarihli bir belgeye göre İnegöl'e bağlı Kurşunlu, Yenice-i Müslim, Süpürdü ve Doma köylerinde haşhaş üretimi yapılıyordu. Köyler 128 dönüm arazide 768 kilo ürün elde etmiştir.²⁵ Tütün ve pirinç ekimi eskiden beri yapılırdı.²⁶ 26 Nisan 1886 tarihinde düzenlenen bir belgede arpa, buğday, mısır ve üzüm yetiştirildiği, Ahi Dağı eteğinde yer alan köyler ahalsinin umumiyetle kerestecilikle meşgul olduğu yazılmıştır. Ayrıca ekonomik refahın sağlanması için ziraatın ıslah edilmesi gerektiği tespiti yapılmıştır.²⁷

Aşağıdaki tabloda toplam gelirin tahıl üretimi, sebze, bağ, bahçe ve hayvancılık gelirine taksimi ile yüzdeler oranları gösterilmiştir.

Tablo 41: Çiftçilik Üretimi Bileşimi²⁸

Bitkisel Üretim Hâsılat (kuruş)	%	Sebze Hâsılat (kuruş)	%	Bağ ve Bahçe Hâsılat (kuruş)	%	Hayvancılık Hâsılat (kuruş)	%	Toplam Hâsılat (kuruş)	%
2.765.624	73,26	602.016	15,94	280.708	7,44	126.914	3,36	3.775.262	100

1844-1845 yıllarına ait emlak, arazi, hayvan ve bunlardan sağlanan gelirlerin kaydedildiği temettuât sayımlarına göre çiftçilik üretiminin yaklaşık ¾'lük kısmını bitkisel üretimden sağlanan kazanç oluşturmaktadır. Bitkisel üretim içindeki en önemli kalemin halkın temel besin maddesi olan buğday olduğu görülmektedir. Sebze ve bostan tarımından %15,9 ve dut bahçesi ile üzüm bağlarından elde edilen gelir %7,4'e ulaşmaktadır. Gelir kaynağı dağılımında en az pay ise %3,4'lük dilimiyle hayvancılık sektörüne aittir.

²⁴ BOA., A.d., 3258, 11 Ramazan 1261/13 Eylül 1845.

²⁵ BOA., HH., 19641.

²⁶ Uzun, Yıldırım, a.g.m., s. 112.

²⁷ BOA., Y.PRK.SRN., 2/18, 26 Nisan 1886.

²⁸ Üç mahalle, 42 Müslüman ve iki gayrimüslim köye ait defterlerden veriler derlenerek tablo oluşturulmuştur. Aynı metot diğer tablo ve bilgilerde de uygulanacaktır. Yararlanılan kaynakların numaraları kaynakça kısmında verilmiştir.

B. ARAZİ DAĞILIMI

Kasaba merkezinde köylerden farklı olarak sanayi öncesi yapılar da görülen imalat sektörünün varlığı yanında, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin devam ettiği karma bir ekonomik yapı vardı.

Aşağıda ziraî üretimin yapıldığı alanlar, tarımsal toprakların miktarı ve haneye düşen ortalama arazi miktarı verilmiştir.

Tablo 42: Kasaba Merkezinde Arazinin Kullanımı

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Ekili (mezrû‘ dönüm)	Dut (harir) + Bağ (dönüm)	Nadas (gayr-i mezru‘ dönüm)	Toplam Arazi (dönüm)	Hane Başına Düşen Arazi (dönüm)
Cuma Mahallesi	184	1098	500,5	2828,5	4427	24,1
Sinanbey Mahallesi	186	1084	449,5	2083	3616,5	19,4
Yenice Mahallesi	109	312	235,25	668,5	1215,75	15,4
Toplam / Ortalama	479	2494	1185,25	5580	9259,25	19,6

Toprakların kullanım alanları incelendiğinde Cuma Mahallesi arazisinin %64’ü nadasa bırakılmış, %25’i hububat ekilmiş, kalanı ise (%11) dut bahçeleri ve bağlardan oluşmuştur. Sinanbey Mahallesi’nde arazinin 1/8’inin bağ ve bahçeciliğe ayrılması bahçeciliğin önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu ispatlamaktadır. Kasabada hane başına düşen dönüm cinsinden ortalama arazi miktarı; Cuma Mahallesi’nde %24,1, Sinanbey’de %19,4 ve Yenice’de %15,4’tü. 9259,25 dönüm arazi miktarıyla kasaba merkezi, kaza toplamının %14,6’lık dilimini oluşturmaktadır. En geniş arazi 4427 dönümle Cuma Mahallesi’nde bulunuyordu. Diğerlerinin arazi genişliği ise Sinanbey’de 3616,5 ve Yenice Mahallesi’nde ise 1215,75 dönümdü.

Aşağıdaki tabloda köylerin hane sayıları, arazilerinin ekili ve nadasa bırakılmış miktarı, dutluklar, bağlar ile haneye düşen dönüm cinsinden ortalama toprak büyüklüğü gösterilmiştir.

Tablo 43: Köylerde Arazinin Kullanımı

Köy Adı	Hane Sayısı	Ekili (mezrû‘ dönüm)	Dut (harir) ve Bağ (dönüm)	Nadas (gayri mezrû‘ dönüm)	Toplam Arazi (dönüm)	Hane Başına Düşen Arazi (dönüm)
Alibey	34	547	59,25	539	1145,25	33,7
Adabini	36	778	47,75	606	1431,75	39,8
Alayna	31	383	53,75	401	837,75	27
Akhisar	28	1176	61,75	1434,75	2672,5	95,4
Bedre	72	408	112,25	450	970,25	13,5
Bilal	33	539	37,5	209	785,5	23,8
Cerrah (Reaya)	35	59	136,25	202	397,25	11,3
Çavuş	59	927	130,5	669	1726,5	29,3
Çeltikçi	49	429	133,5	666,5	1229	25,1
Çitli	90	1842	247,25	-	2089,25	23,2
Deydinler	37	430	31,75	517	978,75	26,4
Doma	89	1123	124,25	713	1960,25	22
Edebey	40	465,5	117,5	580,5	1163,5	29,1
Eymir	29	495	103	326	924	31,9
Geline	28	246	40	235	521	18,6
Genci	34	166	58	145	369	10,9
Hamamlı	37	461	72	501	1034	28
Hamzabey	70	1842	229,75	330	2401,75	34,3
Hoca	50	684,5	144,5	645	1474	29,5
İsaviran	29	355	78,5	875	1308,5	45,1
Karacakaya	11	237	4,5	20	261,5	23,7
Kadimi	43	259	126,5	179	564,5	13,1
Karalar	12	179	8,75	280	467,75	38,9
Kımk	23	367	54	-	421	18,3
Kıran	12	90	7,25	63	160,25	13,3
Kirles	30	188	32	245	465	15,5
Konurlar	21	300	43	170	513	24,4
Kozluca	43	905	119,75	895,5	1920,25	44,7
Kulaca	77	997,5	196	1114	2307,5	30
Kurşunlu	161	1830	430,25	1546	3806,25	23,6
Kızık	4	43	0,25	25	68,25	17
Maden	62	719	218,25	890	1827,25	29,5
Mizal	141	1565	224,25	1188	2977,25	21,1
Orta	52	1253	103,25	8	1364,25	26,2
Özlüce	11	188	40	-	228	20,7
Sırnaz	38	440	88	409,5	937,5	24,7
Süle	26	211	49,5	257	517,5	19,9
Süpürdü	47	695	168,25	530	1393,25	29,6
Şibali	89	2525	174	2180,75	4879,75	54,8

Tokuş	4	140	14,5	100	254,5	63,5
Yenice-i Yörük	26	791	101,75	917	1809,75	69,6
Yenice Müslim	37	544	105,5	188	837,5	22,6
Yiğit	19	512	61	364	937	49,3
Toplam / Ortalama Dönüm	1.899	28.334,5	4.389,5	21.614,5	54.338,5	30
Mahalle ve Köylerin Toplamı	2.378	30.828,5	5.574,75	27.194,5	63.597,75	26,7

Ahalinin tarımsal amaçla kullandığı toprak miktarı 63.597,75 dönümdür. Bunun 36.403,25 (%57,2) dönümünde tarımsal üretim gerçekleştirilmiş, 27.194,5 dönümünde (%42,8) ise üretim faaliyeti yapılmayarak nadasa bırakılmıştır.

Toprağı dinlendirmek ve verimi artırmak için başvurulan yöntemlerden biri toprağı ekmek yani nadasa bırakmaktır. Özellikle kuru tarımın yapıldığı yerlerde yıllık yağışlar her yıl ürün almaya yeterli gelmediğinden toprağın dinlendirilmesi gerekmektedir. Nadasa bırakılan arazinin oranı; kasaba merkezinde %60,3'ü, köylerde ise ortalama %39,8'i bulmaktaydı. Bazı yerleşim birimleri arazisinin yarısından fazlasını ekmemiştir. Örneğin İsaviran %66,9'unu, Karalar %60'ını, Deydinler %52,9'unu, Akhisar köyü %53,7'sini ve Sinanbey Mahallesi de toplam arazinin %57,6'sını nadasa bırakmıştır.

Ekili alanlar tarımsal üretim çeşidine göre ayrıldığında toplam ekili alanın %10,3'ünün dut bahçesine, yani ipek üretimine, %5'inin üzüm üretimine, %84,7'sinin ise de hububat üretimine ayrıldığı görülmektedir.

Bunlara ilaveten sebze ve bostan ekilen araziler de bulunmaktadır. Oranları toplam arazinin yaklaşık %10'una tekabül eden bu tür bahçelerin yıllık geliri 602.016 kuruşa (toplam gelirin %15,9'u) ulaşmaktadır. Hane başına düşen arazi miktarının bu araziler de eklendiği takdirde 30 dönüme yaklaşacağı anlaşılmaktadır.

Arazi büyüklüğü en fazla olan yerleşimlerden Şibali köyü 4879,8, Cuma Mahallesi 4427, Kurşunlu köyü 3806,3, Sinanbey Mahallesi 3616,5, Muzal köyü 2977,3 dönüm toplam araziye sahipti. En az toprağı olan yerleşimler ise; Kızık köyü 68,3, Kıran 160,3, Özlüce 228 ve Tokuş köyü 254,5 dönüm olarak sıralanır. Hane başına düşen toplam arazi bakımından en yüksek ortalamaya sahip köyler şunlardır: Akhisar köyü 95,4, Yenice-i Yörük 69,6, Tokuş 63,5, Şibali 54,8 ve Yiğit köyü 49,3 dönümdür.

Arazi ortalamasının en az olduğu köylerden Genci köyü 10,9, Cerrah 11,3, Yenice Mahallesi 13 ve Kadimi köyü 13,1 dönümdür.

Diğer önemli bir konu da arazilerin dönüm cinsinden toplam miktarı, hububat ekili bölümü ile nadasa ayrılmış kısmını gösteren toprağın kullanım özellikleridir. Aşağıdaki tabloda bunlara ait veriler gösterilmiştir.

Tablo 44: Ekili ve Nadasa Bırakılan Arazi Miktarı

	Tahıl ekili alan - mezru- (dönüm)	Yüzde	Nadas alan -gayri mezru- (dönüm)	Yüzde	Toplam (dönüm)	Yüzde
Kasaba	2494	30,9	5580	69,1	8074	100
Köy	28.334,5	56,7	21.614,5	43,3	49.949	100

Kırsal yerleşimde ekim yapılabilecek arazinin %56,7'sinde, kasaba merkezinde ise sadece %30,9'unda hububat ekilmiştir. Toprakların 2/3'ünden fazlası ise nadasa ayrılmıştır. Mahallelerde ekimin fazla olmaması, geçimlerini başka mesleklerden kazanan insanların tarımı ek bir gelir kaynağı olarak görmelerinden kaynaklanıyordu.

C. TARIM İŞLETMELERİNİN NİTELİĞİ

Bitkisel üretim yapılan işletmeleri hacimlerine göre küçük, orta ve büyük olmak üzere üçe ayırabiliriz. Geçimlik üretim yapan küçük aile işletmeleri oldukça yaygındı.

Aşağıdaki tabloda ekili (mezrû) arazinin dönümüne göre işletme sayıları, toplam ekili alan, işletmelere ortalama düşen miktar ile ortalama haneye düşen koşum hayvanı sayısı yer almaktadır.

Tablo 45: Kasaba Merkezinde İşletmelerin Büyüklüğü

Mahalle Adı	1-10 Dönüm (İşletme sayısı)	10-50 Dönüm (İşletme sayısı)	50 Dönüm ve üzeri (İşletme sayısı)	Toplam (İşletme Sayısı)	Ekili Alan (Dönüm)	İşletme Başına Düşen Ekili Toprak Miktarı (Dönüm)	İşletme Başına Düşen Koşum Hayvanı Sayısı
-------------	-----------------------------	------------------------------	------------------------------------	-------------------------	--------------------	---	---

Cuma Mahallesi	5	15	2	22	1098	49,9	0,71
Sinanbey Mahallesi	8	26	7	41	1084	26,4	0,52
Yenice Mahallesi	3	9	2	14	312	22,3	0,37
Toplam / Ortalama	16	50	11	77	2494	32,9	0,5

Kasaba merkezinde ekili araziler dikkate alındığında %21'inin 1-10 dönüm arası, %65'inin 10-50 dönüm arasında ve %14'ünün 50 dönüm ve üzerinde araziye sahip olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Buna göre 50 dönümün altındaki küçük işletmeler, arazilerin %86'sını oluşturmaktadır. Ekili arazi miktarının artması ya da işletmenin büyüklüğü oranında sürüm hayvanı sayısı da artmaktadır. Nitekim hane başına düşen ekili toprak miktarı (24,1 dönüm) en fazla olan Cuma Mahallesi'nde ortalama sürüm hayvanı 0,71'dir. Öküzlerin süreceği toprak miktarı ile elde edilecek verim arasında ters orantı bulunmaktadır. Koşum hayvanı başına sürülecek tarla miktarı Cuma Mahallesi'nde 8,5 dönüm, Sinanbey Mahallesi'nde 11,3 dönüm, Yenice Mahallesi'nde ise 10,4 dönümdür. Ahalinin büyük bir kısmı kendi topraklarını işlemekte olup toprak ya da emek kiralayanların ise fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Küçük işletmeler emek, toprak ve sermaye kendinden olduğundan tüm hâsılatı kendileri alırdı.

Tarımsal verimi emek ve sermaye faktörleri doğrudan etkiler. Bir birim işgücüne düşen ekili arazi miktarı arttıkça emek ve verim arasındaki ters orantıya bağlı olarak verim düşecektir. Tarımda makineleşmenin olmadığı sanayi öncesi ekonomide en önemli sermaye tarım aletleri ve hayvanlardır. Koşum hayvanları, çift işlerini yürüterek ekilebilecek arazi miktarını belirlerken gübreleriyle de verimi artırırlardı. Hayvan sayısı ile verim arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır.²⁹

Aşağıdaki tabloda kırsal yerleşimlerdeki işletme sayıları, ekilen arazilerin miktarı, işletme başına düşen ekili arazi ve koşum hayvanı ile işletmelerin büyüklüğü üç kısımda tabloda aktarılmıştır:

Tablo 46: Köylerde İşletmelerin Büyüklüğü

²⁹ Güran, a.g.e., s. 195-96.

Köy Adı	1-10 Dönüm (İşletme sayısı)	10-50 Dönüm (İşletme sayısı)	50 Dönüm ve üzeri (İşletme sayısı)	Toplam İşletme Sayısı	Ekili Alan Dönüm	İşletme Başına Düşen Ekili Toprak Miktarı (Dönüm)	İşletme Başına Düşen Koşum Hayvanı Sayısı
Alibey	9	15	3	27	547	20,3	1,62
Adabini	10	12	2	24	778	32,4	1,53
Alayna	9	14	0	23	383	16,7	1,97
Akhisar	2	15	5	22	1176	53,5	2,75
Bedre	25	12	0	37	408	11	1,03
Bilal	2	11	4	17	539	31,7	1,39
Çavuş	9	29	4	42	927	22,1	1,93
Çeltikçi	23	10	1	34	429	12,6	1,25
Çitli	27	57	6	90	1842	20,5	2,23
Deydinler	10	13	1	24	430	17,9	1,65
Doma	29	38	2	69	1123	16,3	1,82
Edebey	12	12	1	25	465,5	18,6	1,5
Eymir	10	12	2	24	495	20,6	1,76
Gelene	14	7	0	21	246	11,7	1,54
Genci	21	2	0	23	166	7,2	1,77
Hamamlı	19	10	1	30	461	15,4	1,89
Hamzabey	6	18	13	37	1842	49,8	1,47
Hoca	13	21	2	36	684,5	19	1,24
İsaviran	1	14	1	16	355	22,2	1,1
Karacakaya	2	6	1	9	237	26,3	2,36
Kadimi	11	8	9	28	259	9,3	0,67
Karalar	2	3	1	6	179	29,8	1,5
Kımk	4	16	0	20	367	18,4	2,04
Kıran	5	3	0	8	90	11,3	1,42
Kirles	10	7	0	17	188	11,1	1,87
Konurlar	4	13	0	17	300	17,7	1,62
Kozluca	3	23	3	29	905	31,2	1,35
Kulaca	8	21	8	37	997,5	27	1,44
Kurşunlu	47	80	1	128	1830	14,3	1,99
Kızık	1	2	0	3	43	14,3	1
Maden	4	20	3	27	719	26,6	0,48
Mizal	51	56	1	108	1565	14,5	1,7
Orta	11	25	10	46	1253	27,2	1,79
Özlüce	8	6	0	14	188	13,4	2,36
Sırnaz	14	14	0	28	440	15,7	1,68

Süle	10	8	0	18	211	11,7	2,15
Süprüdü	8	23	4	35	695	19,9	1,6
Şibali	13	42	18	73	2525	34,6	2,11
Tokuş	1	0	2	3	140	46,7	2,25
Yenice-i Yörük	0	12	8	20	791	39,6	1,77
Yenice Müslim	15	20	0	35	544	15,5	2,22
Yiğit	0	14	3	17	512	30,1	2,16
Toplam	483	744	120	1347	28.275,5	21	1,7
Kasaba ve Köyler Toplamı	499	794	131	1.424	30.769,5	21,6	1,43
Toplam İşletme Yüzde %	35	55,8	9,2	100			

Tabloda görüldüğü üzere İnegöl’de küçük köylü tarım işletmelerinin hâkim olduğu bir ekonomik yapı vardır. Bu tarz işletmeler, ellerindeki küçük toprakları kendilerine ait hayvanlarla işleyerek ancak kendi tüketimlerini karşılayacak miktarda geçimlik üretim yapabilen ailelerden oluşmaktaydı. Bu ailelerin oranı %92’yi buluyordu. Diğer yerlerde olduğu gibi İnegöl’de de büyük işletmelerin sayısı fazla değildi.

Osmanlı tarım istatistiklerinde bir ailenin mülkiyetinde olan arazi miktarı dikkate alınarak işletme büyüklükleri üçe ayrılmıştır. Buna göre 10 dönüme kadar olan işletmeler “imalât-ı sağire”, 10 ila 50 dönüm arasındaki orta ölçekteki işletmeler “imalât-ı mütevessita” ve 50 dönümden geniş işletmeler ise “imalât-ı cesîme” olarak nitelendirilirdi. Hudâvendigâr vilayetinde XX. yüzyılın başında işletmelerin %30,5’i küçük, %47,9’u orta ve %21,6’sı 50 dönümün üzerinde toprağa sahip işletmelerden oluşuyordu.³⁰

Ekili arazi kapasitesi fazla olan büyük işletme oranı %9,2’dir. Orta büyüklüktekiler %55,8 ve küçük tarımsal işletmeler ise %35’lik kısmı oluşturmaktaydı. Büyük işletmelerin yoğun olduğu yerler Yenice-i Yörük (8 işletme, %40), Hamzabey (13 işletme, %35), Kadimi (9 işletme, %32,1), Şibali (18 işletme %24,7), Orta (10 işletme, %21,8) köyleridir. Buna karşın bazı köylerde ise büyük çapta işletme bulunmamaktadır. Alayna, Bedre, Genci, Sırnaz, Yenice Müslim köyleri bunlardan bazılarıdır.

³⁰ Güran, a.g.e., s. 81.

Küçük işletmelerin olmadığı köyler Yiğit ve Yenice-i Yörük'tür. Az olduğu yerler ise İsaviran (1 işletme %6,3), Akhisar (2 işletme %9) ve Kozluca (3 işletme %10,3) köyleridir. İşletme başına en fazla toprak düşen köyler Akhisar (53,5 dönüm), Cuma Mahallesi (49,9), Hamzabey köyü (49,8 dönüm) ve Tokuş köyü (46,7 dönüm) dür. En az toprak düşenler ise Genci (7,2 dönüm), Kadimi (9,3 dönüm), Bedre (11 dönüm), Kirles (11,1 dönüm) ve Kıran (11,3 dönüm) köyleridir. Anlaşıldığı üzere işletme başına ortalama 25-30 dönüm ekili arazi düşmektedir. Nadasa bırakılan araziler hesaplamaya dâhil edildiğinde bu oran hane başına 50-60 dönüme kadar çıkmaktadır. Başka çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.³¹

Tarlaları sürmek için her evde ortalama bir iki öküz bulunmaktadır. Genellikle karasığır öküzü tercih edilmekle birlikte manda /camus öküzü de beslenmektedir. Hane başına düşen koşum hayvanı ortalaması en yüksek köyler sırasıyla Akhisar 2,8, Özlüce ve Karacakaya 2,4, Tokuş 2,3 ve Çitli 2,2'dir. En düşük ortalamaya sahip yerleşimler ise 0,3 ile Yenice Mahallesi, 0,5 ortalama ile Maden köyü ile Sinanbey Mahallesi ve 0,7 ile Kadimi köyüdür. Küçük işletmelerde ortalama 1-2 öküz bulunurken büyük işletmelerde sürüm hayvanı sayısının 3-4 olduğu görülmektedir.

İşletme sayısı en yüksek olan yerlerden Kurşunlu köyünde 128, Muzal köyünde ise 108 işletme birimi bulunmaktadır. Sayının en düşük olduğu yerlerden Kızık ile Tokuş 3, Karalar 6 ve Kıran köyü 8 işletmeden müteşekkildi. Ekili alanı ortalamanın üzerinde olan köyler sırasıyla toplam 2525 dönümle Şibali köyü, 1842 dönümü olan Hamzabey ile Çitli köyü, 1830 dönümlü Kurşunlu ve 1565 dönüme sahip Muzal köyleridir. Ekili tarlası en az olan köyler; 43 dönümlü Kızık, 90 dönümlü Kıran ve 166 dönümlü Genci'dir. Sayılan köylerin üçü de Uludağ'ın eteğinde dağlık bölgede bulunan birbirine komşu köylerdir ve tarıma elverişli arazileri sınırlıdır.

D. ZİRAÎ VERİMLİLİK

Bitkisel üretim yapılan ekili arazide dönüm başına üretim değerini gösteren veriler şöyle tablolastırılabilir.

³¹ Tefvik Güran yaptığı çalışmada, ekili arazilerle nadasa bırakılan toprakları birlikte değerlendirdiğinde işletme büyüklüklerinin 40-80 dönüm aralığında bir büyüklüğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Güran, a.g.e., s. 82.

Tablo 47: Üretime Ayrılan Toprakların Durumu

	Dut (dönüm)	%	Üzüm (dönüm)	%	Hububat (dönüm)	%
Kasaba	926,5	24,8	258,8	14,1	2494	8,1
Köyler	2816,5	75,2	1573	85,9	28.334,5	91,9
Toplam	3743	100	1831,8	100	30.828,5	100

İpek kozası üretimi yapılan dut bahçelerinin %24,8'i, bağların %14,1'i ve hububat ekili arazinin %8,1'i kasaba merkezinde iken; dut bahçelerinin %75,2'si, üzüm bağlarının %85,9'u ve hububatın %91,9'u köylerdeydi. Kasaba sâkinleri, yoğun olarak gelir getirici dutçuluk ve bağcılık faaliyetlerinde bulunmuş, pazar için üretim yapmışlardır. Bahçe ve bağcılık, fazla emek isteyen faaliyetler olduğundan nüfusun kalabalık olduğu kasaba ve şehir merkezlerinde yaygın olarak yapıldığı başka çalışmalarda da görülmüştür.³²

E. BAĞCILIK FAALİYETİ

Ziraî üretim miktarında iklim, toprak özellikleri ve coğrafi şartlar belirleyicidir. İnegöl'ün bu özellikler bakımından özel bir yere sahip olduğu, bu nedenle ziraî üretimin İnegöl'de ekonominin temelini oluşturduğu bilinmektedir. Üzüm, iklim şartlarının elverişliliği sebebiyle geçmişten beri Anadolu'nun birçok yerinde üretilmekteydi. XVI. yüzyılın ikinci yarısında yapılan arazi ve gelir sayımından bağcılığın İnegöl'de önemli bir ekonomik faaliyet olduğunu görüyoruz. Bağcılık yapılan 45 köyden nakden 5388 akçe bağ öşrü alındığı kaydedilmiştir ki bu durum yoğun olarak üzüm üretiminin olduğunu göstermektedir.³³

Gayrimüslimler farklı olarak şarap yapımında da kullanırdı. Osmanlı Devleti şarabın yapılmasını, kullanılmasını ve zimmîlerin kendi aralarında ticaretini yasaklamazdı. Üzüm temel besin maddesi olarak yaş halde, kurutularak kışlık gıda maddesi olarak ya da pekmez, şıra ve sirke şeklinde tüketilirdi. Şer'iyeye sicillerindeki tereke kayıtları içinde şıra hanelere rastlanmaktadır. Örneğin Süpürdü köyünden Halil

³² Güran, a.g.e., s. 79.

³³ Gözede köyü 770 akçe, Ulu Çeltikçi 500, İsaviran 350, Süle 300, Kozlu-ıviran köyü ile Koçi, Ahi, Alamuddin ve Yenice köyleri 200, Hüseyinhisar 160, Kızıl 180, Kirlas 150, Aşağı Diyadin 150 ve Nefs-i İnegöl 160 akçe ödemiştir. Bkz. Barkan, Meriçli, a.g.e., s. 128-129.

bin İsmail vefat ettiğinde varislerine bıraktıkları arasında 4 adet küp, kazan ve şıra hane de bulunmaktaydı.³⁴

Üzüm çeşitli şekillerde vergiye tabiydi. Tahrirlerde harac-ı kürüm ve harac-ı bağıt olarak geçerdi. Kök üzerinden yapılan resm-i kürüm, kuru üzümünden öşr-i mevize, pekmezden öşr-i pekmez, şıradan ise öşr-i şıra alınırđı. Vergisi yüksek olduğundan bağların korunması önemliydi.³⁵

Kasaba merkezinde nüfusun önemli bir kısmının bağı vardı. Yarım, bir ve 1,5 dönümlük bağlar çoğunlukta ydı. Şehir merkezindeki bağlar köylerdeki kadar verimli değildi. 1844 yılı sayımlarına göre Yenice Mahallesi'ndeki 90 hanenin 52'sinin az ya da çok bağı vardı. 3 dönüm ekim yapan iki kişi en fazla bağı olanlardı. Bunlar 2 numaralı hanede ikamet eden Helvacı Sarı Beşe oğlu Hacı Mehmed ve 90. hanede oturan Hacı Veliyüddin Ağa'dır. İlk şahsın asıl mesleğinin helvacılık olduğđ ve bağıcılığı ek bir gelir olarak yaptığı anlaşılmaktadır.³⁶ Sinanbey Mahallesi'nde de durum farklı değildi. Ortalama bir dönüm bağa ödenen öşür miktarı 70 ila 100 kuruş arasındadır. En fazla bağı olan 56 numaralı hanedeki Hüseyin Ağa'nın 6 dönüm için 200 kuruş öşür vermesi verimsiz bir bağa sahip olduğđunu göstermektedir. Arazi miktarları ve elde edilen gelirler incelendiğinde üreticilerin üzümü kendi tüketimleri için az miktarda yaptıklarını görmekteyiz.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında üzüm üretimi oldukça fazlaydı ve ihracatta %15-20'lik paya sahipti.³⁷ Bursa ve Aydın Anadolu üretiminin tamamını oluşturuyordu. Ancak bu tarihlerde bağıcılığı etkileyen faktörlerin en önemlisi, Amerika'da ortaya çıkan ve Osmanlıyı da etkileyen Filoksera hastalığıydı.³⁸ Hükümet filokseraya karşı birtakım

³⁴ İ.Ş.S., B 373, 68/a, Gurre-i Muharrem 1238/18 Eylül 1822.

³⁵ İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2013, s. 123.

³⁶ Helvacı Sarı beşe oğlu Hacı Mehmed'in bağıcılıktan 1844 yılındaki geliri 250 kuruş ve toplam temettuâtı ise 4930 kuruştur. Yine Hacı Veliyüddin Ağa'nın bağıcılıktan geliri 300 kuruş olup toplam gelirinin ancak %9,1'ini oluşturuyordu. Bkz. BOA., ML.VRD.TMT., 08229, s. 2, 14.

³⁷ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2008, s. 185.

³⁸ Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera İle Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX/2, 2015, s. 481; Asmaları kurutan hastalık Amerika'dan sonra Fransa'da görülen parazit 1885'lerde ise Anadolu'da görülmüştür. Hükümet buna karşı vergi muafiyeti ya da yeni fidan dağıtımı gibi tedbirler alarak üreticiyi korumak ve ihracatın düşmesini engellemek istemiştir. Bu sırada ihracatçı ülkelerden olan Fransa'nın gümrükleri artırması ise bağıcılığa ikinci bir darbe oldu. Meline tarifesi fiyatları %20 ila 30 oranında arttırdı. Hastalık ve tarife

tedbirler aldı. Hastalığın yayılmasını önlemek için karantina uygulaması ve bitki girişini yasaklamak öncelikle yapılan işlerdendi.³⁹ Mücadele için hastalığın olduğu ülkelerden canlı bitki ithalatı yasaklandı.⁴⁰ Hastalık kapmış bağ kütükleri daha dayanıklı olan Amerikan asmalarıyla değiştirildi. Buna girişen bağ sahipleri 10 yıl boyunca öşürden muaf tutuldu. Bunlara ilaveten Bursa ve Halkalı Ziraat Mektepleri'nde konuyla alakalı ziraî eğitim verildi ve alınan tedbirler başarıya ulaştı.⁴¹

Mahallelerde bulunan bağların dönüm olarak miktarı, elde edilen hâsılat ve kuruş cinsinden dönüm başına verimlilik durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 48: Kasaba Merkezinde Üzüm Bağları

Mahalle Adı	Dönüm	Toplam hâsılat (kuruş)	Hâsılat/dönüm kuruş
Cuma Mahallesi	97	7980	82,3
Sinanbey Mahallesi	111,25	8075	72,8
Yenice Mahallesi	50,5	4595	91,9
TOPLAM	258,75	20.650	79,8

Kasaba merkezinde bulunan 258,75 dönüm üzüm bağının toplam araziye oranı %2,8'di. Köylerde bağların miktarı 1573 dönüme çıkmakla birlikte araziye oranı kasabayla benzer şekilde %2,9'du. Mahallelerin toplam hâsılatı 20650 kuruş, dönüm başına elde edilen hâsılat ise 79,8 kuruştur. Yenice ve Cuma mahalleleri ortalamasının üzerindeyken Sinanbey Mahallesi 72,8 kuruşla ortalamasının altındaydı. Ortalama olarak işletme başına Cuma Mahallesi'nde 0,5 dönüm, Sinanbey'de ve Yenice'de 0,6 dönüm üzüm bağı düşmekteydi.

Aşağıdaki tabloda köylerde bulunan bağların dönüm cinsinden miktarı, elde edilen gelir ve kuruş cinsinden dönüm başına verimlilik durumu aktarılmıştır.

Tablo 49: Köylerde Üzüm Bağları

İzmir'in üzüm ihracatını olumsuz şekilde etkiledi. Bkz. Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 198.

³⁹ Keskin, a.g.m., 482-84.

⁴⁰ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 187.

⁴¹ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 202.

Köy Adı	Dönüm	Toplam hâsılat (kuruş)	Hâsılat/dönüm kuruş
Alibey	4	530	132,5
Adabini	24	2505	104,4
Alayna	24	3840	160
Akhisar	7,25	635	90,7
Bedre	38,5	5720	148,6
Bilal	21,75	1700	77,3
Cerrah (Reaya)	33,25	5570	168,8
Çavuş	64,75	22.400	344,6
Çeltikçi	31	3370	108,7
Çitli	89,25	14.930	167,8
Deydinler	-	-	-
Doma	51	15.995	313,6
Edebey	42,5	3923	92,3
Eymir	27	8290	307
Geline	13,5	1810	134,1
Genci	28,75	4085	140,9
Hamamlı	25,5	4100	160,8
Hamzabey	73	10.305	141,2
Hoca	51,5	8770	170,3
İsaviran	32	2520	78,8
Karacakaya	-	-	-
Kadimi	32,5	6323	197,6
Karalar	-	-	-
Kınık	21	2360	112,4
Kıran	4	1630	407,5
Kirles	-	-	-
Konurlar	21	3500	166,7
Kozluca	50	5750	115
Kulaca	65,75	6090	92,3
Kurşunlu	80,25	13.049	163,1
Kızık	-	-	-
Maden	85,25	7570	89,1
Mizal	126	21.780	172,9
Orta	46	6255	136
Özlüce	15	2120	141,3
Sırnaz	31,5	3180	102,6
Süle	23,75	2550	106,3
Süpürdü	112,25	17.730	158,3
Şibali	68,5	9552,5	140,5
Tokuş	8,5	900	105,9
Yenice-i Yörtük	36,75	7660	207

Yenice Müslim	31,25	7190	231,9
Yiğit	27,25	2870	106,3
TOPLAM	1573	249.057,5	158,3

Köylerde bulunan 1573 dönüm üzüm bağından 260.058 kuruş gelir elde edilmiştir. Dönüme düşen gelir miktarı ise 165,3 kuruş olmuştur. Bu verim şehirdekinin iki katından daha fazladır. Ortalamanın üzerinde 15 yerleşim, altında ise 36 yerleşim yeri bulunmaktadır.

Dönüm başına en yüksek verim Kıran köyünde 407,5 kuruşla elde edilmiştir. Sonra sırasıyla Çavuş 344,6, Eymir 307, Doma 290,8 ve Muzal köyü 260,2 kuruşa ulaşmıştır. Bilal köyü 77,3, İsaviran 78,8 ve Maden köyü 89,1 kuruşluk gelir ortalamasıyla en az verime sahip bulunmaktaydı.

En çok ekimin yapıldığı yerleşim yerleri sırasıyla Muzal köyü (126 dönüm), Süpürdü (112,3 dönüm), Sinanbey Mahallesi (111,3 dönüm) ve Cuma Mahallesi (97 dönüm)'dir. En az ekim ise 4 dönümle Alibey, Kıran Köyleri, 7,3 dönümle Akhisar, 8,5 dönümle Tokuş ve 15 dönümle Özlüce köyünde olmuştur.

Köylerde ortalama üzüm bağı miktarı kasaba merkezinden fazla olup işletme başına 0,8 dönümü bulmaktaydı. Köy arazisinin önemli bir kısmında bağcılık yapan Süpürdü köyü hane başına 2,4, Çitli köyü 1, Maden köyü 1,4 ve Muzal köyü 0,9 dönümünü bu ziraî faaliyete ayırmıştı.

F. HUBUBÂT ÜRETİMİ

Halkın temel besin maddesi ve hayvanların yiyeceğini oluşturan hububat, Osmanlı Devleti'nde öteden beri önemli bir mesele olmuştur. Büyük şehirlerin iâşesi ve tahıl fiyatlarının mutedil seviyede tutulması devlet adamlarını sürekli meşgul etmiştir.⁴²

Hububat üretimini birçok doğal ve beşeri faktör etkiliyordu. Don, aşırı yağmur, sıcaklık gibi iklim şartları ile çekirge istilası kıtlık yaşanmasına sebep olabiliyordu.

⁴² Lütfi Güçer, *XVI – XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1964, s. 3.

Kıtlık ve yokluk yaşanması halkın kültür belleğinde yer etmiş ve çekilen sıkıntıların bir yansıması olarak ekmeğe “nân-ı aziz”, yağmura “Allah’ın rahmeti” denmiştir.⁴³

Karasabanla sürülen arazi, kuvvetini kaybettiğinden dolayı nadasa terk edilerek dinlendirilirdi. Kasaba merkezinde bu durum oldukça yaygındı. Arazilerin yaklaşık üçte ikisi atıl durumdaydı. Örneğin Sinanbey Mahallesi’nde 87 şahsın arazisi olmasına rağmen yalnızca 41 kişi tarlasını ekerek üretime katılmıştır. Mahallede nadas oranı %57,6 seviyesindeydi. Kasabalarda da hububat üretimi yapılmakta ve tarımla uğraşan, büyükbaş hayvan besleyen önemli bir kitle bulunmaktaydı.⁴⁴

Osmanlı toprakları tarım kapasitesi olarak ülke ihtiyaçlarına cevap verebilecek potansiyele sahipti.⁴⁵ Ancak ülke içinde çok üretim yapılan yerlerden ihtiyaçlı bölgelere hububat nakli önemli bir sorundu. Kara nakliyatında kullanılan araçlar katır, at ve deveydi. Atların taşıyacağı yük miktarı 150-170 kilogram iken develer 200-250 kilogram taşıyabilirdi.⁴⁶

Kasabalar, kendi içinde ve dışındaki üretim merkezlerinde üretilen malları çevresine dağıtan ve ihtiyaç fazlası malları da dışarıya aktaran bir aracı konumundadır.⁴⁷

Tahılın karayoluyla taşınma zorluğu, taşındığında ise fiyatın ikiye katlanması, ürünlerin kasaba dışına çıkışını engellemiş ve geçimlik ekonomiyi teşvik etmiştir. Bunun sonucunda fazla ürün istihali gerçekleşmemiştir.⁴⁸ Pazar için üretim yapacak çiftlik tarzı işletmeler yok denecek kadar azdı. 1840’larda ekili toprakların %80’i 60 dönümden küçüktü. Ancak demiryollarının yapılması ve ürünlere dış talebin oluşmasıyla Osmanlı ziraî üretim yapısı değişime uğramıştır.⁴⁹ Böylece artan hububat ekimi sayesinde 1850-1870 yılları arasında tarım gelirleri bütün gelirlerin yarısını oluşturacak seviyeye gelmişti.⁵⁰

---

⁴³ Güçer, a.g.e., s. 12.

⁴⁴ Güran, a.g.e., s. 176.

⁴⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 3. b., İstanbul, Dergâh Yay., 1997, s. 211.

⁴⁶ İnalçık, “Rıhl”, s. 15; 1577 yılında askerî amaçla Diyarbakır’dan Van’a 200 bin Diyarbakır kilesi buğdayın nakledilmesi gerekmiş, bu iş için toplam 25 bin ata ihtiyaç duyulmuş ve hesaplama yapıldığında buğday fiyatının nakille %125 arttığı görülmüştür. Bkz. Güçer, a.g.e., s. 29.

⁴⁷ Güran, a.g.e., s. 175.

⁴⁸ Öztürk, *Tanzîmât Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, a.g.e., s. 230.

⁴⁹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 213.

⁵⁰ Kasaba, a.g.e., s. 60.

Göçlerle gelen yoğun nüfusun demiryolları çevrelerine iskân edilmeleri ve boş arazilerin ekilmesi, İstanbul'a eskiden Balkanlardan gelen hububatın İç Anadolu'dan gelmesi sonucunu doğurmuştur. Dış taleple birlikte XIX. yüzyıl boyunca ihracatta %90'a varan artış gerçekleşmiştir. Bu ihracatın büyük kısmını tütün, incir, üzüm, afyon, ham ipek, zeytinyağı ve hububat oluşturuyordu.⁵¹

Aşağıdaki tabloda kasaba merkezinde ekili arazi miktarı, elde edilen kazanç ve dönüm başına kuruş cinsinden verimlilik gösterilmiştir.

Tablo 50: Kasaba Merkezinde Hububat Üretimi⁵²

Mahalle Adı	Dönüm	Toplam hâsılat (kuruş)	Hâsılat/dönüm kuruş
Cuma Mahallesi	1098	121.212	110,4
Sinanbey Mahallesi	1084	96.400	88,9
Yenice Mahallesi	312	45.465	131
TOPLAM	2494	263.077	105,5

Hububat için ayrılan 2494 dönümden elde edilen toplam gelir 263.077 kuruştur. Dönüm başına hâsılatı ise 105,5 kuruştur. Mahallelerdeki duruma bakıldığında Cuma'da 110,4, Yenice'de 131 kuruş iken ortalamanın oldukça altındaki Sinanbey'de dönüm geliri 88,9 kuruş olarak gerçekleşmiştir.

Kasaba merkezinde toplam arazinin %26,9'u hububat tarımına ayrılmıştır ve kasaba gelirinin %65,6'sını hububattan elde edilen kazanç oluşturmaktadır. Sinanbey Mahallesi'nde bu oran %30'u bulurken Cuma Mahallesi'nde 24,8, Yenice'de ise 25,7 idi.

İşletme başına Cuma Mahallesi'nde 6, Sinanbey'de 5,8 ve Yenice Mahallesi'nde ise 3,5 dönüm ekili arazi düşmekteydi. Mahallelerde haneye düşen hububat ekili arazi miktarı 5,4 dönümdü. Yenice Mahallesi ortalamanın altındadır.

Köylerde hububat ekili arazinin dönüm olarak dağılımı, elde edilen gelir ve dönüme düşen verimlilik aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

⁵¹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 214.

⁵² Mahallelere ait temettuat defter numaraları şöyledir: Cuma Mahallesi BOA., ML.VRD.TMT., 8227, Sinanbey Mahallesi BOA., ML.VRD.TMT., 8251 ve Yenice Mahallesi BOA., ML.VRD.TMT., 8229.

Tablo 51: Köylerde Hububât Üretimi

Köy Adı	Dönüm	Toplam hâsılat (kuruş)	Hâsılat/dönüm kuruş
Alibey	547	56.500	103,3
Adabini	778	35.535	45,7
Alayna	383	17.986	47
Akhisar	1176	72.645	61,8
Bedre	408	26.940	66
Bilal	539	29.590	54,9
Çavuş	927	85.520	92,3
Çeltikçi	429	45.070	105,1
Çitli	1842	135.982	73,8
Deydinler	430	45.919,5	106,8
Doma	1123	105.448	93,9
Edebey	465,5	36.776,5	79,1
Eymir	495	34.685	70,1
Geline	246	17.635	71,7
Genci	166	17.185	103,5
Hamamlı	461	39.445	85,6
Hamzabey	1842	97.405	52,9
Hoca	684,5	48.046,5	70,2
İsaviran	355	25.630	72,2
Karacakaya	237	9125	38,5
Kadimi	259	43.310	167,2
Karalar	179	11.250	62,9
Kınık	367	19.650	53,5
Kıran	90	7680	85,3
Kirles	188	9983	53,1
Konurlar	300	20.690	69
Kozluca	905	50.540	55,9
Kulaca	997,5	68.170	68,4
Kurşunlu	1830	270.830	148
Kızık	43	2030	47,2
Maden	719	56.224	78,2
Mizal	1565	123.895	79,2
Orta	1253	410.455	327,6
Özlüce	188	14.180	75,4
Sırnaz	440	21.413	48,7
Süle	211	12.995	61,6
Süprüdü	695	74.400	107,1
Şibali	2525	117.076	46,4
Tokuş	140	7340	52,4

Yenice-i Yörük	791	48.064,5	60,8
Yenice Müslim	544	58.540	107,6
Yiğit	512	23.300	45,5
TOPLAM	28.275,5	2.455.084,5	86,8

İnegöl'ün köylerinde hububat için ayrılan 28.275,5 dönümden elde edilen toplam gelir 2.455.084,5 kuruştur. Dönüm başına hâsılat 86,8 kuruş olup kasaba merkezinin oldukça gerisindeydi. Köylerin yalnızca on biri ortalamanın üzerindeyken kalan köyler altındaydı.

Tablodan da anlaşıldığı üzere dönüm başına en yüksek verimi elde eden köyler Orta (327,6 kuruş), Kadimi (167,2 kuruş), Kurşunlu (148 kuruş) ve Yenice Müslim (107,6 kuruş)'dir. En düşük verim ise Karacakaya'da 38,5, Yiğit'te 45,5, Adabinni'de 45,7, Şibali'de 46,4, Alayna'da 47 ve Kızık köyünde 47,2 kuruş olarak tespit edilmiştir.

Hububat ekilen arazinin toplam araziye oranı %52,1'dir. Köylerde hububat gelirinin toplam gelir içindeki payı %78,4'e ulaşmaktadır. Rakamlar, tahıl üretiminin köy ekonomisinde kasabaya nispetle daha fazla yer kapladığını göstermektedir.

İşletme başına ortalama 14,9 dönüm düşmektedir ki bu oran merkezin bir hayli üzerindedir. Ortalamayı aşan Akhisar'da 42 dönüm, Yenice-i Yörük'te 30,4 dönüm, Şibali'de 28,4 dönüm, Hamzabey'de 26,3 dönüm, Orta'da 24 dönüm, Adabinni'de 21,6 dönüm, Kozluca'da 21 dönüm ve Çitli köyünde de 20,5 dönüm tahıl ekimi yapılmıştı.

G. İPEKBÖCEĞİ YETİŞTİRİCİLİĞİ VE İPEKLİ DOKUMA SANAYİ

XIV. yüzyıldan beri Anadolu'da hizmet verdiği bilinen İpek sanayi ve ticareti XVI. yüzyılın başlarında büyük gelişme gösterdi. İlk dönemde kumaşların hammaddesi doğudaki ülkelerden özellikle İran'dan kervanlar vasıtasıyla geliyordu.⁵³ Bursa, daha XIV. yüzyılda Anadolu'nun en önemli ipek dokuma merkezi konumundaydı. Osmanlı döneminde kervan yolu Erzurum- Erzincan- Tokat- Amasya şehirlerinden geçerek Bursa'ya ulaşıyordu. Kervanlar ortalama 300-400 hayvandan oluşur, yükleri taşıyacak olan deve ve atlar Türkmen obalarından sağlanırdı. Getirilen işlenmemiş ipek mizana

⁵³ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1960, s. 17-18.

girerek tartılır, vergilendirilir ve daha sonra satışı serbest hale gelirdi. Yoğun ticaret faaliyeti üzerine padişah II. Bayezid (1481-1512) Koza ve Pirinç Hanı'nı yaptırmıştır.⁵⁴

İran ile Osmanlı arasında en yoğun ekonomik faaliyetin ipek ticareti olması sebebiyle XV. yüzyıl Bursa'sında İranlı tüccarların sayısı Ceneviz, Venedik ya da Floransalı tüccarlara oranla daha fazlaydı. Ancak daha sonra İran'la başlayan savaş ve karşılıklı konan ambargolar iki ülkeyi de olumsuz etkiledi. Hükümet, ithal ipeğe olan bağımlılığı azaltmak maksadıyla ülke içerisinde koza üretimini teşvik etti.⁵⁵

XVI. yüzyıl başında Bursa'da 1000 kadar dokuma tezgâhı mevcuttu.⁵⁶ Genellikle evlerde az sayıda kurulu tezgâhlarla yapılmakla birlikte fazla tezgâh çalıştıran işletmeler de bulunuyordu. XVII. yüzyıldan sonra Bursa önemli bir ipek kozası üretim merkezi haline gelmeye başladı. Bilecik ve İzmit, Bursa haricindeki diğer önemli üretim yerleriydi.⁵⁷

İnegöl'de ipek üretiminin XIX. yüzyıl öncesinde hacmi, miktarı hakkında yeterli bilgiye sahip olmasak da Bursa'ya paralel bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Bazı belgeler bunu doğrular niteliktedir. Nitekim 1199/1784-85 senesi Hüdâvendigar sancağına tabi İnegöl, Yenişehir, Yarhisar ve Pazarcık'ta iltizam bedelini ödeyen Salih Ağa'nın mancınık resm-i mirîsini toplamaya yetkili olduğu, üretilen ipeğin vergilendirildiği kaydedilmiştir.⁵⁸ Aynı vergiyi 1201/1786-87 yılında ise Kayserilizâde es-Seyyid Mustafa Ağa'nın tahsil edeceği deftere yazılmıştır.⁵⁹

İpekli dokuma sanayisi İnegöl'de iki kısımda incelenebilir. Bunlardan birincisini, zimmîlerin yaşadığı Cerrah ile Yenice köylerinde modern tarzda üretim yapan fabrikalar, ikincisini ise kasaba merkezleriyle diğer köylerde bulunan "tezgâh" denilen daha basit atölyeler oluşturmaktaydı.⁶⁰ Genel itibarıyla İnegöl'de üretilen ve tüccar marifetiyle civar kazalardan toplanan kozalar ipek fabrikalarında işlenirdi.⁶¹

⁵⁴ Halil İncalcık, "İpek", *DİA*, C. 22, 2000, s. 362-63.

⁵⁵ Dalsar, a.g.e., s. 18-19; İncalcık, "İpek", a.g.m., s. 363.

⁵⁶ M. Asım Yediyıldız, "XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri", *UÜİFD*, Bursa, C. 4, S. 4, 1992, s. 273.

⁵⁷ İncalcık, "İpek", a.g.m., s. 364.

⁵⁸ İ.Ş.S., B 375, 27/a.

⁵⁹ İ.Ş.S., B 375, 59/a.

⁶⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 329.

⁶¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1314/1896-1897, s. 307.

Kullanış amacına göre gömleklik, çarşaflık ve alaca diye isimlendirilen ipekli dokumalar imal edilirdi. Bu tezgâhlarda ayrıca pamuk bezi, bürümcek, dokuma, döşeme (başörtüsü), yün kuşak, kalın ve kaba tarzda dizlik üretiliyordu. Bursa salnâmesinde üretilen mamullerin Avrupa'dakilerle rekabet edecek seviyede kaliteli oldukları iddia edilmiştir.⁶²

Dokuma sanayisi dış etkenlere bağlı olarak gerilemiştir. Buna paralel olarak XIX. yüzyılda ham ipek üretimine ağırlık verilerek koza üretimi canlandırılmıştır.⁶³ Böylelikle 1840 yılında 260 ton olan ham ipek istihsali 1855 yılına gelindiğinde yaklaşık iki katına çıkmıştır.⁶⁴

Kozalar, batıdan buharlı mancınık teknolojisinin getirilişine kadar tepme mancınık denilen tezgâhlarda çekilerek iplik haline getirilirdi.⁶⁵ Dokuma teknolojisi zamanla yenilenerek XIX. yüzyılın ortalarında makineleşmeye geçildi. Bursa'da evlerde 8 bin civarında olduğu tahmin edilen eski makinelerin yanında 3000 de yeni tarz mancınıkla üretim yapılmaya başlandı.⁶⁶

İnegöl kasabasında yaşayan zimmîler modern teknikleri ilk kullananlar oldu. 1880'lerde 136 çarkı bulunan 3 fabrika ile 23 tezgâh atölye vardı. Tezgâhların 13'ü kadınların başörtü olarak kullandığı çeşitli renklerde bezler dokurken 8 tezgâh, gömleklik ve çarşaflık bez dokurdu. Kalan ikisinde ise Manisa'da dokunanlar kalitesinde çeşitli iplik alacası üretilirdi. Ürünler kasaba içerisinde tüketilir, dışarıya satılmazdı.⁶⁷

1880 yılına ait üretim bilgilerine göre kazada 5 çeki, 2 kantar ve 56 kıyye kuru koza ile 7 çeki, 5 kantar ve 56 kıyye yaş koza üretimi gerçekleşmiş, üretilen kozalardan 30 bin kuruş öşür ödenmiştir.⁶⁸ Buna göre yaklaşık olarak 1313,6 kg kuru koza ve 1934,6 kg yaş koza üretimi gerçekleşmiştir. Bursa şehrinde yaklaşık yirmi yıl sonra

---

⁶² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 329.

⁶³ Dalsar, a.g.e., s. 19, 401.

⁶⁴ İnalçık, "İpek", a.g.m., s. 364.

⁶⁵ M. Asım Yediyıldız, a.g.m., s. 274, Mancınık denilen tezgâhlarda işlenen kozalar buharlı makinelerde çekilenler kadar düzenli olmazdı. Genellikle bir hanede bir ya da iki adet bulunan mancınık, kozaların yaydığı koku dolayısıyla odada değil avlu gibi açık alanlarda bulunurdu. Bkz. Dalsar, a.g.e., s. 370.

⁶⁶ İnalçık, "İpek", a.g.m., s. 364.

⁶⁷ *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 290.

⁶⁸ *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 296.

yıllık üretim 3.475.996 kilo yaş koza, 237.787 kilo yarı kuru koza ve 312.472 kilo kuru koza hâsıl olmuştur.⁶⁹

Bursa ipekli dokumalarına dışarıdan olduğu kadar iç pazardan da talep gelmekteydi. İpek dokumalar fistan, kaftan, çarşaf ve yatak örtüsü gibi ihtiyaçlar için kullanılıyordu. Saray XV. asırdan itibaren önemli bir tedarikçi konumundaydı. Saray mensuplarının taleplerinin yanı sıra ipeklilerin kullanıldığı diğer alan merasim elbiseleriydi.⁷⁰

Türkiye’de dokunan ipekli kumaşlar kullanılan teknikler açısından gruplandırılabilir. Buna göre kumaşlar “kemha”, “atlas ya da kutnu”, “kadife” ve “tafta ya da vâle” diye dört kısma ayrılırdı.⁷¹ Girişimciler, hamcı ve dokumacı olarak iki kısma ayrılmıştı. Hamcılar, ham ipeği bezzazistandan (esnaf çarşısı) alarak dolapçılara bükütürür ve iplik haline getirilen mal sonraki aşamada boyanırdı. Dokumacılar ise hazır haldeki ipliği satın alırdı.⁷² İpek boyanıncaya kadar mîzan emini, dokunana kadar ise muhtesip tarafından kontrol edilirdi.⁷³

Bursa XIX. yüzyılın sonunda bile önemli bir merkez halindeydi. Ancak ipek üretimi gün geçtikçe düşmekte ve gelir azalmaktaydı. Sektörün düşüş yaşamasına kalitesiz boya kullanımının yanında ham ipek krizi ve Avrupa’dan gelen ucuz mal ithali de sebep olmuştur.⁷⁴ Ayrıca buna üretimde kullanılan henüz modernleşmemiş tekniği de eklemek mümkündür.

İhracatın %80-90’lık gibi büyük bir kısmı Fransa’ya yapılıyordu. İpekböceği yumurtası, koza, ipek gibi ipek imalatının hammaddelerini satarken mamul olan ipekliler ise ithal ediliyordu. XIX. yüzyıl başında Müslümanlar ipek sanayisinde, gayrimüslimlerse ipek ticaretinde etkin konumdaydı.⁷⁵ İlk defa 1854 yılında Fransa’da ortaya çıkan pebrin hastalığı 1860 yılında Osmanlı coğrafyasına da yayılmıştır. Kozalarda görülen bu hastalık üretimin gerilemesine sebep olmuş, çare olarak

⁶⁹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1324/1906-1907, s. 602. Çeki: 225,789 kg; kantar: 56,449 kg; kıyye (okka): 1,282 kg.’dır.

⁷⁰ Dalsar, a.g.e., s. 18, İncalcık, “İpek”, a.g.m., s. 364.

⁷¹ Dalsar, a.g.e., s. 30.

⁷² M. A. Yediyıldız, a.g.m., s. 275, İncalcık, “İpek”, a.g.m., s. 364.

⁷³ İncalcık, “İpek”, a.g.m., s. 364.

⁷⁴ İncalcık, “İpek”, a.g.m., s. 365.

⁷⁵ M. A. Yediyıldız, a.g.m., s. 275-279.

Avrupa'dan tohum getirilmiştir.⁷⁶ Tohumların büyük kısmının hastalıklı olması dolayısıyla 4 milyon olan koza mahsulü kısa zamanda 400 bine kadar düştü. Düşüşü hızlandıran diğer bir etken ise 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ipeğin Japonya ve Çin'den piyasaya daha ucuz şekilde girmesiydi. Yaşanan olumsuzlar üzerine fabrikaların birçoğu kapandı, üreticiler dut ağaçlarını sökmeye başladı.⁷⁷

XIX. yüzyıl vergi gelirlerinin önemli bir ziraî kaynağı ipekti. Duyun-ı Umumiye 1888 yılında Anadolu'daki ipek öşrünün neredeyse tamamını topluyordu.⁷⁸ Dış borçların ödenmesini düzenlemek amacıyla kurulan Duyun-ı Umumiye İdaresi, gelir kaynaklarını artırma isteğiyle gerekli çalışmaları yaparak Anadolu'daki ipek üretimini destekledi. Bu sayede hastalık pençesinde yok olmaya yüz tutan ipekçilik tekrar canlandırıldı.⁷⁹ Toplanan öşür gelirleri Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödendi ya da burada toplanarak başka borçlara yatırıldı.⁸⁰

Dut bahçelerinin miktarı 1844 yılında İnegöl şehir merkezinde 926,5 dönüm, köylerde ise 2816,5 dönüm olmak üzere toplamda 3743 dönümdü. İlerleyen yıllarda kozalara bulaşan hastalık sebebiyle üretim azalmış, dutluklar sökülmüş ve bahçe miktarı 2/3 oranında azalarak 1200 dönüme kadar gerilemiştir. Ancak devletin sorunun üzerine gitmesi, kozaların ıslahı gibi gelişmeler ahali üzerinde olumlu bir hava oluşturmuş, 1888-1889 yıllarından itibaren yetiştirilen dutluklar 1800 dönümü bulmuştur.⁸¹ Yıllardan yıla genişleyen dut bahçeleri 1896 yılına gelindiğinde 8 bin dönüme ulaşmıştır. Tahminen 3.760.000 ağaç bulunmakta ve yıllık üretim 120 bin kg olmaktaydı.⁸² Dut bahçesi ve koza üretimine paralel olarak fabrika sayısı da sekize yükselmiştir.

İpek sanayisinin sorunlarının çözümü noktasında Ziraat Nezareti ve Duyun-ı Umumiye tarafından çaba gösterildi. Bu bağlamda Bursa ve İstanbul'da laboratuvarlar kurularak hastalıklı ithal ipekböceği yumurtaları ücretsiz olarak kontrol edildi.⁸³ İlave tedbir olarak sorunu eğitim yoluyla halletmek amacıyla Bursa'da 18 Ocak 1888

⁷⁶ Dalsar, a.g.e., s. 421.

⁷⁷ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 260.

⁷⁸ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 205.

⁷⁹ Çiftçi, "Hudâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Duyûn-ı Umûmiyye İdâresinin Rolü", *Belleten*, C. LXXVI, S. 277, Ankara, TTK Yay., Aralık 2012, s. 912; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 261.

⁸⁰ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 217; Dalsar, a.g.e., s. 19.

⁸¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1312/1894-1895, s. 340.

⁸² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1314/1896-1897, s. 307.

⁸³ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 207.

tarihinde Harir Dârüttalimi (İpekçilik Okulu) açıldı. İpekçilik Okulu'nun Müdürü Kevork Torkomyan Efendi'diydi.⁸⁴ Açılan okulda ve Halkalı Ziraat Mektebi'nde ipekböceği, yumurta üretimi, dut ağacı yetiştirilmesi ve bakımı ile hastalıklara karşı alınacak tedbirler konusunda eğitim sunulurken eğitimini tamamlayan öğrencilere sertifika veriliyordu.⁸⁵

Öğrencilere verilen eğitim neticesinde görülen faydalar 1325 tarihli salnâmede mezuniyet listesinin sonunda şu şekilde dile getirilmiştir: “1200'ü tecavüz eden Harîr Dârü't-ta'lîmi mezunları memleketlerine 'avdetlerinde sâye-i ma'ârifvâye-i hazreti padişâhide Bursa'da ta'lîm ve tahsîl eyledikleri kavâ'id-i kanûniyyeye tevfikân ipekböceği besleyip Pasteur usulü üzere ipek tohumu istihsâl etmelerinden dolayı artık memâlik-i ecnebiyyeden tohum celbine lüzum kalmayarak dâhilde istihzâr olunan tohumlarla ihtiyaç bertaraf edilmiştir.”⁸⁶

İpekçilik Okulu'ndan 1888-1897 yılları arasında 283 öğrenci eğitim görek sertifikayı aldı. Mezunların sayısı 1907 yılında yayınlanan salnâmede 1234 olarak verilmiştir. Bunların 306'sı Bursa merkezden, 120'si Pazarköy'den, 99'u Gemlik'ten, 37'si ise Geyve kazasındandı. Anadolu'nun çeşitli yörelerinden gelenler olmakla birlikte öğrencilerin ¾'ü Bursa ve civarındandı. Mezunlar arasında İnegöl kasabasından 6, Cerrah köyünden 5 ve Yenice köyünden 10 öğrenci bulunuyordu.⁸⁷ Mezun olan İnegöllülerin çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturması ipekçilik sektöründe gayrimüslimlerin hissedilen ağırlığını yansıttığı kadar okulun gayrimüslim öğrencileri tercih ettiğini de göstermektedir.⁸⁸

⁸⁴ 1922 yılına kadar tam 35 sene müdürlük ve öğretmenlik görevlerinde bulunmuş, 2000'in üzerinde diplomalı böcekçi yetiştirmiştir. Bunların çoğu gayrimüslimlerden idi. 895 Ermeni, 658 Rum, 458 Türk, 19 Bulgar ve 2 Yahudi idi. Torkomyan, Duyun-ı Umumiye'nin Fen Müşaviri olarak görev yapmaktaydı. Bkz. M. Yüce Doruk, “Kevork Torkomyan Efendi ve İpekçilik Enstitüsü”, *Bursa'da Yaşam*, Bursa, Olay Gazetesi Yay., Kasım 2012, s. 113.

⁸⁵ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 208, 212; Salnâmede okulun 25 Cemaziyelevvel 1305/8 Şubat 1888 tarihinde Harir Darüttalimi'nin kurularak nisan ayının ikinci günü açılış merasimi yapıldığı yazılmıştır. Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 262.

⁸⁶ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 265.

⁸⁷ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 263-65.

⁸⁸ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 210. Öğrenci bileşiminden hükümet rahatsızdı. Rahatsızlık bilinçli bir tercih karşısında Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne duyulan hoşnutsuzluk olabilir.

Verilen eğitimin faydası kısa zamanda ortaya çıktı. Pasteur tekniğinin Batı Anadolu'daki üreticiler tarafından benimsenmesi koza üretiminde artışa sebep oldu. Bursa'da ipek üretimi 1892-1890 yılları arasında 90 bin kilogramdan 220 bine yükseldi. Üretime bağlı olarak öşür miktarı da artarak 1882-1908 yılları arasında 19.118 liradan 110.996 liraya çıkmıştır.⁸⁹ İpekçilik Okulu'nun 18 senelik eğitimi sonucunda (1304-1321 / 1886-1903) Bursa ve İzmit ölçeğinde tohuma harcanan bütçe, tohum üretimi ve ihracatı noktasında Bursa yıllığında değerlendirme yapılmıştır. Buna göre önceden ithal edilen tohuma bir senede 100-120 bin lira verildiği halde 1907'de yerli tohumlar ülke ihtiyacına cevap verebilmekteydi. Hatta tohum fazlası; Rusya, Acemistan (İran), Bulgaristan, Yunanistan vesaire ülkelere ihraç olunmaya başlamıştı.⁹⁰

Üretimi teşvik için ayrıca sergiler düzenlenmiş, yarışmalar yapılmıştır. Dereceye girenlere nakit para yanında bilimsel çalışmalara yönelik mikroskop hediye edilmiştir.⁹¹ Yeni oluşturulan dut bahçelerine üç yıl öşür muafiyeti getirilmiştir. 1901-1902 yıllarında 400 bin dut fidanı dağıtılmıştır. Teftiş, eğitim, dut fidanı dağıtımını ve vergi muafiyeti tarzında tedbirlerle Bursa ipekböcekçiliğinin temelleri yeniden atılmıştır.⁹²

Aşağıdaki tabloda İnegöl kasaba merkezinde ekili dut bahçelerinin mahallelere düşen miktarlarıyla elde edilen gelir miktarı ve kuruş cinsinden dönüm başına düşen verim gösterilmiştir.

Tablo 52: Kasaba Merkezinde Dut Bahçesi (Harir)

Mahalle Adı	Dönüm	Toplam hâsılat (kuruş)	Hâsılat/dönüm kuruş
Cuma Mah.	403,5	53.000	131,5
Sinan Bey Mah.	366,25	46.605	127,3
Yenice Mah.	156,75	22.220	142,4
TOPLAM	926,5	121.825	131,5

Kasaba merkezleri dut bahçesine ayrılan arazi bakımından köyleri geçmektedir. Yoğun emek isteyen bir faaliyet olan harir bahçesinin nüfusun fazla olduğu kasaba

⁸⁹ Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 216.

⁹⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi*, a.g.e., 1325/1907-1908, s. 266.

⁹¹ Çiftçi, "Hüdâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Duyûn-ı Umûmiyye İdâresinin Rolü", a.g.m., s. 924-30.

⁹² Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, a.g.e., s. 213.

merkezinde yapılması anlamlıdır. Benzer sonuçlara başka çalışmalarda da ulaşılmıştır.⁹³ Cuma Mahalle'sinde 403,5 dönüm, Sinanbey'de 366,25 ve Yenice Mahallesi'nde de 156,75 dönüm ekildiği görülmektedir. Kasaba merkezinde işletme başına Cuma Mahallesi'nde 2,2, Sinanbey'de 1,8 ve Yenice Mahallesi'nde 1,7 dönüm dut bahçesi düşmektedir.

Dut bahçesine Cuma Mahallesi'nde toplam arazinin %9,1'i, Sinanbey'de %9,3'ü ve Yenice Mahallesi'nde ise %13,3'ü ayrılmıştır. Merkezde toprakların yaklaşık olarak %10'u bu ekonomik faaliyete ayrılmıştır. Verimliliğin dönümde ortalama 142,4 kuruşla Yenice Mahallesi'nde olduğu, onu sırayla 131,5 kuruşla Cuma ve 127,3 kuruşla Sinanbey Mahallesi'nin takip ettiği görülmektedir. Kasaba merkezinde dönüm başına sağlanan kazanç 131,5 kuruştur.

Kırsal kesimde dut bahçelerinin dönüm olarak miktarı, sağlanan kazanç ve dönüm başına elde edilen verim aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 53: Köylerde Dut Bahçesi (Harir)

Köy Adı	Dönüm	Toplam hâsılat (kuruş)	Hâsılat/dönüm (kuruş)
Alibey	55,25	6670	121,3
Adabini	23,75	2500	108,7
Alayna	29,75	2981	102,8
Akhisar	54,5	6515	120,7
Bedre	73,75	10.580	144,9
Bilal	15,75	1775	118,3
Cerrah (Reaya)	103	18.200	176,7
Çavuş	65,75	6895	106,1
Çeltikçi	102,5	14.480	142
Çitli	158	31.440	199
Deydinler	31,75	5190	167,4
Doma	69,25	10.785	156,3
Edebey	75	7290	97,2
Eymir	76	9575	126
Geline	26,5	2665	102,5
Genci	29,25	6370	219,7
Hamamlı	46,5	6050	131,5
Hamzabey	156,75	32.500	208,3

⁹³ Güran, a.g.e., s. 190.

Hoca	93	15.510	166,8
İsavıran	46,5	5510	119,8
Karacakaya	4,5	550	122,2
Kadimi	94	17.570	186,9
Karalar	8,75	1360	151,1
Kınık	33	4530	137,3
Kıran	3,25	220	73,3
Kirles	32	3702,5	115,7
Konurlar	22	2930	133,2
Kozluca	69,75	12.465	178,1
Kulaca	130,25	19.575	150,6
Kurşunlu	350	50.376	143,9
Kızık	0,25	0	
Maden	133	19.830	149,1
Mızal	98,25	16.580	169,2
Orta	57,25	8040	141,1
Özlüce	25	3220	128,8
Sırnaz	56,5	6533	115,6
Süle	25,75	3380	130
Süpürdü	56	6715	119,9
Şibali	105,5	12.400	118,1
Tokuş	6	800	133,3
Yenice-i Yörük	65	12.559,5	193,2
Yenice Müslim	74,25	13.500	182,4
Yiğit	33,75	6065	178,4
TOPLAM	2816,5	426.382	142,557

2816,5 dönümü bulan dut bahçelerinden yıllık 426.382 kuruş gelir sağlanmıştır. Tabloda da görüldüğü üzere kırsal kesimde dönüm başına dut hâsılat ortalaması 142,6 kuruştur. Ortalamanın üzerinde verime ulaşan 15 köy bulunurken 30 köy ise ortalamanın altında kalmıştır. En yüksek verim dönüm başına 219,7 kuruş ile Genci köyüne aittir. Burada 29 dönüm bir evlek dut bahçesinden 6370 kuruş kazanç sağlanmıştır. Sonra sırasıyla 208,3 kuruşla Hamzabey köyü, 199 kuruş ile Çitli, 193,2 kuruşla Yenice-i Yörük'tür. En az verim elde edilen yerleşim ise Kıran (73,3 kuruş), Edebey (97,2 kuruş), Gelene (102,5 kuruş), Alayna (102,8 kuruş) ve Çavuşköy (106,1 kuruş)'dür.

Kurşunlu köyünde 350 dönüm, Çitli'de 158, Hamzabey'de 156, Maden'de 133 ve Kulaca köyünde 130 dönüm dut bahçesi ekimi yapılmıştır. Köylerde hane başına

ortalama 1,5 dönüm dut bahçesi düşmektedir. Ortalamayı aşan köylerden Eymir 2,6, Hamzabey, Kurşunlu ve Kadimi 2,2 ve Maden 2,1 dönümle işletme başına en yoğun ekimin yapıldığı yerleşimlerdir.

En az ekim bir evlek ile Kızık köyünde olurken sırayla Kıran 3,25 dönüm ve Tokuş 6 dönüm ile en az ekimin yapıldığı köyleri oluşturmaktadır. Kıran köyünde 12 işletmeye ait sadece 3 dönüm dut bahçesinin olması köyün coğrafi konumunun ve iklim şartlarının elverişsizliğini göstermektedir.

Köylerde dut bahçesi için toplam arazinin sadece %5,2'si ayrılmış olup kasaba merkezindeki orandan oldukça düşüktür. Çoktan aza doğru sıralandığında Kurşunlu köyünde arazinin %9,1'i, Çitli'de %7,5'i, Maden'de %7,3'ü, Hamzabey'de %6,5'i, Kulaca'da %5,6'sı, Tokuş'ta %2,4'ü, Kıran'da %2'si, Kızık'ta ise %0,4'ü dut bahçesine ayrılmıştır.

II. HAYVANCILIK

İnegöl Havzası'nda Osmanlının ilk kuruluşundan itibaren hatta daha eski devirlerden beri hayvancılık yapıldığı bilinmektedir. Bizans döneminde Bitinya bölgesinde 250-300 civarında büyük köy ve çiftliğin bulunduğu, bunların tarım ürünleri, meyvecilik yanında büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğiyle uğraştığı tahmin edilmektedir.⁹⁴ Doğudan batıya doğru yoğun şekilde meydana gelen göçlerle İnegöl Ovası'na ve dağ sırtlarına yerleşen Türkler, geçimlerini sağlamak ve hayatlarını idame ettirebilmek için tarımın yanında hayvancılıkla da uğraşmaya başladılar.⁹⁵ Tarıma dayalı ekonominin hüküm sürdüğü XIX. yüzyılda Anadolu'daki diğer kazalarda olduğu gibi İnegöl'de de hayvancılık önemli bir ekonomik uğraş olup daha çok tarımsal üretimi destekleyici ve tamamlayıcı nitelik taşıdığı söylenebilir. Hayvancılık genel olarak büyükbaş, küçükbaş ve kümes hayvancılığı şeklindeydi. Bunun yanı sıra arıcılık ve ipek böcekçiliği de önem arz ediyordu.

Aşağıda koşum hayvanları, büyükbaşlar, küçükbaş hayvanlar, arı kovanları ile at, eşek türü yük hayvanlarının mahalle ve köylere göre dağılımı yer almaktadır.

⁹⁴ Kaplanoğlu, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, a.g.e., s. 79.

⁹⁵ İnalçık, "Osman Gazi'nin Fetihleri ve Devletin Kuruluşu", a.g.m., s. 17.

Tablo 54: Yerleşim Yerlerine Göre Toplam Hayvan Sayıları⁹⁶

Sıra no	Köy ve Mahalle Adı	Koşum hayvanı	Diğer büyükbaş	Küçükbaş	At-eşek	Arı kovanı
1	Cuma Mahallesi	130	185	-	74	-
2	Sinanbey Mahallesi	96	185	-	70	-
3	Yenice Mahallesi	29	94	-	41	-
4	Sinan Bey Mah. (kıptiyân)	1	8	42	19	-
5	Alibey	55	47	55	13	8
6	Adabini	55	67	-	13	-
7	Alayna	61	63	252	22	-
8	Akhisar	77	194	266	53	-
9	Bedre	74	109	155	60	-
10	Bilal	46	88	60	5	-
11	Cerrah (Reaya) ⁹⁷	18	54	-	25	-
12	Çavuş	114	75	80	31	1
13	Çeltikçi	61	118	-	24	16
14	Çitli	201	105	275	14	9
15	Deydinler	61	110		24	16
16	Doma	162	72	147	34	14
17	Edebey	60	84	63	21	2
18	Eymir	51	44	-	6	-
19	Geline	43	76	268	22	-
20	Genci	60	75	68	30	-
21	Hamamlı	70	48	22	9	3
22	Hamzabey	103	77	194	56	-
23	Hoca	62	117	144	27	39
24	İsaviran	32	41	75	21	-
25	Karacakaya	26	19	52	3	14
26	Kadimi	29	95	-	33	-
27	Karalar	18	20	340	6	5
28	Kımık	47	25	-	1	10
29	Kıran	17	13	18	9	-
30	Kirles	56	74	-	22	16
31	Konurlar	34	19	-	9	-
32	Kozluca	58	26	125	11	21
33	Kulaca	111	147	27	37	-
34	Kurşunlu	321	137	150	26	4

⁹⁶ Kaynak, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde ML. VRD. TMT. d. Koduyla yer alan 1844-1845 tarihli Maliye Varidat Temettuât defterleridir. Defter numaraları kaynakça kısmında aktarılmıştır. Gayrimüslimlerin yaşadığı Yenice-i Reaya ve Cerrah-ı Reaya defterlerine ulaşamamış, bunların dışındaki defterlerin tamamı değerlendirilmiştir.

⁹⁷ Zimmilerin ikamet ettiği Cerrah karyesine ait defterlerin bir kısmına ulaşılmıştır. Tablodaki bilgiler köyün hayvancılık potansiyelinin bir kısmını yansıtmaktadır.

35	Kızık	4	18	-	1	12
36	Maden	30	86	91	58	64
37	Mızal	240	67	212	58	24
38	Orta	93	38	23	16	-
39	Özlice	26	16	55	4	18
40	Sırnaz	64	56	441	5	5
41	Süle	56	59	46	20	22
42	Süpürdü	75	79	30	20	-
43	Şipali	188	204	100	48	25
44	Tokuş	9	17	-	2	-
45	Yenice-i Yörük	46	193	722	40	37
46	Yenice Müslüm	82	48	-	1	-
47	Yenice (Reaya) ⁹⁸	-	-	-	-	-
48	Yiğit	41	39	41	3	-
	Genel Toplam	3393	3631	4639	1147	385

Tablo incelenip hayvan sayılarının hane ortalamaları dikkate alındığında insanların kendi temel ihtiyaçları için üretim yaptıkları anlaşılmaktadır. 3393 koşum hayvanının 255'i (%7,5) kasaba merkezinde ve kalan 3138'i (%92,5) köylerdeydi. Diğer büyükbaşlara bakıldığında 3631 hayvanın 464'ü (%12,8) kasabada, kalan 3167'si (%87,2) ise köylerdeydi. Küçükbaş hayvanların tamamı (4639 adet) kırsalda olup kasabada koyun ve keçi beslenmemektedir. At ve eşek cinsinden 1147 hayvanın 185'i (%16,1) kasabada, 962'si (83,9) köylerdedir. Arıcılık da küçükbaş hayvancılık gibi köylere has bir ekonomik faaliyet olarak sürdürülmüştür. Kasabada koşum hayvanlarının bulunması diğer ekonomik uğraşlar yanında tarımın yapıldığını da göstermektedir. Büyük baş hayvanlara oranla daha fazla sahip olunan yük hayvanları kasabada taşımacılık faaliyetlerinin yoğunluğuna bağlanabilir. Kıpti Müslümanların yani Romanların yaşadığı yerde köylerde olduğu gibi küçükbaş hayvan beslendiği, yalnızca bir koşum hayvanının bulunduğu görülmektedir. Daha çok çerçicilikte kullanılan at ve eşeğin yoğun olarak bulundurulması, Romanların bugünkü ekonomik alışkanlıklarının uzun geçmişine ışık tutar niteliktedir.

Nitekim köylere ayrıntılı olarak bakıldığında hemen her evde bir iki karasığır ineği ile bir çift öküzün varlığı bunu destekler niteliktedir. İşletmelerin çoğunda bir merkep ya da beygirin bulunması asıl meslek olmasa da nakliyeciliğin tarımsal üretimin

⁹⁸ Zimmilerin ikamet ettiği Yenice-i Gayrimüslim karyesine ait deftelere ulaşılamamıştır.

yanında gelir getirici bir faaliyet olarak gerçekleştirildiğini gösterir. Bununla beraber zenginlik ölçüsünde, arazi miktarında olduğu gibi hayvan çeşidi ve sayısında da hanelere göre farklılıklar gözlenmiştir.

Aşağıdaki tabloda beslenen hayvan türleri, toplam sayıları ve genel hayvan sayısına göre yüzdeler oranı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 55: Hayvanların Türleri, Sayıları ve Yüzdeler Oranları

Gruplar	Hayvan Türleri	Sayıları	Toplamı	Yüzdeler Oranı
Koşum	Manda öküzü	485	3393	%25,7
	Karasığır öküzü	2908		
Diğer Büyükbaş	Manda ineği	427	3631	%27,5
	Yoz manda ineği	66		
	Manda tosun-boğa	13		
	Manda malağı	311		
	Manda düvesi	84		
	Karasığır ineği	1539		
	Yoz karasığır ineği	163		
	Karasığır tosunu	619		
	Karasığır düvesi	401		
	Karasığır buzağı	8		
Küçükbaş	Yoz keçi	636	4639	%35,2
	Sağman keçi	1878		
	Erkil keçi	50		
	Sağman koyun	978		
	Yoz koyun ve keçi	100		
	Yoz koyun	466		
	Erkil koyun	109		
	Kuzu	166		
	Oğlak	256		
Yük	Katır	3	1147	%8,7
	Tay kısarak	10		
	Kısarak	143		
	Tay	46		
	Dölsüz kısarak	23		
	Bargir	479		
	Merkep	443		
Arıcılık	Arıkovanı	385	385	%2,9
YEKÛN			13.195	%100

Hayvan potansiyelinin %25,7'si koşum, %27,5'i ise diğer büyükbaş hayvanlardan oluşmaktadır. Böylece bu iki grubun toplamı %53,2'yi bulmaktadır. Veriler incelendiğinde ilçede büyükbaş yetiştiriciliğinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Küçükbaş hayvanlar %35,2, yük hayvanları %8,7 ve arı kovanları ise %2,9'luk bir yüzdelik dilime sahiptir. Toplamda ilçedeki hayvan sayısı 13.195'tir. 1883 yılına gelindiğinde nakliye hayvanlarından 800 merkep ve 2600 at bulunduğu, ziraat hayvanlarından 9546 karasığır ve 602 manda olduğu, küçükbaş cinsinden 38 tiftik, 5294 keçi ve 3574 koyun bulunduğu kaydedilmiştir.⁹⁹

Nüfusun tamamına yakını tarımla uğraşmakta ve hayvanlardan bitkisel üretimde de yararlanılmaktaydı. Hayvancılığı temel ekonomik faaliyet olarak sürdüren işletmelerin sayısı oldukça azdır. Bu tür işletmelerde kasaba ortalamasının çok üzerinde hayvan beslenmektedir. Örnek olarak Akhisar köyünde 26 ve 28. haneler incelenecektir. İlk işletmenin sahibi olan Dağlı Hüseyin kethüda, 150 dönümü bulan arazisinin 80 dönümünü kiraya vermiş, kalanını ise nadasa bırakmıştır. Tarımsal üretimi olmayan Hüseyin'in 40'ı sağman olmak üzere 75 keçisi, 30'u sağman 70 koyunu vardır. Bunun yanı sıra 10 karasığır ineği, 5 karasığır tosunu, 5 kısrağı ve 5 tayı bulunmaktadır. Hayvan sayısının fazla oluşu ihtiyaç fazlası üretim yapılarak pazarlandığını düşündürmektedir. Diğeri ise Markar oğlu İsvador'dur. İsvador'un bezirgân olduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Büyük bir işletmesi olan bezirgân çok geniş arazilerin sahibiydi. 550 dönüm ekili toprağının yanında 900 dönüm ekilmemiş ve 250 dönümünü de kiraya verdiği toplam 1700 dönüm toprağı bulunmaktaydı. Gelir sağladığı 12 dönüm harir, 25 dönüm pirinç, 40 dönüm susam, 12 dönüm soğan, 5 dönüm sarımsak, 110 dönüm mısır, 7 dönüm tütün ve 2 dönüm bostandan vergi alınmaktaydı. Diğer yandan bir atı, bir eşeği, 6 manda ineği, bir manda boğası, 6 manda öküzü, 10 kısrağı, 10 karasığır ineği, 10 karasığır tosunu, 6 karasığır öküzü, 14 karasığır düvesi, 4 karasığır buzağı ve iki adet değirmeni vardı.

Hayvancılığı büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık olarak iki başlık altında ele alabiliriz:

⁹⁹ *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 344.

¹⁰⁰ 27. hanede ikamet eden Kocaahmet oğlu Ahmed ve kardeşi Ali'nin durumu da benzerdir. 71 keçisi, 50 koyunu, 10 karasığır ineği, 5 karasığır düvesi, 7 karasığır tosunu ile 4 kısrağı ve 5 tayı vardır. Kardeşler tarımla ilgili bir üretimde bulunmamışlardır. Bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 08270, 11-12.

A. BÜYÜKBAŞ

Hemen her hanede hayvan beslenmesi, ilçenin coğrafi özellikleriyle mütenasip şekilde hayvan potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. İnsanlar hayvan yetiştiriciliğini genel olarak şu dört amaç için yapmaktadır: Birincisi kendi tüketimleri için süt, peynir, yağ, deri ve yün sağlamaktır. İkincisi ürünlerini piyasaya satarak ekonomik gelir temin etmektir. Üçüncüsü yük taşımak veya toprağı sürmek, sonuncusu da tarlanın ihtiyacı olan gübreyi elde etmektir.¹⁰¹

Büyükbaş hayvancılık yapılan yerlerin hayvan cinsine göre dağılımı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 56: Diğer Büyükbaş Hayvanlar

Sıra no	Köy ve Mah. Adı	Manda ineği	Yoz manda ineği	Manda malağı ¹⁰²	Manda düvesi	Kara sığır ineği	Yoz kara sığır ineği	Kara sığır tosunu	Kara sığır düvesi ¹⁰³	Toplam
1	Cuma Mah.	45	11	40	3	44	13	16	13	185
2	Sinanbey Mah. ¹⁰⁴	35	11	28	2	53	13	39	12	193
3	Yenice Mah.	33	7	20	4	16	5	9		94
4	Alibey	10		3	2	28		2	2	47
5	Adabini	8	4	6	1	23	9	14	2	67
6	Alayna	4	1	5		29	1	9	14	63
7	Akhisar	24	2	16	14	52	7	40	39	194
8	Bedre	6	3	11	1	35	17	17	19	109
9	Bilal	10	5	15		27	8	15	8	88
10	Cerrah (Reaya)	8		2	5	13		13	13	54
11	Çavuş	1				56		9	9	75
12	Çeltikçi	16	4	14	10	31	1	31	11	118
13	Çitli	11		5	2	71	2	7	7	105
14	Deydinler	16	5	14	10	31	1	31	2	110
15	Doma	3		9		44		6	10	72
16	Edebey	6	2	6	3	30	1	17	19	84
17	Eymir	4	2	3		17	5	10	3	44
18	Gelene	3	1	4		25	5	25	13	76

¹⁰¹ Güran, a.g.e., s. 100.

¹⁰² Manda tosun boğası kaydedilen Sinanbey Mahallesi'nde 1, Akhisar'da 2, Çitli'de 2, Hoca'da 3, Karacakaya'da 2 ve Süle'de 2 olmak üzere 13 hayvan Manda malağı kısmına aktarılmıştır.

¹⁰³ Akhisar köyünde 5, Edebey köyünde 1 ve Hoca köyündeki 2 karasığır buzağı karasığır düvesi içinde değerlendirilmiştir.

¹⁰⁴ Sinanbey Mahallesi kıptiyân bölümü ileve edilmiştir. Burada manda malağı, 5 karasığır ineği, 2 karasığır düvesi olmak üzere 8 hayvan bulunuyordu.

19	Genci	7	1	12	1	21	4	18	11	75
20	Hamamlı	6		3	1	28		4	6	48
21	Hamzabey	14		5		47	4	6	1	77
22	Hoca	11	4	19	6	32	2	29	14	117
23	İsaviran	3		3	1	16	2	12	4	41
24	Karacakaya			2		11	2		4	19
25	Kadimi	4		3		39		31	18	95
26	Karalar	3				13		1	3	20
27	Kınık	3				16		6		25
28	Kıran	2		2		7		2		13
29	Kirles	6		10	1	27	3	14	13	74
30	Konurlar	5				14				19
31	Kozluca	3				21	2			26
32	Kulaca	11		16	3	63	5	36	13	147
33	Kurşunlu	28		12	5	56		19	17	137
34	Kızık	1	1	1		5	1	5	4	18
35	Maden	15		5	2	46		6	12	86
36	Mizal	19		3	2	37		2	4	67
37	Orta	7				30			1	38
38	Özlice					11		2	3	16
39	Sırnaz	2		6	1	24	5	11	7	56
40	Süle			2	2	32		15	8	59
41	Süpürdü	4	2	7		36	17	11	2	79
42	Şipali	23		8	2	127		34	10	204
43	Tokuş					13			4	17
44	Yenice-i Yörük					100	12	30	51	193
45	Yenice Müslüm	7		4		19	11	7		48
46	Yiğit					23	5	8	3	39
	TOPLAM	427	66	324	84	1539	163	619	409	3631

Karasığır türünde; inek, yoz inek, tosun, düve ve buzağı bulunurken manda türünde inek, yoz inek, tosun, boğa, malak ve düve vardı. Manda ve karasığır türünde toplam 3631 adet hayvan bulunuyordu. Hayvanların %75,2'si karasığır (2730 adet), %24,8'i (901 adet) manda türündedir. Köyler ve kasaba ayrı ayrı değerlendirildiğinde hayvanların %87'sinin köylerde, kalan %13'lük kısmının kasabada olduğu görülmektedir. Karasığır türü kendi içinde sayısal olarak inek (%56,4) , tosun (%22,7) ile düve (%14,7) şeklinde sıralanırken mandalar ise inek (%47,4), malak (%34,5) ve düve (%9,3) olarak sıralanır. Yoz ve sağman hayvanlar birlikte ele alındığında manda ineğinin oranı %54,7'yi bulmaktadır. Manda ineğinin yoğun olarak bulunduğu köyler,

Kurşunlu (28 adet), Akhisar (24 adet) ve Şipali (23 adet) köyleridir. Bu türden Cuma Mahallesi'nde 45, Sinanbey Mahallesi'nde 25 ve Yenice Mahallesi'nde 33 adet bulunuyordu. Bu durumun nedeni, yazın vücut sıcaklığı yükselen mandaların serinlemek, dinlenmek için ihtiyaç duyduğu dere, gölet, çamur ve bataklıkta kasabada mevcut olmasıdır. Kasaba merkezindeki manda ineği yoğunluğu köylerin hiçbirisinde bulunmamaktadır. Karasığır ineğinde Şipali (127 adet), Yenice-i Yörük (100 adet) ve Çitli (71 adet) ilk sıralardadır. Toplam hayvan sayısında Şipali (204 adet), Akhisar (194 adet), Yenice-i Yörük (193 adet) köyleriyle Cuma Mahallesi (185 adet) ve Sinanbey Mahallesi (185 adet) başlarda yer almaktadır.

B. KÜÇÜKBAŞ

Küçükbaş hayvancılığın yapıldığı mahalleler ve hayvan cinsine göre dağılımı şöyledir:

Tablo 57: Küçükbaş Hayvanlar

Sıra no	Köy ve Mah. Adı	Yoz keçi	Sağman keçi	Erkil keçi	Sağman koyun	Yoz koyun ¹⁰⁵	Kuzu	Oğlak	Toplam
1	Cuma Mah.								
2	Sinan Bey Mah.								
3	Yenice Mah.								
4	Sinanbey kıpti	15	12		3			12	42
5	Alibey	15	15		15	10			55
6	Adabini								
7	Alayna	13	71	24	57	58		25	252
8	Akhisar	65	81		55	65			266
9	Bedre		40		30	10	15		155
10	Bilal		35		15			10	60
11	Çavuş		75		5				80
12	Çeltikçi								
13	Çitli		115		25	75	30	30	275
14	Deydinler								
15	Doma	29	118						147

¹⁰⁵ Yoz koyun ve keçinin birlikte kaydedildiği Çitli köyünde 60, Hamamlı köyünde 10 ve Karalar köyünde 30 hayvan yoz koyun sütununa ilave edilmiştir. Aynı şekilde Alayna köyünden 4, Bedre köyünden 60, Gelene köyünden 35 ve özlüce köyünden 10 erkil koyun yoz koyun sütununa katılmıştır.

16	Edebey		29		10		10	14	63
17	Eymir								
18	Gelene	40	65	4	30	46	10	38	268
19	Genci	4	21	1	19	5	5	13	68
20	Hamamlı		2		10	10			22
21	Hamzabey	30	129		20	15			194
22	Hoca	8	66	3	25	1	12	29	144
23	İsaviran	25	30	5				15	75
24	Karacakaya				35	17			52
25	Kadimi								
26	Karalar	130	120		60	30			340
27	Kınık								
28	Kıran		10					8	18
29	Kirles								
30	Konurlar								
31	Kozluca		102		23				125
32	Kulaca	6	21						27
33	Kurşunlu	2	84		44	20			150
34	Kızık								
35	Maden	18	56		17				91
36	Mizal		99		113				212
37	Orta		10		13				23
38	Özlüce	3	25		7			10	55
39	Sırnaz	33	52	5	113	117	84	37	441
40	Süle	3	30	3				10	46
41	Süpürdü	12	18						30
42	Şipali	100							100
43	Tokuş								
44	Yenice-i Yörük	85	316		234	87			722
45	Yenice-i Müslim								
46	Yiğit		31	5				5	41
	TOPLAM	636	1878	50	978	675	166	256	4639

Küçükbaş hayvan türleri koyun ve keçi olarak tablolştırılmıştır. Buna göre keçi türü; sağman, yoz, erkil; koyun türü ise sağman, yoz, erkil, kuzu ve oğlak sınıflarından oluşuyordu. Koyun ve keçi türünde 4639 adet hayvan bulunuyordu. Yoğunluğuna göre sıralandığında %40,5'i sağman keçi, %21,1'i sağman koyun, %13,7'si yoz keçi ve %10'u yoz koyun şeklindedir. Kasaba merkezinde küçükbaş hayvan

yetiştirilmemektedir. Toplam küçükbaş hayvan sayısına bakıldığında Yenice-i Yörük köyünün %15,6 ile ilk sırada olduğu görülür. Daha sonra sırayla %9,5 ile Sırnaz ve %7,3 ile Karalar köyleri gelmektedir. Tabloyu incelediğimizde Yenice-i Yörük ve Sırnaz köylerinde küçükbaş hayvan besiciliğinin fazla olduğu görülmektedir. Sırnaz (Sarıpınar) köyü verilerine bakıldığında bu ekonomik faaliyetin köyün genelinde yapılmadığı, özellikle beş ailenin sürülerinin bulunduğu görülmüştür. Toplam 441 adet küçükbaş hayvan potansiyeline sahip beş aileden ilki olan 5 numaralı hane sâkini Gülcüoğlu Ali'nin 25 sağman, 25 yoz olmak üzere 50 keçisi; 40'ı sağman, 40'ı yoz olarak 80 koyunu ile 25 kuzusu ve 10 oğlağı vardı. Hayvan sayısı bununla sınırlı olmayan Ali'nin ayrıca 2 manda öküzü, 2 karasığır öküzü, manda ineği, manda malağı, merkebi, karasığır tosunu ve karasığır ineği bulunuyordu. Küçükbaş bulunan diğer ailelerde ise 25, 76, 80 ve 90 adet hayvan olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁶

C. NAKLİYECİLİK

İnegöl kazasının önemli doğal kaynaklarından biri de zengin ormanlarıdır. Etrafi ormanlarla kaplı olan ilçede birçok kişi geçimini orman ürünlerinden sağlamaktaydı.¹⁰⁷ Ormanları genel olarak meşe, çam, gürgen, kayın ağaçları oluşturuyordu. Bunlardan elde edilen kerestenin bir kısmı mahallinde sarf olunurken bir kısmı da Bursa'ya gönderilirdi. Kuzeyindeki Akbıyık, Yiğit Lala, Dömez, Yeni Ahu ve Yazılı Gürgen ormanlarından elde edilen kereste ve fiçı tahtası Sazlıdere ve Bandırma iskelelerinden İstanbul'a gönderilirdi.¹⁰⁸ Yine üretilen kerestenin bir kısmı Tersane-i Âmire'ye nakledilirdi.¹⁰⁹

Tablo 58: İnegöl'de Bulunan Ormanların İsimleri ve Miktarları¹¹⁰

Ormanların İsimleri	Dönüm miktarı
Cebel-i Keşiş ve Turgut, Bedre, Boğazova Ormanları	862.000

¹⁰⁶ BOA., ML.VRD.TMT.d., 08234.

¹⁰⁷ “Keşiş Dağı'nın cenûb-ı şarkiden şimal-i garbiye doğru imtidât eden bir ucunun karşısında ve etrafı cibal ile muhat olub ağaçlı ve çemenzâr-şirin (yeşil) bir kasabadır. Kazânın mahsul ve ticareti ekseriya çiftçilik olub bazı dağ ciheti karyeler ahali kereste i'maliyle te'ayyüş (geçim) ederler.” *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1302/1884-1885, s. 425.

¹⁰⁸ *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 314.

¹⁰⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1296/1879-1880, s. 188.

¹¹⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 252.

Maden, Domaniç, Mizal, Çukurca ve Karasu Ormanları	111.000
Kıranlar, Ahu Dağı, Eymir ve Beytimur Dağları	921.000
Akbıyık, Yiğit Lala, Dömez, Yeni Ahu ve Yazılı Gürgen Ormanları	895.000
TOPLAM	3.798.000

Orman içerisinde yirmiye yakın hızar bulunuyordu. Buralarda imal edilen tahta ve keresteler Bursa ve sahillerine gönderilirdi.¹¹¹ Ancak yolların bozuk olmasından dolayı ormanlardan yeterince istifade edilememesi, bunun yanı sıra üretime eski usulle, adi su bıçkılarıyla devam edilmesi ve modernizasyonun gerçekleştirilememesi verimi düşürmekteydi.¹¹²

Nakliyecilik, taşımacılık ve arabacılık yapan insan sayısı bir hayli fazlaydı. Taşımacılıkta kullanılan at, eşek ve öküz türü hayvanların çokluğu sektörün büyüklüğünü göstermektedir. Meslekleri tespit edilenlerden kereste, odun, çıra, kömür nakli ile uğraşanların sayısı 1150 olup meslekler içindeki oranı %50'ye ulaşmaktadır.¹¹³ Nitekim Sırnaz'da bulunan 38 haneden 29'u nakliyecilikten gelir elde etmiştir. Köyde 17 manda öküzü, 47 karasığır öküzü ile 5 bargir (at) ve 22 merkep vardır. Köyde temel ekonomik faaliyet genel olarak tarım olmakla birlikte hayvancılık ve nakliyecilik de ek bir gelir kaynağıdır.¹¹⁴

Aşağıdaki tabloda yük hayvanlarının işletme merkezlerine göre dağılımı aktarılmıştır.

Tablo 59: Kasaba Merkezinde ve Köylerde Bulunan Yük Hayvanları

Sıra no	Köy ve Mahalle Adı	Katır	Tay - Kısarak	Kısarak	Tay	Dölsüz Kısarak	Bargir (At)	Merkep
1	Cuma Mahallesi		1	7	2		41	23
2	Sinan Bey Mahallesi			6	2		45	17
3	Yenice Mahallesi	1					32	8
4	Sinan Bey Mahallesi (kıptiyan)			7			5	7
5	Alibey			4	2		5	2
6	Adabini			2			4	7

¹¹¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 383.

¹¹² “Dâhil-i kazâda ormanlar pekçok ise de muntazam yolların fıkdanı hasebiyle layıkıyla istifade edilememekte ve binaenaleyh mükemmel kereste imal olunamayıp usul-ı atika üzere adi su bıçkılarıyla tahta çıkarılarak miktar-ı küllîsi civar kazâlara ve Bursa'daki cesim mağazalara nakil ve fûruht olunmaktadır. “ bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 323.

¹¹³ Polat, a.g.t., s. 83.

¹¹⁴ BOA., ML.VRD.TMT.d., 08234.

7	Alayna						9	13
8	Akhisar		3	17	12	9	11	1
9	Bedre						10	50
10	Bilal				1			4
11	Cerrah (Reaya)	1		1	1		4	18
12	Çavuş			3			14	14
13	Çeltikçi			3		3	6	12
14	Çitli		3	5			6	
15	Deydinler			3		3	6	12
16	Doma			1	1		22	10
17	Edebey			2		1	7	11
18	Eymir						5	1
19	Geline						13	9
20	Genci						22	8
21	Hamamlı						6	3
22	Hamzabey			2		1	31	22
23	Hoca		1	2	2		10	12
24	İsaviran		1	3			8	9
25	Karacakaya			2		1		
26	Kadimi		1			1	22	9
27	Karalar				1		4	1
28	Kınık						1	
29	Kıran						7	2
30	Kirles						16	6
31	Konurlar			2				7
32	Kozluca			1			1	9
33	Kulaca			1	2		24	10
34	Kurşunlu			1	1		18	6
35	Kızık						1	
36	Maden			11			25	22
37	Mizal			8	1		3	46
38	Orta			6			3	7
39	Özlice			4				
40	Sırnaz						5	
41	Süle	1					9	10
42	Süpürdü			2	1		4	13
43	Şipali			14	9	4	2	19
44	Tokuş						2	
45	Yenice-i Yörük			23	8		8	1
46	Yenice Müslüm							1
47	Yenice (Reaya)							
48	Yiğit						2	1
	TOPLAM	3	10	143	46	23	479	443

Tablodaki bilgilere göre at, eşek türü yük hayvanlarının toplam miktarı 1147'dir. Bunun toplam hayvan miktarına oranı %8,7'dir. Bunların %41,8'i "bargir" diğer deyişle at, %38,6'sı "merkep" yani eşek ve %12,5'i kısraaktır. At sayısının (479 adet) az farkla eşek sayısını (443 adet) geçtiği görülmektedir. Eşeklerin %92,5'i köylerde, %7,5'i kasabada iken atların %74,3'ü köylerde ve %25,7'si kasabada. En fazla eşek Bedre (50 adet), Mizal (46 adet), Maden ve Hamzabey (22'şer adet) köylerindedir. At sayıları incelendiğinde kasaba merkezinin bariz üstünlüğü dikkat çeker. Buna göre Sinanbey Mahallesi'nde 45 adet, Cuma Mahallesi'nde 41 adet ve Yenice Mahallesi'nde 32 adet at bulunmaktadır. Köylerde ilk sıraları Hamzabey (31 adet), Maden (25 adet) ve Kulaca (24 adet) almaktadır.

D. HAYVANCILIĞIN EKONOMİDEKİ PAYI

Hayvancılığın iktisadî düzen içinde taşıdığı önemi ve ekonomideki payını tespit için hayvancılık faaliyetini yoğun olarak yapan işletmeler ve köyler ele alınmıştır. İncelenen örnek işletme ve köylerdeki hayvancılık geliri ile diğer gelirler karşılaştırılmıştır. Örneğin Yenice-i Yörük köyünde ikamet eden ve tarımla uğraşan Gülcüoğlu Ali'nin 60 dönüm ekili arazisi, iki dönüm bağı ve iki dönüm harir (dut) bahçesi vardır. Ayrıca 10 yoz, 140 sağman keçi; 20 karasığır düvesi, 20 karasığır ineği, 4 karasığır öküzü ile 4 kısraak, 4 beygir ve tayı bulunmaktadır. Bitkisel üretimden 3385 kuruş ve hayvansal üretimden 2880 kuruş olmak üzere toplam 6265 kuruş temettu (gelir) elde etmiştir. Fazla sayıda hayvanı olmasına rağmen gelirinin büyük kısmını tarımdan (%54), kalanını ise (%46) hayvanlardan sağlamıştır.

Hayvancılığın ekonomik yapı içerisindeki payını tespit etmek amacıyla köyün tamamının gelir kalemleri incelenmiş ve yüzdeler oranları aşağıdaki tabloda ortaya konmuştur.

Tablo 60: Hayvancılıktan Elde Edilen Gelirin Payı¹¹⁵

Hayvan Türü	Geliri / kuruş	Tarım	Geliri / kuruş
Karasığır ineği	3030	Bağ	7635
Yoz keçi	224	Harir (Dut)	12559

¹¹⁵ Yenice-i Yörük köyü örneğinde incelenmiştir. Bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 08265.

Sağman keçi	4800	Ekili tarla	27845
Yoz koyun	261		
Sağman koyun	4342		
Kısrak	690		
Arıcılık	370		
Toplam gelir / kuruş	13.717		48.039
Yüzde %	%22.2		%77.8

Görüldüğü gibi, yaygın olarak büyükbaş hayvan beslenen ve küçükbaş hayvanın en fazla bulunduğu köyde dahi hayvancılıktan elde edilen kazanç, toplam gelirin dörtte bir oranına ulaşamamaktadır.

Sanayi öncesi ekonomilerde hayvan varlığı servetin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.¹¹⁶ İnegöl şer‘iyye sicillerinde bulunan tereke kayıtlarında hayvan varlığına ve bunların ekonomik değerine ilişkin oldukça fazla veri bulmak mümkündür. Terekelerde sık rastlanan büyükbaş hayvanlardan inek, öküz, tosun, düve ve malak; küçükbaş hayvanlardan koyun, keçi, koç ve kuzu ile yük hayvanlarından merkep, bargir (beygir=at) ve kısrak gibi hayvanların yaklaşık değerini tespit etmek mümkündür. Yüzyılın ilk çeyreğinde ortalama fiyatlar şöyledir: Karasığır ineği 50 kuruş¹¹⁷, bir çift karasığır öküzü 130¹¹⁸, bir çift camız öküzü 400¹¹⁹, koyun 16,5¹²⁰, kuzu 12¹²¹, keçi 14¹²², tosun 20¹²³, kısrak 100¹²⁴, bargir 110¹²⁵, kırat 450¹²⁶ ve merkep 40¹²⁷ kuruş.

Yüzyılın ikinci yarısında fiyatların arttığını satış değerlerinden anlayabiliriz. Örnek vermek gerekirse 1865 tarihli Hacı Hüseyin Ağa İbn-i Hacı İbrahim’in terekesinde bulunan 446 koyunun toplam değeri 39.960 kuruş olarak tespit edilmiştir ki birim fiyatı 90 kuruştur. Şişek koyunun tanesi 50 kuruş, kuzu 35 ve arı kovanı ise 20 kuruştur. Hububatta ise 7088 kile buğdayın toplam fiyatı 141.770 kuruştur. Buna göre buğdayın birim fiyatının 20 kuruştan, arpanın ise 10 kuruştan işlem gördüğü

¹¹⁶ Güran, a.g.e., s. 100.

¹¹⁷ İ.Ş.S., B 373/ 28/a, 3/b, 29/b, 60/a.

¹¹⁸ İ.Ş.S., B 373/ 3/a, 45/a, 60/b, 10/b, 11/a, 29/b, 7/a, 28/a.

¹¹⁹ İ.Ş.S., B 373/ 29/b, 7/a, 10/b.

¹²⁰ İ.Ş.S., B 373/ 24/b.

¹²¹ İ.Ş.S., B 373/ 24b.

¹²² İ.Ş.S., B 373/ 24b.

¹²³ İ.Ş.S., B 373/ 3a.

¹²⁴ İ.Ş.S., B 373/ 60a, 7a, 10a.

¹²⁵ İ.Ş.S., B 373/ 7a, 10a.

¹²⁶ İ.Ş.S., B 373/ 24b, 39a.

¹²⁷ İ.Ş.S., B 373/ 29a, 3a.

söylenbilir.¹²⁸ Yine 11 koçun 700 kuruşa satıldığı terekeden birim fiyatın 64 kuruş; 4 erkek keçi, bir teke ve 12 keçinin toplamı için tespit edilen 600 kuruş bedelden keçi birim fiyatının ise yaklaşık 40 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹ 1865 tarihli bir davada 300 kuruş kıymetindeki doru atını 650 kuruşa satan kişinin satış işlemi bilirkişilerin incelemesi sonucu iptal edilmiştir.¹³⁰ Şibali köyünden Durmuş Ali bin Hamza'nın 1867 tarihli terekesi fiyatlar açısından aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Buna göre bir adet camız öküzü 1500 kuruş, diğer camız öküzü 500 kuruş, bir çift karasığır öküzü 820, camız ineği 250, camız ineği ve malak 400, camız düğesi 200, iki karasığır ineği iki düğeye ve iki buzağı 1000, at 450 ve kısrak 460 kuruştur.¹³¹ Elde edilen fiyatlardan koşum hayvanlarının, özellikle manda (camız) öküzünün fiyatının diğerlerine nazaran yüksekliği dikkat çekmektedir.

Aşağıdaki tabloda tarlada sürüm gücünden yararlanarak bitkisel üretimi destekleyici bir vasıta olan koşum hayvanlarının yerleşim birimlerine göre dağılımı verilecektir.

Tablo 61: Kasaba Merkezinde ve Köylerde Bulunan Koşum Hayvanları

Sıra no	Köy /Mahalle Adı	Manda öküzü	Karasığır öküzü	Toplam
1	Cuma Mahallesi	16	114	130
2	Sinanbey Mahallesi ¹³²	11	86	97
3	Yenice Mahallesi	6	23	29
4	Alibey	6	49	55
5	Adabini	12	43	55
6	Alayna	15	46	61
7	Akhisar	24	53	77
8	Bedre	10	64	74
9	Bilal	1	45	46
10	Cerrah (Reaya)		18	18
11	Çavuş	10	104	114
12	Çeltikçi	15	46	61

¹²⁸ İ.Ş.S., B 372/ 63a, 9 Şaban 1282/28 Aralık 1865. Kile hububat ve meyve ölçümünde kullanılan bir ölçektir. 16. yüzyılda bir İstanbul kilesi 25,65 kg'a tekabül etmektedir. Şehirlere göre farklı değerler almıştır. Bkz. Cengiz Kallek, "Kile", *DİA*, C. 25, 2002, ss. 568-571.

¹²⁹ İ.Ş.S., B 368, 8/a, 21 Şevval 73/14 Haziran 1857.

¹³⁰ Rumeli Yanya'dan olup İnegöl'de ikamet eden ekmekçi Vasil veled-i Nikola'nın Hocaköy'den Numan bin Abdulkaki'ye satışı hakkında bkz. İ.Ş.S., B 372, 32/b, Safer 1281/Temmuz 1864.

¹³¹ İ.Ş.S., B 368, 40/a, 2 Ca 1284/1 Eylül 1867. Mevcut hinta 20 kile 400, 10 kile arpa 100, 10 kile çavdar 100, burçak 5 kile 40, mezru mısır 20 kile 200 ve mezru fasulye 4 kile 100. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 39/a, 17 Ca 1284/16 Eylül 1867.

¹³² Sinanbey kıptî bölümünde sadece bir karasığır ineği olup bu satıra ilave edilmiştir.

13	Çitli	21	180	201
14	Deydinler	15	46	61
15	Doma	11	151	162
16	Edebey	1	59	60
17	Eymir	6	45	51
18	Gelene	2	41	43
19	Genci	4	56	60
20	Hamamlı	14	56	70
21	Hamzabey	10	93	103
22	Hoca	8	54	62
23	İsaviran		32	32
24	Karacakaya		26	26
25	Kadimi		29	29
26	Karalar	4	14	18
27	Kınık	9	38	47
28	Kıran	1	16	17
29	Kirles	22	34	56
30	Konurlar	6	28	34
31	Kozluca	4	54	58
32	Kulaca	14	97	111
33	Kurşunlu	55	266	321
34	Kızık		4	4
35	Maden	10	20	30
36	Mizal	34	206	240
37	Orta	14	79	93
38	Özlice		26	26
39	Sırnaz	17	47	64
40	Süle	16	40	56
41	Süpürdü	7	68	75
42	Şipali	38	150	188
43	Tokuş		9	9
44	Yenice-i Yörük	4	42	46
45	Yenice-i Müslim	10	72	82
46	Yiğit	2	39	41
	Genel Toplam	485	2908	3393

Buna göre kasaba merkezinde 256 öküz, 123 at olmak üzere toplam 379 koşum hayvanı vardı. Köylerde bulunan toplam 3493 koşum hayvanının 356'sı at, 3137'si öküzdü. Tarla sürümünde öküz ve at kullanılmakla beraber kasabada %67,5, köylerde ise %89,8 oranında öküz bulunuyordu. Bir çift öküz günde 3-4 dönüm tarla sürerken at ile 6-7 dönüm sürülebiliyordu. At, sürüm hızı fazla olmasına rağmen beslenme

masraflarının fazlalığından dolayı tercih edilmemiştir. Göçlerin yoğun şekilde yaşandığı XIX. yüzyılın sonunda İnegöl'e yerleşen muhacirlere tahsis edilen tarlaları sürebilmeleri maksadıyla at yerine öküz verilmesi kararlaştırılmıştır. Yönetimin kararını, öküzün su hızlarından kereste nakledilmesinde de kullanılarak ek kazanç sağlanabilmesi belirlemiştir. Bunun yanı sıra atların özellikle kış aylarında mutlaka arpa ve samana ihtiyaç duyması, buna karşın öküzlerin ağaç yapraklarıyla dahi beslenebilmesi bu kararın verilmesinde etkili olmuştur.¹³³

Koşum hayvanı olarak nitelendirilen karasığır ya da camus öküzünden temelde tarla sürümü ve nakliyat olarak iki şekilde istifade edilmiştir. Örneğin incelediğimiz Çavuşköy'de 55 hanenin 39'unda karasığır öküzü bulunduğu ve tamamının nakliyecilikten de gelir elde ettiği anlaşılmaktadır. Öküzü olmayan 16 haneden hiçbirinin ekili arazisi yoktur. Bu durum, öküzlerin tarıma yardımcı olarak çift sürmek, bitkisel üretimi artırmak ve taşımada kullanmak maksadıyla beslendiğinin kanıtı sayılabilir. Aynı köyde oturan Numan oğlu Ali, kendisine ait 50 dönüm ekili araziye sahibi olduğu 5 karasığır öküzü ve atıyla işlemiş, boş günlerde ise hayvanlarıyla nakliyecilik faaliyetinde bulunmuştur.¹³⁴

Hayvancılıkla ilgili çeşitli meslekler de ortaya çıkmıştır. En önemlileri kiracılık, sığırtmaçlık (çobanlık) ve danacılıktır.¹³⁵

III. İMALAT VE TİCARET

XVIII. yüzyıl sonunda Osmanlı sanayisi henüz ciddi olarak sarsılmamıştı. Özellikle pamuk ve ipekli üretimi büyük yekûn tutuyor, ülkenin ihtiyacı olan bu tür ürünler yerli üretimle karşılandıktan başka ihracat dahi yapılabiliyordu. Osmanlı

¹³³ “Husûsiyle mevsim-i şitâda bârgîr hayvanâtının beslenebilmesi mutlaka saman ve arpaya muhtâc olup halbuki muhâcirin-i merkûme hayvanât için saman ve arpa tedârikinden sarf-ı nazar... Bunlara öküz ve araba takımı verildiği surette su hızlarından kira ile tahta nakl ettirilerek bir dereceye kadar maîşetlerinin te'mini ve mevsim-i şitâda öküz hayvanın meşe ve gürgen yaprağıyla beslenmesi mümkün olacağı tahkîkât-ı vâkı'adan müstebân olmuş ve lede-s-süâl kendileri dahi öküz hayvanâtını bârgîre tercih etmekte buldukları ifâdelerinden anlaşılmıştır.” BOA., HH., THR., 468-41, 22 Nisan sene 1308/4 Mayıs 1892.

¹³⁴ BOA., ML. VRD. TMT. d., 08230.

¹³⁵ Bu meslekler şu şekilde dağılmıştır: 32 kişi sığırtmaç, 56 kişi kiracı, 18 çoban, 1 keçi çobanı, 6 danacı, 1 malak tutmacı, 1 cambaz, 1 tumar mesleğinden gelir elde edildiği kaydedilmiştir. Bkz. Polat, a.g.t., s. 79.

sanayisinin omurgasını teşkil eden pamuklu üretimi Manchester fabrikalarıyla rekabet etmek zorunda kalmıştır. Gerileyen sanayi ile birlikte günden güne ithal edilen ürün miktarında artış yaşanmıştır. Bu durumun en çok hissedildiği yerlerin ortak özelliği dış ülkelerle kurdukları gelişmiş ticarî ilişkileriydi. İç bölgelerde ise nakil masraflarının yüksekliğinden dolayı yerli malların kullanımı XIX. yüzyılda da devam ediyordu.¹³⁶

Meslek; kişilerin geçimlerini sağlayan, sosyal konumlarını belirleyen ve sürekliliği olan faaliyetlerdir. Bu faaliyetler bireyin yaşam tarzını, sosyal çevresini ve tüketim standardını belirler. Toplumun günümüzde olduğu gibi geçmişte de kişilere mesleği üzerinden bir konum ve statü sağladığı tahmin edilebilir.

İnegöl kazasında mesleki yapılanma oldukça gelişmiş ve çeşitlenmiş durumdaydı. İlçenin her yönden elverişli bir yerde konumlanmış olması, geçmişten getirdiği derin tecrübesi, göçlerle zenginleşen demografik yapısı elbette bu çeşitliliği sağlayan önemli unsurlardı. Meslekler tek tek incelenmek yerine birbiriyle bağlantılı meslekler genel başlıklar altında sınıflandırılarak, konunun anlaşılması açısından faydalı bulundu. Bu sebeple meslekî yapı altı başlık altında toplanmıştır. Kamu görevlisi olarak görev yapanlar; imam, hatip, kadı, mektep hocası, kethüda, muhtar, kâtip gibi görevlilerdir. Gıda sektöründe helvacı, şerbetçi, tuzcu, bozacı, attar, çubukçu, leblebici, ekmekçi, kahveci, bakkal, değirmenci; deri sektöründe debbağ, semerci, serraç, pabuççu; dokuma sektöründe abacı, boyacı, terzi, kürkçü, mutaf, havlucu, basmacı, çullah, kavukçu; metal sektöründe demirci, bakırcı, kalaycı, kuyumcu; diğer sektörlerde çilingir, neccar (marangoz), mimar, çırkıkçı, çerçi, çeşmeci ve tamirci sayılabilir.

Mesleki yapı içinde en önemli bölümü şüphesiz tarım kesimi oluşturmaktaydı. Tarım sektöründekiler nüfus defterlerine “sahib-i ziraat” ve “rençper” olarak kaydedilmişti. Sahib-i ziraat, sahip olduğu arazisini işleyen toprak sahibi kişiler için kullanılırdı. Oranı oldukça yüksekti. Rençper ise başkalarının toprağını işleyenlere denirdi. Kasaba merkezinde mesleki çeşitlilik artmasına karşın köylerde bunu görmek zordur. Örnek olarak inceleyeceğimiz iki köy bu durumu açıklamak için yeterli olacaktır. İlk olarak incelediğimiz Muzal köyünde 92 sahib-i ziraat, 16 rençper, 4 amele, 2 muhtar, birer değirmenci, demirci, nalbant ve çoban bulunmaktaydı. 128 hane

---

¹³⁶ Ömer Celâl Sarc, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Haz. Komisyon, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1999, s. 423-26.

reisinden 10'unun mesleği belirtilmemiştir. Bu yapıda %80'i kendi arazisini işleyenlerden, %13,4'ü başkalarının toprağını işleyenlerden ve %3,4'ü ise amelelerden oluşmaktaydı.¹³⁷ Kurşunlu köyünde 156 hane reisinden 112'si (%71,8) kendi toprağında tarım faaliyetlerinde bulunan, 16'sı (%10,3) rençper, 5'i (%3,2) amele olarak kaydedilmiştir. Bunların yanında ikişer muhtar, kethüda, birer tane imam, berber, nalbant, çubukçu ve çoban vardı. Elde edilen verilerden hareketle nüfusun tamamına yakınının ziraatla meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Sinaî ve ticarî meslekler yok denecek kadar azdır.¹³⁸

Aşağıdaki tabloda kasaba merkezinde tespit edilebilen mesleklerin mahallelere göre dağılımı, yüzdelik oranları ve toplam sayıları verilmektedir.

Tablo 62: Kasaba Merkezinde Yaşayan Müslümanların Meslekleri¹³⁹

	Cuma Mahallesi	Sinanbey Mahallesi	Yenice Mahallesi	Yekûn	Yüzde %
Amele	7	21	8	36	9,1
Attar	2	1	1	4	1
Berber	7	3	2	12	3
Binbaşı	1	0	0	1	0,3
Çeşmeci	0	1	0	1	0,3
Çilingir	0	0	1	1	0,3
Debbağ	6	11	4	21	5,3
Değirmenci	0	2	1	3	0,8
Demirci	0	2	5	7	1,8
Dikici	12	9	9	30	7,6
Duhancı	2	3	2	7	1,8
Dülger	0	1	0	1	0,3
Ekmekçi	1	0	0	1	0,3
Enfiyeci	1	0	0	1	0,3
Eskici	2	4	1	7	1,8
Gulam	0	2	0	2	0,5
Hamamcı	0	1	0	1	0,3
Helvacı	2	4	2	8	2
Hizmetkar	2	6	0	8	2

¹³⁷ BOA., NFS.D., 1441, s. 70-80. Köyün birinci hanesinde kayıtlı olan Hasan Efendi bin İbrahim hem muhtar-ı evvel hem de köyün imamlığı görevini birlikte yürütmektedir. Hasan Efendi kendi toprağını ekmekte ve "sahib-i ziraat" olarak yazılmıştır.

¹³⁸ BOA., NFS.D., 1441, s. 83-101.

¹³⁹ BOA., NFS.D., 1441.

Hoca-mektep-	2	1	0	3	0,8
İmam	3	1	1	5	1,3
Kahveci	0	3	2	5	1,3
Kalaycı	2	1	0	3	0,8
Kasap	2	2	0	4	1
Kaşıkcı	1	0	0	1	0,3
Katip	0	1	0	1	0,3
Keçeci	0	0	1	1	0,3
Kethüda	0	3	1	4	1
Kiracı	6	7	0	13	3,3
Korucu	0	2	0	2	0,5
Muhtar	2	2	2	6	1,5
Mumcu	1	1	0	2	0,5
Muytab	1	1	6	8	2
Müezzin	1	0	0	1	0,3
Müftü	1	0	0	1	0,3
Nalbant	3	1	7	11	2,8
Pabuççu	0	3	0	3	0,8
Rençber	9	6	0	15	3,8
Sahib-i Ziraat	56	60	15	131	33,1
Semerci	1	0	1	2	0,5
Sığırtmaç	2	0	0	2	0,5
Sürücü	2	2	1	5	1,3
Tellak	0	2	0	2	0,5
Voyvoda	0	1	0	1	0,3
Yekûn	147	174	75	396	

Tablo incelendiğinde tarım ekonomisinin hâkim olduğu yıllarda doğal olarak ziraatla uğraşanların %33,1 ile en büyük meslek grubunu oluşturduğu görülmektedir. Sonra sırasıyla ameleler, dikici, debbağ, rençber, berber, nalbant ve diğer önemli meslek grupları gelmektedir. Nalbant, muytab ve demircilerin çoğu Yenice Mahallesi'nde, berberlerin önemli bir kısmı Cuma Mahallesi'nde, debbağların çoğunun ve pabuçcuların tamamının Sinanbey Mahallesi'nde bulunduğu görülmektedir. Şer'iyeye sicillerinde özellikle miras ve satış işlemlerinde şahısların meslekleri ile çarşıda bulunan esnaflar hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin Cuma Mahallesi'nden Aşıkzade Seyyid İbrahim Ethem bin Hacı İsmail, yeğeni aktar Mehmed bin Osman'a sattığı dükkânın bir

yanında Şenbelzade Ahmed Ağa'nın berber dükkanı, diğer yanında Ahmed Efendi'nin aktar dükkanı ve iki tarafında umumi yol bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁴⁰

İnegöl kasabasına bağlı Yenice ve Cerrah köylerinde yaşayan zimmîlerin meslekî dağılımları ise aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 63: Cerrah ve Yenice Köylerinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Meslekleri¹⁴¹

	Cerrah Karyesi	Yenice-i Kefere	Yekûn sayı	Yüzde %
Amele	39	5	44	19,3
Arabacı	1	0	1	0,4
Berber	1	7	8	3,5
Çerçi	2	0	2	0,9
Çilingir	0	1	1	0,4
Danacı	1	0	1	0,4
Değirmenci	1	0	1	0,4
Demirci	0	7	7	3,1
Dikici	2	0	2	0,9
Duhancı	1	0	1	0,4
Dülger	0	4	4	1,8
Eskici	2	0	2	0,9
Hamamcı	1	0	1	0,4
Kahya	1	0	1	0,4
Kalaycı	3	1	4	1,8
Kaldırımçı	0	1	1	0,4
Kasap	1	1	2	0,9
Muytab	1	0	1	0,4
Nalbant	0	1	1	0,4
Rençber	53	10	63	27,6
Sahib-i Ziraat	22	41	63	27,6
Sığırtmaç	1	0	1	0,4
Sözbaşı	4	5	9	3,9
Terzi	4	1	5	2,2
Tulumcu	1	0	1	0,4
Yağcı	1	0	1	0,4
YEKÛN	143	85	228	

¹⁴⁰ İ.Ş.S., B 369, 95/a, 3 Şaban 1270/1 Mayıs 1854.

¹⁴¹ BOA., NFS.d., 1443.

Zimmîlerin yaşadığı iki köyde meslekleri tespit edilebilen 228 hane reisinin 2/3'ü ziraatçı, rençper ve ameledir. Yenice köyünde tarımla geçimini temin edenlerin %19,6'sı rençper yani kiracı konumundayken Cerrah köyünde bu oran %70,6'ya kadar çıkmaktaydı. Debbağ, dikici, helvacı, nalbant, muytab, pabuççu gibi mesleklerin olmaması gayrimüslimlerin bazı iş kollarında kasabaya bağımlı olduğunu göstermektedir. Berberlik ve demirciliğin Yenice'de, kalaycılığın ve terziliğin ise Cerrah karyesinde yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Müslüman köyleri ile kıyaslandığında zimmîlerin yaşadığı köylerde meslekî çeşitliliğin fazla olduğu, kasabaya bağımlılık arz eden sektörler olmakla beraber kendine yeten bir toplum yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

1830'lu yıllarda Yenice köyünde çocuklar ile çalışamaz durumdakiler çıkarıldığında vergi mükellefleri ödedikleri vergilere göre şöyle sınıflandırılabilir: 73 kişi alt (%9), 641kişi orta (%80) ve 87 kişi ise üst (%11) gelir grubuna mensuptu. Cerrah köyünde ise vergi ödeyenlerin sayısı 223'tür. Bunların %9'u alt, %80'i orta ve kalan %11'i de üst gelir grubundandı.¹⁴²

Şer'iyye sicil kayıtlarına göre kasaba merkezinde fırıncılık, bakkallık ve çeşmecilik yapan zimmîlerin sayıları azımsanmayacak kadardı. Örneğin Yani veled-i Yani(?), Kaşıkçızade Halil Ağa'nın ekmekçi dükkânında kiracıydı.¹⁴³ Kasaba merkezindeki çeşmenin tamiriyle ilgili sicil kaydında mütevellî Abdülfettah oğlu Seyyid Hacı Ali Molla'nın hesap kontrol defterinde yapılan harcama kalemlerinden biri de çeşmeci zimmîlere 230 kuruş ödenmesine dairdi.¹⁴⁴

Mesleklerin kişilere sağladığı statü ve kazancın farklı olmasının yanında birbiriyle doğru orantılıdır. XIX. yüzyılın ortalarında çeşitli mesleklerin usta ve kalfa pozisyonlarında ortalama, sağladığı kazanç aşağıdaki tabloda aktarılmıştır.

---

¹⁴² BOA., NFS.d., 1518.

¹⁴³ İ.Ş.S., B 377, 1/a. Kulaca köyünde ekmekçi iken ölen Dimitri veled-i Yani veled-i Aleksi için Bkz. İ.Ş.S., C 232, 15 S 1230/27 Ocak 1815.

¹⁴⁴ İ.Ş.S., B 374, 6/a-b, Gurre-i B 1237/9 Haziran 1815.

Tablo 64: XIX. Yüzyıl Ortasında Mesleklerin Bir Yıllık Ortalama Gelirleri¹⁴⁵

Meslek Adı	Usta Ücreti (Kuruş)	Kalfa Ücreti (Kuruş)
Berber ¹⁴⁶	500-750	220
Dikici ¹⁴⁷	1000-1250	450-650
Kasap ¹⁴⁸	1500-2000	400
Debbağ ¹⁴⁹	1500-2500	800-1000
Kahveci ¹⁵⁰	600	
Terzi ¹⁵¹	1000	
Demirci ¹⁵²	2000	1000
İmamet ¹⁵³	350-650	
Muytab ¹⁵⁴	1000	300
Helvacı ¹⁵⁵	1200	500
Nalbant ¹⁵⁶	1500-2000	450
Mektep hocası ¹⁵⁷	350-500	
Boyacı ¹⁵⁸	1000	
Kalaycı ¹⁵⁹	1000	500
Bakkal ¹⁶⁰	1500	

¹⁴⁵ Tablo temettuat defterlerinden yararlanarak hazırlanmıştır. Bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 08227, 08251, 08229.

¹⁴⁶ Cuma Mahallesi 26. hanedeki Berber Halil'in geliri 600, 93. hanede kayıtlı olan Ahmed'in 500, 61 numaradaki berber kalfasının 220 ve Sinanbey Mahallesi 13. hanedeki İbrahim'in yıllık meslek geliri 750 kuruştur.

¹⁴⁷ Cuma Mahallesi 54 ve 55. numaralarda kayıtlı Tavşanlı Halil ve Hacı Mehmed'in dikicilikten gelirleri 1250, 70. sıradaki Kalfa İbrahim'in 650 kuruştur. Sinanbey Mahallesi 54. hanedeki Mehmed 750 kuruş ve 185. hanedeki Kalfa Ahmed 450 kuruş kazanç sağlamıştır.

¹⁴⁸ Cuma Mahallesi 35. hanede oturan Kasap Emin 2000 ve 88. hanedeki Yusuf 1500 kuruş gelir sağlamıştır.

¹⁴⁹ Cuma Mahallesi 73. hane Ali 1500, 11. numaradaki Kalfa Mehmed 1000, 47 numaradaki Çırak Ömer 500 kuruş, Sinanbey Mahallesi 1. hanede ikamet eden Hacı Ahmed Ağa 1500, Yenice Mahallesi 14. Hanedeki Hacı Mehmed 2500 kuruş kazanmıştır.

¹⁵⁰ Cuma Mahallesi 86. hanedeki Kahveci Musa 600 kuruş yıllık gelire sahiptir.

¹⁵¹ Cuma Mahallesi 65. hanedeki Osman 1000 kuruş almıştır.

¹⁵² Sinanbey Mahallesi 124. hanedeki Usta Seyyid Ali 2000 ve 33. hanedeki demirci kalfası 1000 kuruş kazanmıştır.

¹⁵³ Sinanbey Mahallesi'nde 2. Hanedeki İshakpaşa Camii İmamı Hacı Hafız Hüseyin Efendi 650 ve Yenice Mahallesi 34. hanedeki Hacı Hasan Efendi 350 kuruş kazanmıştır.

¹⁵⁴ Sinanbey Mahallesi'nde 93. hanedeki İbrahim 1000 ve Yenice Mahallesi 13. hanedeki muytab kalfası Mehmed 300 kuruş gelire sahiptir.

¹⁵⁵ Sinanbey Mahallesi 113. hane sahibi Helvacı Abdülkadir 1200 ve 159 numaradaki Kalfa İbrahim 500 kuruş kazanmıştır.

¹⁵⁶ Yenice Mahallesi 21. hanedeki Mustafa 1500, 24. numaradaki Hacı İbrahim 2000 ve 81 numaradaki Kalfa Ali 450 kuruş gelirlidir.

¹⁵⁷ Sinanbey Mahallesi 100. hanede Hacı Mustafa Efendi'nin yıllık kazancı 500 kuruştur.

¹⁵⁸ Boyacı esnafından olup Sinanbey Mahallesi'nde 35. hanede oturan Mustafa ve 84. hanedeki Hacı Mehmed 1000 ve 53. hanedeki Hacı İsmail 1200 kuruş kazanmıştır.

¹⁵⁹ Cuma Mahallesi 20. hanede ikamet etmekte olan Kalaycı Osman'ın ve 42. Hanedeki Mustafa'nın gelirleri 1000 kuruştur.

¹⁶⁰ Sinanbey Mahallesi 129. hanedeki Bakkal Abdülaziz'in yıllık geliri 1500 kuruştur.

Mahkeme Kâtibi ¹⁶¹	1200	
Çilingir ¹⁶²	700-1300	
Attar ¹⁶³	1000-1500	

En çok kazandıran mesleklerin başında debbağlık, kasaplık, nalbantlık ve demircilik gelmekteydi. Berberlik, kahvecilik, imamlık ve mektep hocalığının en az kazandıran meslekler içinde olduğu görülmektedir. Tabloda yazılanlar dışında birçok mesleğin varlığı tahmin edilmektedir.

Nakliye ve taşımacılık kazancı önemli bir ek gelir kaynağını oluşturmuştur. Temettuat defterlerinde nüfusun yaklaşık yarısının nakliyattan kazanç sağladığı görülmektedir. Bu meslek grubu içinde kereste, odun ve kömür nakli, arabacı ve bargirci gibi bölümler de bulunuyordu. Kereste naklinden ek gelir sağlayan çok sayıda kişi olmakla birlikte başka geliri olmadan yalnızca nakliyecilik yaparak evini geçindirenlerin sayısı azdır. Örneğin Deydinler köyünde 37 haneden 25'inin ortalama 150 ila 300 kuruş arasında nakliye geliri vardı.¹⁶⁴ Diğer bir örnekte ise Adabinni köyünde 30. hanede kayıtlı bulunan Mustafa bin Halil, sahip olduğu iki manda öküzüyle kereste naklinden senelik 450 kuruş hâsılât elde etmiştir. Bundan başka geliri olmadığı dikkate alındığında nakliyeyi meslek olarak yaptığını söylemek mümkündür. Yine Akhisar köyü 23. hanede oturan Hacı Hüseyin bin Halil, bir manda ve iki karasığır öküzüyle kereste naklinden yıllık geliri olan 450 kuruş gelir elde etmiştir.¹⁶⁵

Toplumun büyük kısmı, ziraatın yanında süt ihtiyacını karşılayacak bir iki inekle koşum hayvanı olarak bir çift öküz bulundururdu. Doğrudan hayvancılıktan gelir sağlayan meslekler sığırtmaç (sığır çobanı), danacı, çoban ve kiracılıktı. Hayvanların kiralanması ile gelir sağlamaya kiracılık denmekteydi. Ortalama geliri 150 ile 400 kuruş arasında değişmekteydi. Örneğin Hamzabey köyünde 36. hanede ikamet eden Mehmed Ali 200 kuruş ek kazanç sağlamıştı. Yine 63. hanedeki Kuzucuoğlu Ali 150 kuruş elde etmişti. Kiracılıktan geliri olanların ortak özelliği en az bir çift öküzünün ve bir atının

¹⁶¹ Sinanbey Mahallesi 136. hanedeki mahkeme kâtibi Ahmed Efendi'nin yıllık geliri 1200 kuruştur.

¹⁶² Sinanbey Mahallesi 69. hanedeki Çilingir İbrahim'in 700 ve 95. hanedeki Abdurrahman'ın kazancı da yıllık 1300 kuruştur.

¹⁶³ Sinanbey Mahallesi 72. hanedeki Aktar Ahmed Efendi 1000 ve 76 numaradaki Hasan ise 1500 kuruş kazanmıştır.

¹⁶⁴ BOA., ML.VRD.TMT.d., 08250.

¹⁶⁵ Bir diğer örnekte de Alayna köyünde 3 manda öküzü ve 2 merkebi olan 18. hanede kayıtlı Lafçioğlu Ali'nin nakliyattan geliri 350 kuruştur. Oğlu ise yine nakliyattan 450 kuruş kazandı. Taşımayı iki manda öküzüyle yapmaktaydı. Bkz. BOA., ML.VRD.TMT.d., 08261.

olmasıdır. Diğer köylerde olduğu gibi Hamzabey’de de tarımın temel ekonomik faaliyet olmasına karşın ahalinin yarısında koşum hayvanının bulunmaması dikkat çekicidir. Kiracılığın ortaya çıkışının muhtemel sebebi toprağı sürecekle hayvanın yetersizliğı olabilir. Kiracılıktan en yüksek kazancı ise 400 kuruşla 42 numarada kayıtlı olan Yakup bin Mehmed sağlamıştır.¹⁶⁶ Deydinler köyünde 9 numaralı hanedeki İsmail bin Mehmed’in işlediğı 10 dönüm tarlası, bir çift öküzü ve merkebi vardı. Mehmed, hayvanlarını sürüm için kullanmadığı zamanlarda kiralamak suretiyle yıllık 500 kuruş gelir sağlamıştır.¹⁶⁷

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde salnâmelerde işletmelere, nüfusun çalıştığı sektörlerle ve ekonomik yapıya dair önemli bilgiler bulunmaktadır. 1303/1885 yılında İnegöl kazasında 106 mahalle ve köyde 16.367 kadın, 17.364 erkek olmak üzere toplam nüfus 33.731’di. Kazada 7051 hane, 565 dükkân, 247 oda, 12 cami, 85 mescit, bir rüştiye mektebi, 89 sıbyan mektebi, 36 hamam, 8 han, 3 kilise ve belediye dairesi bulunuyordu.¹⁶⁸

Kazanın artan nüfusuna paralel olarak dükkân ve kahvehane sayısında da artış meydana gelmiştir. 1875 yılında 18 olan kahvehane sayısı 1885’te 22’ye, 1892’de ise 30’a yükselmiştir. Aynı şekilde 1875’te dükkân sayısı 224 iken, 1883 yılında kasaba merkezinde 232, Pazarcık nahiyesinde 15, Domaniç’te 37 ve Yenice’de 23 olmak üzere İnegöl kazasında toplam 297 dükkân vardı. 1890 yılında 341’i bulan dükkân sayısı 1898’de artarak kasabada 501, tüm kazada ise 574’e ulaşmıştır.¹⁶⁹

İlçede erkek nüfusun hangi meslekleri ifa ettiklerini gösteren aşağıdaki tabloda kamu hizmetinde çalışan, tüccar, esnaf, medresede öğrenim görenler, tekkeledeki görevliler ile herhangi bir sanatı olmayan nüfusun sayısı belirtilmiştir. Tablo yalnızca Müslüman nüfusun değil genel olarak gayrimüslim tebaanın meslekî temayülünü göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

¹⁶⁶ BOA., ML.VRD.TMT.d., 08233.

¹⁶⁷ BOA., ML.VRD.TMT.d., 08250, s. 4.

¹⁶⁸ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 275.

¹⁶⁹ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def’a 6, 1292/1875-1876, Matba’a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 149; *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 275; *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 385.

Tablo 65: 1885 Yılı İnegöl Kazası Erkek Nüfus Çalışma Durumu¹⁷⁰

	Toplam erkek nüfus	Devlet hizmetinde bulunanlar	Tüccar, esnaf ve sanayi-i mütenevvi‘a ashabı	Mekâtib-i ‘umûmiye ile medresede bulunan talebe-i ‘ulûm ve şakirdân	Tekye-nişîn, sıbyan ve bilâ-sanat olanlar
İslam	14.558	572	9.922	2.207	1.857
Rum	35	1	31	0	3
Ermeni	2.679	2	1.769	54	854
Yahudi	27	0	26	0	1
Protestan	65	0	41	15	9
YEKÛN	17.364	575	11.789	2.276	2.724

İnegöl kazasında yaşayan 17.364 erkek nüfusun %3,3’ü kamu hizmetinde, %67,9’u tüccar, esnaf ve diğer sanayi kollarında çalışıyordu. Tabloda görüleceği üzere öğrenciler nüfusun %13,1’ini oluşturuyor. Çocuk, tekkede görevli ya da herhangi bir sanatı bulunmayan kişilerin oranı ise %15,7’ye ulaşıyordu. Kamu hizmetinde bulunanların tamamına yakını Müslüman’dı.¹⁷¹

1885 yılı salnâmesinde nüfus içindeki yaklaşık 900 Ermeni çocuğun sadece 50’ye yakınının eğitim gördüğü kaydedilmişken üç yıl sonra düzenlenen salnâmede 4 gayrimüslim okulunda 90 kız ve 322 erkek öğrenci olmak üzere toplam 412 öğrencinin eğitim gördüğü kayıtlıdır. Aynı yıl İnegöl erkek nüfusunun biraz artarak 17.712’ye çıktığı görülmektedir. Müslüman öğrenci sayısında da buna paralel olarak artış yaşanmıştır. 101 erkek ve bir kız ibtidaî mektebinde 3118 erkek ve 1062 kız öğrenci okurken, Rüştîye mektebinde ise yalnızca 76 erkek öğrenci eğitim almaktaydı.¹⁷²

1898 yılına gelindiğinde kasaba içinde medrese, kütüphane, tekke, 10 câmi, 3 hamam, 9 han, 80 kahvehane, 11 mağaza, 501 dükkân, 3 değirmen, 2 yağhâne, 15 debbağhâne, 10 böcekhâne, 13 fırın, hükümet konağı, rüşdiye ile 2 ibtidaî mektep ve

¹⁷⁰ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 276; kamuda çalışan zimmîlerin sayısı az görünmektedir. Diğer sayfalarda İnegöl Kaza İdare Meclisi seçilmiş azaları Simonek Ağa, Hacı Ohannes Ağa, Orman Müfettişi İstavrakı Efendi, Reji Memuru Papasyan Kostan Efendi, Sandık Emini Efohanyan Viçen Efendi’nin kaydına rastlanması ve başka görevlilerin de olabileceği tabloda yazılan kamu hizmetindeki gayrimüslim sayısının daha fazla olabileceğini akla getirmektedir.

¹⁷¹ Tarım kesiminde çalışan, kayıtlarda “sâhib-i ziraat” ve “rençber” olarak nitelenenler tabloda “sanayi-i mütenevvi‘a” diye kaydedilmiş olmalıdır.

¹⁷² *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def‘a 16, 1306/1888-1889, Matba‘a-i Vilayet, s. 77-78.

eski eserlerden bir vakıf han vardı.¹⁷³ Kaza toplamında ise 10.199 hâne, 94 câmi, 36 mescid, 4 medrese, 3 kilise, 13 han, 23 hamam, 89 kahvehâne, 16 fırın, 15 debbağhâne, 16 yağhâne, 16 kiremithâne, 13 böcekhâne, 8 harir fabrikası, 74 değirmen, 2 un fabrikası, 11 mağaza, 2 kıraathâne, otel, gazhâne, hükümet konağı, Emlâk-i Hümâyun idâresi, belediye dairesi, bir rüşdiye ile 123 ibtidaî mektep ve 4 gayrimüslim mektebi vardı.¹⁷⁴

1892’de 40 köyün bağlı bulunduğu Domaniç nahiyesinde 1500 hane, 38 cami ve mescit, 20 dükkân ve 40 mektep bulunuyordu. Aynı tarihte Cerrah, Kadimi ve Edebey köylerinin bağlı olduğu Yenice-i Gayrimüslim nahiyesinde 1120 hane, 2 cami, 2 kilise, 7 mektep, 3 hamam, 3 han ve 35 dükkân vardı.¹⁷⁵

IV. ÇİTLİ MADEN SUYU

Bakmaca, Terce, Şeker suları ile onlara kıyasla daha tanınmış ve bir markaya dönüşmüş olan Çitli maden suyu İnegöl kazasının önemli ekonomik değerlerindendi. Çitli maden suyu, kasaba merkezine 11 km mesafede kasabanın doğusundaki Çitli köyü sınırları içinde yer almaktadır. Salnâmede çıktığı yer “...bir dağ eteğinde olup Bursa Ovası’nın güya numûnesi mesâbesinde küçük bir ovaya nâzır ve ferahlı olduğundan...” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁷⁶ Diğer bir kaynakta ise “Çitli suyu ihlamur, meşe ve çam ağaçlarıyla mestür latîf tepecikler ile ihâta olunmuş İnegöl sahrasında Olimpiya Dağı’nın (Uludağ) eteğinden fişkırır” denilmektedir.¹⁷⁷

Bir zamanlar şöhreti ülke çapında yayılan Çitli maden suyunun dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit (1842-1918) tarafından kullanıldığı da bilinmektedir. Ayşe Osmanoğlu babası II. Abdülhamid’i anlattığı kitapta “Hastalığından evvel senelerce Manyezi Hapı almıştır. Hastalığından sonra sinameki tozunu toz şekerle karışık olarak alırdı. Yarım bardak sütü maden suyuyla karıştırıp içerdi. Çitli maden suyunu kullanırdı. Hastalığından sonra Profesör Bergmann’ın tavsiyesi üzerine

¹⁷³ Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 323-24.

¹⁷⁴ Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 322.

¹⁷⁵ Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, a.g.e., 1310/1892-1893, s. 390-92.

¹⁷⁶ Salnâme-i Hudâvendigâr, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 323.

¹⁷⁷ Yazarı Belirsiz, Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodalı Çitli Maden Suyu, 11 Safer sene 1304/9 Kasım 1886, İstanbul, Mihran Matba’ası, H. 1305, s. 3.

Almanya'dan Frederik maden suyu getirtmeye başlamıştı. Bu maden sulu sütün biraz sonra kahve ve sigarasını içer, sonra doğruca Harem Dairesine geçirdi”¹⁷⁸ demektedir. Çitli maden suyundan saraya her hafta bir sandık takdim eden eczacı Kirkor Efendi'nin 1885 tarihinde dördüncü rütbe Mecidî Nişanı ile ödüllendirilmesi yetkililerce istenmiştir.¹⁷⁹

Köylüler faydasını gördükleri suyu kendi imkânlarıyla nakleder, mide rahatsızlıklarına karşı tedavi maksadıyla öteden beri kullanırlardı. Kışın karların erimesi ve yağmur sularının karışmasıyla özelliğini yitiren su, sadece en saf halini aldığı ve iyice azaldığı temmuz ve ağustos aylarında şişelenmekteydi. Yöre halkı maden suyundan içerek şifa bulmakta, ayrıca bu suyla yoğrulan hamur kabarıp yumuşacık olduğundan ekmeklerini dahi bu suyla yapmaktaydı. Köylüler içimini kolaylaştırmak için bir miktar şekerle karıştırılmış limon suyuna maden suyunu ekleyerek tüketiyorlardı.¹⁸⁰

Maden suyunun farkına vararak “ekonomik bir değer”e dönüştürmeye yönelik ilk girişim Angelos adlı bir müteşebbis tarafından yapılmıştır.1866 tarihli talep yazısında Rençberoğlu Angelos, daha önce verdiği arzuhali hatırlatarak suyu keşfedenin kendisi olduğunu, beş yıldır işletme imtiyazı isteğine olumlu cevap beklediğini belirtmiştir. Başvuru sonrasında yapılan incelemeler sonucunda da Çitli maden suyunun faydası tescil edildiğinden artık işletme hakkının kendisine verilmesi gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir:

“Bursa İnegöl kazasında Çitli karyesinde vâki‘ ma‘rifet-i âcizânemle zuhûra getirilmiş olan “Çitli suyu” tabir olunan maden suyunun işlettirilmesi imtiyazının uhde-i çâkerâneme ihale ve iltizâm buyrulması zımında bundan beş sene mukaddem Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı ‘Adliye’ye takdim olunan istid‘â-yı ‘âcizânemin üzerine mezkûr maden suyu Avrupa’da ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne’de hal ettirilerek mahall-i mezkûreden vürûd eden tasdiknâmelere nazaran gayet faideli bir maden suyu olduğu

¹⁷⁸ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul, Güven Yay., 1960, s. 20.

¹⁷⁹ BOA., ŞD, 1180/28.

¹⁸⁰ *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e.,1301/1883-1884, s. 324.

tahakkuk etmiş olduğunun üzerine imtiyâz-ı fermanın ‘uhde-i ‘âcizâneme i‘ta buyurulmasına ...’.¹⁸¹

Angelos’un ısrarlı talepleri üzerine durumu değerlendiren hükümet projeye 8 Kasım 1866 tarihinde onay vermiştir. İmzalanan mukaveleyle Çitli maden suyunun hangi şartlarda işletileceği belirlenmiştir.¹⁸² “İnegöl kazasında bulunan Çitli maden suyunun işletilmesi hakkında verilen imtiyâza dair mukavelenâmedir” diye başlayan ve 15 maddeden oluşan metnin sonunda Meclis-i Ahkâm-ı Adliye mührü bulunmaktadır. Maddeler arasında şunlar bulunmaktadır:

- Bir saatlik mesafedeki suları ve sonraki tarihlerde civarda çıkabilecek suları işletmeleri için Sarraf oğlu Tekovar ile Rençberoğlu Angelos’un vekili olduğu yerli bir şirkete imtiyaz hakkı tanınması,
- Sözleşme müddetinin fermanın yayınlanmasından itibaren 12 yıl olması,
- Maaşını imtiyaz sahiplerinin ödeyeceği bir tabip atanmasına, görevlinin Tıbbiye Nezareti’nin yayınlayacağı talimnameye göre hareketi,
- İstanbul ve diğer yerlere nakledilecek olan sulardan iki yıl süreyle vergi alınmaması,
- İnşa edilecek imalathanenin devletin onayladığı bir mühendis tarafından kontrolü,
- Bir litre şişeli maden suyunun mahallinde 1,5 kuruştan, Bursa’da 2,5 ve İstanbul’da ise 3,5 kuruştan satılmasına, hastaneye satışlarda ise litrede yarım kuruş indirim yapılması,
- Günlük en az 1200 litre şişelenmesine, hastaneler için gerektiğinde 400 litreye kadar talep edilebilmesi,
- Civarda yaşayan köylülerin eskiden olduğu gibi sudan ücretsiz yararlanmaya devam etmesi,
- Hamam yapılmak istendiği takdirde onun için ayrıca ruhsat alınması,
- 4 saatlik mesafedeki maden suyu ya da sıcak su ihalelerinde işletme taleplerinde şirketin tercih edilmesi.

¹⁸¹ BOA., İ.MMS., 33/1379, Selh-i Ş 1282/17 Mart 1866.

¹⁸² BOA., İ.MMS., 33/1379, Selh-i C 1283/23 Teşrin-i Evvel 1282/8 Kasım 1866.

İhale şartlarında imtiyaz müddetinin 12 yıl olarak belirlenmesine rağmen beş yıl sonra 1 Aralık 1871 tarihinde sözleşme yenilenerek Tekovar ve Angelos, işletme haklarını devretmiş, böylece Faik Paşa yeni imtiyaz sahibi olmuştur.¹⁸³ 1879 yılında Çitli ve Bakmaca suları tetkik edilmiş, imtiyaz konusu gündeme gelmiştir.¹⁸⁴ İmtiyazın tekrar yenilenme tarihleri 27 Ocak 1880 ve 9 Kasım 1886'da olmuştur. Çitli suyunun iyi idare edildiği, 1884 yılında Hudâvendigâr vilayetinden merkezi idareye bildirilmiştir.¹⁸⁵ İmtiyaz, uzun yıllar boyunca Faik Paşa uhdesinde kalmıştır. 14 Temmuz 1911 tarihli belgede maden suyunu Paşa'nın işletmesinin uygun bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁶ Ertesi yıl Çitli, Terce ve Bakmaca sularının Faik Paşa'ya verilen imtiyaz hakkı kararı gözden geçirilmiştir.¹⁸⁷

Çitli'nin değerini tespit eden ilk kişilerden biri şüphesiz Ahmed Vefik Paşa'dır. Ahmed Vefik Efendi (Paşa), Hudâvendigâr vilayetinde teftiş görevini icra ederken İnegöl'de haberdar olduğu Çitli suyu hakkında sadareti bilgilendirmiştir. Bunun üzerine numune olarak 500 şişe suyun gönderilmesi kendisine yazılmış, o da iki sandık içine konulan suları 17 Ağustos 1864 tarihinde göndermiştir.¹⁸⁸ Tespitte kalmayan Paşa, uzun yıllar maden suyunun takipçisi olmuştur. Bursa valisi olduğu yıllarda (1879-1882) maden suyundan elde edilen senelik gelirin 22 Şubat 1881 tarihli kararla Bursa Gureba Hastanesi'ne tahsis edilmesini sağlamıştır.¹⁸⁹ Paşa, tahsisle birlikte hastane gelirinin arttığını ifade etmiştir.¹⁹⁰ 1891 yılında Çitli köyünde aldığı tarladan çıkan suyun satışından senelik 10 bin kuruş kazanmış, kendi ifadesine göre gelirin tamamını Bursa Hastanesi'ne bırakmıştır. Ancak durumdan rahatsız olan Çitli işletmesinin imtiyaz sahibi Faik Paşa ile aralarında sorun yaşanmış ve mahkemelik olmuşlardır.¹⁹¹

¹⁸³ BOA., İ.ŞD., 22/966, 18 N 1288/1 Aralık 1871.

¹⁸⁴ BOA., İ.ŞD., 2424/56, 5 Z 1296/20 Kasım 1879.

¹⁸⁵ BOA., İ.ŞD., 2470/22, 24 N 1301/18 Temmuz 1884.

¹⁸⁶ BOA., İ.ŞD., 1612/9, 17 B 1329/14 Temmuz 1911; konuyla ilgili diğer belgeler için bkz.BOA., İ.ŞD., 1610/3 ve 1610/6.

¹⁸⁷ BOA., İ.ŞD., 2804/1, 5 L 1330/17 Eylül 1912.

¹⁸⁸ BOA., MVL., 683/70. Maden suyu şişe etiketlerinde ve verilen reklam afişlerinde Çitli'nin biri Osmanlı ülkesinde olmak üzere toplam dokuz madalya aldığı ve bunlardan ikisinin 1864'ten öncesine ait olduğu dikkat çekmektedir. Sadaretin dahi 1864 yılı itibariyle hakkında yeni bilgi sahibi olduğu Çitli maden suyunun, 1855 yılında Paris'te, 1862'de Londra'da sergiye katılarak madalya almış olması ilginçtir.

¹⁸⁹ BOA., İ.DH., 824/66402, 22 Ra 1298/22 Şubat 1881; *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 324.

¹⁹⁰ BOA., Y.EE., 78/72,5 R 1298/7 Mart 1881.

¹⁹¹ BOA., Y.EE., 9/19, 25 C 1307/16 Şubat 1890.

İmtiyaz sahibi olan Faik Paşa'nın vermek istediği verginin doldurulan şişelere göre az bulunduğu 6 Mart 1892 tarihli resmi yazıyla kendisine iletilmiştir.¹⁹² Ertesi yıl vergi konusu tekrar gündeme gelmiş ve senelik 40 bin kuruş alınması kararlaştırılmıştır.¹⁹³ Daha sonra alınan bir kararla beş yıl için 150 altına bağlanması uygun görülmüştür.¹⁹⁴ Gelir, uzun yıllar hastaneye aktarılırken 1908 yılında hâsılatın yarısının Hicaz demiryoluna verilmesiyle hastanenin zor durumda kaldığı ifade edilmiştir.¹⁹⁵

İlk Bursa yıllığında Avrupa'nın önemli maden suyu merkezlerinden Fransa'daki Vichy maden suyu ile karşılaştırılan Çitli maden suyunun ona eşit olduğu hatta ondan üstün olduğu vurgulanmıştır.¹⁹⁶ Ayrıca uluslararası sergilerde dereceler kazanması şöhretini bir kat daha arttırmıştır. Sonraki yıllarda yayınlanan salnâmelerde ayrıca Vals, Karlsbad ve Bilen maden sularıyla da kıyaslanmış, onlardan daha üstün olduğu doktorlar tarafından ortaya konmuştur.¹⁹⁷

Çitli maden suyu hakkında müstakil bir kitap kaleme alınmıştır. Kitapta devrin önde gelen hekimlerinin şahsi tecrübelerine dayanarak suyun hangi hastalıklara iyi geldiğini yazdıkları raporlara yer verilmiştir. Raporuna yer verilen hekimlerden ilki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de Serîriyyât-ı Tıbbiye hocası Mervan'dı. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye sunmuş olduğu 1 Eylül 1875 tarihli raporda Çitli suyunu değerlendirmiştir. Ona göre; Vishy ve Vals sularının içeriğine sahip olan suyun, hazımsızlık, karaciğer hastalıkları, nikris, romatizma ve şeker hastalıklarında iyi neticeler verdiği tecrübe edilmiştir.¹⁹⁸

Doktor Hantaryan, 9 Mart 1888 tarihli raporunda Çitli suyunun yabancı ülkelerden alınan "sâni fahmiyyet sodalı" suların hepsinden üstün olduğunu söylemiştir. Tedavilerde kullanılan Vishy, Vals ve Carlsbad suları gibi kullanılabileceğini, ayrıca kaynağın yakınlığı sebebiyle özelliklerini yitirmeden edinmenin mümkün olduğunu yazmıştır. Çeşitli mide hastalıklarında, kadın hastalıklarında, karaciğerin süregelen

¹⁹² BOA., DH.MKT., 1929/34, 6 Ş 1309/6 Mart 1892.

¹⁹³ BOA., İ.ŞD., 1552/14, 20 R 1310/11 Kasım 1892.

¹⁹⁴ BOA., DH.MKT., 2051/49, 24 B 1307/11 Şubat 1293.

¹⁹⁵ BOA., DH.MKT., 2803/72, 15 R 1327/6 Mayıs 1909.

¹⁹⁶ *Salnâme*, a.g.e., 1287/1870-1871, s. 160.

¹⁹⁷ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1316/1898-1899, s. 324.

¹⁹⁸ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodalı Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 9.

imtilalarında (kan toplama) ve bazı cilt hastalıklarında güzel sonuçlar elde ettiğini belirtmiştir.¹⁹⁹

Fransa Tıp Akedemiyası azalarından Zambako Paşa, 12 Mart 1888 tarihli raporunda uzak ülkelerden alınan Vishy gibi suların tedarik edilene kadar birçok özelliğini kaybettiğini bu nedenle Çitli'nin tercih edilmesini yazmıştır. Sindirim güçlüğüne, karaciğer imtilâlarına, böbrek ve karaciğerde kum ile bazı cilt hastalıklarına kullandığı suyun faydasını gördüğünü ifade etmiştir.²⁰⁰

Benzer şekilde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de Serîriyyât-ı Tıbbiye hocası Mirliva Zoiros Paşa, Rum Hastanesi başhekimi Jorj Latri, Bursa Hastanesi başhekimi Doktor Sabayidis, İzmir Belediye başhekimi Saveryus, Mirliva Fanu Bey ve Mirliva Doktor Feyzullah Bey de raporlar düzenleyerek Çitli suyunun hastalıkların tedavisinde kullanılabileceğini kendi müşahedelerine dayanarak yazmışlardır.²⁰¹ Şöhreti yayılan su ilçe içinde tüketildikten sonra ilçe dışına da nakledilmiş, Bursa ve İstanbul'da bir şirket aracılığıyla satışa sunulmuştur.

İnegöl kazasında bulunan suların 1885 tarihli tahlil sonuçları 1885 yılı Bursa yıllığında şu şekilde gösterilmiştir:²⁰²

Tablo 66: İnegöl Sularının Tahlil Raporu

Şeker su	Bakmaca	Çitli	
Ma-i Barid	36	Ma-i Barid	Derece-i hararet
1,0005	1,0001	1,00015	Bâ-mikyas münkasım siklet-i izâfiye
41	0	0	Hâmiz kibrit mâi
1050	4755	6750	Hamiz fehim gazı
..	..	..	Azot gazı
1091	4755	6750	Yekûn
5550	550	5575	Kibrit sud
0	450	0	Kibrit alümin

¹⁹⁹ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodali Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 10.

²⁰⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodali Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 10-11.

²⁰¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodali Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 12-26.

²⁰² *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1303/1885-1886, s. 310.

8510	..	1350	Klor sodyum
0	955	0	Klor potasyum
45	0	0	Klor mağnezyum
3250	1250	1550	Sani fahmiyyet kils
Ekall-i kalil	Ekall-i kalil	Ekall-i kalil	Sani fahmiyyet hadid
0	0	0	Kibrit kalsiyum
300	600	600	Silis
50	350	150	Kibrit kils
500	500	550	Mevadd-ı uzviye-i azotiyye
0	0	0	Kibrit mağnezi
35	0	0	Kibrit sodyum
0	6500	19525	Sani fahmiyyet sud
0	1500	415	Sani fahmiyyet mağnezi
0	0	1525	Sani fahmiyyet potas
18240	22655	31240	Yekûn mevadd-ı sabite(?)
1091	4755	6750	Yekûn mevadd-ı ğaziye
19.331	27.410	37.990	

1907 yılına ait diğerk bir tahlil sonucu ise şöyledir: 1 litre suda H₂CO₃: 0.483 gr, NaHCO₃: 4.506 gr, KHCO₃: 0.142 gr, CaHCO₃: 0.367 gr, CO₃Fe: 0.005 gr, MgHCO₃: 0.365 gr, Na₂SO₄: 0.132 gr, Na₂HPO₄: 0.061 gr, NaCl: 0.066 gr, NaI: 0, Mn: 0, Si: 0.06 gr ölçülmüş, eser miktarda da iyot ve lityum içeren sodyum karbonatlı maden suyu olarak tanımlanmıştır. Suyun harareti ise 13,5 derece olarak tespit edilmiştir.²⁰³

1886 tarihli Çitli maden suyu etiketlerinde yanlarda Osmanlıca ve Fransızca olarak suyun muhteviyatı, ortada alındığı söylenen madalyalar, altta ise şirket merkezinin adresi bulunuyordu. Etiketle 11 Safer 1304/9 Kasım 1886 tarihli fermanın dördüncü maddesi gereğince şişelerin üzerinde Ticaret Nezareti tarafından tayin edilen müfettiş doktorun imzasının bulunacağı yazmakta ve Paris'te bulunan kimyager M.S. Sarradin tarafından yapılan tahlile yer verilmektedir. Alt kısımda ise suyun Beyoğlu'nda Della Sudda eczanesinde ve şubelerinde satıldığı yazılmıştır. Yerel ve uluslar arası sergilerde kazandığı ifade elden madalyalar ise 1855 Paris, 1862 Londra, 1887 Paris, 1873 Viyana, 1877 Philadelphia, 1884 Paris, 1884 Nice, 1885 tarihli Anvers ve Osmanlı

²⁰³ İpek F. Barut, Nergis Erdoğan, "Marmara Bölgesi Termal Mineralli Kaynak Suları: Hidrokimyasal Özellikleri ve Zamana Bağlı Değişimi", *İstanbul Yerbilimleri Dergisi*, C. 24, S. 1, 2011, s. 35.

Ulusal sergisiydi. İmtiyaz hakkını elinde bulunduran Della Suda Faik Paşa'nın girişimiyle suyun birçok gazetede reklamını yayınlanmıştır.

Ancak en büyük problemi müşterilerin ulaşımı ve suların Bursa ile İstanbul'a nakliyesi oluşturuyordu. Hızlı ulaşım ve ucuz nakliyat için Mudanya'ya demiryolu hattı ile bağlantı sağlanması en büyük gereklilikti. Teftîş-i Askerî Komisyonu'ndan Necip Paşa aldığı fermanla Mudanya-İskenderun demiryolunun inşasına yakın zamanda başlayacağı, yol Çitli'den geçeceği için maden suyu istasyonunun kurulacağı ümit edilmekteydi.²⁰⁴ II. Abdülhamit, demiryolu yapımı hakkında Necip Paşa'nın verdiği layihanın komisyonda incelenmesini istemiştir. Layihada Mudanya'dan başlayarak Bursa ve İnegöl'den geçecek demiryolunun İskenderun Körfezi'nde Yumurtalık Limanı'na erişeceği, sonra Bağdat'a kadar uzatılacağı ifade ediliyor, malî durumun bunları gerçekleştirmek için uygunluğu soruluyordu.²⁰⁵ Yazıda ayrıca imtiyazı verilen İzmit-Ankara demiryolundan bahsedilerek iki yoldan hangisinin devletin yararına olacağını komisyon tarafından araştırılması istenmiştir. Komisyon ikinciyi uygun bulmuş olmalı ki Çitli'den geçmesi teklif edilen demiryolu yapılmamış, bunun yerine maliyeti daha ucuz olan İzmit-Ankara şimendifer inşaatı tamamlanarak 1892 yılında hizmete girmiştir. Bu hat Haydarpaşa'dan başlayarak İzmit- Bilecik - Eskişehir - Bozüyük üzerinden Ankara'ya bağlanmıştır.

Maden suyunda çalışmakla görevlendirilenler arasında memur, kontrol memuru ve tabip bulunuyordu. Ticaret Nezâreti tarafından görevlendirilen bir doktor suyun şişelenmesini kontrol ve uygunluğuna onay vermekle görevlendirilmişti. Salnâmelerde görevi yürüten doktorun 1897 yılında Boğos Apakyan Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Apakyan Efendi, Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne'den mezuniyetinden sonra Çitli suyuna tabip olarak görevlendirilmiş ve 22 Kasım 1887 tarihinde rütbe-i sâlise tevcih edilmiştir.²⁰⁶ Diğer görevliler, kontrol memuru İlhami Efendi ile Hristaki Efendi idi.²⁰⁷

²⁰⁴ *Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodalı Çitli Maden Suyu*, a.g.e., s. 3.

²⁰⁵ "Mudanya'dan bed' ile Bursa ve İnegöl ve muvâfık-ı sâireden geçerek İskenderun Körfezi'nde Yumurtalık limanına müntehi olmak ve ileriden Bağdat'a kadar temdîd kılınmak üzere bir şimendifer hattı inşası için arz-ı şerâit eden hîn-i maliyenin iktidarı hakkında izahât ve tafsilât-ı mükemmele i'tâsına... İzmit'ten Ankara'ya kadar imtiyazı verilen demiryolu hakkında takdim olunan layihalardan kangısının (hangisinin) menâfi'-i devlete muvâfık olduğunun tedkiki için..." bkz. BOA., İ.DH., 86497, 19 S 1306/25 Ekim 1888.

²⁰⁶ BOA., DH.MKT., 1465/65, 6 Ra 1305/22 Kasım 1887.

²⁰⁷ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e., 1318/1900-1901, s. 161. Doktor Apakyan kitapta yer alan beyanında "Ticaret Nezâret-i Celîlesi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne tarafından meb'us ve âtide

1900’de ise doktor ve memurun değişmediği, kontrol memurunun ise Ali Efendi olduğu görülmektedir.²⁰⁸ Ancak zamanla şöhretini kaybeden itli’ye atanan görevli doktor ve memur isimlerine 1900 yılından itibaren salnâmelerde rastlanmamaktadır.

Memba, kasabaya yakın olduğu için özelliklerini kaybetmeden suyu taşımak mümkün olmaktadır. Ancak itli’nin şöhretinden yararlanmak isteyen kişiler aynı adda piyasaya başka sular sürdüklerinden dikkatli olunması, şişelerdeki onaya dikkat edilmesi istenmiştir.²⁰⁹

1927 tarihli diğer bir şişe etiketinde analiz raporuna yer verilmiş, karaciğer, böbrek, mide ve bağırsak hastalıklarına iyi geldiği belirtilmiştir. Burada suyun “kadîme-i şifaiyyesini” muhafaza ettiği, İnegöl Belediyesi tarafından bir doktor nezaretinde doldurulduğu yazmaktadır.

Otel ve lokanta tarzında sosyal tesisler ile yolların yapımı gibi zaruri altyapı çalışmaları tamamlandığı takdirde itli maden suyunun, Bursa kaplıcaları kadar meşhur olabileceğini yetkililer ifade etmişlerdir. Uyarılar dikkate alınarak öncelikle yollar düzeltilmiştir. Daha sonra Faik Paşa’nın imtiyaz sahibi olduğu yıllarda atılım gerçekleştiği ve bir dairenin yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁰ 1892 tarihli salnâmede verilen bilgiye göre gelen ziyaretçilere hizmet sunabilmek amacıyla daha sonra lokanta ve otel yapılmıştır. İki katlı olarak inşa edilen binanın alt katında şişeleme yeri bulunuyordu. Sofa ve altı odadan oluşan ikinci kat ise mide rahatsızlığı sebebiyle gelen hastalara yatılı hastane şeklinde hizmet vermekteydi.²¹¹ şişelerin usulünce doldurulması için yeni bir makine satın alınmış, doktor nezaretinde yılda 70-80 bin şişe doldurularak satışa sunulmuştur.²¹²

Haftada bir çıkan Servet-i Fünun gazetesinin 30 Haziran 1892 tarihli sayısında “Bursa dhiline itli maden suyu menba’ının binası” alt yazısıyla bir fotoğraf yayımlanmıştır. Burada görünen binaya zamanla ilaveler yapılarak genişletilmiştir.

---

vzi’u’l-imza müfettiş sıfatıyla mezkûr itli suyu menba’ında suyun şişelere vaz’ı ve husust-ı siresi bir nezâret-i şedde altında icra olunduğu tasdik eylerim” demektedir. Bkz. *Hudâvendigâr Vilayeti Dhiline Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodalı itli Maden Suyu*, a.g.e., s. 9. Kitap 1305/1888 yılında yazıldığına göre 13 yıldan daha uzun süre görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.

²⁰⁸ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e.,1315/1897-1898, s. 279.

²⁰⁹ *Hudâvendigâr Vilayeti Dhiline Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodalı itli Maden Suyu*, a.g.e., s. 4.

²¹⁰ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e.,1314/1896-1897, s. 334.

²¹¹ *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e.,1310/1892-1893, s. 389.

²¹² *Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi*, a.g.e.,1316/1898-1899, s. 324.

Haberde ayrıca Beykoz'da gaz basıncına dayanıklı şişe üretilmediğinden bahisle müteşebbisin gerekli malzemeyi yurtdışından getirttiği ifade edilmiştir. Demiryolu yapıldığı takdirde suyun kolay şekilde ve ucuza nakledilebileceği böylece fiyat düşeceğinden yabancı sularla rekabet şansının olabileceği belirtilmiştir.²¹³

7 Kasım 1902 tarihli Malumat gazetesinin 360. sayısında padişahın doğum günü münasebetiyle Çitli Tesisleri'nde düzenlenen kutlama ve sünnet şöleni haberi yayımlanmıştır. Fotoğraf altında “Çitli'de culûs-ı hümâyûn-ı hazret-i hilafet penâhî yevm-i mes'ûdunda merasim-i mahsûsa” yazılmıştır.²¹⁴

Servet-i Fünun gazetesinde 15 Kasım 1906 tarihinde çıkan diğer bir habere göre Çitli'de yapılan otel 35 metre ön cephe uzunluğu, 16 metre bina yüksekliğine sahip olup dört katlı ve ahşaptı.²¹⁵ 40 yatak kapasitesine sahip işletmenin karyoları Avrupa'dan ithal edilmiş, çarşaf, yorgan, yatak takımı gibi malzemeler özel olarak üretilmiştir. Bir türlü yapılmayan demiryolundan bahsedilerek yapıldığı takdirde şişelerin ucuza nakledileceği ve otel müşterilerinin kolayca ulaşım sağlayabilecekleri belirtilmiştir. Maalesef demiryolu yapılamamış ve tesisler gün geçtikçe atıl hale gelmiştir. Zamanla işçi pansiyonuna dönüşen bina daha sonra şişe deposuna dönüştürülmüştür.²¹⁶

Bursa Mısıri dergâhı şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi, 1928 yılında İnegöl'ü ziyaretinde Çitli maden suyu membana da gelmiştir. Naklettiğine göre Yunan işgal kuvvetleri Kurtuluş Savaşı'nda bozguna uğrayıp ricat ederken yolları tahrip etmiş, binayı yıkmıştır. Daha sonra görevlendirilen Eczacı Rüşdi Bey'in çevre düzenlemesi yaparak memba'nın etrafını çevirerek imara başladığını kaydetmiştir. Yazdığı manzum şiirde mevki ve havasının güzelliğinden, şifa kaynağı olan suyundan içmek maksadıyla birçok ziyaretçinin geldiğinden bahsetmiştir.²¹⁷

Yıldız Sarayı bahçıvanbaşısı Charles Henry, tahminen 1906-1907'de Bursa ve civarına yaptığı bilimsel gezide İnegöl'e de uğramış, bir rapor hazırlamıştır. Çitli'yi

²¹³ Servet-i Fünun, C. 3, S. 68, R. 18 Haziran 1308/30 Haziran 1892.

²¹⁴ Malumat Gazetesi, C. 15, S. 360, 5 Ş 1320/7 Kasım 1902.

²¹⁵ “İşbu suyun kaynağını aldığı yeri örtmek ve ihata etmek üzere 16 metre yüksekliğinde güzel bir bina inşa edilmiştir. Bitişiginde 35 metre uzunluğunda bir otel dahi vardır.” Bkz. Ramazan Özey, “Hüdâvendigâr Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflıkları”, (Ali Tevfik'in “Mufassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası” adlı kitabının 312-342 sayfalarından), *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 7, 2003, s. 9-10.

²¹⁶ Servet-i Fünun Gazetesi, C. 32, S. 812, 2 Teşrin-i Sani 1322/15 Kasım 1906.

²¹⁷ Yusuf Kabakçı, *Dildâr-ı Şemsî*, Uludağ SBE., (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006, s. 232-235.

ziyaret eden Henry, bir otel bulunduğunu ancak odalarının boş olduğunu gözlemlemiştir. Ayrıca memurların yalnızca daha fazla maden suyu şişelemeye odaklandığını, bu işi yaparken de Çitli'nin şöhretine ve sağlık koşullarına uygun hareket etmediklerini üzümlere ifade etmiştir.²¹⁸

29 Eylül 1946 tarihli şişe etiketinde maden suyunun karaciğer, safra yolları, mide ve bağırsak hastalıklarına şifa vereceği yazılmıştır. Ayrıca burada Ankara Ziraat Fakültesi'nde yapılan bir tahlil raporuna yer verilerek talep edenlerin Çitli Maden Suyu Ortaklığı'ndan temin edilebileceği belirtilmiştir. 1946 tarihli şişe etiketlerinde güncel tahlil raporlarının yer alması suyun özelliğini kaybetmediğini, az da olsa satışının devam ettiğini göstermektedir. Sonraki yıllarda iyice duran satışlar nedeniyle sudan istifade etmek isteyen halkın artık kaynağın olduğu yere gitmesi gerekmektedir.²¹⁹

V. VERGİLER

Devletlerin malî sistemlerinde vergilerin önemli bir yer kapladığı bilinen bir husustur. Devletler ekonomik ve sosyal gelişmeye paralel olarak kamu hizmetlerinde artan talebe cevap verebilmek ve bu hizmetlere ekonomik kaynak sağlamak için vergi koyarlar. Bundan dolayı her ülke hedefleri, şartları ve sosyo-ekonomik yapısıyla uyumlu vergi sistemi oluşturur.²²⁰ Osmanlı Devleti zamanında da tebaadan alınan, önemli gelir kalemlerini oluşturan çeşitli vergiler konulmuştu. Ekonomi politikalarını ve dolayısıyla vergileri belirleyen faktörlerin başında savaşlar gelmekteydi.

Uzun süren savaşlar, XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı Devleti'ni olumsuz şekilde etkilemeye ve iktisadî bunalıma sebep olmaya başlamıştı. Ekonomik sorunların en belirgin şekilde ortaya çıktığı zamanlar genelde savaş dönemleriydi. Klasik dönemde zaferle neticelenen savaş, askerlere dağıtılacak ganimet, ekilebilecek ve iskân olunabilecek topraklar anlamına gelirken XVIII. yüzyıldan itibaren ekonomik sorunların temel kaynağını oluşturmuştu.²²¹ Bu itibarla konulan

---

²¹⁸ Sinan Çuluk, "Bahçıvanbaşı Charles Henry'nin Bursa Çevresindeki Araştırma Gezisi", *Arşiv Dünyası Dergisi*, S. 7, 2006, s. 43-45.

²¹⁹ Mamaş, a.g.e., s. 4.

²²⁰ Esfender Korkmaz, *Vergi Yapısı ve Gelişimi*, İstanbul, Gür-Ay Matbaası, 1982, s. 1.

²²¹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, Alan Yay., 1986, s. 27-28.

vergilerin sayısı ve ağırlığı gün geçtikçe artmakta, geçici olarak konulan vergiler sürekli hale gelmekteydi.²²²

Osmanlı, İslam hukukunun egemen olduğu bir devlet olması hasebiyle vergi sistemi de İslamî prensiplere göre tanzim edilmişti. Bununla birlikte Anadolu'nun gelişen yeni şartları ve uzun bir süre Hıristiyan tebaayı idare etmesinden dolayı vergi sistemi de birtakım değişikliklere uğramıştır.²²³ Osmanlı Devleti'nde vergileri, şer'î ve örfî olarak ikiye ayırmak mümkündür. Şer'î vergiler kaynağını Kur'ân ve hadisten almaktadır. Şer'î vergilerin oranı, kimlerin ödeyecekleri ve nerelere harcanacağı İslam fihkî ile belirlenmiştir. Şer'î vergilerin esas dört olup Müslümanlardan alınanları zekât ve öşür; gayrimüslimlerden alınanları ise cizye ve haraçtır.²²⁴ Bunlara tekâlîf-i şer'îyye de denmiştir.²²⁵ Örfî vergiler devlet yöneticisinin yetkisine bırakılan vergi türüdür. Osmanlı klasik döneminde vergi için yaygın şekilde "tekâlîf" kelimesi tercih edilmiştir.²²⁶

A. ŞER'İ VERGİLER

1. Öşür

Kelime olarak "öşür", onda bir anlamına gelen şer'î bir vergidir. Müslümanların mülkiyetinde olan arazilerin ziraî ürünleri öşre tabidir.²²⁷ Kelime anlamı onda bir olsa da arazinin sulama usulü, harcanan emek ve yapılan masrafa göre öşür farklı oranlarda alınırdı. Nehir veya yağmur suları ile sulanan arazilerin mahsulâtından 1/10 ve arazi sahibinin kendi imkânlarıyla suladığı arazilerde 1/20 nispetinde öşür alınırdı.²²⁸

²²² Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, İşaret Yay., 1990, s. 96.

²²³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. 1, 3. b., İstanbul, Tekin Yay., t.y., s. 509.

²²⁴ Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlîf", *DİA*, C. 40, 2011, s. 336.

²²⁵ Süleyman Südü, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2008, s. 19.

²²⁶ M. Macit Kenanoğlu, "Vergi", *DİA*, C. 43, 2013, s. 53.

²²⁷ Südü, a.g.e., s. 39; Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Temelleri*, İstanbul, Şamil Yay., 1980, s. 60; Tabakoğlu, a.g.e., s. 101; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, C. 2, İstanbul, 1999, s. 531; Güran, a.g.e., s. 199.

²²⁸ Bilmen, a.g.e., s. 79. Konuyla ilgili şer'î dayanak şöyledir: Ebû Hüreyre (r.a.)'den şöyle rivâyet edilmiştir: Rasûlullah (s.a.v.) : "Yağmur ve akarsuların suladığı arazilerde yetişen ürünlerde 1/10 (öşür) vardır. Hayvanlar veya sulama teşkilatıyla sulanan arazilerde ise 1/20 zekat (öşür) vardır." (Ebû Dâvûd, Zekât: 12; İbn Mâce, Zekât: 17)

Mülkiyeti devlete, kullanımı halka ait olan miri topraklardan alınan vergiyi gayrimüslimler de ödemiştir.²²⁹

Miri arazide öşür devlet hazinesine, vakıf arazide ise gelir vakfa aktarılırdı.²³⁰ Örneğin Mehmed Bey vakfına gelir sağlayan köylerden Hamzabey köyünün 6458 kuruş senelik aşar vergisi mütevellilerine verilmişti.²³¹ Aynı şekilde Yiğitköy'ün aşar bedeli bağlı olduğu İvaz Paşa vakfı mütevellilerine²³² ve Kulaca köyü öşürü ise Hatice Hatun Vakfı yetkililerine teslim edilmişti.²³³

Hangi tür mahsullerden öşür alınacağı konusunda fakihler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefiler bütün mahsullerden alınacağını söylerken, Şafiiler sadece saklanabilir gıda maddelerinin öşre tabi olacağını buna göre yalnızca üzüm ve hurmadan alınacağını ifade ederler.²³⁴ Osmanlı Devleti'nde uygulamada Hanefi hukuku esas alınarak hemen her sebze ve mahsulden öşür alındığını görmekteyiz. Hububat, meyve, sebze, bitki gibi farklı birçok üründen öşür alınmıştır. Buğday, mısır, çavdar, yulaf ve pirinç gibi hububatlar ile susam, soğan, bakla, patlıcan, dut yaprağı, pamuk, kavun, karpuz gibi mahsuller öşre tabidir.²³⁵ Vergi toplanırken ürün hasadına göre düzenleme yapılırdı. Örneğin hasad-ı bağ, üzümün kesildiği; hasad-ı otlak, zemherinin geldiği; hasad-ı penbe, kozaların açıldığı; hasad-ı nohut, bakla, mercimek ve susam tanelerin olgunlaşıp toplanma vaktinin geldiği zamanları ifade eder. Hububat gibi kimi ürünlerden vergi tek seferde alınırken bağ ve bahçenin vergileri on ikiye bölünerek tahsil edilebilirdi.²³⁶

Dinî görevlilerden müftü, hatip ve imam öşürden muaftı. Hz. Peygamberin soyundan gelen sadat-ı kirama da muafiyet tanınmıştır.²³⁷ Tımar sisteminin düzenli olarak işlediği dönemde öşürü sipahi toplardı. Daha sonraları bozulan ekonomi

---

²²⁹ Şener, a.g.e., s. 120. Öşür arazisinin el değiştirerek bir gayrimüslim tarafından alınması durumunda haracî araziye dönüşüp dönüşmeyeceği ya da hem öşür hem de haraç vergisinin aynı anda verilip verilmeyeceği ihtilafıdır. Ebu Hanife iki verginin aynı anda olamayacağını söylerken, İmam Malik, İmam Şafi ve İmam Ahmed bin Hanbel araziden haraç ve mahsulden ise öşür alınacağını ifade etmişlerdir. Bkz. Yeniçeri, a.g.e., s. 59.

²³⁰ Şener, a.g.e., s. 184.

²³¹ BOA., ML.VRD.TMT., Nr. 08233.

²³² BOA., ML.VRD.TMT., Nr. 08245.

²³³ BOA., ML.VRD.TMT., Nr. 08222.

²³⁴ Yeniçeri, a.g.e., s. 60-61.

²³⁵ Bilmen, a.g.e., s. 79-80.

²³⁶ Sûdî, a.g.e., s. 134.

²³⁷ Şener, a.g.e., s. 184.

sebebiyle verginin toplanması belirlenen bir meblağ karşılığında iltizam usulüyle mültezimlere ihale edilmeye başlandı. ²³⁸ Mültezimler genellikle mahalli düzeyde ihaleye girerdi. Güvenilir kefil gösteren Müslüman veya gayrimüslim her vatandaş ihalelere katılabilirdi. Kaza meclislerinde yapılan ihale ile en yüksek fiyatı veren kişi mültezim olur, belirtilen bölgenin vergisini toplamaya memur edilirdi. ²³⁹

İhaleyi alan mültezimlerin ödedikleri parayı çıkarmak, hatta fazlasını elde etmek için bazen halkı ezdiği biliniyordu. Sakıncaları bilinen iltizam usulü yerine Tanzimat ile birlikte muhassıl adı verilen memurların vergiyi toplamasına karar verildi. ²⁴⁰ Muhassıllar devlet memuru oldukları için müteşebbis ruhtan uzaktı. Bu sebeple yeni sistemle hazine zarar edince sakıncaları bilindiği halde başka çözüm bulunamayarak iltizam yöntemine geri dönüldü. ²⁴¹

Devletin gelirleri içerisinde önemli bir yere sahip olan aşar, 1924 yılında 27,5 milyon lira gelire bütçenin dörtte birini oluşturuyordu. Yürürlükten kaldırılması sonucu uzun süre vergi hâsılatında ciddi bir boşluk ortaya çıkmıştır. ²⁴²

Tablo 67: Kasabada Öşür Vergi Yükünün Dağılımı

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Öşür kuruş	Hane başına kuruş	Toplam geliri kuruş	Gelire oranı %
Cuma Mahallesi	184	10.547	57,3	211.191	4,99
Sinanbey Mahallesi	186	5110	27,5	196.120	2,61
Yenice Mahallesi	90	1690	18,8	96.010	1,76
Sinanbey Mahallesi (Kıptiyan)	19	1277	67,2	11.550	11,06
Toplam	479	18.624	38,9	514.871	3,62

Öşür vergisi rakamları incelendiğinde en fazla verginin 10.547 kuruşla Cuma Mahallesi'ne ait olduğu görülür. Kasaba merkezindeki toplam 479 hanenin toplamda 18.624 kuruş tutan öşür vergisinden hane başına düşen meblağ 38,9 kuruştur. Cuma ve Sinanbey Kıptiyan mahalleleri ortalamanın üzerindedir. Genel olarak verginin toplam gelire oranı 3,61'dir. Bu oran virgü-yi mahsûsanın yarısı kadardır. Öşürün kapladığı yüzdeliğin azlığı, ziraatın üretimde çok yer kaplamadığını göstermektedir.

²³⁸ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", a.g.m., s. 532.

²³⁹ Şener, a.g.e., s. 124.

²⁴⁰ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", a.g.m., s. 532.

²⁴¹ Tabakoğlu, a.g.e., s. 102.

²⁴² Korkmaz, a.g.e., s. 107.

Aşağıdaki tabloda ise köylerin ödeyeceği öşür miktarı, haneye düşen miktar ve gelire oranı görülmektedir.

Tablo 68: Köylerde Öşür Vergi Yükünün Dağılımı

Köy Adı	Hane Sayısı	Öşür kuruş	Hane başına kuruş	Toplam geliri kuruş	Gelire oranı %
Alibey	80	12.407	155,1	144.645	8,58
Adabini	36	3569,5	99,2	40.655	8,78
Alayna	31	2001	64,5	32.172	6,22
Akhisar	28	6790	242,5	91.333	7,43
Bedre	72	3718	51,6	66.707	5,57
Bilal	33	2740	83,0	40.881	6,70
Çavuş	59	8528	144,5	96.291	8,86
Çeltikçi	49	4885	99,7	73.929	6,61
Çitli	90	10.271	114,1	151.978	6,76
Deydinler	99	11.565	116,8	149.536	7,73
Doma	89	11.383	127,9	124.255	9,16
Edebey	40	3486	87,2	53.265	6,54
Eymir	29	3314	114,3	49.625	6,68
Geline	28	2563	91,5	36.228	7,07
Genci	34	2087	61,4	30.696	6,80
Hamamlı	37	4180	113,0	50.648	8,25
Hamzabey	70	6458	92,3	140.908	4,58
Hoca	50	5763	115,3	68.180	8,45
İsaviran	29	2191	75,6	38.792	5,65
Karacakaya	11	1025	93,2	15.411	6,65
Kadimi	43	3247	75,5	55.485	5,85
Karalar	12	1686	140,5	18.010	9,36
Kımk	23	1532	66,6	28.350	5,40
Kıran	12	980	81,7	12.264	7,99
Kirles	30	2009	67,0	31.822	6,31
Konurlar	21	2144	102,1	27.290	7,86
Kozluca	43	4434	103,1	68.392	6,48
Kulaca	77	4880	63,4	81.960	5,95
Kurşunlu	161	22.200	137,9	309.791	7,17
Kızık	4	333	83,3	4628	7,20
Maden	62	5805	93,6	63.889	9,09
Mizal	141	13.094	92,9	157.074	8,34
Orta	52	5657	108,8	80.395	7,04
Özlüce	11	1148	104,4	19.147	6,00
Sırnaz	38	2795	73,6	43.975	6,36

Süle	26	2034	78,2	28.532	7,13
Süpürdü	47	6516	138,6	79.747	8,17
Şibali	89	10.638	119,5	138.876	7,66
Tokuş	4	686	171,5	8185	8,38
Yenice-i Yörük	26	3516	135,2	60.873	5,78
Yenice Müslim	37	5909	159,7	68.240	8,66
Yiğit	19	1936	101,9	28.056	6,90
Toplam	1972	212.103,5	107,6	2.911.116	7,29

Öşür vergi miktarı incelendiğinde toplam 212.103,5 kuruş bedelden hane başına 107,6 kuruş düştüğü görülmektedir. Ortalamanın üstünde 17 köy bulunmaktadır. Bunlardan Akhisar 242,5 kuruşla ilk sırada yer alırken ikinci sırada 171,5 kuruş hane başına ödenecek vergi ile Tokuş köyü gelmektedir. Vergi gelir oranına göre %9,09 ile Maden ve %9,36 oranıyla Karalar köyü en ağır vergi yüküne sahiptir. Köylerde ödenecek aşar vergisinin toplam gelire oranı %7,29'u bulmaktaydı. Öşür vergi yükünün kasaba merkezine göre iki kat fazla olması köylerdeki ekonomik yaşamın ziraata dayalı olmasının tabii bir sonucudur.

Kasaba merkezi ve köyler birlikte değerlendirildiğinde öşür miktarı ortalaması ve öşür yükü şu şekilde olmuştur.

Tablo 69: Köy ve Kasabalarda Öşür Vergi Yükünün Dağılımı

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Öşürü	Hane başına düşen aşar miktarı kuruş	Toplam geliri	Öşürün gelire oranı %
Kasaba merkezi	479	18.624	38,9	514.871	3,62
Köyler	1972	212.103,5	107,6	2.911.116	7,29
Genel Toplam	2451	230.727,5	94,1	3.425.987	6,73

Mahallelerde 479 ve köylerde 1972 hane olmak üzere toplam 2451 hanenin ödeyeceği toplam aşar bedeli 230.727,5 kuruş olarak tespit edilmiştir. Hane başına ödenmesi gereken miktar ise 94,1 kuruştur. 3.425.987 kuruş toplam gelirin %6,73'ünü aşar bedeli oluşturmaktadır. Vergü-yi mahsusa ve öşür bedeli birlikte değerlendirildiğinde ortalama olarak kasaba merkezinde ve köylerde haneye düşen miktar ile verginin gelire oranlaması ile bulunan vergi yükü aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 70: Toplam Vergi Yüğü

	Hane Sayısı	Vergi ve Öşür Miktarı	Hane Başına Düşen Vergi	Toplam Gelir	Toplam Verginin Gelire Oranı %
Kasaba merkezi	479	53.473	111,6	514.871	10,39
Köyler	1972	422.721	214,4	2.911.116	14,52
Toplam	2451	476.194	194,3	3.425.987	13,9

Vergilerin gelirlere oranının kasabada %10,39, köylerde %14,52 olduğu görülmektedir. Hane başına düşen vergi ortalaması da kasabada 111,6, köylerde ise 214,4 kuruştur. Ödenecek miktarın kırsal kesimde fazla olması kazancın yüksekliği ile ilgilidir. Toplam 476.194 kuruş tutan vergi toplamının %11,2'lik kısmı kasaba ve %88,8'lik kısmı da köyler tarafından ödenmektedir.

Mahallelerin ve köylerin ödediği vergi ve öşürün yüzdelerle dağılımı aşağıda verilmiştir.

Tablo 71: Vergi / Öşür oranı

	Vergü-yi mahsusa (%)	Öşür (%)	Toplam (%)
Kasaba	65,2	34,8	100
Köyler	49,8	50,2	100
Toplam / Ortalama	51,5	48,5	100

Ziraata dayalı verginin köyde yüksek olduğu buna mukabil vergü-yi mahsusanın da kasabada fazlalığı tespit edilmiştir. Buna göre kasaba vergisinin %65,2'si, köy vergisinin %34,8'i vergü-yi mahsusadan oluşmaktadır. Kasabada öşürün payı %34,8 iken köyde bu oran 50,2'ye çıkmaktadır. Müslüman ahalinin vergi ödemelerinin vergi bileşimi içinde vergü-yi mahsusa %51,5, öşür %48,5 paya sahiptir.

İnegöl kazasının 1874 yılına ait toplam vergi tutarı 1.213.706 kuruştur. Bunun 55.212 kuruşu ağnam rüsumu, 60.000 kuruşu bedel-i askeriye, 162.371 kuruş vergi,

626.212 kuruş aşar bedeliydi.²⁴³ Ertesi yıl ağnam resmi 46144 kuruşa gerilerken bedel-i askeriye 65.180'e, vergi 279.070'e, öşür bedeli 746.810 kuruşa yükselmiştir.²⁴⁴

1880 yılı aşar miktarı şinik²⁴⁵ ölçüsüyle şöyledir: Buğday 64.756, arpa 31.814, mısır 20.267, burçak 8.542, darı 799 ve çeşitli tahılların toplamı 12.227 şinikti. Toplam miktarı 138.405 şiniği bulan öşür bedelinin %46,8'ini buğday oluştururken %23'ünü arpa, %14,6'sını mısır, %6,2'sini burçak, %0,6'sını darı ve kalan %8,8'lik kısmını muhtelif tahıllar oluşturuyordu. Verilerden anlaşılacağı üzere bitkisel üretimde buğday ve arpanın diğer tahıllara nispetle daha fazla üretildiği ortaya çıkmaktadır.²⁴⁶

2. Cizye

Şer'i bir vergi olup gayrimüslimlerin İslam devletinin vatandaşlığını kabul etmesiyle ödemek durumunda oldukları vergidir.²⁴⁷ Bu kişilere, zimmet anlaşması yaparak İslam ülkesinde Müslümanlarla beraber yaşayan, devletçe koruma altına alınan ve güvence verilen anlamına gelen "zimmî" denilmektedir.²⁴⁸ Zimmîler canlarını, mallarını koruma ve onlara gelebilecek zararı önleme mukabilinde bir baş vergisi olarak cizye öderler.²⁴⁹ Zimmîlerin hukukunun korunması Hz. Peygamberin ve sonrasında halifelerin üzerinde hassasiyetle durduğu önemli bir husustur.²⁵⁰

²⁴³ *Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr*, Def'a 5, 1291/1874-1875, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr, s. 116.

²⁴⁴ *Salnâme*, a.g.e., 1292/1875-1876, s. 152.

²⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde kuru gıdaların ölçümünde kullanılan şinik, ölçü birimi olup yaklaşık olarak kilenin ¼'ü kadardır. İstanbul kilesinin ¼'ü olarak 9,25 litre ve 26 Eylül 1869 tarihli düzenlemeyle 10 litreye eşitlendiği anlaşılmaktadır. Günümüzde özellikle Orta Anadolu'da bazı şehirlerde tahıl ve bakliyat ölçümünde kullanılan şinik 8 kg'a denk gelmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Şinik", *DİA*, C. 39, 2010, s. 169-170.

²⁴⁶ *Salnâme-i Hudâvendigâr*, a.g.e., 1301/1883-1884, s. 344.

²⁴⁷ Serahsî, *Mebûsât*, (Ed.) Mustafa Cevat Akşit, C. 10, İstanbul, Gümüşev Yay., 2008, s. 142; Tevbe 9/29. ayette "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın" ifadesi dayanağını oluşturmaktadır.

²⁴⁸ Mustafa Fayda, "Zimmî", *DİA*, C. 44, s. 428-34.

²⁴⁹ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 98

²⁵⁰ Nitekim bu konuda Hz. Peygamber "Her kim ehl-i uhûd'dan (ahit ehli) olan bir zimmîye zulmeder veya takatinin üstünde bir şey yüklerse kıyamet gününde ben onun hasmıyım" buyurmuştur. Yine Hz. Ömer'de "Benden sonra gelecek halifeye tavsiyem Efendimizin zimmeti altında bulunan çeşitli milletlerin ahid ve şartlarını yerine getirsin. Onları zulüm ve haksızlıktan korusun. Güç yetiremeyecekleri şeyleri kendilerine teklif etmesin" demiştir. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâç*, (Mütercim Muhammed Atâ'ullah Efendi, sadeleştiren İsmail Karakaya), Ankara, Akçağ Yay., 1982, s. 289.

Dayanağını Kur'ân ve sünnetten alan cizyeyi Osmanlı Devleti de uygulayarak 14-75 yaş arasındaki her yetişkin erkekten ekonomik gücüne göre almıştır. Gayrimüslim vatandaşlar, devletin kendilerini koruması yanında askerlik çağındaki kişilerin askerlikten muafiyetleri karşılığında cizyeyi öderlerdi.²⁵¹

Çalışamaz durumdaki şahıslar ile malı olmayan yoksullardan cizye alınmazdı. Bunların yanı sıra mecnunlar, kadınlar ve ihtiyarlar da cizyeye tabi değildi.²⁵² Rahipler ve din adamlarından eğer zenginlerse talep edilir, ancak başkasının yardımıyla geçiniyorlarsa cizye alınmazdı.²⁵³

Verginin toplama işi mültezimlere ihale edilirdi. Örneğin 1783 yılında Bursa merkez, Mudanya ve Yenişehir'le birlikte İnegöl cizyesinin toplanması hassa hasekilerinden Mehmed Ağa'ya verilmişti.²⁵⁴

Zimmîler vergilendirmede zenginlik derecelerine göre üç ekonomik düzeyde sınıflanırdı. Zenginlik dereceleri belirlenirken buldukları beldenin örfü esas alınırdı. A'la kısmını oluşturan zengin tebaadan 48, orta tabaka olan evsat kısmından 24 ve edna denilen çalışmaya muktedir fakirlerden ise 12 dirhem alınırdı.²⁵⁵ Kolaylık olması bakımından zenginlik sırasına göre aylık olarak 4, 2 ve 1 dirhem olarak toplanırdı.²⁵⁶ Zimmînin Müslüman olması, fakir düşmesi veya vefatı halinde cizye yükümlülüğü sona ererdi.²⁵⁷

Paranın zamanla değer kaybetmesi ve rayiç bedelinin değişmesiyle vergi miktarları da değişmiştir. Örneğin 1817 yılında a'la 16, evsat 8 ve edna 4 kuruş iken 1827 yılına gelindiğinde a'ladan 36, evsattan 18 ve ednadan 9 kuruş alınmaya başlanmıştır.²⁵⁸

Cizye ödeyen zimmînin ödediği miktar ekonomik durumunun değişmesi halinde ve senenin büyük bölümünü bu durumda geçirdiği takdirde yeni duruma göre

---

²⁵¹ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", a.g.m., s. 533.

²⁵² Serahsî, a.g.e., s. 146, Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 98.

²⁵³ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 285.

²⁵⁴ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı*, a.g.e., s. 238.

²⁵⁵ Serahsî, a.g.e., s. 143. Miktarın belirlenmesinde Hz. Ömer'in uygulaması esas alınmıştır. Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 98.

²⁵⁶ Sûdî, a.g.e., s. 42-43.

²⁵⁷ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 100.

²⁵⁸ Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı*, a.g.e., s. 234-35.

düzenlenirdi. Nitekim nüfus defterlerinde bununla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin Yenice-i Kefere köyünde oturan Çakır Karabet veledi Manas'ın kardeşi Ohannes için orta halli olarak tespit edilmiş olsa da yüksek vergi mükellefi olması gerektiği “evsat ise de a'lâya münasib” şeklinde kayıt düşülmüştür. Yine Karabet'in 14 yaşındaki küçük oğlu Onan(?) için yaşı dikkate alınarak “Muktezâ-yı sinni sınıf-ı evsata müstehak olmuştur.” denmiştir.²⁵⁹ Diğer bir örnekte ise Yenice köyünde Orta Mahalle'de 17 no'lu hanede ikamet eden Kirkor'un kaydında “evsat ise de a'lâya layık” yazılmıştır.²⁶⁰

Diğer bir şer'î vergi haraçtır. Müslümanların fethettiği yerlerden gayrimüslimlerin işletmesine veya mülkiyetine bırakılan topraklara “haracî arazi” denmiştir. Bu tür arazilerden alınan vergiler harac-ı mukaseme ve muvazzaf olarak ikiye ayrılırdı. Harac-ı mukasemede, arazinin kapasitesine göre 1/10'u ile 5/10'u arasında değişen miktarlarda alınırdı. Diğeri ise yıllık belli bir meblağın beytülmal adına alınmasıydı. Bu meblağ belirlenirken arazinin verimliliği, mahsul durumu ve tarladaki ağaçlar dikkate alınırdı.²⁶¹ Sulama düzeni ve pazara olan yakınlığı dikkat edilen diğer özelliklerdi.²⁶²

Harac-ı muvazzaf için çift akçası, resm-i zemin, kulluk akçası, resm-i küvare denildiği gibi yaygın olarak ispence resmi de denmiştir.²⁶³ İspence; çift resminin karşılığı bir baş vergisidir. Gayrimüslim evli erkeklerden 25 akçe, yine yetişkin erkek çocuktan da aynı miktarın alınması Fatih Kanunnamesi'nde yazılmıştır. İslamiyeti kabul eden zimmî daha az meblağlı bennak vergisi öderdi. Madenci, köprücü, derbentçi vazifelerini üstlenen gayrimüslim ahaliye bu vergiden tamamen veya kısmen muafiyet tanınırdı.²⁶⁴

Haracî arazi sahibi bu arazi üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunabilir, ölümünde ise arazi mirasçılara intikal ederdi. Haraç cizyede olduğu üzere şahıstan değil, ondan farklı olarak topraktan alınan bir vergi olduğundan sahibinin erkek, kadın

---

²⁵⁹ BOA., NFS.d., s. 1.

²⁶⁰ BOA., NFS.d., s. 5.

²⁶¹ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 82.

²⁶² Yeniçeri, a.g.e., s. 65. Hz. Peygamber Hayber Yahudilerinin mahsullerine ½ oranında vergi koymuştur.

²⁶³ Sûdî, a.g.e., s. 127.

²⁶⁴ Halil İnalçık, “İspence”, *DİA*, C. 23, 2003, s. 177.

ya da çocuk olması fark etmezdi.²⁶⁵ Haraç vergisi ürün veren tarladan alınır. Ürün miktarına ve toprağın verim gücüne bağlı olarak haracın miktarı da değişirdi. Toprağı ekmediği için mahsul alamayan zimmîden haraç talep edilirdi.²⁶⁶ Hanefilere göre zimmî olan şahıs İslamiyet’i kabul etse de arazinin haraç vasfı değişmez, haraç yükümlülüğü devam ederdi.²⁶⁷

Tablo 72: Ödedikleri Cizye Vergilerine Göre Nüfusun Dağılımı:²⁶⁸

Karye-i Yenice-i Zimmet								
Mahalle	A’la	Evsat	Edna	Mürahık	Sabi	Mande	Mahall-i aherde	Yekûn
Mahalle-i Dere	32	231	39	10	175	8	1	496
Mahalle-i Orta	21	163	22	4	122	6	4	342
Mahalle-i Güney	34	247	12	13	179	8	2	495
Yekûn	87	641	73	27	476	22	7	1333

Karye-i Cerrah								
Mahalle	A’la	Evsat	Edna	Mürahık	Sabi	Mande	Mahall-i aherde	Yekun
Mahalle-i Yukarı	13	99	13	7	74	2	1	209
Mahalle-i Aşağı	7	79	12	4	46	1	0	149
Yekûn	20	178	25	11	120	3	1	358

Yenice ve Cerrah Köylerinin Toplamı								
Köy	A’la	Evsat	Edna	Mürahık	Sabi	Mande	Mahall-i aherde	Yekûn
Yenice-i Zimmet	87	641	73	27	476	22	7	1333
Cerrah	20	178	25	11	120	3	1	358
Yekûn	107	819	98	38	596	25	8	1691

²⁶⁵ DİA, “Haraç”, *DİA*, 1997, C. 16, s. 88-90. Haracî arazi Müslüman bir şahıs olsa da toprak vergisi olan haracı ve ispençeyi ödemeye devam ederdi. Ancak cizye şahısla ilgili olduğundan gayrimüslim biri Müslüman olduğunda bu mükellefiyet ondan düşerdi.

²⁶⁶ Serahsî, a.g.e., s. 146-153. Mahsule bağlı olan öşürde durum farklı olup ürün elde edilmediğinde vergi talep edilmezdi.

²⁶⁷ Bilmen, a.g.e., C. 4, s. 83, Serahsî, a.g.e., s. 154.

²⁶⁸ BOA., NFS.d., 01518, s. 41.

Zimmîlerin yaşadığı iki köyden biri olan Yenice-i zimmet ya da Yenice-i Kefere'de Dere, Orta ve Güney olmak üzere üç mahalle bulunmaktadır. 1333 zimmî erkeğin %35,7'si çocuktur. Vergi ödeyen 801 kişinin %10,9'u zengin (a'la), %80'i orta halli (evsat) ve %9,1'i fakir (edna)'dir. Nüfusun beşte dördünün orta halli ekonomik seviyede olduğu ve zenginlerle fakirlerin yüzdelik dilimlerinin yakın olduğu söylenebilir. Diğer köy olan Cerrah'ta ikamet eden 358 zimmî erkekten %33,5'i çocuktur. Vergiye tabi olan 223 şahıstan %9'u zengin, %79,8'i orta halli ve %11,2'si fakirdir. Fakir ve zengin oranı birbirine yakındır. Rakamlardan hareketle Yenice köyünde olduğu gibi vergi mükelleflerinin %80'inin orta seviyede bir gelire sahip olduğu görülmektedir.

B. ÖRFİ VERGİLER

1. Tanzimat Öncesi Dönem

Devletin halka yüklediği olağan dışı vergiler tekâlif-i örfiyye ve tekâlif-i şâkka olarak iki kısımdı. Tekâlif-i örfiyye genelde hane esasına dayalı olarak alınan vergi, harç ve resimlerdi. Tekâlif-i şâkka ise güç yetirilemeyecek kadar ağır vergilere denilmektedir. Mahalli idarecilerin ve memurların ahaliden aldığı usulsüz vergiler için kullanılırdı. Öşr-i diyet, devir, teftiş akçesi, kaftan-baha gibi adlarla alınan tekâlif-i şâkkalar zaman zaman adâletnâmelerle yasaklanmıştır.²⁶⁹

Örfî tekâlif, devletçe olağanüstü ihtiyaçlara mebni konurdu. Savaşlar sebebiyle talep edilen bu tür tekâlif-i âdiyeler şer'an caiz görülmüştür.²⁷⁰ Klasik dönemde temel vergi köylü hanelerin ödediği çift resmiydi. "Çift" kanunnamelerde çiftlik anlamında kullanılırdı. Devlet vergilerin azalması ve aksaması endişesiyle çift topraklarının parçalanmasını önleyici kesin kanunlar yapmıştı.²⁷¹ Araziler 80 ila 150 dönüm çiftlikler şeklinde düzenlenmiştir. Hane esaslı sistemde arazi ve hane tahriri yapılır ve vergi tevzi edilirdi. Bu çiftliklerin yıllık icarı Müslümanlar için 22, gayrimüslimler içinse 24 akçeydi.²⁷² Benzer şekilde olağanüstü hallerde istenen avarız vergisi ve diğer örfî

²⁶⁹ Tabakoğlu, a.g.m., s. 336-337.

²⁷⁰ Sûdî, a.g.e., s. 20.

²⁷¹ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, C. XXII, TTK Yay., 1959, s. 582-83.

²⁷² Akdağ, a.g.e., s. 510.

vergilerin çoğu hane temelli yürütülürdü.²⁷³ Örfi vergilerden biri reayanın ödediği raiyyet rüsûmudur. Padişah beratı ile devlet hizmetine girildiğinde askerî sınıfa dâhil olduğundan bu vergi ödenmezdi. Gayrimüslimler çift resmi mukabilinde ispenç resmi ödemişlerdir.²⁷⁴

Örfi vergilerden bir diğeri ise avarız vergisidir. Özellikle harp esnasında masrafları karşılamak için konmuştur. Osmanlılarda nüfus sayımı ve vergi tespiti hane esasına göre düzenlenirdi. Bu nedenle aile reisi olan erkekler ile çalışabilir yetişkin erkek çocuklar (mücerred) sayılırdı. Vergiye tabi olanlar avarız hanesi olarak kaydedilirdi. Resmi görevliler, din adamları, belirli bir hizmetle görevli olanlar ile bedeni malullükleri nedeniyle muaf olanlar “*hâne-i gayr ez-avâriz*” diye yazılırdı. Kürekçi için avarız istendiğinde 50 hane bir kürekçi masrafını paylaşırdı.²⁷⁵ Başlangıçta bir gerçek haneye eşit olan avarız hanesi, değişen koşullar neticesinde zamanla 5, 7, 10 hatta 15 gerçek haneye eşit kabul edilmiştir.²⁷⁶ Talep edilen vergi bu haneler tarafından paylaşılarak ödenirdi. Avarız, savaş dönemlerinde istenen fevkalade vergilerden olmakla beraber zamanla normal vergiler gibi düzenli şekilde nakden ödenir olmuş, Tanzimat ile birlikte kaldırılmıştır.²⁷⁷

XIX. yüzyılın başında bir avarız defteri kaydında İnegöl’ün 138 bir rub²⁷⁸ hane olduğu görülmektedir. Bunların 19 hanesi mahallelere ait olup 9 hane Cuma Mahallesi, 7 hane Sinanbey ve 3 hane Yenice Mahallesi’dir. Kalan 119 hane bir rub²⁷⁹ köylere taksim edilmiştir. Hanesi fazla olan köyler sırasıyla Maden (6 hane), Yenice-i Kefere (6 hane), Gelene (5 hane), Çitli (5 hane) ve Şipali (4,5 hane)’dir. Kayıta her bir haneye 6,5 kuruş düşecek şekilde taksim olduğu ve bu işe memur olan Numan Bey eliyle toplanacağı ifade edilmiştir.²⁷⁹

---

²⁷³ Kenanoğlu, a.g.m., s. 56.

²⁷⁴ Osmanlı Devleti vergilerden affi üç kademedede değerlendirmiştir. İlki avarızdan af, sonra raiyyet rüsûmundan en son ise şer’i vergilerden aftı. Sonuncusu nadiren gerçekleşirdi. Çeltikçi, tuzcu, küreci gibi devlet için üretim yapan zümrelerden avarız alınmazdı. İmam, hatip gibi dinî hizmetleri yürütenler hem avarız hem de raiyyetten muafı. Bkz. İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, a.g.m., s. 52-53; Halaçoğlu, a.g.e., s. 107.

²⁷⁵ Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, *DİA*, C. 4, 1991, s. 108.

²⁷⁶ Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, a.g.m., s. 539.

²⁷⁷ Sahillioğlu, a.g.m., s. 109.

²⁷⁸ Rub²⁷⁹ Arapça bir kelime olup ¼ demektir.

²⁷⁹ İ.Ş.S., B 377, 23/a. “İnegöl kazasının 138 bir rub²⁷⁸ bedel-i avâriz hanesi olup dört hanesi kesr olmağla kesri mevcuduna zam hesab olundukta sene-i sâbık ve ber-mutâd-ı kadîm beher haneye altışar kuruş

19 Mart 1808 tarihli kalyoncu neferlerinin ücretleri için tutulan defterde 40 nefer ağa ve alemdar kalyoncu neferinin 4666 kuruşluk ücreti İnegöl'ün mahalle ve köylerine taksim olunmuştur. Buna göre 220 kuruş ile en fazla ödemeyi Cuma ve Sinanbey mahalleleri ile Yenice-i Kefere köyü yapmıştır. Bu sıralamayı 200 kuruşla Cerrah köyü takip etmiştir.²⁸⁰

Örfi vergilerin sürekli hale gelmesi ve meblağlarının artması ahaliyi sıkıntıya içine sokuyordu. Vergisini ödeyemeyen ahalinin ezilmesini önlemek maksadıyla varlıklı kişiler tarafından avarız vakıfları kurulmuştu. Mütevellileri parayı işleterek kârıyla vakfin belirlenen şartlarını yerine getirirdi.²⁸¹ Vakıflara akar ya da para vakfedebiliyordu. Akarın kirasından paranın ise işletilmesi neticesinde elde edilen gelirden yardım yapılırdı. Vakıflar, vergilerin önemini kaybetmesi üzerine fonksiyonunu değiştirerek doğal afetler karşısında çaresiz kalanlara, dullara, yetimlere ve iş hayatına atılanlara para yardımında bulunmaya başladı.²⁸²

2. Tanzimat Sonrası Dönem

Tanzimat'la birlikte vergi anlayışı ve sisteminde değişimler yaşandı.²⁸³ Öncelikle çeşitli vergi mükellefiyetlerine son verilerek bir tek verginin alınması kararlaştırıldı.²⁸⁴ Akabinde reayayı ezdiği düşünülen iltizam, Tanzimat devlet adamları tarafından kaldırıldı. Onun yerine muhassıl-ı emval adı verilen memurlar aracılığıyla vergi tahriri ve tahsili yapıldı. Muhassıllar 1840 yılından itibaren görevlendirildi.²⁸⁵

Memurların vergi tahsili yanında nüfus ve emlak tahriri yapmaları gerekiyordu. Yanlarına biri mal kâtibi olmak üzere diğeri emlak, nüfus kâtibi iki yardımcı verilmişti. Belirlenen komisyon gezerek muhassılların gözetiminde ahalinin emlak, arazi ve temettularını belirlemiştir. Elde edilen bilgiler ışığında gelir ve ekonomik düzeye göre

---

üçer rub' isabet etmeğin bâ-emr-i âli mal-ı mezkûrun memur inâyetlü Numan Bey Efendi yedine..." denilmiştir. Belgeden anlaşıldığı üzere o tarihte İnegöl kadısı Mustafa Efendidir.

²⁸⁰ İ.Ş.S., C 232, 46/b.

²⁸¹ Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", a.g.m., s. 541.

²⁸² Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", *DİA*, C. 4, 1991, s. 109.

²⁸³ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 340.

²⁸⁴ Öztürk, *Tanzîmât Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, a.g.e., s. 173; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", a.g.m., s. 541.

²⁸⁵ Çadircı, a.g.e., s. 340, Şener, a.g.e., s. 38.

topluluklara göre tevzi edilen ancemaatin vergi” ya da temettuat defterlerindeki yazımıyla “virgü-yi mahsûsa” denilen tek bir vergi istenmiştir.²⁸⁶

An-cemaatin vergi belirlenirken eskiden halkın ödediği vergi miktarı dikkate alındı. Çeşitli isimlerle bir senede vermekte oldukları tutara bakılarak kaza ahalisinden tahsil edilirdi. 1840 yılı vergi miktarları kaza meclislerinde hane başına paylaştırılarak mahalle ve köy düzeyinde belirlenen vergi yükünün dağıtımı yapıldı.²⁸⁷

Tahrir işlemine öncelikle köylerden başlanması planlanmıştı. Muhasılla yardımcıları hane reislerinin isimlerini, şöhretiyle birlikte arazilerini, hayvanlarını, neler ektiğini, tahminen ne kadar kazanç sağlayacağını, varsa mesleğini ve bundan sağlayacağı gelirini yazmakla yükümlülerdi.²⁸⁸ Ne yazık ki muhasıllardan beklenen fayda sağlanamamış, hazine zarar etmiş ve çok geçmeden yeniden iltizam usulüne geri dönmüştür. Beklentinin gerçekleşmemesinde sosyo-ekonomik yapı, bilgisizlik ve alışkanlıkların önemli payı vardı.²⁸⁹

Vergi tespit zamanı kaza meclisinde düzenlenen pusulalar ile mahalle ve köylerin ayrı ayrı ne miktarda vergi ödeyecekleri görevlilere iletildi. Mahalle ve köyler vergi ödemekle yükümlü birimler olarak kabul edilir toplu bir vergi miktarı söylenirdi. Vergilerin ahaliye taksimi ve daha sonra toplanması konusunda Müslüman mahallelerinde ve köylerinde muhtar ile imamlar, zimmîlerin oturduğu köylerde ise kocabaş ile papazlar yetkiliydi.²⁹⁰ Pusulayı alan görevliler yerleşimin ileri gelenleriyle birlikte belirlenmiş olan bedeli komşular arasında gelirlerini dikkate alarak pay eder, mühürledikleri defteri kaza meclisine verirlerdi. İncelenen defterler onaylanarak geri iade edilir, buna göre vergilerin tahsilâtı yapılır ve yetkililer defterler ile paraları kaza meclisine teslim ederlerdi. Kimi zaman ise muhtarların paraları zimmetine geçirdiği ya da paranın kaybolduğu oluyordu. Bu durumda mağdur olan ahali ikinci defa vergi ödemek zorunda kalıyordu.²⁹¹

---

²⁸⁶ Şener, a.g.e., s. 40, Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, a.g.m., s. 541.

²⁸⁷ Tabakoğlu, a.g.m., s. 336, Şener, a.g.e., s. 95, Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, a.g.m., s. 542.

²⁸⁸ Şener, a.g.e., s. 97.

²⁸⁹ Çadırcı, a.g.e., s. 340.

²⁹⁰ Şener, a.g.e., s. 100-101.

²⁹¹ Çadırcı, a.g.e., s. 342.

Tanzimat ile birlikte başlayan ancemaatin vergi uygulaması 1858-59'da yürürlükten kaldırılarak arazi, temettu ve emlak vergilerinin ayrı ayrı toplanmasına karar verildi. Düzenlemenin işleyebilmesi için yeniden tahrir yapılması gerekiyordu. Tahririn yapılamadığı yerlerde eski sistem meşrutiyete kadar devam etti.²⁹² Bu karışıklıkları önlemek amacıyla 1864'te bir talimname yazıldı. 1865 yılında vergilerin toplanması için tahsildar görevlendirilmesini öngören "Tahsildarlar Hakkında Nizamname" yayınlandı. Nüfus, mal, mülk sayımının nasıl yapılacağını ve ne şekilde vergilendirileceğini içeren "Tahrir-i Nüfus ve Emlâke Dair Nizamname" 27 Kasım 1860 tarihinde kaleme alındı. Bu sayımla yazıma göre damga resmi, temettü ile arazi vergisi alınmaya başlandı.²⁹³

Kasaba merkezinde vergü-yi mahsusa miktarı, mahalle bazında haneye düşen vergi yükü ve bunun gelire oranı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 73: Vergi Miktarı ve Oranı (Mahalleler)

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Geçen yıl vergisi	Hane başına	Toplam geliri	Gelire oranı %
Cuma Mahallesi	184	13.674	74,3	211.191	6,47
Sinanbey Mahallesi	186	13.086	70,4	196.120	6,67
Yenice Mahallesi	90	7044	78,3	96.010	7,34
Sinanbey Mahallesi (Kıptiyân)	19	1045	55	11.550	9,05
Toplam	479	34.849	72,8	514.871	6,77

Vergi miktarı ve gelire oranı incelendiğinde Cuma Mahallesi'nin vergisinin 13.674 kuruş ve toplam gelirinin 211.191 kuruş, hane başına düşen vergi ortalamasının 74,3 kuruş olduğu görülmektedir. Yenice Mahallesi'nde vergi ortalaması 78,3 kuruş, verginin gelire oranı ise %7,34'tür. Kasaba merkezinin tamamına bakıldığında toplam verginin 34.849 kuruş olduğu ve hane vergi ortalamasının 72,8 kuruş olduğu görülmektedir. Ödenecek verginin toplam gelire oranı ise %6,77'dir.

İnegöl'ün köylerindeki toplam gelir, hane ölçeğinde vergilendirme ve bunun gelire oranı ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 74: Vergi Miktarı ve Oranı (Köyler)

²⁹² Şener, a.g.e., s. 104-105; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadî Yapısı", a.g.m., s. 542.

²⁹³ Çadircı, a.g.e., s. 345-46.

Köy Adı	Hane Sayısı	Geçen yıl vergisi	Hane başına	Toplam geliri	Gelire oranı %
Alibey	80	9107	113,8	144.645	6,30
Adabini	36	3159,5	87,8	40.655	7,77
Alayna	31	2773	89,5	32.172	8,62
Akhisar	28	4543	162,3	91.333	4,97
Bedre	72	5741	79,7	66.707	8,61
Bilal	33	3292	99,8	40.881	8,05
Çavuş	59	7041	119,3	96.291	7,31
Çeltikçi	49	5126	104,6	73.929	6,93
Çitli	90	9808	109,0	151.978	6,45
Deydinler	99	11.065	111,8	149.536	7,40
Doma	89	8060	90,6	124.255	6,49
Edebey	40	3500	87,5	53.265	6,57
Eymir	29	3620	124,8	49.625	7,29
Gelene	28	2942	105,1	36.228	8,12
Genci	34	2433	71,6	30.696	7,93
Hamamlı	37	3609	97,5	50.648	7,13
Hamzabey	70	10.676	152,5	140.908	7,58
Hoca	50	1218	24,4	68.180	1,79
İsaviran	29	2070	71,4	38.792	5,34
Karacakaya	11	1002	91,1	15.411	6,50
Kadimi	43	4681	108,9	55.485	8,44
Karalar	12	1514	126,2	18.010	8,41
Kınık	23	1746	75,9	28.350	6,16
Kıran	12	842	70,2	12.264	6,87
Kirles	30	2312	77,1	31.822	7,27
Konurlar	21	2107	100,3	27.290	7,72
Kozluca	43	5417	126,0	68.392	7,92
Kulaca	77	7919	102,8	81.960	9,66
Kurşunlu	161	17.972	111,6	309.791	5,80
Kızık	4	286	71,5	4628	6,18
Maden	62	6002	96,8	63.889	9,39
Mizal	141	14.350	101,8	157.074	9,14
Orta	52	6633	127,6	80.395	8,25
Özlüce	11	1078	98,0	19.147	5,63
Sırnaz	38	3500	92,1	43.975	7,96
Süle	26	2383	91,7	28.532	8,35
Süpürdü	47	6084	129,4	79.747	7,63
Şibali	89	12.597	141,5	138.876	9,07
Tokuş	4	435	108,8	8185	5,31
Yenice-i Yörtük	26	3007	115,7	60.873	4,94
Yenice-i Müslim	37	6365	172,0	68.240	9,33

Yiğit	19	2602	136,9	28.056	9,27
Toplam	1.972	210.617,5	106,8	2.911.116	7,23

Köylerde 1972 hanenin elde ettiği 1845 yılına ait yıllık gelir 2.911.116 kuruş, yüklenen vergi 210.617,5 kuruştur. Haneye düşen vergi yükü 106,8 kuruştur ve 24 köy ortalamasının altındadır. Haneler vergü-yi mahsusa için gelirlerinin %7,23'ünü ödemektedirler. Ortalama hane başı vergi yükü şehir ortalamasından fazla olmakla birlikte verginin gelire oranı daha düşüktür. Bu durum köylerin daha fazla kazanç sağlamalarından ileri gelmektedir. Nitekim taşrada haneye düşen ortalama gelir 1476,2 kuruşken, kasabada ancak 1074,9 kuruştur.

Köy ve kasaba merkezinin toplam vergi miktarı ve bunun gelire oranı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 75: Köy ve Mahalleler Vergi Yükünün Dağılımı

	Hane Sayısı	Vergü-yi Mahsusa	Hane başına düşen vergi miktarı kuruş	Toplam geliri	Verginin Gelire oranı (%)
Kasaba merkezi	479	34.849	72,8	514.871	6,77
Köyler	1.972	210.617,5	106,8	2.911.116	7,23
Genel Toplam	2.451	245.466,5	100,2	3.425.987	7,16

Gelir ve vergi tablosu incelendiğinde köyler ve kasaba merkezi dâhil olmak üzere 2451 hanenin vergisinin 245.466,5 kuruş, hane başına 100,2 kuruş düştüğü anlaşılmaktadır. Verginin gelire oranının kasabada %6,77, köylerde %7,23 ve genel ortalamasının ise %7,16 olduğu görülmektedir.

1845 tarihli bir vergi tevzi defterine göre Cuma ve Sinanbey mahalleleri 16.126'şar kuruş ve Yenice Mahallesi 8064 kuruş vergi ödemekle yükümlü tutulmuştur. Zimmîlerin yaşadığı 517 haneli Yenice-i Kefere karyesi 45 bin, 152 haneli Cerrah köyü de 15.318 kuruş ödemiştir. Hane başına düşen vergi Yenice'de 87 kuruşken Cerrah'ta bu rakam 100,8'di. defterin toplamı değerlendirildiğinde 321.887,5 kuruş tutarındaki kaza toplam vergi yükünün %12,5'ini kasaba merkezi kalan %87,5'ini ise köyler

çekmiştir. Cerrah ve Yenice-i Kefere köyleri nüfus bakımından kazanın %21,5'ini oluştururken vergi yükündeki payları ise %18,7'dir.²⁹⁴

VI. HALKIN REFAH DÜZEYİ

Çalışmamızda insanların ekonomik düzeyini belirleyebilmek için XIX. yüzyılın ilk yarısına ait B 373 ve son yarısına ait B 372 numaralı defter örneklem usulüyle seçilerek incelenmiştir. Zenginlik-fakirlik düzeyinin belirlenmesinde vefat eden kişilere ait tereke kayıtlarında bulunan ev, ev eşyaları, hayvanlar, tahıllar ile bağ, bahçe, tarlalar ve ziraat aletlerin fiyatlarından yola çıkarak hangi kuruştan yukarı servete sahip olanların orta halli olduğunu, hangi kuruş mal varlığıyla zenginlik sınırının başladığını bulmaya çalışacağız. Bu konuda daha önce yapılan bazı çalışmalar ve farklı zaman dilimlerine yönelik olarak refah düzeyi tahminleri mevcuttur.²⁹⁵ Bulduğumuz rakamlara göre ilgili defterdeki tüm tereke servet miktarlarını değerlendirerek halkın genel ekonomik durumunu ortaya çıkaracağız.

Kişilerin terekeleri genellikle menzil, evde kullanılan zaruri eşyalar, kişisel eşyalar, ziraat aletleri, tarla, dut bahçesi, bağ, at ve eşek gibi taşıma hayvanları, büyükbaş hayvanlar ile hububat olarak buğday, arpa ve kaplıca gibi tahıllardan oluşmaktaydı. Fakir kesimde sayılanların bir kısmı doğal olarak bulunmamakta, zengin diye niteleyebileceğimiz kişilerde ise bunların miktarları ve kıymetleri artarken nakit para ve mücevher, kürk gibi değerli eşyalar da terekeye eklenmekteydi. Örneklerden yola çıkarak mal varlıklarını ve takdir edilen değerleri inceleyelim: 12 Mart 1819 tarihinde Cuma Mahallesi'nde vefat eden Ali bin Mustafa'nın 222 kuruş ve 10 para tutarında miras bıraktığı anlaşılmaktadır. Terekesinde kullanılmış kıyafetleri, bir adet

²⁹⁴ İ.Ş.S., B 369, 12/a, 12 Ca 1262/8 Mayıs 1846.

²⁹⁵ Bursa kenti için bu konuda daha önce yapılan çalışmalar bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Bursa'nın ekonomik tabakalaşmasını değerlendiren Halil İnalçık; fakir sınıfı bin akçeden aşağı, orta sınıfı on bine kadar ve varlıklı sınıfı da on binden yukarı olarak kabul etmiştir. Bu ölçüye göre orta sınıfın %58,4 ile halkın yarısını teşkil ettiğini, fakir sınıfın %25,7 ve üst tabakanın ise %15,9 olduğunu belirlemiştir. Bkz. İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", a.g.m., s. 192. Karataş ise XVIII. yüzyıl Bursa toplumu için fakirlik- zenginlik eşliğini şöyle kabul etmiştir: 20 bin akçenin altındaki servet sahiplerini fakir, 20 bin- 100 bin akçe arasında varlığı bulunanları orta düzeyde ve 100 binden yukarı servete sahip kişileri de varlıklı kabul etmiştir. Bu rakamlara göre Bursa halkının %27,79'u alt gelir, %26,81'i üst gelir grubu ve %45,38'i ise normal gelirlilerden oluşuyordu. Bkz. Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *UÜİFD*, C. 15, S. 2, 2006, s. 236.

öküzü, az sayıda tarım aleti, hâlihazırda bir miktar buğday ile ekili halde arpa ve buğdayı mevcuttu.²⁹⁶ Temel ihtiyaç kabul edilebilecek ev, tarla, bağ, bahçe ve yeterli ev eşyasının bulunmaması dikkat çekmektedir. Yine Kınık köyünde 1821 yılında vefat eden Hasan bin Osman'ın köyde yaşamasına rağmen geçimini temin edeceği hayvan, bağ ve bahçeden yoksun olduğu terekesinde görülmektedir.²⁹⁷

13 Kasım 1819 tarihinde Hamamlı köyünde vefat eden Seyyid Hüseyin bin Halil'in mal varlığı toplamı 500 kuruş tutmaktaydı. Ev eşyalarının 80 kuruş olduğu, yiyecek maddelerinin 20 kuruş civarında olduğu; bağ, bahçe, tarla ile inek, koyun, merkep gibi hayvanlarının ise bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum ise orta düzey bir ekonomik seviyede yer aldığını göstermektedir.²⁹⁸ 17 Eylül 1821 tarihinde Kurşunlu köyünde Büyükdere denilen mahalde vefat eden Ali bin Mehmed'in mal varlığı hesaplandığında 349 kuruş tuttuğu anlaşılmıştır. Bunlar içerisinde dört dönüm dut bahçesi, bir dönüm bağ yanında hububat olarak 135 kuruş değerinde 22 kile buğday, beşer kile arpa ve burçak bulunmaktaydı. Terekesinde kendisine ait bir evinin ve geçimini sağlayacak hayvanlarının bulunmadığı anlaşılmaktadır.²⁹⁹ Diğer bir örnekte ise Akbıyık'lı Mehmed bin Mustafa, 14 Mart 1820'de Kulaca köyünde vefat ettiğinde orta halli terekesinin 836 kuruş tuttuğu hesaplanmıştı. Ev eşyası olarak sadece yorgan, döşek ve kap kaçak olduğu görülürken 50 kuruş kıymetinde bir ineği, 150 kuruşluk bir çift

²⁹⁶ Terekede bel, urgan, kayış, demirli araba, boyunduruk, saman, köhne esvap, nacak, orak ile karasığır öküzü (47 kuruş), mezru' hinta 12 kile (48 kuruş), mezru' alaf 6 kile (9 kuruş), mevcut hinta 10 kile (46 kuruş) bulunuyordu. Bkz. İ.Ş.S., B 373, 3/a, 15 Ca 1234/12 Mart 1819.

²⁹⁷ "Evan-ı nühas 15 parça (60 kuruş), nacak, saban demiri, dut bahçesi (20 kuruş), mevcut hinta 5 kile (15 kuruş), mevcut harmanda alınacak hinta 5 kile (25 kuruş), çatma bir bab ev ve sundurma (80 kuruş), Özlüce köyünde avlu arsası (10 kuruş), karasığır öküzünde nısf hisse (62,5 kuruş) olmak üzere yekün 309,5 kuruştur." İ.Ş.S., B 373, 45/a, 21 L 1236/22 Temmuz 1821.

²⁹⁸ Seyyid Hüseyin'in mal dökümü şu şekildedir: "Köhne yorgan ve çarşaf (10 kuruş), 3 müsta'mel beyaz kilim (24 kuruş), müsta'mel sağır çul (6 kuruş), köhne çul (1,5 kuruş), 6 köhne çuval harar (5 kuruş), müsta'mel sağır dağarcık (4 kuruş), köhne beledî yastık (0,5 kuruş), köhne minder (2,5 kuruş), 2 köhne yemenî yastık (1 kuruş), köhne yorgan (1 kuruş), kalbur, evan-ı nühas 8 parça (22,5 kuruş), nacak (3 kuruş), çapa kazması, kerpeten, sağır orak, sağır ve kebir tekne, köhne küpecik ve küp, tezgah (5 kuruş), sacayak, köhne gürz, köhne aba, 4 kile çavdar alacağı (10 kuruş), yine 6 kile şair alacağı (12 kuruş), varis-i mezbûr Seyyid Süleyman'dan bir çift kara sığır öküzü alacağı (125 kuruş), yine alacağı bir çift demirli araba, saban demiri, kök kazması ve kayış kıymeti (32 kuruş), çatma ev ve ambar, ahır, samanlane ve bir miktar avluyu müştemil menzil (150 kuruş). Bkz. İ.Ş.S., B 373, 11/a, 25 M 1235/13 Kasım 1819.

²⁹⁹ "Mevcut hinta 22 kile (110 kuruş), mevcut şair 5 kile (10 kuruş), mevcut burçak 5 kile (15 kuruş), 1 demirli araba (24 kuruş), 1 nacak (3 kuruş), 1 keserli balta (4 kuruş), köyde bir dönüm bağ (40 kuruş), dut hadikası (50 kuruş), kulak bağlarında dut hadikası (30 kuruş), hendeklerde dut hadikası bir dönüm (20 kuruş), 1 ekin orağı (1 kuruş), evan-ı nühas 7 parça (28 kuruş), 1 sağır şirahane (2,5 kuruş), burğu (1,5 kuruş), mevcut harir 100 dirhem (10 kuruş) olarak toplam 349 kuruştur. İhraç, 47 kuruş 20 para ve kalan miktar 301 kuruş 30 paradır." Bkz. İ.Ş.S. B 373, 46/b, 19 Z(?) 1236/17 Eylül 1821.

öküzü, 350 kuruş değerinde bir evi, iki dönüm bağı, çift aletleri ve bir miktar tahılı bulunmakta idi.³⁰⁰

Kurşunlu köyünde 24 Mart 1819 tarihinde vefat eden Berber Halil bin Hüseyin'in bıraktığı miras 1037,5 kuruş tutmuştur. Berber Halil'den kalanlar incelendiğinde günlük kullanılan zaruri eşyalar dışında 300 kuruşluk orta halli bir evinin, birkaç hayvanının, biraz tahılının, yaklaşık 4 dönüm bağ ve bahçesinin olduğu, bunların haricinde zenginlik ifadesi olabilecek başka bir eşyanın ve hayvanın bulunmadığı görülür.³⁰¹ 18 Ocak 1820 tarihinde Hocaköy'de vefat eden Ahmed oğlu Ömer bin Ahmed'in terekesi de yukarıdaki örnek ile aynı ekonomik düzeyi yansıtmaktadır. Ahmed'in 1134,5 kuruşluk terekesinde iki çift öküzü, 100 kuruş civarında dut bahçesi, 200 kuruş kıymetinde evi bulunduğu görülmektedir.³⁰² Tarlasını sürebileceği bir öküzü ve öncekilere göre biraz daha fazla olan tarım ürünleri miktarına sahip olmasına rağmen 3 Mayıs 1822'de Cuma Mahallesi'nde vefat eden Emin bin Terzioğlu el-Hac İsmail'in refah düzeyi de aynı görülmektedir. 1308 kuruş olarak hesaplanan mal varlığı arasında dut bahçesi ve böceklik bulunmaktaydı. Ayrıca

³⁰⁰ Mehmed bin Mustafa'nın terekesinde “evân-ı nühâs (26,5 kuruş), Müsta‘mel yemenî yorgan (12 kuruş), köhne beledî döşek (5 kuruş), bir çift karasığır öküzü (150 kuruş), karasığır ineği (50 kuruş), iki yaşında tosun (10 kuruş), saban demiri (5 kuruş), şirahane (5 kuruş), nacak (3 kuruş), bel küreği (1,5 kuruş), kök kazması (3,5 kuruş), mezru‘ât hinta 10 kile (40 kuruş), mezru‘ât şair 16 kile (32 kuruş), 2 dönüm bağ (40 kuruş), demirli araba (20 kuruş), âlât-ı çift (5 kuruş), hırdavat (5 kuruş), mülk-i menzil ma‘a tevâbi‘ihâ (350 kuruş)” Bkz. İ.Ş.S., B 373, 28/a, 29 Ca 1235/14 Mart 1820.

³⁰¹ Mirasında şunlar bulunmaktadır: “Evan-ı nühas 14 parça (56 kuruş), yastık, yorgan, gömlek ve dizlik, defa yorgan, minder, beledî döşek, müsta‘mel beyaz kilim, müsta‘mel çul, köhne aba ve şalvar, yastık yüzü, nacak, kök kazması, küçük orak, çatal bel, demir maşa, sacayak, köhne küp, bakraç, mevcut bulgur 1,5 kile (9 kuruş), mevcut tarhana bir kile (6 kuruş), mevcut hinta 10 kile (40 kuruş), mevcut burçak 0,5 kile (2,5 kuruş), mezru‘ât burçak bir kile (5 kuruş), mezru‘ât şair 6 kile (15 kuruş), dut hadikası bir dönüm (50 kuruş), dut hadikası 0,5 dönüm (20 kuruş), köhne dut hadikası 2 dönüm (15 kuruş), köhne bağ 0,5 dönüm (5 kuruş), iki buzağılı karasığır ineği (70 kuruş), karasığır ineği (25 kuruş), karasığır düvesi (20 kuruş), üç yaşında karasığır tosunu (30 kuruş), merkep (30 kuruş), mevcut harir 190 dirhem (33 kuruş), çatma saman hane yeriyle bir miktar avlu (100 kuruş), bir bab fevkani odayla menzil arsası (300 kuruş), Kuru Mehmed oğlu Seyyid Hüseyin'den alacak (69 kuruş), yine aynı kişiden alacak (40 kuruş), müsta‘mel kısa şallı entari (8 kuruş), müsta‘mel çarşaf (7,5 kuruş), çatma ambar (20 kuruş)”. Bkz. İ.Ş.S., B 373, 3/b, 27 Ca 1234/24 Mart 1819.

³⁰² “Evan-ı nühas 7 parça (28 kuruş), 1 beledî döşek (7 kuruş), köhne yemenî yorgan ve çarşaf (6 kuruş), müsta‘mel kırmızı minder (6 kuruş), müsta‘mel yemenî yastık (2,5 kuruş), müsta‘mel çul (15 kuruş), köhne beyaz kilim (3 kuruş), köhne aba (1 kuruş), müsta‘mel beyaz dizlik (1,5 kuruş), köhne gömlek (1 kuruş), köhne fes ve sarık (1 kuruş), köhne beyaz çelik (1 kuruş), 1 çapa kazması (1,5 kuruş), 1 çatal bel (3 kuruş), 1 nacak (4 kuruş), 1 saban demiri (5 kuruş), 1 demirli araba (40 kuruş), 1 tahta sarbon(?) (15 kuruş), mezru‘ât hinta 20 kile (80 kuruş), mezru‘ât şair 16 kile (32 kuruş), mezru‘ât yaz hintası 5 kile (20 kuruş), mezru‘ât (?) 3 kile (9 kuruş), mezru‘ât kaplıca 6 kile (6 kuruş), karyede 3 dönüm bağ (30 kuruş), dut bahçesi (30 kuruş), Dut ağacı 10 adet (5 kuruş), karye kenarında dut bahçesi (30 kuruş), 1 çift camus öküzü (350 kuruş), 1 çift karasığır öküzü (100 kuruş), karasığır ineği ve buzağı (40 kuruş), 2 yaşında merkep ve sığa (50 kuruş), âlât-ı çift (5 kuruş), hırdavat-ı hane (5 kuruş), mülk-i menzil ma‘a tevâbi‘ihâ (200 kuruş)” Bkz. İ.Ş.S., B 373, 29/b, 25 R 1235/10 Şubat 1820.

ekonomik refahın artışına paralel olarak elbise çeşitliliği de artmıştır. Nitekim bu terekede 100 kuruş kıymetinde kısa kutni entari, Trablus kuşağı, aba, şalvar, dizlik, gömlek olduğu dikkat çekmektedir.³⁰³

Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir toplumda asgari olarak orta hallilik sınırını; oturlan bir ev, yeterli derecede ev eşyası, geçimini temin edecek kadar tarla, bağ, bahçe ile hayvanlar, tüketilen ya da satılarak diğer ihtiyaçların karşılandığı tahıllar oluşturmaktaydı. Oturlan evin değerinin yüksekliği, ev eşyalarının miktarı ve değeri, hayvan sayısındaki artış ve özellikle çift sürmede kullanılan öküzlerin bulunması zenginlik göstergesiydi. Özetle malların sayı ve değerinin artmasının refah düzeyini yansıtan bir standart olarak kabul edilmesi makul görünmektedir. Bu kabulden yola çıkarak tereke örnekleri incelendiğinde fakirlik, orta hallilik ve zenginlik sınırının yaklaşık olarak hangi kuruş aralığında olması gerektiği anlaşılacaktır. Birkaç tereke daha inceleyerek sınırları belirlemeye çalışacağız.

5 Şubat 1822 tarihinde Kirles köyünde vefat eden es-Seyyid İsmail bin Halil'in terekesi yaklaşık 1500 kuruş tutuyordu. Sahip olduğu bıçkı, değirmen, iki bağ, dört bahçe, iki kestanelikte hisse, meyve ağaçları, tarım aletlerinde çeşitlilik ve değeri 570 kuruşa varan hayvanlar tereke sahibinin zengin sayılabileceğini göstermektedir.³⁰⁴

³⁰³ “Müsta‘mel çuka ...(?) (40 kuruş), müsta‘mel kısa kutni entari (10 kuruş), müsta‘mel Trablus kuşağı (15 kuruş), müsta‘mel aba ve şalvar (30 kuruş), köhne mavi dizlik (3 kuruş), müsta‘mel gömlek (3 kuruş), sim bilezikli tüfek (40 kuruş), doru(?) Kısrak ve semer (70 kuruş), karasığır ineği (60 kuruş), köhne eğer (10 kuruş), karasığır öküzü (110 kuruş), 3 aralık saman hane (220 kuruş), mezru‘ât hinta 60 kile (300 kuruş), mezru‘ât şair 20 kile (40 kuruş), burçak 4 kile (12 kuruş), alaf 24 kile (30 kuruş), dut hadikası 1,5 dönüm nısf hisse (100 kuruş), yoncalık 0,5 dönüm nısf (25 kuruş), hinta 8 kile (40 kuruş), zevcesinin, kayınvalidesinin ve babasının malı olan arsanın üzerine bina eylediği böceklik (150 kuruş)” Bkz. İ.Ş.S., B 373, 60/b, 11 Ş 1237/3 Mayıs 1822.

³⁰⁴ Miras kaydında bulunanlar “müsta‘mel 2 fitilli yelek (3,5 kuruş), müsta‘mel entari (5 kuruş), müsta‘mel 2 gömlek (6 kuruş), köhne çuka sarık (2 kuruş), müsta‘mel yeşil sarık (6 kuruş), müsta‘mel iki mavi dizlik (8 kuruş), müsta‘mel kuşak (1,5 kuruş), mavi boyalı mavi dizlik (7 kuruş), kumaş entari (7 kuruş), 15 kuruşluk tüfekte 1/3 hisse (5 kuruş), 5 kuruş 10 paralık keserli baltada 1/3 hisse (1 kuruş 30 para), kaba kestanelik demekle arif 150 kuruş kestanelikte 7/24 sehim (43 kuruş 30 para), 100 kuruşluk sığır düvesinde 1/3 hisse (33,5 kuruş), 30 kuruşluk bir kestane ağacında 7/24 sehim (8 kuruş 30 para), mezru‘ât 14 kile hintanın 1/3 hissesi (43 kuruş), 6 kile alafın 1/3 hissesi (5 kuruş), 30 kuruşluk hadikada 7/24 sehim (8 kuruş 30 para), 3 hadikada hissesi (yaklaşık 60 kuruş), 8 hisse kestanelikte (yaklaşık 162 kuruş), 2 bağda hisse (33 kuruş), bıçkı 1/3 hisse (33,5 kuruş), bir göz asiyaab 1/3 hisse (67 kuruş), 400 kuruşluk menzil ma‘a tevâbi‘ihâ 7/24 sehim (120 kuruş), kiraz, elma, armut ağacı (20 kuruş), hayvanlar 12 adet (yaklaşık 570 kuruş), iki demirli araba (39 kuruş), hinta vs. 3 kile (15 kuruş), 10 vukiyye pekmez 1/3 hisse (1 kuruş), 5 bulgur 1/3 hisse (10 kuruş), 5 şinik tarhana 1/3 hisse (2 kuruş), 4 çift kufen(?) 1/3 hisse (2 kuruş), 20 kuruşluk 400 tane tavan tahtasından 1/3 hisse (6 kuruş 27 para), 15 (?) 1/3 hisse (25 kuruş), 2 kişiden alacak (yaklaşık 13 kuruş), 25 kuruşluk piştov 1/3 hisse (8 kuruş 13 para), köhne piştov 1/3 hisse (1 kuruş), 60 kuruşluk sim bilezikli şişhane tüfeğinin 1/3 hisse (20 kuruş), 6 kuruşluk barut kapağı, silahlık ve yağdanlık hissesi (2 kuruş), kantar

Benzer bir ekonomik düzey 16 Mayıs 1819'da Cuma Mahallesi'nde ölen es-Seyyid Osman bin el-Hac Ömer'in terekesinde karşımıza çıkmaktadır. Terekesi toplam 2586 kuruşu bulan Seyyid Osman'ın birçok yerde bağı, bahçesinin yanı sıra çok miktarda tahıl varlığı ve 2 bin kuruş kıymetinde evin 1/3 hissesine sahip olması toplumda iyi bir konumunun olduğuna işaret sayılabilir.³⁰⁵

Ekonomik olarak çok zengin diyebileceğimiz bir sınıf vardır ki menzilleri, bağ, bahçe, hayvanlarının değeri, hububat miktarları ve alacaklarının her biri birçok terekenin toplamından daha fazladır. Örneğin 13 Ekim 1819 tarihinde Cuma Mahallesi'nde vefat eden Çukadarzâde Seyyid Halil Ağa bin el-Hac Mehmed Ağa'nın terekesi bunlardan biridir. Burada 125 kuruş değerinde Kelâm-ı Kadim ve çeşitli kitaplar, 6 çift öküz, 14 dönüm dut bahçesi, 6 dönüm bağ ve değirmen kaydedilmişti. Bunların yanı sıra Akhisar köyünün öşür vergisi hâsılatından yaklaşık 5300 kuruş kıymetinde 990 kile arpa, 771 kile buğday, 180 kile kaplıca, 53 kile burçak bulunuyordu.³⁰⁶ Keza Süpürdü köyünde 1 Şubat 1821'de vefat eden sipahi Eyüp Ağa

---

hissesi (2 kuruş 27 para), nacak 1/3 hisse (5 kuruş), 2 kök kazma 1/3 hisse (2 kuruş), orak hisse (30 para), kerpeten, testere, 2 burgu, küçük örs, 2 çekiç, keser, zincir, kayış, saban demiri, çatal bel, kürek, kazan, kestane, kiraz ve bir evlek arsa, Süle köyünde çatma ambarda 1/3 hisse, çayır otundan 1/3 hisse, 4 çuval ve bir hararda 1/3 hisse, 2 heybede 1/3 hisse, şıra hanede 1/3 hisse, alacağı (4 kuruş 13 para) olmak üzere toplam tereke 1479 kuruş 10 paradır." Bkz. İ.Ş.S., B 373, 55/b, 13 Ca 1237/5 Şubat 1822.

³⁰⁵ Terekede "bir çift karasığır öküzünde 1/3 hisse (83 kuruş 13 para), bir çift karasığır öküzünde 1/3 hisse (83 kuruş 13 para), kır bargir 1/3 hisse (50 kuruş), doru kısrak 1/3 hisse (43 kuruş 13 para), doru kısrak tay 1/3 hisse (43 kuruş 13 para), malaklı camus ineği 1/3 hisse (66 kuruş 17 para), bir yaşında erkek malaktan 1/3 hisse (16 kuruş 17 para), 2 çift camus öküzünde 1/3 hisse (266 kuruş 17 para), beledî döşek 1/3 hisse, müsta'mel yemenî minder 1 hisse, yorgan ve çarşaf 1 hisse, 2 müsta'mel küçük yemenî yorganve çarşaf 1 hisse, 3 beledî yastık 1 sehîm, köhne halı ve seccade sehîm, köhne seccadede sehîm, müsta'mel kilim hisse, köhne çuvalda hisse, müsta'mel küçük basma şiltede 1 sehîm, 58 vukiyye Evan-ı nühasta 1 sehîm (96 kuruş 30 para), 6 harar ve çuvalda 1 sehîm, 3 çapa kazma 1 sehîm, 3 nacaktan 1 sehîm, 1 satırda sehîm, 1 tahra, 1 havan, 3 saban demiri, 1 heybe, 1 demir bukağı, 3 demirli araba, 1 keserli balta, 1 çift üzenği, 1 tüfekten 1 sehîm, Adabinni köyünde 2 dönüm bağda 1 sehîm (26,5 kuruş), Çeltikçi köyü bağlarından 1,5 dönüm bağ (41,5 kuruş), 2 dönüm bahçeden 1 sehîm (133 kuruş 13 para), Kavakdibi'nde vaki 3 dönüm yoncalıktan 1 sehîm (133 kuruş 13 para), Kavakdibi'nde vaki bir senelik dikilmiş 8 dönüm fidan kıymetinden 1 sehîm (33 kuruş 13 para), Ortaköy ahâlilerinden 500 kuruştan 1 sehîm (166 kuruş 17 para), 82 kile mezru'ât hintadan 1 sehîm (136 kuruş 16 para), 60 kile mezru'ât şairden 1 sehîm (60 kuruş), 36 kile mezru'ât kaplıcadan 1 sehîm (15 kuruş), 8 kile mezru'ât burçaktan 1 sehîm (10 kuruş 17 para), 8 kile mezru'ât yaz hintasından 1 sehîm (13 kuruş 13 para), âlât-ı çift (10 kuruş), hırdavat-ı menzil (10 kuruş), şirahane (3 kuruş 13 para), vilayet üzerine olan konak akçesinden 1 sehîm (75 kuruş), 2 bin kuruş kıymetli menzilden 1 sehîm (666 kuruş 27 para), müsta'mel aba, müsta'mel çuka sarık, müsta'mel çekme kısa entari, köhne çuka sarık, müsta'mel kuşak, müsta'mel yeşil sarık, 2 müsta'mel mavi dizlik, müsta'mel boya entari, müsta'mel harir gömlek, müsta'mel gömlek, köhne fes ve külahtan ibarettir." Bkz. İ.Ş.S., B 373, 7/a, 21 B 1234/16 Mayıs 1819.

³⁰⁶ "Kelâm-ı Kadim (100 kuruş), Enam-ı Şerif (10 kuruş), Nabi(?) Hayriyesi (3 kuruş), Kitab-ı Birgivi Mehmed Efendi (6 kuruş), Tarih (6 kuruş), 8 müsta'mel yorgan, çarşaf (100 kuruş), defa müsta'mel yorgan, çarşaf (105 kuruş), 2 çubuk ve takım (20 kuruş), 4 şamdan (4 kuruş), mevcut şair ve

bin el-Hac Mustafa Ağa terekesinden zevcesi Hatice bint-i Halil'e, küçük oğulları Mustafa ve Mehmed'e, küçük kızı Hafize ve validesine 11.082 kuruş tutarında yüklü miktarda bir servet kalmıştır. Sim mahfazalı saat, samur kürk, Arap cariyeye ile toplamı 5300 kuruşu bulan alacakları dikkat çekmektedir.³⁰⁷

Terekeler içinde mal varlığıyla en dikkat çeken ise şüphesiz İnegöl voyvodası iken 8 Aralık 1819 tarihinde vefat eden el-Hac Mehmed Ağa bin Mehmed'in terekesidir. Tavşan, kakım, sincap, kısa sansar paçası, kaliçe, zerdava, biniş zerdava paçası gibi çeşitli kürkler, İngilizkârî saat, İngiliz taklidi bardak ve kapak ile gümüş divit ve kalemtırış, 23 deste ay damga kâğıt, takım ve çubuk, kahve değirmeni, enfiye kutusu terekenin farklı unsurlarıdır. Voyvodanın 1234/1818 senesine ait olmak üzere mültezimlik görevinden dolayı mukâta'a ve iltizâmdan hâsıl olan aşarı, hâlihazırda hubûbatı ve topladığı vergisi bulunuyordu. Bunlar 7870 kile buğday (31481 kuruş), 6907 kile arpa (13814 kuruş), 1776,5 kile alaf ve kaplıca (2220 kuruş), 284,5 kile çavdar (711 kuruş 10 para), 1030 kile burçak (390 kuruş), 90 kile merdük(?) (270 kuruş), 65 kile nohut (260 kuruş), 134 kile erzen (268 kuruş)di. Mukâta'âttan (5778,5 kuruş), tapu temessükâtından (242 kuruş), tarla mahsullerinden (480 kuruş), mancılık mîrisinden (340 kuruş) geliri vardı. Üç kısımda değerlendirilen gelirinin vergi kısmı 59.031 kuruş 30 para, eşya ve mallarının kıymeti 8.945 kuruş 10 para, alacakları 9.348 kuruş 5 para olmak üzere toplam serveti 77.325 kuruş 5 para olarak hesaplanmıştır.³⁰⁸

Akhisar'dan hâsılat-ı oşır 990 kile (1758 kuruş), mevcut hinta ve Akhisar'dan hâsılat-ı oşır 771 kile (3084 kuruş), 180 kile kaplıca (180 kuruş), 140 kile alaf (140 kuruş), 53 kile burçak (132,5 kuruş), 3 tek Camuz öküzü (300 kuruş), 3 çift camus öküzü (1350 kuruş), 1 çift Camuz öküzü (450 kuruş), 1 çift karasığır öküzü (150 kuruş), 4 kısarak (350 kuruş), 2 bargir (150 kuruş), Cerrah'ta 6 dönüm bağ (220 kuruş), Demirmensuyu bitişiğinde, Bursa yolunda, Adabinni yolu üzerinde bulunan mezarlık karşısında 3 kıta 14 dönüm dut hadikası (2100 kuruş), öküz ahır (250 kuruş), asiya (250 kuruş), 10 dönüm yonca (1000 kuruş), alacakları (1920 kuruş), mülk-i menzil (1700 kuruş) olmak üzere toplam yekûn 17861 kuruştur." Bkz. İ.Ş.S., B 373, 10/b, 23 Z 1234/13 Ekim 1819.

³⁰⁷ Terekede "sim mahfazalı saat (150 kuruş), sim zarf, fincan ve kahve takımı (50 kuruş), müsta'mel basma yorgan ve çarşaf (150 kuruş), müsta'mel boyama(?) Samur kürk, Evan-ı nühas 80 parça (400 kuruş), kebir sini (50 kuruş), 90 kile şair (180 kuruş), 190 kile hinta (690 kuruş), 30 kile burçak (120 kuruş), 15 kile çavdar (40 kuruş), 15 kile yaz hintası (60 kuruş), 8 kile mevrû'at hinta (28 kuruş), 3 köhne mavi minder (30 kuruş), Arap cariyeye (500 kuruş), kır at ve eğer takımı (550 kuruş), hariciye ve dâhiliye mülk-i menzilde 14/24 hisse (600 kuruş), bunun yanında 6 inek, 2 çift camus öküzü, 11 tarlada hisse, alacakları kısmında ise "bâ-temessük-i karye, harc-ı temessük" gibi alacaklar (yaklaşık 4000 kuruş), normal alacaklar (550 kuruş) ve köyden ahalinin hinta, şair, kaplıca gibi borçları toplamı 30 kişiden yaklaşık 750 kuruş bulunmak üzere yekûnu 11082 kuruş 22 paradır." Bkz. İ.Ş.S., B 373, 39/a, 27 R 1236/1 Şubat 1821.

³⁰⁸ "Tavşan kürk, kakım kürk, canfes çuka (?) (105 kuruş), sincap kürk, kısa sansar paçası kürk, zerdava ... kürk (100 kuruş), Rumeli (?) kürk (145 kuruş), biniş zerdava paçası kürk (271 kuruş), müsta'mel al kaput (166 kuruş), köhne çuka çakşır (17 kuruş), parmak entari, müsta'mel şalvar (95 kuruş), köhne

Yukarıda sıralanan terekelerden yola çıkarak XIX. yüzyılın ilk yarısı için halkın ekonomik düzeyini yansıtabilecek ölçüler koymamız mümkündür. Buna göre yalnızca temel ihtiyaçlarını karşılayabilen 1-1500 kuruş arasında bulunan tereke sahipleri fakir, 1501-3000 kuruş arasındakiler orta ve 3001 kuruş üzerindekiilerin ise zengin olarak sınıflandırılması elde edilen verilere uygun düşmektedir. Belirlenen kıstas esas alınarak İnegöl’de yaşayan halkın refah durumları 1819-1826 yıllarını kapsayan B 373 numaralı mahkeme defteri esas alınmak suretiyle incelenmiş ve sonuçlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 76: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halkın Refah Düzeyi (Genel)

	Cinsiyet	1-1500 kuruş		1501-3000 kuruş		3001 ve üzeri kuruş		Toplam	
		Fakir		Orta		Zengin		Sayı	Yüzde
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde		
Müslüman	Erkek	116	75,82%	26	16,99%	11	7,19%	153	100%
	Kadın	63	91,31%	3	4,35%	3	4,35%	69	100%
Gayrimüslim	Erkek	7	87,50%	1	12,50%	0	11,54%	8	100%

İncelenen defterde 230 adet tereke bulunmakta ve bunların 153’ü Müslüman erkeklere (%66,52), 69’u Müslüman kadınlara (%30), 8’i gayrimüslim erkeklere (%3,48) ait olup gayrimüslim kadınlara ait terekeye rastlanmamıştır. Toplam nüfusun %63,04’ü 0-750, %17,83’ü 751-1500, %13,04’ü 1501-3000 kuruş aralığında iken %6,09’u ise 3001 kuruşun üzerinde servete sahiptir. Müslüman erkeklerin 2/3’ü, kadınların ezici çoğunluğu fakir kategorisinde yer almaktadır. Kadınların %86,96’sı 750 kuruşun altında iken sadece 9’u (%13,05) bu oranın üzerinde bulunmaktadır. Müslüman

donluk(?) Rızâî şal (184 kuruş), sim devât ve kalemtraş (171 kuruş), müsta‘mel Şam şitarisi entari (25,5 kuruş), Bursakâri şalı entari (40 kuruş), çakır, sof şalı biniş (35 kuruş), müsta‘mel çuka siyah biniş (70 kuruş), müsta‘mel çuka cebe (70 kuruş), müsta‘mel kaliçe kısa kürk, som enfiye kutusu (18 kuruş), kısa kürk çiçekli acem şalı, Şam kutnisi entari, Tosya(?) şalı bir miktar, 3 divit, 2 kalemtraş, kuka kaliçe biniş kürk (163 kuruş), kebir mavi ihram (42,5 kuruş), 10 tane sağır bilezik kari cedit çatma yastık (121 kuruş), pembe şilte ve yatak bohçası, bakır fener, tombak fener, İngiliz taklidi bardak ve kapak (15 kuruş), tombak gülabdan, buhurdan, şeker hokkası (40 kuruş), takım ve çubuk (65 kuruş), 3 damga kâğıt deste, kahve değirmeni, enfiye kutusu ve 8 lüle (13 kuruş), İngilizkâri saat (151 kuruş), elmas yüzük (67 kuruş), Enam-ı şerif ve mahfaza (50 kuruş), simlice lebib(?) ve başlık (101 kuruş), 2 kalemtraş, makas, tabla, hokka (11 kuruş 5 para), müsta‘mel çuha al kaput (155 kuruş), iftar tabağı (10 kuruş), 23 deste ay damga kağıt (34,5 kuruş), içi çukalı pabuç ve mest (8,5 kuruş), 10 şimşir yemek kaşığı (2 kuruş), 10 sadefli yemek kaşığı (5,5 kuruş), Hilye-i şerif (15 kuruş), evrak-ı perişan kitap (6 kuruş 3 para), dürbün, macun, enfiye kutusu, kehribar takım ve yasemin çubuk, takım ve kiraz çubuk (birçok çubuk bulunmakta), 5 koyun (83 kuruş 3 para), 5 kuzu (61 kuruş 3 para), keçi (14 kuruş), keçi oğlağı (20 kuruş 1 para), kebir kır at (400 kuruş) bulunmaktadır.” Bkz. İ.Ş.S. B 373, 24/b, 20 S 1235/8 Aralık 1819.

erkeklerin yarıdan fazlasını oluşturan fakirlerin %52,29'luk kısmının 1-750 kuruş aralığında düşük servete sahip olmasına rağmen %23,53'ü 750-1500 kuruş aralığındadır. %16,99'unun orta halli, %7,19'unun ise zengin olmasından hareketle diğer gruplara göre refah düzeyinin daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Az sayıdaki zimmîlere ait tereke incelendiğinde tereke miktarlarının düşük olduğu görülmektedir. Refah düzeyinin etnik ve cinsiyet temelli olmak üzere kişi başına düşen ortalama tereke miktarı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 77: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halkın Refah Durumu (Cinsiyet ve Din Bakımdan)

	Cinsiyet	Toplam servet miktarı (kuruş)	Tereke sayısı (kişi) ³⁰⁹	Kişi Ortalaması (kuruş)
Müslüman	Erkek	185.318	152	1.219,2
	Kadın	41.745	69	605
Toplam		227.063	221	1027,43
Gayrimüslim	Erkek	5.985	8	748,13
Genel Toplam		233.048	229	1017,68

Tablo incelendiğinde 152 adet Müslüman erkek tereke toplamının 185.318 kuruş ve kişi başına düşen miktarın ise 1.219,2 kuruş olduğu görülmektedir. Aynı grup, zenginlik bakımından yüzdeler diliminde olduğu gibi kişi başına düşen ortalama servet miktarında da kadınların önünde yer almaktadır. Müslüman kadın tereke sahiplerinin adedi 69, tereke toplamları 41.745 kuruş ve ortalaması 605 kuruştur. Müslüman erkek ve kadın terekeleri birlikte ele alındığında toplam miktar 227.063 kuruş ve kişi başı ortalama 1027,43 kuruştur. Sekiz zimmînin tamamı erkektir ve terekeleri 5985 kuruş, ortalamaları da 748,13 kuruştur. Genel toplama bakıldığında 229 kişiye ait terekelerin toplamı 233.048 olup ortalaması ise 1.017,68 kuruş olarak hesaplanmıştır. Müslüman erkeklerin servet ortalamaları kadınlarınkinin iki katından daha fazladır. Zimmîlerin ve Müslüman kadınların genel ortalamasının altında olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci olarak 1862-1871 yıllarını kapsayan ve içerisinde 153 tereke kaydı bulunan B 372 numaralı mahkeme defteri incelenerek yüzyılın ikinci yarısında halkın ekonomik düzeyi aydınlatılmaya çalışılacaktır. Örneğin 3 Ocak 1854 tarihli belgeye

³⁰⁹ İ.Ş.S., B 373, 24/a numaralı kayıttaki terekenin toplam servet miktarı 77.325 kuruştur. Hesaba dâhil edildiğinde toplam miktar 262.643'e ulaşmakta ve ortalama 1716,62 kuruşa çıkmaktadır.

göre Sinanbey Mahallesi'nden el-Hac İsmail bin Alişan Ağa, Zilhicce 1269'da Hicaz'a gidip orada vefat ettiğinde kassam tarafından terekesi hesaplanarak deftere kaydedilmiştir. Buna göre toplam 9.168 kuruş kıymetindeki eşya ve mallar incelendiğinde orta halli bir eve, yeteri kadar tarla ile bahçeye ve geçimini sağlayacak kadar hayvana sahip olduğu görülür.³¹⁰

Yukarıdaki rakamlar ve örnekler dikkate alındığında İnegöl'de yaşayan kişilerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında 6 bin kuruşa kadar olanları ekonomik düzeyi yetersiz, 6 - 15 bin kuruş arasındaki terekeleri orta düzey ve daha yukarısını ise refah düzeyi yüksek olarak tanımlamak uygun olacaktır. Buradan hareketle elde edilen sonuçlar değerlendirilerek kişilerin ekonomik düzeyine göre sayıları ve yüzdeleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 78: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halkın Refah Düzeyi (Genel)

	Cinsiyet	Fakir		Orta Düzey		Zengin		Toplam	
		1-6000		6001-15000		15001 ve üzeri		Sayı	Yüzde
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde		
Müslüman	Erkek	101	%83,5	26	%21,5	14	%11,6	121	100%
	Kadın	14	%93,3	1	%6,7	0	%0	15	100%
Gayrimüslim	Erkek	14	%82,3	2	%11,8	1	%5,9	17	100%

136 Müslüman tereke sahibinden 15'i kadın (%9,8) ve 136'sı (%88,9) erkeklerden müteşekkildir. Geriye kalan 17'si (%11,1) zimmîlere aittir ve bunların tamamı erkeklerden oluşmaktadır. Toplam nüfusun %56,9'u 0-3000 kuruş aralığında bulunmaktadır. Buna göre nüfusun yarısından fazlası oldukça düşük gelir düzeyine sahiptir. 3001-6000 kuruş arasındaki nüfusun oranı %27,5'tir. Ortalama gelir seviyesinin biraz altındakiler toplam nüfusun yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadır. Nüfusun %19'u 6001-15000 kuruşa sahiptir ve ekonomik açıdan orta düzeydedir.

³¹⁰ Belge, hac mevsiminden yaklaşık dört ay sonra kaydedilmiştir. Terekede “Beş kullanılmış yastık 25 kuruş, beş şilte 50, iki kilim 25, iki seccade 10, döşek ve iki yorgan 60, büyük tepsi 45, iki küçük tepsi 25, tencere 40, üç bağ tebe 25, dört sahan, çorba sahanı, leğen ve kevgir 50, büyük kazan 90, diğeri 140, dombay ineği ve malağı 300, iki tosun ve düve 300, hırdavat-ı menzil 150, kavak dibinde iki dönüm bahçe 600, Cami-i kebir yakınında yarım dönüm bahçe 100, bir dönüm yoncalık 500, Edebey'de iki evlek bağ 60, iki kepenk pekmezci dükkâmı 800, gerekli aletler 60, menzil 3000, beş kişiden alacağı toplam 703, Hicazdaki kassam defterinde mestur olan 2000 kuruş” bulunmaktadır. Bkz. İ.Ş.S., B 369, 87/a, 3 R 1270/3 Ocak 1854.

Zengin ve çok zengin kategorisinde olan 15 bin kuruş üzerindekiilerin oranı da %9,8'i bulmaktadır. Aşağıdaki tabloda ise kişi başına düşen ortalama gelir hesaplanacaktır.

Tablo 79: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halkın Refah Durumu (Cinsiyet ve Din Bakımdan)

	Cinsiyet	Toplam servet miktarı (kuruş)	Tereke sayısı (kişi)	Kişi Ortalaması (kuruş)
Müslüman	Erkek ³¹¹	830.715	120	6.922,6
	Kadın	32.952	15	2.196,8
Toplam		863.667	135	6.397,53
Gayrimüslim	Erkek	82.831	17	4.872,4
Genel Toplam		946.498	152	6.226,96

120 adet Müslüman erkek terekesinin toplam miktarı 830.715 kuruş, kişi başına düşen ortalama miktar ise 6.922,6 kuruştur. Bu ortalama Müslüman kadınların ortalamasının üç katından daha fazladır. 15 Müslüman kadın teresinin toplamı 32.952 kuruş, ortalaması da 2.196,8 kuruştur. Zimmîlerin 17 adet olan terekelerinin toplamı 82.831 kuruş, kişi başına düşen miktarı da 4.872,4 kuruştur. Veriler incelendiğinde gayrimüslimlerin servet miktarının erkek Müslümanlara oranla az, kadınlara göre ise yüksek olduğu görülmektedir. Genel olarak hesaplandığında toplam 152 terekede 946.498 kuruşluk servetin olduğu ve kişi başına ortalama 6.227 kuruş düştüğü hesaplanmıştır. Zimmîlerin ve Müslüman kadınların genel ortalamanın altında kaldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki tabloları ve belirlenen sayıları anlamlı bir zemine oturtmak için terekelerde geçen ev, arsa, tarla, hayvan, hububat fiyatları karşılaştırılarak yorumlanmaya çalışılacaktır. Ev fiyatlarında en alt tabakayı çatma tabir edilenler oluşturuyordu. Bir örnekte 1820'li yıllarda çatma bir bab ev ve sundurmanın 80 kuruş³¹² olduğu, diğer bir örnekte ise çatma ev, ambar, ahır, samanhan ve bir miktar avlulu menzilin 150 kuruş olduğu kayıtlıydı. "Mülk-i menzil ma'a tevâbi'ihâ" 200³¹³, 300³¹⁴

³¹¹ İ.Ş.S., B 372, 63/b numaralı tereke kaydı 492.200 kuruşluk servetle toplam Müslüman erkek terekelerinin yarısı kadar yekûna sahiptir. Ortalama hesaplanırken değerlendirmeye dâhil edilmemiştir.

³¹² İ.Ş.S., B 373, 45/a, 21 L 1236/22 Temmuz 1821.

³¹³ İ.Ş.S., B 373, 29/b, 25 R 1235/10 Şubat 1820.

³¹⁴ İ.Ş.S., B 373, 3/b, 27 Ca 1234/24 Mart 1819.

bazen 350³¹⁵ kuruş olmakla birlikte ortalama 250 kuruş civarındaydı. Fakat günümüzde olduğu gibi o dönemde de semtine, kullanılan malzemenin kalitesine, yeniliğine ve büyüklüğüne göre yüksek fiyatlı evler bulunmaktaydı. Örneğin, Cuma Mahallesi'nden Seyyid Osman bin el-Hac Ömer'in terekesinde yer alan evinin değeri 2000 kuruştur.³¹⁶ Yine Cuma Mahallesi'nden Çukadarzâde Seyyid Halil Ağa bin el-Hac Mehmed Ağa'nın menzili 1700 kuruştur.³¹⁷ Köylerde de kıymetli evler vardı. Bunlardan biri Süpürdü köyünden sipahi Eyüp Ağa bin el-Hac Mustafa Ağa'ya ait olup değeri 1030 kuruştur.³¹⁸

XIX. asrın ikinci yarısında refah düzeyini tespit için öncelikle menzil, yiyecek maddeleri, hayvan, bağ-bahçe ve ev eşya fiyatlarının ortalama olarak tespiti gerekmektedir. Kişilerin sahip olduğu menkul ve gayrimenkul varlıklar göz önünde bulundurularak fakirlik, orta hallilik ve zenginlik sınırını yaklaşık olarak belirleyebilir ve yüzdelerle dilimlerini ortaya koyabiliriz. Halkın temel geçim kaynakları olan eşya, hayvan ve menzil değerlerini yine terekelerden tespit ederek toplumun iktisadî seviyesini anlamaya çalışacağız. Öncelikle menzil satışları incelenerek evlerin ortalama kıymeti tespit edilecektir.³¹⁹

İlk olarak, İbrahim Efendi çeşmesi mütevellisi Hafız Tahir Efendi bin Mehmed, kullanılmayan vakfa ait menzili satarak vakfın ihtiyaçlarına sarf etmek istemiştir. Fevkani³²⁰ bir oda, sofa, alt katında bir oda, sofa, büyük samanlık, ahır, ahır odası, avlu ve iki kanat kuyulu menzili Murat ve Fethullah Ağalara 1870 tarihinde 5 bin kuruşa satmıştır.³²¹ Muadili olan diğer bir satışta ise aslen Uşak kazasından olan redif Yüzbaşı Ali Ağa bin Mehmed; fevkani üç oda, sofa, tahtında ahır, mağaza, samanlık, fırın, iki avlu ve kebir kuyulu menzili kasap Ali Ağa bin Mustafa'ya 1862 tarihinde satmıştır.³²²

³¹⁵ İ.Ş.S., B 373, 28/a, 29 Ca 1235/14 Mart 1820.

³¹⁶ İ.Ş.S., B 373, 7/a, 21 B 1234/16 Mayıs 1819.

³¹⁷ İ.Ş.S., B 373, 10/b, 23 Z 1234/13 Ekim 1819.

³¹⁸ İ.Ş.S., B 373, 39/b, 27 R 1236/1 Şubat 1821.

³¹⁹ Metin içerisinde verilen örneklere ek olarak bkz. İ.Ş.S., B 372, 2/b; 4/b; 15/a; 18/a; 19/b; 20/b; 23/a; 21/b; 25/a; 30/b; 39/b; 40/b; 50/a; 58/a; 63/a; 90/a; 91/a; 92/a; 92/b; 93/a.

³²⁰ Evlerle ilgili belgeler incelenirken sıkça karşılaşılan bazı kelimelerin anlamı şöyledir: Menzil, ev; fevkâni, üst kat; tahtâni, alt kat; matbah, mutfak ve müştemil, içeren.

³²¹ İ.Ş.S., B 372, 87/a, 27 S 1287/29 Mayıs 1870; Cuma Mahallesi'nden Laz Osman Ağa'nın hanımı olan İhsan Hatun bint-i Yakup, fevkani bir oda, sofa, anbar, kuyu, fırın, avlu ve iki kanat kebir kapılı müşterek menziline 1450 kuruşa Eskici Mehmed Usta bin Ahmed'e satmasına dair bkz. İ.Ş.S., B 368, 73/a, 27 S 1286/8 Haziran 1869.

³²² İ.Ş.S., B 372, 2/b, 13 Z 1278/11 Haziran 1862.

Bunların yanında daha mütevazı evler de bulunmaktaydı. Örneğin Sinanbey Mahallesi'nde oturan Fatma bint-i Abdullah, kızı Hatice ve damadı Şeyh Ahmed Efendi'ye fevkani iki oda, sofa, altında ahır ve avlusu bulunan evi 2 bin kuruşa satmıştır.³²³ Fiyatın düşüklüğüne bakarak kızı olduğu için rakamı makul tuttuğu düşünülse de önceki evlere göre bazı bölümlerin bu evde olmaması fiyatın düşük tutulmasının sebebi olabilir. Benzer bir satış muamelesi de 1864 tarihinde Sinanbey Mahallesi'nde oturan Kıptiyân taifesinden Emine bint-i İbrahim ile aynı taifeden Hacı oğlu Mustafa bin Hacı İsmail arasında olmuştur. Fevkani bir oda ve avlulu menzil 2500 kuruşa işlem görmüştür.³²⁴ Alacak davasının görüldüğü 30 Aralık 1864 tarihli belgede Şibali köyünden Süleyman bin Halil, 1579 kuruşluk borcuna karşılık Matos veled-i Agop'a fevkani iki oda, samanlık, ahır ve avluyu içeren evini vermiştir. Evin gerçek değerinin daha yüksek olduğu tahmin etmek mümkündür.³²⁵

Orta halli ve mütevazı evler yanında zenginlerin oturdukları oda ve sofaya başka bölümlerin eklendiği ve oda sayısının arttığı konaklar da görülmektedir. Örneğin Cuma Mahallesi'nden Sadrettin Efendi bin Hayrullah, kızı Habibe Hatuna eşyasıyla beraber fevkani iki oda, sofa, altında oda, kiler ve avluyu içeren evini 1865 yılında 10 bin kuruşa satmıştır.³²⁶ Diğer bir örnekte Sinanbey Mahallesi'nden Emine Hatun bint-i Yusuf, 1864 senesinde müvekkili olan zevcesi Yüzbaşı Ahmed Ağa vasıtasıyla fevkani iki oda, sofa, alt katında oda, mutfak, kiler, saman hane ve avlulu evi Hacı Ahmed Ağa bin Ahmed'e 17.500 kuruşa satmıştır.³²⁷ Diğerlerine nazaran evin bölümlerinde büyük bir farklılık olmaması dikkat çekmektedir. Evin kıymetini artıran ya da azaltan sebepler arasında merkeze göre konumu, kullanılan malzemenin kalitesi, evin yeni ya da kullanılmış olması gösterilebilir. Konakların fiyatları ise oldukça yüksektir. Mesela

---

³²³ İ.Ş.S., B 372, 23/b, Tarihsiz. Diğer bir örnekte fevkani oda, sofa tahtında diğer oda.. avlu menzil 3 bin kuruşa bey' bkz: İ.Ş.S., B 368, 54/b, 21 M 1285/14 Mayıs 1868; Sinanbey Mahallesi'nden Şerife Fatma Hatun bint-i Abdullah, tahtani iki oda ve avludan ibaret evini 1500 kuruşa satması hakkında bkz: İ.Ş.S., B 368, 73/a, 21 S 1286/2 Haziran 1869.

³²⁴ İ.Ş.S., B 372, 31/b, 15 M 1281/20 Haziran 1864. Yine Cuma Mahallesi'nden Şerife Fatma bint-i Hüseyin, tahtani bir oda, sofa ve avlulu menzili Yiğitköy'lü Öksüzöğlü Halil bin İbrahim'e 2350 kuruşa satmıştır. İ.Ş.S., B 372, 37/a.

³²⁵ İ.Ş.S., B 372, 57/a, 1 Ş 1281/30 Aralık 1864.

³²⁶ İ.Ş.S., B 372, 57/b, Ra 1282/Ağustos 1865. Fevkani 2 oda ve sofa ile altında 2 oda, matbah (mutfak) ve miktar avlusu bulunan menzilin değeri 10 bin kuruş bkz. İ.Ş.S., B 368, 81/b, 27 Ca 1286/4 Eylül 1869.

³²⁷ İ.Ş.S., B 372, 43/b, 25 Ca 1281/26 Ekim 1864.

Yenice Mahallesi'nde 1865'te vefat eden Hacı Hüseyin Ağa bin Hacı İbrahim'in mahalledeki konağının değeri 40 bin kuruş olarak takdir edilmiştir.³²⁸

Terekelerdeki örneklerden yola çıkarak orta halli menzil fiyatlarının 2 bin- 4 bin aralığında, tek oda ve bir miktar avlusu bulunan evlerin 500-1500 kuruş aralığında olduğu görülmektedir. Merkezi konuma sahip bütün bölümleri olan ortanın üzerindeki evlerin 5 binden başlayarak yükseldiğini ve lüks denilebilecek ev ve konakların 10 – 40 bin kuruş aralığında olduğu söylenebilir.

Tarımla uğraşan ve geçimini bu yolla sağlayan bir toplumda asgari olarak bulunması gereken sağım, taşıma ya da çift hayvanı fiyatları bazı terekelerden hareketle ortaya konmaya çalışılacaktır. Terekelerde en fazla inek, öküz olmak üzere büyükbaş hayvanlar ile eşek, at, kısrak ve az sayıda küçükbaş hayvana rastlanmaktadır. Bunların ortalama fiyatları 1820'li yıllarda şöyledir: karasığır ineği 50³²⁹, bir çift karasığır öküzü 130³³⁰, bir çift camız öküzü 400³³¹, koyun 16,5, kuzu 12, keçi 14³³², tosun 20³³³, kısrak 100³³⁴, bargir (at) 110³³⁵, kırat 450³³⁶ ve merkebin 40³³⁷ kuruş olduğu görülmektedir.

Sonraki yıllara ait belgeler incelendiğinde birim fiyatlardaki artış dikkat çekmektedir. Birkaç örnekle durum açıklanmaya çalışılacaktır. Örneğin Yenice Mahallesi'nde 1865'te vefat eden Hacı Hüseyin Ağa bin Hacı İbrahim'in terekesinde Ortaköy hanında 446 koyunun toplam değeri 39.960 ve birim fiyatı 90 kuruştur. bununla beraber şişek koyun birim fiyatı 50, kuzu 35, arı kovanı 20 kuruştur.³³⁸ 1865 tarihinde Etmekçi Vasil veled-i Nikola'nın Hocaköy'den Numan bin Abdalbaki'ye 300 kuruş kıymetli at satışı bir fikir sunmaktadır.³³⁹ 1857 tarihli diğer bir belgede 11 koç 700 kuruş olup birim fiyatı 64, 17 keçinin toplam değeri 600 kuruş ve birim fiyatı da 35 kuruştur.³⁴⁰ Şibali köyünde 1867 yılında vefat eden Durmuş Ali bin Hamza bin

³²⁸ İ.Ş.S., B 372, 63/b, 9 Ş 1282/28 Aralık 1865.

³²⁹ İ.Ş.S., B 373, 28/b, 3/b, 29/b, 60/b.

³³⁰ İ.Ş.S., B 373, 3/a, 45/a, 60/b, 10/b, 11/a, 29/b, 7/a, 28/a.

³³¹ İ.Ş.S., B 373, 29/b, 7/a, 10/b.

³³² İ.Ş.S., B 373, 24/b.

³³³ İ.Ş.S., B 373, 3/b.

³³⁴ İ.Ş.S., B 373, 60/b, 7/a, 10/b.

³³⁵ İ.Ş.S., B 373, 7/1, 10/b.

³³⁶ İ.Ş.S., B 373, 24/b, 39/b.

³³⁷ İ.Ş.S., B 373, 29/b, 3/b.

³³⁸ İ.Ş.S., B 372, 63/b, 9 Ş 1282/28 Aralık 1865.

³³⁹ İ.Ş.S., B 372, 32/a, 7 Ş 1281/12 Temmuz 1864.

³⁴⁰ İ.Ş.S., B 368, 8/a, 21 L 1273/14 Haziran 1857.

Abdullah'ın terekesi fiyatlar açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre bir adet camız öküzü 1500, diğer camız öküzü 500, iki adet karasığır öküzü 820, camız ineği 250, camız ineği ve malak 400, camız düğesi 200, iki yaşında olan iki camız malağı 500, iki karasığır ineği, iki düğе ve iki buzağı 1000, at 450 ve kısrak 460 kuruştur.³⁴¹

Tahıl fiyatları yıldan yıla değişiklik gösterebilmekteydi. Bunda doğal şartlar, dönemin para değeri, ordunun sefer hazırlığı kapsamında yüklü miktarda hububat alımı yapması gibi nedenler etkili olmaktadır.³⁴²

Tablo 80: Yıllara Göre Ortalama Fiyatlar (kuruş olarak)

Tahıllar	1819 ³⁴³	1820 ³⁴⁴	1821 ³⁴⁵	1822 ³⁴⁶	1851 ³⁴⁷	1861 ³⁴⁸	1865 ³⁴⁹	1867 ³⁵⁰	1876 ³⁵¹
Mevcut hinta	4		4,3	5	10	28,5	20	20	25
Mezru' hinta	4	4	4,25	5	10	30			
Yaz hinta		4	4						
Mevcut şa'ir	2		2		5	14	10	10	
Mezru' şa'ir	2,5	2		2		15			12
Alaf	1,25			1,25				5	
Çavdar	2,5		2,7					10	
Burçak	3,7		3,5	3	10	20		8	20
Bulgur	6			6					
Tarhana	6								
Kaplıca	1	1				12			
Nohut	4								
Erzen	2								

³⁴¹ İ.Ş.S., B 368, 40/b, 2 Ca 1284/1 Eylül 1867. Mevcut hinta 20 kile 400, 10 kile arpa 100, 10 kile çavdar 100, burçak 5 kile 40, mezru' mısır 20 kile 200, mezru' fasulye 4 kile 100. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 39/a, 17 Ca 1284/16 Eylül 1867.

³⁴² Mustafa Öztürk, "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1., 1992, s. 174.

³⁴³ İ.Ş.S., B 373, 3/a, 3/b, 10/b, 11/b, 24/b.

³⁴⁴ İ.Ş.S., B 373, 28/a, 29/b.

³⁴⁵ İ.Ş.S., B 373, 39/b, 45/b, 46/b.

³⁴⁶ İ.Ş.S., B 373, 55/b, 60/b.

³⁴⁷ İ.Ş.S., B 369, 30/a.

³⁴⁸ İ.Ş.S., B 370, 25/a, 29/a, 65/b.

³⁴⁹ İ.Ş.S., B 372, 63/b, 9 Ş 1282/28 Aralık 1865.

³⁵⁰ İ.Ş.S., B 368, 40/b, 2 Ca 1284/; İ.Ş.S., B 368, 39/a, 17 Ca 1284/16 Eylül 1867.

³⁵¹ İ.Ş.S., C 228, 91/a.

Tabloya göre tarımı oldukça yaygın olan tahıllar; buğday (hınta), arpa (şair), çavdar, burçak ve kaplıca³⁵²ydı. 1819'da 4 kuruş olan buğdayın fiyatı birkaç yıl içinde 5 kuruşa kadar çıkmıştır. Fiyat değişimi buğdayla sınırlı kalmış, diğer hububatta böyle bir yükseliş gözlenmemiştir. Arpa fiyatı 2 kuruş, alaf 1,25, çavdar 2,5, burçak 3- 3,5, kaplıca 1 kuruş civarında piyasaya yansımıştır. İnsanların temel gıdası olan ekmeğin hammaddesi ve hayvanların yiyeceği olduğundan her hanede az ya da çok tahıllara rastlanmıştır. Özellikle iltizam sahibi olan kişilerin terekelerinde yüklü miktarda buğday ve arpanın bulunması dikkat çekmektedir.³⁵³

Paranın değer kaybetmesiyle yüzyılın ikinci yarısında tarla, ev ve hayvan fiyatlarında olduğu gibi hububat fiyatlarında da yükseliş yaşanmıştır. 1867 tarihinde 230 kile buğday 4600 kuruş olup kile birim fiyatı 20 kuruştur. Arpanın kilesi 10 kuruş iken burçağın 10, alafın da 5 kuruş olarak kaydedilmiştir.³⁵⁴ 1865 tarihli benzer bir tereke kaydında 7.088 kile buğdayın değeri 141.770 kuruş olarak takdir edilmiş olduğundan kile birim fiyatının 20 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı belgede arpanın kile fiyatı 10 kuruştur.³⁵⁵

Arsa, bağ, bahçe ve dükkân satışları ise şöyledir: Sinanbey Mahallesi'nden Şerife Fatma bint-i Halil, 1864 senesinde eşi Hacı Mehmed Efendi'ye debbağhane civarındaki üç dönüm tarlasını 1250 kuruşa³⁵⁶; yine Şerif Ağa bin el-Hac Mustafa iki dönüm ve bir parça dut bahçesini Çeltikçi köyünden Kara Mehmed bin İsmail'e 1400 kuruşa³⁵⁷; Yenice-i Gayri Müslim köyünde Kürkçüoğlu Ohannes bin Haçador aynı köyden Elmasoğlu Estedor veled-i Agop'a iki evlek arsayı 500 kuruşa³⁵⁸ satmıştır. Bedre köyünde Küçük Mustafa bin Halil, sahip olduğu üç dönüm dut bahçesi ve değirmeni büyük ihtimalle borcuna karşılık olarak Bursalı tüccar Yavruoğlu Heci

³⁵² Kaplıca, bitki biliminde taneleri ufak bir cins buğdaya denmekte olup Latincesi *triticum monococcum*'dur. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr/>

³⁵³ İ.Ş.S., B 373, 24/b, 20 S 1235/8 Aralık 1819.

³⁵⁴ İ.Ş.S., B 368, 40/b, 2 Ca 1284/1 Eylül 1867. Mevcut hınta 20 kile 400, 10 kile arpa 100, 10 kile çavdar 100, burçak 5 kile 40, mezru' mısır 20 kile 200, mezru' fasulye 4 kile 100. Bkz. İ.Ş.S., B 368, 39/a, 17 Ca 1284/16 Eylül 1867.

³⁵⁵ İ.Ş.S., B 372, 63/b, 9 Ş 1282/28 Aralık 1865.

³⁵⁶ İ.Ş.S., B 372, 26/a, 29 L 1280/7 Nisan 1864. Benzer bir örnekte Yenice Mahallesi'nden Ayanoglu Salih bin Hacı Mehmed, bir dönüm yoncalık için Hacı Hasan Efendi bin Ali'yle 400 kuruşa anlaşmıştır. Bkz. B 372, 27/a, 15 Z 1280/22 Mayıs 1864.

³⁵⁷ İ.Ş.S., B 372, 40/a, 17 R 1281/19 Eylül 1864.

³⁵⁸ İ.Ş.S., B 372, 30/b, 3 M 1281/8 Haziran 1864. Yine Yenice-i Gayrimüslim köyünde Oskohi bint-i Ohannes, Orta Mahalle'deki bir evlek menzil arsasını Elmasoğlu Estedor veled-i Agop'a 400 kuruşa satmıştır. Bkz. İ.Ş.S., B 372, 27/a, 17 N 1280/25 Şubat 1864.

Manas'ın vekili Hasan Efendi bin Muhyittin'e 4 bin kuruşa satmıştır.³⁵⁹ Cuma Mahallesi'nde ikamet eden Azime bint-i Ali iki kepenk semerci dükkânını saraç Hacı Ömer bin Mustafa'ya 300 kuruşa satmıştır.³⁶⁰ Diğer bir belgede Cuma Mahallesi'nde vefat eden Molla Mehmed bin Osman bin Abdullah'ın terekesindeki attar dükkânının değeri 11 bin kuruş olarak yazılmıştır.³⁶¹ Dükkânların kıymeti çarşıdaki konumuna ve gelir getirme durumuna göre artmakta veya azalmaktadır. Cuma Mahallesi'nden Şenbelzade Hacı Ahmed Ağa bin İsmail, 1863'te çarşıdaki üç kepenk dükkânla diğer bir dükkânı ve iki mağazayı 28 bin kuruşa Hacı Veli Ağa bin Ahmed'e satmıştır.³⁶²

---

³⁵⁹ İ.Ş.S., B 372., 59/a, 1 Ca 1282/22 Eylül 1865.

³⁶⁰ İ.Ş.S., B 372, 61/a, 7 B 1282/26 Kasım 1865.

³⁶¹ İ.Ş.S., B 372, 62/a, 15 Ca 1282/6 Ekim 1865. Terekede evin değeri 8 bin kuruş olarak belirlenmiştir.

³⁶² İ.Ş.S., B 372, 17/a, 29 S 1280/15 Ağustos 1863.

SONUÇ

Taşra yönetimi XIX. yüzyılda köklü değişimler geçirmiş, eyalet idaresinde mütesellimlik, muhassıllık, müşirlik ve mutasarrıflıklar kurulmuştur. İnegöl kazası, 1832 yılında merkezi Bursa olan Hudâvendigâr eyaletine bağlı Bursa mutasarrıflığına, 1865 yılında ise Bursa livasına bağlıdır. Bu tarihte İnegöl, eyalete bağlı 125 kazadan biridir. 1885'te yapılan yeni düzenlemeyle Hudâvendigâr vilayetinin alt birimi olarak Ertuğrul sancağı oluşturuldu. İnegöl kazası; nahiyeleri olan Pazarcık, Domaniç ve Yenice ile birlikte bu sancağa bağlandı. Yüzyılın ortalarında İnegöl kasabası; üç mahalle, 42 Müslüman ve iki zimmî köyden oluşuyordu. Yenice nahiyesine; Cerrah, Edebey ve Kadimi köyleri bağlıydı. Domaniç nahiyesinde ise kırk köy bulunuyordu. Yüzyılın sonuna doğru göçler neticesinde mahalle ve köy sayılarında artış yaşandı. Orhaniye, Muradiye, Hamidiye, Burhaniye mahalleleriyle otuzdan fazla köy bu dönemde kuruldu.

Vergi yükümlülerini ve askere gidecekleri tespit etmek amacıyla 1830 yılında yapılan ve sadece erkek nüfusun dikkate alındığı sayımlar, modern anlamda ilk nüfus sayımıdır. Kasaba merkezi 1830 sayımlarında 396 hane ve 904 erkek nüfustan ibarettir. Cuma Mahallesi 152, Sinanbey Mahallesi 166 ve Yenice Mahallesi de 78 hanedir. Erkek nüfusları sırayla 358, 382 ve 164 olan mahallelerin hane/erkek nüfus ortalamaları sırayla 2,4, 2,3 ve 2,1'dir. İnegöl Bursa ile karşılaştırıldığında daha büyük mahallelere sahip olduğu görülür. Kasaba ve köylerdeki hane sayısı toplam 2229'dur. Ahalinin %17'si kent merkezinde, %83'ü ise kırsal kesimde yaşıyordu. Köylerdeki çocuk nüfus oranı, belirgin bir farkla şehirden daha yüksekti. Kasaba ve köylerdeki erkeklerin sayısı 5308'di. Kadın nüfusun da erkekler kadar olduğu varsayımından hareketle, İnegöl nüfusunun 11 bin civarında olduğu söylenebilir. Zimmîler, toplu olarak Yenice-i Gayrimüslim ve Cerrah köylerinde yaşıyordu. 476 hane ve 1146 erkek nüfusun bulunduğu Yenice'nin kasaba merkezinden daha fazla nüfusa sahip olduğu dikkat çekmektedir. Cerrah'ta 150 hane ve 352 erkek nüfus vardı.

Nüfus defterlerinde yetişkin erkeklerin eşkâlleri ayrıntılı şekilde yazılarak boy, saç, sakal, bıyık gibi fizikî özellikleri kaydedilmiştir. Buna göre ahalinin büyük çoğunluğunun (%94) orta boylu, kalan kısmının ise (%6) uzun boylu olduğu anlaşılmaktadır. Eşkâli tespit edilen 418 yetişkin erkek içinde sakalı veya bıyığı

olmayan kişiye rastlanmamıştır. Sakal bırakanların çoğunun kumral (%63,6) olduğu görülmektedir. Yaş aralıklarına göre nüfus miktarını ve bunun toplam nüfusa oranını nüfus defterlerinden hareketle tespit etmek mümkündür. Buna göre kasaba merkezinde erkek nüfusun yarısından fazlasının (%54) 0-20 yaş aralığında, önemli bir miktarının (%40) ise 20-50 yaş aralığında yığıldığı görülmektedir. 50 yaşın üzerindekiilerin oranı ise %6'dır. Kasabaya idarî olarak bağlı olan 42 köyde yaşları belirlenebilen toplam 4404 kişinin %40,2'si 1-10, %20,6'sı 11-20 yaş aralığındadır. Çocuk nüfus oranı kasabaya oranla köylerde daha yüksektir.

Tercih edilen adlara bakıldığında sırasıyla en çok Mehmed, Ahmed, Mustafa, Ali, Halil, İbrahim, Hüseyin, İsmail, Salih, Hasan, Osman ve Süleyman adlarının konulduğu görülür. Ahmed, Mustafa ve Muhammed isminin Türkçe söylenişi olan Mehmed'in yaygın olarak kullanımı İnegöl halkının Hz. Peygamber muhabbetiyle; aynı şekilde Ali, Hüseyin ve Hasan isimlerinin çokça konulmasını da Ehlibeyt sevgisiyle açıklamak mümkündür.

1870 tarihinde hazırlanan ilk salnâmede yalnızca erkek nüfusa ait bilgiler bulunmaktadır. Kendisine idarî olarak bağlı bulunan Domaniç nahiyesiyle birlikte İnegöl'ün 76 köyü, 4578 hanesi, 3170 gayrimüslim ve 9277 Müslüman olmak üzere toplam 12.447 erkek nüfusunun olduğu anlaşılır. Buna göre nüfusun %74,5'i Müslümanlardan, kalan %25,5'i ise gayrimüslimlerden müteşekkildi. Kaza nüfusu Bursa sancağının %8,7'lik kısmını oluşturuyordu. 1879 tarihinde 44 köy ve 3254 hanenin bulunduğu kasabada 2453 Ermeni ve 9500 Müslüman erkek nüfus mevcuttu. İnegöl'e bağlı olan Domaniç nahiyesinde 32 köy, 1504 hane ve 2925 Müslüman erkek; Pazarcık nahiyesinde ise 5 köy, 510 hane ve 1386 Müslüman erkek vardı. 1886 yılı salnâmesine göre 106 köyü ve 7051 hanesi bulunan İnegöl kazasının 17.364 erkek 16.367 kadın olmak üzere toplam 33.731 nüfusu vardı. Bunun 14.558'i (%83,8) Müslüman, 35'i (%0,02) Rum, 2679'u (%15,4) Ermeni, 92'si (%0,05) Yahudi ve Protestanlardan oluşuyordu. Doğumlar ve özellikle de göçlerle artan nüfus, 1899'da 46.136 Müslüman, 6177 Ermeni, 175 Protestan olmak üzere toplam 52.488 kişiye ulaşmıştır. Nüfus artışı 1870-1902 yılları arası dikkate alınarak değerlendirildiğinde 1870'te yaklaşık 25 bin olan Müslüman mevcudunun yaklaşık %85'lik artışla yüzyılın sonunda 46 bini aştığı görülür.

Siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan büyük değişikliklere yol açan göçler, milletlerin ve devletlerin hayatında derin izler bırakmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra Anadolu'ya doğru büyük bir göç dalgası başlamış bu göçten İnegöl de nasibini almıştır. 1885 salnâmesine göre 558 hanede 2471 Rumeli muhaciri, 598 hanede 2266 Çerkez muhaciri, 51 hanede 204 Tatar muhaciri, 370 hanede 1609 Batum muhaciri ve 164 hanede çeşitli yerlerden göç eden 697 kişi olmak üzere toplam 1741 hanede 7247 muhacir 3 mahalle ve 28 köye yerleştirilmiştir. 1885 yılı vilayet yıllığına göre Hamidiye, Muradiye ve Orhaniye mahallelerine Rumeli, Batum ve Kafkasya'dan gelen 305 hanede 1343 muhacir iskân edilmiştir. Göçler sonraki yıllarda da devam etmiş, yeni köyler ve mahalleler teşkil edilmiştir. 1892 tarihine gelindiğinde göçün boyutu yeni teşkil edilen 32 köyde 12.578 kişiye ulaşmıştır. Muhacirlerden 1570 kişi ise eski köylere yerleştirilmiştir. Muhacir göçü hızını kaybetse de devam etmiştir. 1896 tarihli salnâmeğe göre İnegöl kazasında 2736 hanede 13.298 nüfusu içeren 4 mahalle ve 37 köy kurulmuştur. Devlet bütçesinin zayıflığı ve savaş sonrası durum nedeniyle birtakım sıkıntılar yaşanmış olsa da göçmenler atıl hâldeki arazilere ve yaylalara yerleştirilerek tarım alanları genişlemiş, buna bağlı olarak üretim artmış ve ekonomi canlanmıştır. Muhacirler, köyelerine cami ve okul yapılması için devlet yetkililerine yazdıkları arzuhallerde seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Konuya duyarlı ahalinin yardımları ve meseleğe ciddiyetle yaklaşan hükümetin desteğiyle köylere ibadet ve eğitim kurumları inşa edilerek görevliler tayin edilmiştir. 1892 yılına gelindiğinde üç mahalle ve 83 köyde okul bulunuyordu. 32 adet muhacir köyünün 24'ünde ve kasabadaki üç muhacir mahallesinde ahali tarafından gayrimuntazam mektepler yapılmıştı. Kalan sekiz köyde daha sonra devlet tarafından okul yapılmıştır. Böylece ahali-i kadimeye ait 89 ve muhacirlere ait 27 mektep olmak üzere kazadaki toplam sıbyan mektebi sayısı 113'e varmıştır. İshakpaşa Camii yakınında 200 öğrenci kapasiteli bir ibtidâiye mektebi inşa edilmiştir.

Evliliğe ve aile kurumuna önem verilen toplumda, evlenme öncesi dönem için nişan, söz kesme veya namzetlik tabirleri kullanılırdı. Söz kesme ve nişanın hukukî bir bağlayıcılığı olmadığından mahkemeye genelde nişanın yapılması değil, bozulması ve sonrasında yaşanan anlaşmazlıklar gelmiştir. Hayat şartlarının zorluğu, güvenlik endişesi ve geçim sıkıntısı sebebiyle yeniden evlenme isteyen dul kadınlar özellikle

muhtarlar tarafından birtakım sebeplerle engelleniyordu. Bu şikâyetle mahkemeye başvuran kadınların tamamı haklı bulunmuştur.

İnegöl'de XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde 50, 60, 100, 150 ve 250 kuruş tutarında mehirler olsa da genellikle 16,5 kuruş (%33,9) ve 33,5 kuruşta (%44,9) yoğunlaşma olmuştur. Bu oran mehirlerin yaklaşık %79'luk kısmına karşılık gelmektedir. Yüzyılın ortalarında ise mehir miktarının artarak 100-199 kuruş arasında yoğunlaştığı, terekelerin yaklaşık yarısının 100 kuruş civarında olduğu görülmektedir. Bu iki dönem arasında mehir miktarlarındaki farkın gelir seviyesinin artmasından ziyade paranın değer kaybetmesiyle ilgili olduğu açıktır.

İnegöl kazasında XIX. yüzyılda evli Müslüman erkeklerin %95,3'ünün tek, %4,7'sinin iki eşi olduğu tespit edilmiştir. Gayrimüslimlerde ise dinî kısıtlamalardan dolayı çok eşlilik uygulamasına tesadüf edilmemiştir. Birden fazla eşle evliliğin maddi durumla doğrudan ilgisinin olmadığı görülmüştür.

Müslüman ve gayrimüslimlerde hane başına düşen ortalama çocuk sayısı, bunun ekonomik gelişmişlik düzeyi ile ilişkisi ve sonuçların yerleşim yerine göre değişip değişmediği incelenmiştir. Buna göre hane başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,8'i bulmaktadır. Tespit edilebilen dul tereke sahiplerinin toplamı 38 olup bunların %42,1'i erkek, %57,9'u ise kadındır. Ailelerin %20,1'inin 1, %19,5'inin 2, %14,2'sinin 3, %15,2'sinin 4, %5,3'ünün 5, %2,8'inin 6 ve %1,2'sinin ise 7 çocuklu olduğu tespit edilmiştir. Yüzyılın ilk çeyreğinde nüfusun yarıdan fazlasının 1 ya da 2 çocuğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında ise ailelerin çoğunun 2, 3 ya da 4 çocuklu olduğu söylenebilir. Zimmîlerin çocuk sayısı Müslümanlarınkinden fazladır. Servet ve çocuk sayısı arasında belirgin bir ilişki olmamakla beraber düşük gelir seviyesindeki ailelerin daha az çocuğa sahip olduğu dikkat çekmektedir. Şehirdekilerin çocuk ortalaması 2,25, köydekilerin ise 2,97'dir.

Boşanma çeşitleri arasında talak, muhâla'a ve tefrîk vardır. Bunlar içerisinde mahkeme kayıtlarında en fazla karşılaşılan muhâla'a'dır. Rüşt çağına ermemiş ve kendi başına idare edemeyecek çocukların boşanma sonrasında mağduriyet yaşamaması için çeşitli tedbirler alınmıştır. Çocuğun günlük ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda nafaka

tahsisinin yapılması ve çocuğun kendi kararlarını verebileceği yaşa kadar mallarını koruma ve kollaması için bir vası uhdesine tevdi edilmesi bunlardandı.

Miras, mülk edinme yollarından birini oluşturmaktadır. Mirasçılara ne kadar servet intikal ettiği masraflar, borçlar, vasiyet ve vergiler düşüldükten sonra hesaplanmıştır. Terekeden taksim karşılığında çeşitli vergiler alınır. Şahısların servet sahibi olmalarının diğer bir şekli de kendilerine menkul veya gayrimenkul bir malın hibe edilmesidir. Yaşlılar bazen vefatlarına kadar kendilerine bakılması şartıyla gelinine, kızına yahut torununa evini hibe etmiştir.

Türk maddi kültürünün tanınmasını sağlayan önemli kaynaklardan biri olan “muhallefat” belgelerinden kitaplar, elbiseler, silahlar, mutfak eşyaları, ziynet eşyaları, ev döşemesi ve mefruşatı hakkında zengin bilgiler elde edilmiştir. Kıyafet tercihini belirleyen faktörler arasında zenginlik, toplumdaki statü, sosyo-kültürel ve dinî durum kadar yaşanılan yerin coğrafî özellikleri de etkilidir. Erkek üst giyiminde gömlek ve entari; alt giyim olarak ise şalvar ve dizlik en çok tercih edilen kıyafetlerdir. Kadınlar ise gömlek, entari ve feraceyi üst giyim; dizliği ise alt giyimde yoğun olarak kullanırdı.

Kitap sahibi olma, toplumun kültür seviyesini belirten önemli göstergelerden biridir. Kitap miktarı fazla olan şahıslar genellikle ilimle meşgul olan müderris, imam ve öğrencilerdir. Kitaba ve okumaya meraklı devlet görevlileri, esnaf ve tüccarların da kitap sahibi oldukları görülmektedir. Terekelerin çok az kısmında kitaba rastlanmaktadır. Bunların çoğu ise ibadet amacıyla okunan Kur’ân-ı Kerim, ‘Amme, Tebâreke ya da En’âm cüzü gibi dinî kitaplar olup bir ya da iki adetten ibarettir. Kur’ân dışında yaygın olarak Halebî, Delâil-i Hayrat, Muhammediyye ve Birgivî Risalesi adlı kitaplara tesadüf edilmiştir.

Oda; aile fertlerinin dinlendiği, yemek yediği, oturduğu ve yattığı en önemli mekândır. Hemen hemen her evde oda yanında bulunan sofa, aile üyelerinin ortak yaşam alanıdır. Evin biçimi, odaların sofa etrafında dizilmesiyle oluşmaktadır. Ahalinin oturduğu evler mütevazı ve genelde 1-2 odayla sınırlıyken zenginlerin oturduğu evlerde odaların sayısı 4 ya da 5’e kadar çıkmaktadır. Oturmak için hava, güneş ve manzara yönünden daha elverişli olan üst katlar tercih edilir. Ahır, samanlık, mutfak ve kiler zemin katlarda olup bahçede mutlaka bir su kuyusu bulunur. Sokaktan bahçe duvarıyla

ayrılan, ev halkının rahat hareket edeceği avlu ve bahçe bulunurdu. Evlerin çoğu iki katlı, çok az kısmı tek katlıdır ve çatılar kiremitle örtülüdür.

Toplumdaki yardımlaşma ve hayırseverlik anlayışı, fertlerin mal ve mülkünü vakfetmesinin esasını oluşturmuştur. Vakıf gelirlerinin önemli bir kısmını aynî, nakdî bağışlar, nemalar, dükkân ve ev kiralaları oluştururdu. XIX. yüzyılda vakıfların genellikle parayı işleterek geliriyle hayrî harcamalar yaptığı bilinmektedir. Sermaye, uygun kişilere en fazla %15 nema oranıyla işletirilmiştir. Bu sayede ticarî hayat canlılığını korumuş ve insanlar ihtiyaç duydukları krediyi güvenilir kurumlardan elde etmişlerdir. Kredi kullanan diğer askerîler ise seyyid ağa, beşe, seyyid efendi, seyyid molla ve molla unvanlı kişilerdir.

Her toplumda olduğu gibi İnegöl'de de mahkemeye intikal eden yaralama, hırsızlık, borç davası ve fuhuş gibi adlî vakalara rastlanmıştır. Olay mahkemeye yansıdığında kadı tarafından heyet oluşturulmuştur. Burada ilmiye sınıfına mensup görevliler, ehl-i örften ehil kişiler ile ahaliden adaletli, güvenilir şahıslar görevlendirilmiştir.

XIX. yüzyılda İnegöl ekonomisi, zengin toprak kaynaklarını değerlendirecek insan gücü ve sermayeden yoksun bir tarım ekonomisi özelliği taşıyordu. Toprak, sabanlarla sürülmüş, gübreleme ve ekim işleri eski tarzda devam etmiştir. Sürekli nadas halinde bulunan arazi miktarı oldukça fazlaydı. 1844-1845 arazi tahrirlerinde kasaba merkezinde bulunan 8074 dönüm toplam arazinin %69,1'i, köylerde ise 49.949 dönüm arazinin %43,3'ü nadasa bırakılmıştır. İşletmelerin çoğunluğunu küçük ve orta büyüklükteki işletmeler oluşturuyordu. Hemen hemen her hanede bir iki inek ile bir çift öküzün beslenmesi, İnegöl'ün coğrafi özellikleriyle uygun şekilde hayvan potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Hane başına düşen ortalama hayvan sayısı dikkate alındığında insanların kendi temel ihtiyaçları için hayvan sakladıkları anlaşılır. Hayvanların %25,7'sini koşum, %27,5'ini diğer büyükbaş hayvanlar, %35,2'sini küçükbaş hayvanlar, %8,7'sini yük hayvanları ve %2,9'unu ise arı kovanları oluşturmaktadır. İşletmelerin çoğunda bir merkep ya da beygirin bulunması, asıl meslek olmasa da, nakliyeciliğin tarımsal üretimin yanında gelir getirici bir faaliyet olarak gerçekleştirildiğini gösterir.

Meslekî yapılanma, İnegöl kazasının geçmişten gelen derin tecrübesi, elverişli bir yerde konumlanmış olması ve göçlerle zenginleşen nüfus yapısı sebebiyle çeşitlilik arz ediyordu. Tarım ekonomisinin hâkim olduğu yıllarda doğal olarak ziraatla uğraşanlar %33,1'lik yüzdeyle en büyük meslek grubunu oluşturmuştur. Amele, dikici, debbağ, berber ve nalbant önemli meslek gruplarındandır. Zimmîlerin yaşadığı iki köyde meslekleri tespit edilebilen 228 hane reisinin 2/3'ü ziraatçı, rençper ve ameledir.

Müslümanların mülkiyetindeki toprak gelirlerinden alınan öşür, şer'i vergilerdendi. Kasaba merkezindeki toplam 479 hane 18.624 kuruş öşür vergisi ödemiş, hane başına ortalama 38,9 kuruş vergi isabet etmiştir. Zimmîlerin yaşadığı Yenice-i Gayrimüslim köyünde 801 vergi mükellefinin %10,9'u a'lâ (yüksek), %80'i evsat (orta) ve %9,1'i ise ednâ (düşük) derecede vergi ödemekteydi. Rakamlardan hareketle zimmîlerin %80'inin orta düzey bir gelire sahip olduğu söylenebilir.

İncelenen terekelerden yola çıkarak XIX. yüzyılın ilk yarısı için ekonomik düzeyi yansıtabilecek ölçüler koymak olasıdır. Sadece temel ihtiyaçlarını karşılayabilen serveti 1500 kuruşun altındaki tereke sahipleri fakir, 1501-3000 kuruş arasındakiler orta ve 3001 kuruş üzerindekiilerin ise zengin olarak sınıflandırılabilir. Buna göre tereke sahiplerinin %80,87'si 0-1500, %13,04'ü 1501-3000 kuruş aralığında iken yalnızca %6,09'u 3001 kuruşun üzerinde servete sahiptir. Müslüman erkeklerin 2/3'ü ve kadınların ezici çoğunluğu fakir kategorisinde yer almaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için 6 bin kuruşa kadar olanları ekonomik düzeyi yetersiz, 6 - 15 bin kuruş arasındakileri orta düzey ve 15 bin kuruştan daha yukarısını ise refah düzeyi yüksek olarak tanımlamak uygundur. Tereke sahiplerinin %84,4'ünün 6 bin kuruş altında, %19'unun 6 bin- 15 bin kuruş aralığında ve %9,8'inin 15 bin kuruş üzerinde servete sahip olduğu görülür.

KAYNAKLAR

I- ARŞİV BELGELERİ

A- İNEGÖL ŞER'İYYE SİCİLLERİ

B 368	B 378
B 369	B 379
B 370	C 227
B 371	C 228
B 372	C 229
B 373	C 231
B 374	C 232
B 375	C 233

B- İNEGÖL NÜFUS DEFTERLERİ

NFS.d. 01441	NFS.d. 01451
NFS.d. 01442	NFS.d. 01514
NFS.d. 01443	NFS.d. 01515
NFS.d. 01444	NFS.d. 01516
NFS.d. 01445	NFS.d. 01518
NFS.d. 01446	NFS.d. 01519
NFS.d. 01447	NFS.d. 01520
NFS.d. 01448	NFS.d. 01521
NFS.d. 01449	NFS.d. 01522
NFS.d. 01450	

C- İNEGÖL TEMETTUAT DEFTERLERİ

ML.VRD.TMT.d. (Maliye Varidat Temettuat Kalemi), Defter No: 8209, 8210, 08210-A, 8211, 8212, 08212-A, 8213, 08213-A, 08213-B, 8214, 08214-A, 8215, 08215-A, 08215-B, 8216, 8216-A, 08216-B, 8217, 08217-A, 08217-B, 8218, 8219, 8220, 8221, 08221-A, 8222, 8223, 08223-A, 8224, 08224-A, 8225, 08225-A, 08225-B, 8226, 08226-A, 08226-B, 8227, 08227-A, 08227-B, 8228, 8229, 08229-

A, 08229-B, 8230, 08230-A, 08230-B, 8231, 08231-A, 08231-B, 8232, 08232-A, 8233, 08233-A, 08233-B, 8234, 08234-A, 08234-B, 8235, 08235-A, 8236, 08236-A, 8237, 8238, 08238-A, 08238-B, 8239, 08239-A, 08239-B, 8240, 08240-A, 8241, 08241-A, 08241-B, 8242, 08242-A, 08242-B, 8243, 08243-A, 08243-B, 8244, 08244-A, 0844-B, 8245, 08245-A, 08245-B, 8246, 08246-A, 8247, 08247-A, 8248, 08248-A, 8249, 8250, 08250-A, 8251, 08251-A, 08251-B, 08251-C, 08252-A, 08252-B, 8253, 08253-A, 08253-B, 8255, 08255-A, 8256, 08256-A, 08256-B, 8259, 8260, 08260-A, 8261, 08261-A, 08261-B, 8262, 8263, 08263-A, 08263-B, 8264, 8265, 08265-A, 08265-B, 8267, 08267-A, 08267-B, 8269, 08269-A, 08269-B, 8270, 08270-A, 08270-B.

D- HÜDAVENDİĞÂR VİLAYETİ SALNÂMELERİ

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 1, 1287/1870-1871, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 2, 1288/1871-1872, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 3, 1289/1872-1873, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 4, 1290/1873-1874, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 5, 1291/1874-1875, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 6, 1292/1875-1876, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 7, 1293/1876-1877, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 8, 1294/1877-1878, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 9, 1295/1878-1879, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 10, 1296/1879-1880, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 11, 1297/1880-1881, Matba'a-i Vilayet-i Hudâvendigâr.

Salnâme-i Hudâvendigâr, Def' a 12, 1301/1883-1884, Ferâizcizade Matbaası.

Salnâme-i Hudâvendigâr, Def' a 12, 1302/1884-1885, Ferâizcizade Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 13, 1303/1885-1886.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 14, 1304/1886-1887, Matba'a-i Vilayet.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def' a 15, 1305/1887-1888, Matba'a-i Vilayet.

Salnâme-i Vilayet-i Hudâvendigâr, Def'a 16, 1306/1888-1889, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 17, Rumi 1306/1890-1891, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 18, Rumi 1307/1891-1892, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 19, 1310/1892-1893, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 20, 1311/1893-1894, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 21, 1312/1894-1895, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 22, 1313/1895-1896, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 23, 1314/1896-1897, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 24, 1315/1897-1898, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 25, 1316/1898-1899, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 26, 1317/1899-1900, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 27, 1318/1900-1901, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 28, 1319/1901-1902, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 29, 1320/1902-1903, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Def'a 30, 1321/1903-1904, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi, Def'a 34, 1324/1906-1907, Matba'a-i Vilayet.
Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi, Def'a 34, 1325/1907-1908, Matba'a-i Vilayet.
Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniye, Dersa'âdet, Selanik Matbaası, 1327 Sene-i Maliye/1911.

Devlet Salnâmesi, 1274/1857-1858.

E- DİĞER ARŞİV BELGELERİ

BOA., A.d., 3258.

BOA., A.MKT.MHM., 524/17-4; 524/17; 503/19.

BOA., C.NF., 2349.

BOA., DH. MKT., 320/40; 248/31; 320/40; 1903/78-1-1; 1/28-1-1; 39/10-2-1; 1910/9-1-1; 232/53-2-1; 248/31; 1404/73; 1411/106-1-1; 196/75; 1929/34; 2051/49; 2803/72; 1465/65.

BOA., HH., 19641.

BOA., HH.THR., 468/15; 468/22; 468/25; 468/19; 468/22; 468/11-1; 468/20-1-1; 468/13; 468/75-2; 468/85; 468/36; 468/46; 468/39; 468/38; 468/41; 468/40;

468/24; 468/42; 468/44; 468/16; 468/21; 468/75; 468/84; 468/22; 468/28; 468/43;
333/28; 468-41; 468-75-002-001.

BOA., İ.DH., 1381; 824/66402; 86497.

BOA., İ.HUS., 54/54-1315-M 70-1-1.

BOA., İ.MMS., 33/1379; 33/1379.

BOA., İ.ŞD., 112/6714; 22/966; 2424/56; 2470/22; 1612/9; 1610/3; 1610/6; 2804/1;
1552/14.

BOA., MVL., 683/70.

BOA., Y.EE., 78/72; 9/19.

BOA., Y.PRK.SRN., 2/18.

II- KİTAP VE TEZLER

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye livâları: Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1995.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), C. I, Ankara, 1993.

ABDÜLAZİZ BEY, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., (Yayına Haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay), 2002.

AKAKUŞ Recep, *Coğrafyadan Vatana İnegöl ve Alperenler*, İstanbul, Sahhaflar Kitap Sarayı, 2011.

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. 1, 3. b., İstanbul, Tekin Yay., t.y.

AKGÜNDÜZ Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yay., 1990.

AKGÜNDÜZ Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. b., İstanbul, OSAV Yay., 1996.

ATAR Fahrettin, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013.

BARKAN Ömer Lütfi, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara, TTK Basımevi, 1988.

BAYINDIR Abdülaziz, *İslam Muhakeme Usulü*, İstanbul, İslami İlimleri Araştırma Vakfı Yay., 1986.

BAYKARA Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

- BİLMEN Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Yay., 1969.
- BOZKURT Gülnihâl, *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında: Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 2. b., Ankara, TTK Yay., 1996.
- CAHEN Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 2. b., Haz. Ayşen Anadol, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002.
- CANSEVER Turgut, *Osmanlı Şehri: Şiir'den Şehir'e*, İstanbul, Timaş Yay., 2010.
- CENGİZ İsmail, *Prusa'dan Günümüze Bursa: "Medeniyetin İpek Şehri"*, 4. b., İstanbul, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2008.
- CEZAR Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul, Alan Yay., 1986.
- CEZİRİ Abdurrahman, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkıhı*, C. 5, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul, Çağrı Yay., 1993.
- CİN Halil, Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 2011.
- CUINET Vital, *La Turquie D'asie Geographie Administrative*, Paris, 1895.
- ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, TTK Yay., 1991.
- ÇETİN Atillâ, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, 2. b., Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.
- ÇİĞDEM Recep, *Mukayeseli Medeni Hukuk*, İstanbul, Rağbet Yay., 2012.
- DALSAR Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1960.
- DÖNDÜREN Hamdi, *Delilleriyle Aile İlmihali*, C. 1, Erkam Yay., 1995.
- DÖNDÜREN Hamdi, *İslâm Hukukuna Göre Günümüzde Vakıf Meselesi*, İstanbul, Erkam Yay., 1998.
- DUMAN Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2000.
- EBÛ YÛSUF, *Kitâbü'l-Harâç*, (Mütercim Muhammed Atâ'ullah Efendi, sadeleştiren İsmail Karakaya), Ankara, Akçağ Yay., 1982.
- ERCAN Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara, Turhan Kitabevi Yay., 2001.
- ERGENÇ Özer, *16. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 2. b., Ankara, TTK Yay., 2014.
- ERKAN Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996.

- ERTEN Hayri, *Konya Şer'iyeye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2001.
- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul, Risale Yay., 1990.
- EVLIYÂ ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672)*, C. 9, İstanbul, Devlet Matbaası, 1935.
- FAROQHI Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 4. b., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002.
- FAROQHI Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekânında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, (çev. Neyyir Berktaş), 5. b., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011.
- GÜÇER Lütfi, *XVI – XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1964.
- GÜRAN Tefvik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, Eren Yay., 1998.
- HALAÇOĞLU Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, 4. b., Ankara, TTK Yay., 1998.
- HOCA SADEDDİN EFENDİ, *Tâcü't-Tevârih*, C. 1, (Sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., 1974.
- HOŞGÖREN M. Yıldız, *İnegöl Havzası'nın Jeomorfolojisi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 1975.
- Hudâvendigâr Vilayeti Dâhilinde Nebeân Eden Sâni-i Fahmiyyet Sodâlî Çitli Maden Suyu*, İstanbul, Mihran Matba'ası, 1305.
- İNALCIK Halil, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 1. b., (Ed.) Emre Yalçın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2002.
- İnegöl Tanıtım ve Kent Rehberi*, Haz. İnegöl Kent Konseyi Kültür Sanat Turizm ve Tarih Çalışma Grubu, 2013.
- İPEK Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, 2. b., Ankara, TTK. Yay., 1999.
- KAHRAMAN Kenan, *Geçmişten Günümüze İnegöl*, İstanbul, İnegöl Kültür Sanat ve Yardımlaşma Vakfı Yay., 1992.
- KAPLANOĞLU Raif, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul, Avrasya Etnoğrafya Yay., 2000.
- KAPLANOĞLU Raif, *1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Bursa, Nilüfer Belediyesi Yay., 2013.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.
- KARAMAN Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C.1, İstanbul, İz Yay., 2003.

- KARATAŞ Ali İhsan, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği-*, İstanbul, Gökkuşbu Yay., 2009.
- KARATAŞ Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri: (18-19. Asırlar)*, Bursa, Emin Yay., 2009.
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 1. b., (çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, Timaş Yay., 2010.
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze: Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul, Timaş Yay., 2010.
- KASABA Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, (çev. Kudret Emiroğlu), İstanbul, Belge Yay., 1993.
- KESKİOĞLU Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, Müftüoğlu Yay., 1969.
- KOÇU Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yay., 1969.
- KORKMAZ Esfender, *Vergi Yapısı ve Gelişimi*, İstanbul, Gür-Ay Matbaası, 1982.
- KÖPRÜLÜ M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 2. b., Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s. 176-183.
- KURT Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay., 1998.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara, TTK Yay., 2010.
- MAMAŞ Turgut Can, *İnegöl Tarihi: Coğrafi, İktisadi, İctimai, Sıhhi ve Kültür Durumları*, Bursa, İnegöl Halkevi Yay., 1947.
- McCARTHY Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (çev. Bilge Umar), İnkılap Kitabevi, 1998.
- MEHMED NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi*, C. 1, 2. b., Haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, Ankara, TTK Yay., 1987.
- ORTAYLI İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul, Pan Yay., 2006.
- OSMANOĞLU Ayşe, *Babam Abdülhamid*, İstanbul, Güven Yay., 1960.
- ÖTÜKEN S. Yıldız, v.d., *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1986.
- ÖZÇELİK İsmail, *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2013.
- ÖZDEĞER Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1988.
- ÖZTÜRK Hüseyin, *Kınalı-zâde Ali Çelebi'de Aile*, Bilim Serisi 3, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., 1990.

- ÖZTÜRK Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., 1995.
- ÖZTÜRK Said, *Tanzîmât Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul, Kitabevi Yay., 1996.
- PAMUK Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme: Seçme Eserleri II*, (çev. Gökhan Aksay), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2007.
- QUATAERT Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul, İletişim Yay., 2002.
- QUATAERT Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2008.
- RAMSEY W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev. Mihri Pektaş), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1960.
- SERAHSÎ, *Mebûsât*, (Ed.) Mustafa Cevat Akşit, C. 10, İstanbul, Gümüşev Yay., 2008.
- SÜLEYMAN SÜDÎ, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Haz. Mehmet Ali Ünal, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2008.
- ŞENER Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, İşaret Yay., 1990.
- ŞİMŞİR Bilâl N., *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler I, Doksanüç Muhacereti 1877-1878*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1968.
- TABAKOĞLU Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 3. b., İstanbul, Dergâh Yay., 1997.
- TEXIER Charles, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, C. 1, (çev. Ali Suat), Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., 2002.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1996.
- UBICINI M. A., *Türkiye 1850*, (çev. Cemal Karaağaçlı), C. 2, 1001 Temel Eser, İstanbul, Tercüman Yay., t.y.
- UÇAROL Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1994.
- UDEH Abdülkadir, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşerî Hukuk*, C. I, (Terceme Ruhi Özcan, Ali Şafak), Ankara, Rehber Yay., 1990.
- UMAR Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 2. b., İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2009.
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 3. b., Ankara, TTK Yay., 1988.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, 6. b., Ankara, TTK Yay., 1994.
- YENİÇERİ Celal, *İslâm İktisadının Temelleri*, İstanbul, Şamil Yay., 1980.

ZUHAYLÎ Vehbe, *İslâm Fıkı Ansiklopedisi* (çev. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy v.d.), C. 9, İstanbul, Risale Yay., 1994.

III- MAKALELER

ACAR H. İbrahim, "İslam Hukuku Açısından Nişanlanma", *Atatürk Üniversitesi İFD*, S. 23, Erzurum, 2005, ss. 71-94.

ACAR H. İbrahim, "Nişan", *DİA*, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 152-154.

ACAR H. İbrahim, "Talak", *DİA*, C. 39, İstanbul, 2010, ss. 496-500.

AKBULUT İlhan, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, Ankara, 2003, ss. 167-181.

AKBULUT İlhan, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara, 2007, ss. 61-72.

AKGÜNDÜZ Ahmed, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14, Konya, 2009, ss. 13-48.

AKGÜNDÜZ Ahmed, "Osmanlı Kanunnâmeleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihi Seyri)", *Türkler*, C. 10, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, ss. 21-42.

AKGÜNDÜZ Ahmet, "Başlık", *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, ss. 131-133.

AKTAN Hamza, "İslâm Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 17-54.

ARDEL Ahmet, "İnegöl Ovası ve Çevresi (Morfolojik Etüt)", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 9-10, Ankara, 1947, ss. 64-95.

ATAR Fahrettin, "Nikâh", *DİA*, C. 33, İstanbul, 2007, ss. 112-117.

AYDIN M. Akif, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Ekonomik Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 55-76.

AYDIN M. Akif, "Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma 'Tefrik'", *Osmanlı Araştırmaları*, C. V, İstanbul, 1986, ss. 1-12.

AYDIN M. Akif, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul, 1982, ss. 1-12.

AYDIN M. Akif, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı", *Türkler*, C. 10, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, ss. 15-20.

AYDIN Mehmet Âkif, "Aile", *DİA*, C. 2, İstanbul, 1989, ss. 196-200.

- AYDIN Mehmet Âkif, “Mehir”, *DİA*, C. 28, İstanbul, 2003, ss. 389-391.
- BARDAKOĞLU Ali, “Hidâne”, *DİA*, C. 17, İstanbul, 1998, ss. 467-471.
- BARDAKOĞLU Ali, “Hibe”, *DİA*, C.17, İstanbul, 1998, ss. 421-426.
- BARDAKOĞLU Ali, “Kasâme”, *DİA*, C. 24, İstanbul, 2001, ss. 528-530.
- BARDAKOĞLU Ali, “Vesâyet”, *DİA*, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 66-70.
- BARKAN Ömer Lütfi, “Edirne Askerî Kassam’ına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *TTK Belgeler*, C. III, S. 5-6, Ankara, 1966, ss.1-479.
- BARKAN Ömer Lütfi, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul, 1953, ss. 1-26.
- BARUT İpek F., Nergis Erdoğan, “Marmara Bölgesi Termal Mineralli Kaynak Suları: Hidrokimyasal Özellikleri ve Zamana Bağlı Değişimi”, *İstanbul Yerbilimleri Dergisi*, C. 24, S. 1, İstanbul, 2011, ss. 19-64.
- BAYINDIR Abdülaziz, “Örneklerle Osmanlı’da Ceza Yargılaması”, *Türkler*, C. X, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, ss. 69-82.
- BERKİ Ali Himmet, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *Vakıflar Dergisi*, Tıpkı basım, S. VI, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1965, ss. 9-13.
- BOZKURT S. Gülçin, “19.yy da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekan Kurgusunun Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 62, S. 2, İstanbul, 2013, ss. 37-70.
- BÜLBÜL Zekeriya, “XVI. Yüzyıl Ortalarında İnegöl’ün Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 16, Konya, 2006, ss. 185-203.
- CEZAR Yavuz, “Bir A’yanın Muhallefatı”, *Bellekten*, C. XLI, S. 161, Ankara, TTK Yay., Ocak 1977, ss. 41-78.
- ÇADIRCI Musa, “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi”, *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara, TTK Yay., 1986, ss. 145-164.
- ÇALIŞKAN İbrahim, “İslam Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları”, *Ankara Üniversitesi İFD*, S. XXXI, Ankara, 1989, ss. 367-397.
- ÇETİN Emrah, “Franz Taeschner'in Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münakalatına Nazaran Vaziyeti İsimli Eseri Üzerine Notlar”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVII, İzmir, Mart 2014, ss. 321-343.
- ÇETİN Osman, “Bursa Şer’i Mahkeme Sicillerinden Notlar”, *UÜİFD*, C. 2, S. 2, Bursa, 1987, ss. 59-71.

- ÇITAKOĞLU Hazal, GÜLSEFA Gonca, “İnegöl Kent Müzesi’nde Sergilenen Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemi Seramikleri”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 323-348.
- ÇİÇEK Kemal, “İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşa Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 334-350.
- ÇİFTÇİ Cafer, “18. Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36’dan ayrı basım, Ankara, 2004, ss. 79-102.
- ÇİFTÇİ Cafer, “93 Harbi ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*, (Ed.) Zeynep Dörtok Abacı, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yay., 2008, ss. 75-96.
- ÇİFTÇİ Cafer, “Hüdâvendigâr Vilâyetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Duyûn-ı Umûmiyye İdâresinin Rolü”, *Belleten*, C. LXXVI, S. 277, Ankara, TTK Yay., 2012, ss. 905-949.
- ÇULUK Sinan, “Bahçıvanbaşı Charles Henry’nin Bursa Çevresindeki Araştırma Gezisi”, *Arşiv Dünyası Dergisi*, S. 7, İstanbul, 2006, ss. 43-45.
- ÇULUK Sinan, “Maden Köyünün Tarihsel İsmi ve Kısa Tarihçesi”, *İnegöl Çınarlaraltı Dergisi*, S. 1, 2010, ss. 53-57.
- DEMİREL Muammer, “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İskanı”, *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*, (Ed.) Zeynep Dörtok Abacı, Bursa, Osmangazi Belediyesi Yay., 2008, ss. 31-58.
- DEMİREL Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, C. LIV, S. 211, Ankara, 1990, ss. 945-961.
- DEMİREL Ömer, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX Yüzyıllar)”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 703-729.
- DEMİREL Ömer, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 1*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 88-152.
- DİA, “Haraç”, *DİA*, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 88-90.
- DİNÇ Güven, “Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya’da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu”, *OTAM*, S. 17, Ankara, 2005, ss. 103-129.
- DORUK M. Yüce, “Kevork Torkomyan Efendi ve İpekçilik Enstitüsü”, *Bursa’da Yaşam*, Bursa, Olay Gazetesi Yay., Kasım 2012, ss. 112-115.

- DÖNDÜREN Hamdi, “Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye’de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi”, *UÜİFD*, C. 17, S. 1, Bursa, 2008, ss. 1-24.
- DÜZBAKAR Ömer, “İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Hırsızlık Suçu: 16-18. Yüzyıllarda Bursa Şer’iyye Sicillerine Yansıyan Örnekler”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 2008, ss. 79-105.
- DÜZBAKAR Ömer, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *OTAM*, S. 23, Ankara, 2010, ss. 85-100.
- ERGENÇ Özer, “Osmanlı Şehrinde ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984, ss. 69-78.
- ERTEN Hayri, “Sosyolojik Veri Olarak Şer’iyye Sicillerinin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. X, Konya, 2000, ss. 531-546,
- FAYDA Mustafa, “Zimmî”, *DİA*, C. 44, İstanbul, 2013, ss. 428-34.
- FİRUSOĞLU Safarov Refik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 687-696.
- GEDİKLİ Fethi, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, İstanbul, 2005, ss. 187-213.
- GÖZÜBENLİ Beşir, “Bey’ Bi’l-Vefâ (Vefâen Satış) ve Bey’ Bi’l-İstiğlâl”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Tetkikleri Dergisi*, S. 9, Erzurum, 1990, ss. 109-119.
- GÜL Abdulkadir, “Antakya’da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (XVIII. Yüzyıl)”, *Erzincan Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 6, S. 2, Erzincan, 2013, ss. 399-426.
- GÜNAY Hacı Mehmet, “Vakıf”, *DİA*, C. 42, İstanbul, 2012, ss. 475-479.
- GÜRAN Tevfik, “Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1992, ss. 219-234.
- HALAÇOĞLU Ahmet, “Balkan Savaşlarında Anadolu’ya Yönelik Göçler ve Bilançoları”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 669-676.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, ss. 123-132.
- HAS Şükrü Selim, “Nişanın Bozulmasının Hukukî ve Dinî/Ahlâkî Neticeleri (İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Arasında Bir Mukayese)”, *Marmara Üniversitesi İFD*, C. 30, İstanbul, 2006/1, ss. 113-131.
- HIZLI Mefail, “Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi”, *UÜİFD*, C. 12, S. 1, Bursa, 2003, ss. 367-426.

- İNALCIK Halil, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları*, İstanbul, Eren Yay., 1996, ss. 187-202.
- İNALCIK Halil, “Bursa”, *DİA*, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 445-449.
- İNALCIK Halil, “İpek”, *DİA*, C. 22, İstanbul, 2000, ss. 362-65.
- İNALCIK Halil, “İspence”, *DİA*, C. 23, İstanbul, 2001, s. 177.
- İNALCIK Halil, “Osman Gazi’nin Fetihleri ve Devletin Kuruluşu”, *Bursa’nın Fethi ve Osman Gazi’yi Anma Sempozyumu Kitabı*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa, 2010, ss. 104-111.
- İNALCIK Halil, “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, (Ed.) Elizabeth A. Zachariadou, (çev. Gül Çağal Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000, ss. 78-105.
- İNALCIK Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, 1958, S. 2, Ankara, ss. 102-126.
- İNALCIK Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: II. Köy Sicil ve Terekeleri”, *Belgeler*, C. XV, S. 19, Ankara, 1993, ss. 23-168.
- İNALCIK Halil, “Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, Ankara, 1943, ss. 89-96.
- İNALCIK Halil, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten*, C. XXIII, S. 92, Ankara, TTK Yay., 1959, ss. 575-610.
- İPEK Nedim, “93 Muhacereti”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 661-668.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Avârız Vakfı”, *DİA*, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 109.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Ehl-i Örf”, *DİA*, C. 10, İstanbul, 1994, ss. 519-520.
- İZGÖER Ahmet Zeki, “Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, İstanbul, 2005, ss. 539-552.
- KALELİ Hüseyin, “Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağışlar ve Sebepleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi*, C. 7, S. 2, Isparta, 2002, ss. 189-206.
- KALLEK Cengiz, “Kile”, *DİA*, C. 25, İstanbul, 2002, ss. 568-571.
- KALLEK Cengiz, “Şinik”, *DİA*, C. 39, İstanbul, 2010, ss. 169-170.

- KAPLANOĞLU Raif, “İnegöl”, *Bursa Ansiklopedisi (Yer Adları)*, 1. b., C. 1, İstanbul, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., 2001, s. 151.
- KARATAŞ Ali İhsan, “Bursa Suları ve Su Vakıfları”, *UÜİFD*, C. 17, S. 2, Bursa, 2008, ss. 379-417.
- KARATAŞ Ali İhsan, “Folklorümüzün Kaynaklarından Tereke Defterleri ve XVIII. Yüzyıl Bursa Tereke Kayıtlarından Örnekler”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*, C. II, Bursa, 2002, ss. 691-710.
- KARATAŞ Ali İhsan, “Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa’da İnsan-Kitap İlişkisi”, *UÜİFD*, C. 8, S. 8, Bursa, 1999, ss. 317-328.
- KARATAŞ Ali İhsan, “XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar”, *UÜİFD*, C. 10, S. 1, Bursa, 2001, ss. 209-230.
- KARATAŞ Ali İhsan, “XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı”, *UÜİFD*, C. 15, S. 2, Bursa, 2006, ss. 231-264.
- KARTAL Numan, “İnegöl’ün Tarihi ve Kültürel Değerleriyle İlgili Kimi Gözlemler”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 2, İstanbul, 2017, ss. 790-801.
- KENANOĞLU M. Macit, “Vergi”, *DİA*, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 52-58.
- KEPECİOĞLU Kamil, “İnegöl”, *Bursa Kütüğü*, C. 2, 1. b., Bursa, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., 2009, ss. 236-237.
- KESKİN Özkan, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera İle Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX/2, İzmir, 2015, ss. 479-505.
- KOÇYİĞİT Talat, “Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İFD*, S. 34, Ankara, 1993, ss. 13-23.
- KONAN Belkıs, “Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu”, *OTAM*, C. 29, S. 29, Ankara, 2015, ss. 149-172.
- KÖKTEN İ. Kılıç, “Kuzeybatı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 3, Ankara, 1951, ss. 201-214.
- KÖPRÜLÜ Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942, ss. 1-36.
- KUNTER Halim Baki, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938, ss. 103-130.
- KURT Abdurrahman, “Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çokeşlilik”, *UÜİFD*, C. 8, S. 8, Bursa, 1999, ss. 183-214.

- KÜTÜKOĞLU Mübahat, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, C. 2, İstanbul, 1999, ss. 513-649.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihî Kaynaklarından Temettu Defterleri”, *Bellekten*, C. LIX, S. 225, Ankara, TTK Yay., 1995, ss. 395-412.
- LAJOS Fekete, “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi”, (çev. M. Tayyib Gökbilgin), *Bellekten*, C. XLIII, S. 170 (ayrı basım), Ankara, TTK Basımevi, 1979, ss. 457-480.
- MAYDAER Saadet, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer‘iyye Sicillerine Göre)”, *UÜİFD*, C. 16, S. 1, Bursa, 2007, ss. 299-320.
- NOVRUZLU Aziz, “Bursa-İnegöl Son Kalkolitik ve Bronz Çağlarında”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 249-267.
- ORHONLU Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, ss. 1-30.
- OSMANAĞAOĞLU Cihan, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Zina Suçu ve Cezası”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. LXVI, S. 1, İstanbul, 2008, ss. 109-178.
- ÖZ Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXII, Ankara, 1991, ss. 429-439.
- ÖZ Yusuf, “Tuhfe-i Vehbi Şerhleri”, *İlmi Araştırmalar 5*, İstanbul, 1997, ss. 219-232.
- ÖZCAN Tahsin, “Muhallefât”, *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005, ss. 406-407.
- ÖZEY Ramazan, “Hüdâvendigâr Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflıkları”, (Ali Tevfik’in “Mufassal Memalik-i Osmaniye’nin Coğrafyası” adlı kitabının 312-342 sayfalarından), *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 7, İstanbul, 2003, ss. 1-18.
- ÖZGÜÇ Tahsin, “Anadolu’da Arkeoloji Araştırmaları”, *Bellekten*, C. X, S. 40, Ankara, TTK Basımevi, 1946, ss. 557-624.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Vakfiye”, *DİA*, C. 42, İstanbul, 2012, ss. 465-467.
- ÖZTUNA Yılmaz, “Sâl-nâme”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1980, s. 86.
- ÖZTÜRK Mustafa, “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775-1840)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir, 1992, ss. 167-190.
- PAKALIN M. Zeki, “ Sicil”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, C. III, İstanbul, MEB Yay., 1993, s. 210.

- PAKALIN Mehmet Zeki, “Sâlnâme”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, MEB Yay., 1983, ss. 105-106.
- PAMİR Aybars, “İslâm ve Osmanlı Hukuku’nda Kasame Müessesesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 4, Ankara, 2005, ss. 343-359.
- PAY Salih, “Bursa Kadı Defterleri ve Önemi”, *UÜİFD*, C. 10, S. 2, Bursa, 2001, ss. 87-95.
- RUBEN W., “Buddhist Vakıfları Hakkında”, (çev. Meliha Torkak), *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942, ss. 173-184.
- SAHİLLİOĞLU Halil, “Avârız”, *DİA*, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 108-109.
- SAK İzzet, “Osmanlı Toplumunda Nâmzedin (Nişanın) Bozulması ve Sonuçları: Konya Örneği (18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Âit Konya Şer‘iye Sicillerine Göre)”, *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 16, Konya, 2006, ss. 493-523.
- SAK İzzet, Alaaddin Aköz, “Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma İle Sona Erdirilmesi: Muhâla‘a (18.Yüzyıl Konya Şer‘iye Sicillerine Göre)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya, 2004, ss. 91-140.
- SARC Ömer Celâl, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, *Tanzimat I*, Haz. Komisyon, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1999, ss. 423-440.
- SARICAOĞLU M. Esat, “Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar”, *Vakıflar Dergisi*, S. 30, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 2007, ss. 51-60.
- SAVAŞ Saim, “Fetva ve Şer‘iye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 125-168.
- SAVAŞ Saim, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı”, *TTK Belgeler*, C. XV, S. 19, Ankara, 1993, ss. 249-292.
- SAYDAM Abdullah, "Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)", *Millî Eğitim*, S. 170, Ankara, Bahar 2006, ss.187-201.
- SAYDAM Abdullah, “Kırım ve Kafkasya’dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti (1856-76)”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 677- 686.
- ŞAHİN Gülseren Kan, KARDORUK Nihal, “Roma ve Bizans Devirlerinde İnegöl Arkeolojisi ve Tarihi”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 269-277.
- ŞENOL Barış, “İnegöl Adının Kökeni ve Zaman-Mekan Boyutunda Çevre Arkeolojik Yerleşimler Etki Alanında Antik İnegöl Yerleşimi”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 349-386.
- TABAKOĞLU Ahmet, “Tekâlîf”, *DİA*, C. 40, İstanbul, 2011, ss. 336-337.

- TAŞ Hülya, “Hüdavendigâr Vilayetinde Doksanüç Muhacirleri”, *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, (Ed. Zeynep Dörtok Abacı), Bursa, Osmangazi Belediyesi Yay., 2008, ss. 97-122.
- TAŞ Hülya, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Yıllarında Ahiler ve Ahi Zaviyeleri”, *Osman Gazi ve Dönemi*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, İstanbul, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., 2010, ss. 98-110.
- TOK Özen, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, S. 18, Kayseri, 2005, ss. 155-173.
- TÜRKDOĞAN Orhan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1992, ss. 22-59.
- ULUDAĞ Süleyman, “Delâilü'l-Hayrât”, *DİA*, C. 9, İstanbul, 1994, ss. 113-114.
- UZUN Ahmet, Mustafa Yıldırım, “XIX. Yüzyıl İnegöl'ünde Sosyo-Ekonomik Yapının Temel Karakteristikleri”, *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 105-136.
- UZUN Mustafa, “Muhammediyye”, *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005, ss. 586-587.
- YAKUT Esra, “Tanzimat Dönemi'ne Kadar Osmanlı Hukuku'nda Taziri Gerektiren Suçlar ve Cezaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 2, İstanbul, 2006, ss. 25-40.
- YAZICI Nesimi, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İFD*, C. XLVIII, S. I, Ankara, 2007, ss. 1-46.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, "Müessese-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi." *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1982, ss. 23-53.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, “Osmanlı Toplumunu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA Yay., 1994, ss. 441-510.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, S. 18, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1984, ss. 5-42.
- YEDİYILDIZ M. Asım, “XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri”, *UÜİFD*, C. 4, S. 4, Bursa, 1992, ss. 273-280.
- YILMAZ Mehmet, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Toplum*, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 587-602.
- YÜKSEL Emrullah, “Birgivi”, *DİA*, C. 6, İstanbul, 1992, ss.191-194.

IV. DİĞER KAYNAKLAR

ERDEM Gülin, *Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde, Niğde Üniversitesi SBE., 2001.

<http://www.inegol.gov.tr>

<http://www.sarigol.gov.tr>

<http://www.tdk.gov.tr>

KABAKÇI Yusuf, *Dildâr-ı Şemsî*, Uludağ SBE., (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006.

KILIÇASLAN Seher Cesur, *İnegöl Bölgesi'nde Yaşayan Bulgaristan Göçmeni ve Yerli Ailelerin Aile Yapısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.

Malumet Gazetesi, C. 15, S. 360, 5 Ş 1320/7 Kasım 1902.

POLAT Adem, *1844-1845 Yıllarına Ait Temettuat Defterlerine Göre İnegöl Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2010.

POŞ Abdullah, *Arşiv Belgelerine Göre Tarsus'ta Sosyo-Kültürel Yapı (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2008.

SATICI Emre, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Vilayeti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2008.

Servet-i Fünun Gazetesi, C. 32, S. 812, Rumi 2 Teşrin-i Sâni 1322/15 Kasım 1906.

Servet-i Fünun, C. 3, S. 68, Rumi 18 Haziran 1308/30 Haziran 1892.

YÜCEŞAHİN M. Murat, *İnegöl İlçesinin Yerleşme Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE., Ankara, 2002.

ZAFER Ayşenur Bilge, *1878-1914 Yıllarında Balkanlar ve Kafkasya'dan Gelen İkinci Kuşak Göçmen Kadınların Kültürleşme Süreci (Bursa Vilayeti İnegöl Kazası Örneği)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE., Bursa, 2015.

EKLER

Ek 1: İnegöl Kasabasının Manzarası (Kaynak: Hudâvendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmisi, Def'a 34, 1325/1907-1908, Matba'a-i Vilayet, s. 464).

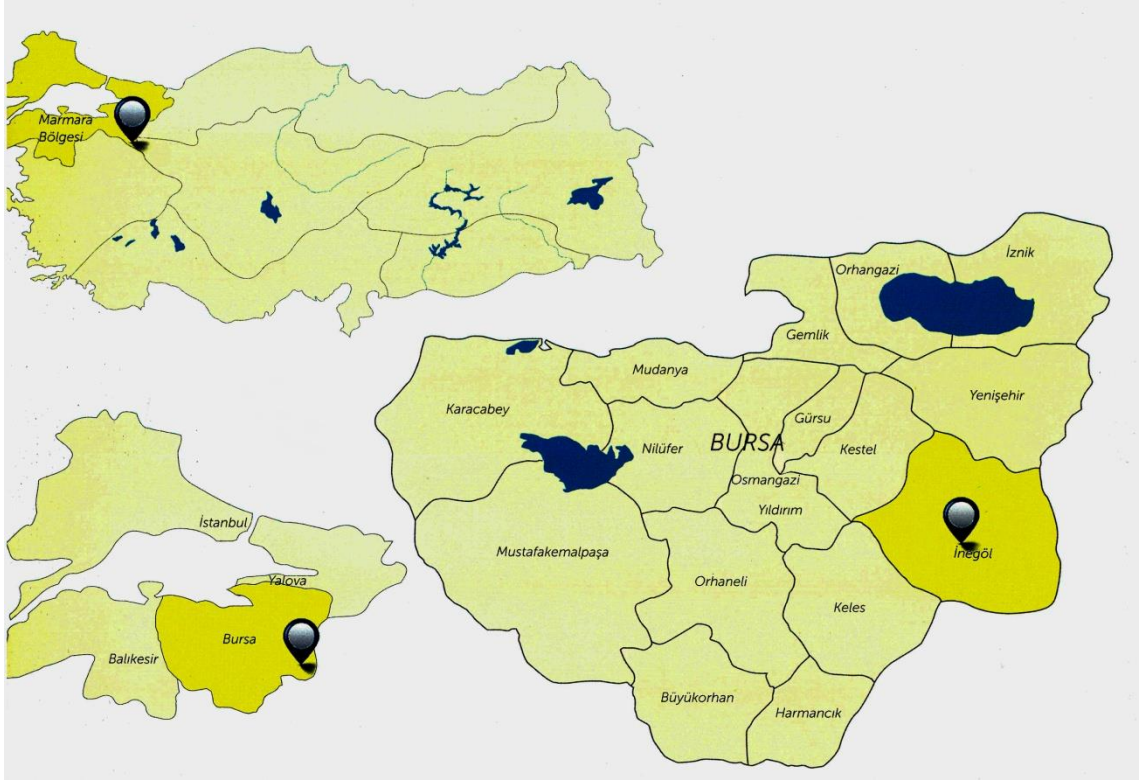

Ek 2: İnegöl (Kaynak: İnegöl Kent Müzesi Arşivi –tarihsiz-)

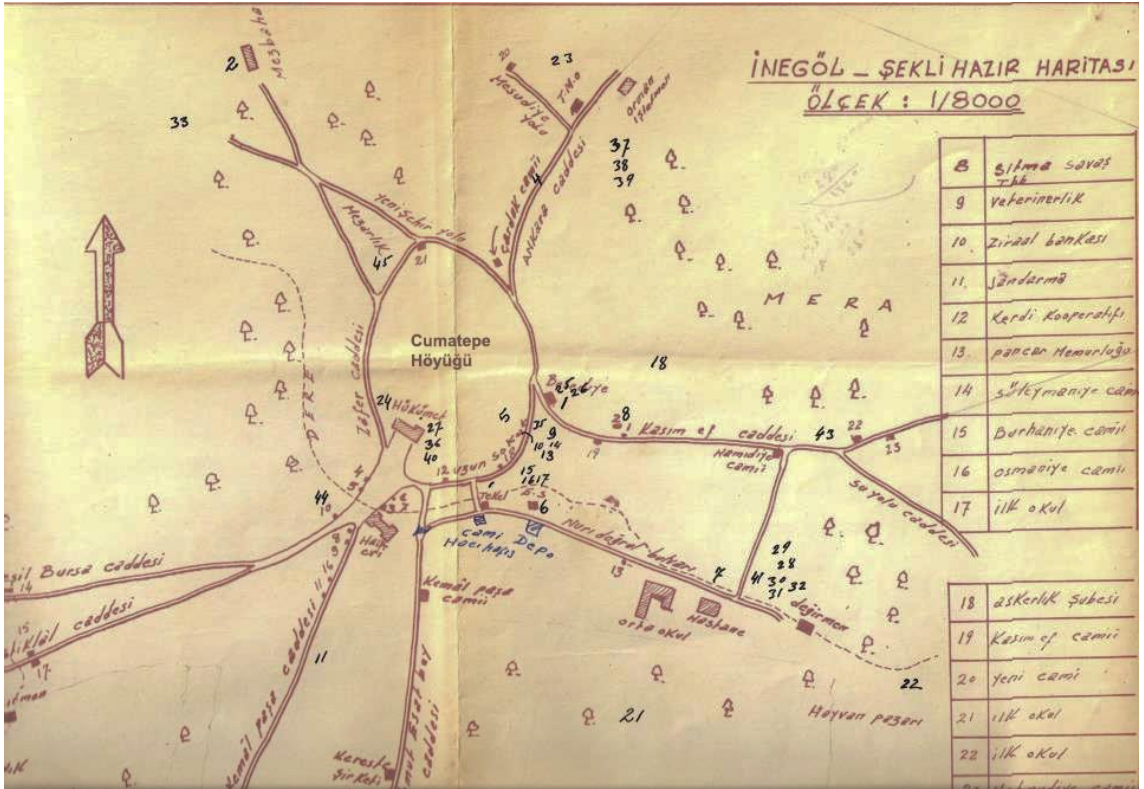

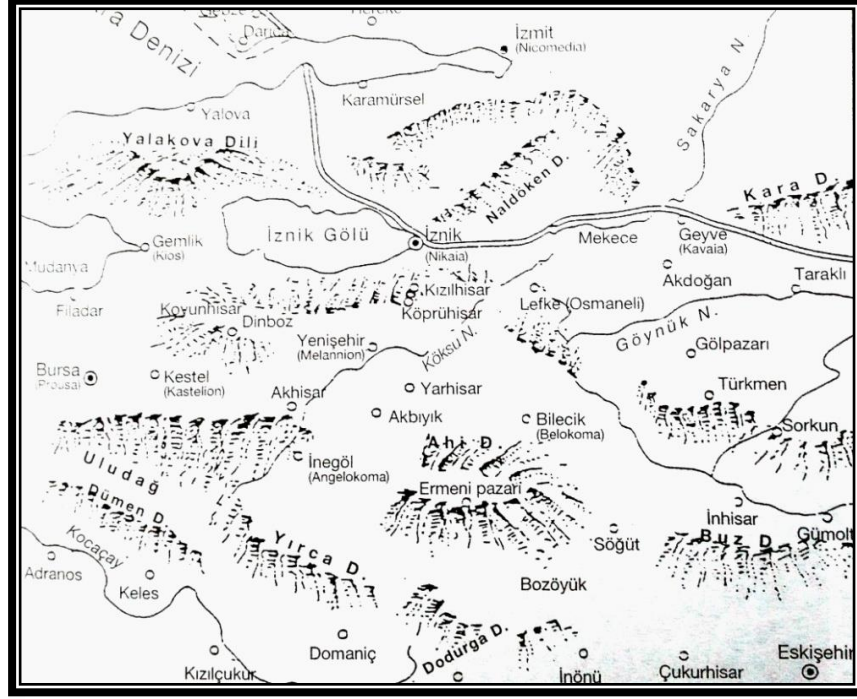
Ek 3: İnegöl'ün Coğrafi Konumu (Kaynak: Kent Tanıtım Rehberi, s. 14)

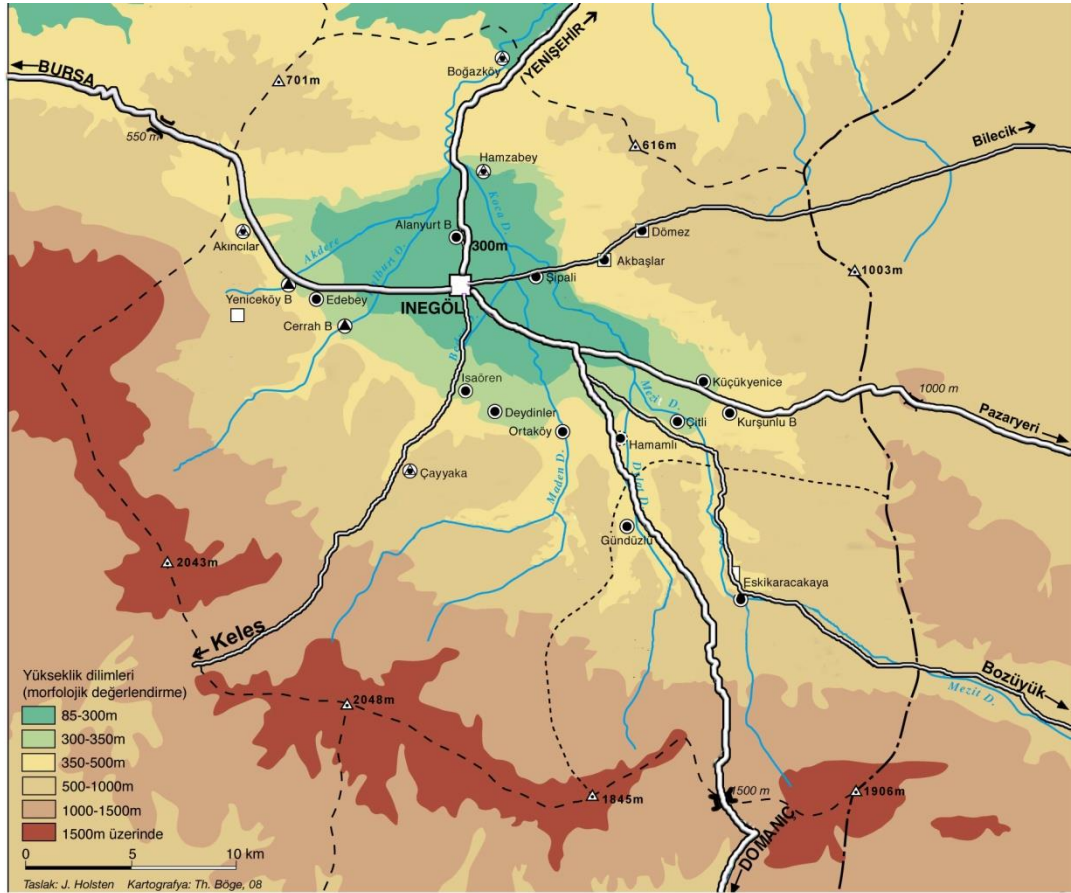
Ek 4: İnegöl'ün Eski Yerleşimi (Cuma Tepe Höyük Yeri-Kaynak: Kent Müzesi)

Ek 5: 1300-1350 Arasında Bitinya (Kaynak: Halil İnalçık, “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, (Ed.) Elizabeth A. Zachariadou, (çev. Gül Çağal Güven, vd.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000, s. 101.)

Ek 6: Yollar (Çevreyle Etkileşim)

Ek 7: Bedesten (Kaynak: İnegöl Kent Müzesi Arşivi)

Ek 8: Evân-ı Nühas (Mutfak eşyaları, bakır kaplar. Kaynak: İnegöl Kent Müzesi)

Ek 9: Yerel Kıyafetler (Kaynak: İnegöl Kent Müzesi Sergisi)

Ek 10: Bosna Muhacirleri (Kaynak: İnegöl Kent Müzesi Arşivi)

Ek 11: Sünnet Merasimi (Çitli Maden Suyu/7 Kasım 1902- Kaynak: Kent Müzesi)

Ek 12: Çitli Maden Suyu Reklamı (Malumat Dergisi C. 1, s. 4, 1896.)

بروسنه ده اینه کول جوارنده
چیتلی معدن صونلی مینرالی

اور دیاده مورده معدن صولر بک جمله نافع اولدو ایتمه معدن صولر
معدن صولر جملر سولر زلفرس و قوم صولر بک نافع اولدو
عمل صولر زمانده بوندن و عمل صولر سولر
نیاز و عمل صولر مرکز صولر
باغچیسینه جملر بک
رعانه ده

EAU
MINÉRALE
DE
ÇITLI

Bicarbonat Sodique
1000 LITRANÉE

Dépôt général:
Bahtché-capou, Djélal bey
han, No. 13
Constantinople

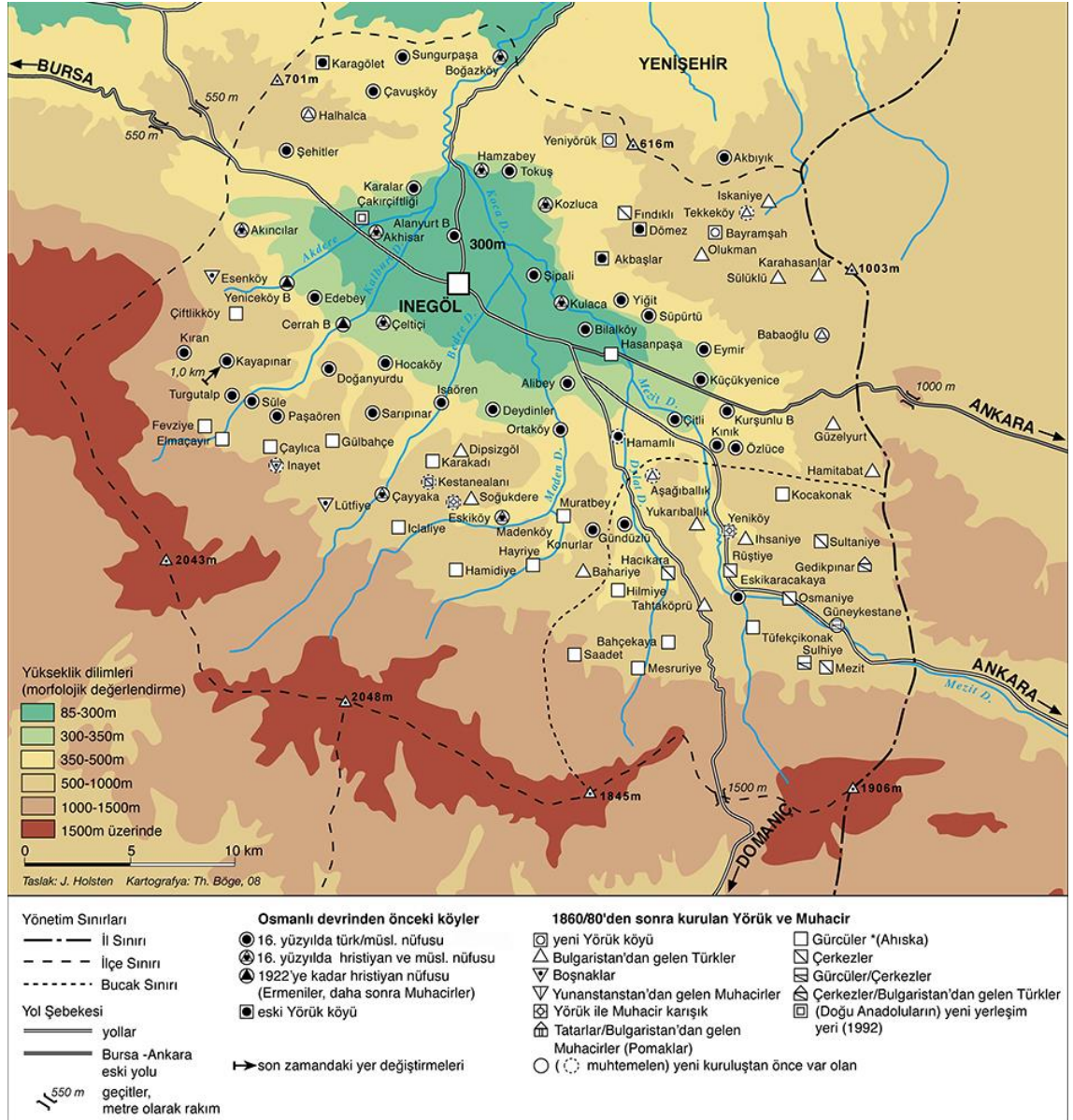
SOURCE: A INÉ-KEVL. PRÈS DE BROUSSE

Exempte de micro-organismes, excellent eau de table
très efficace dans les maladies de l'estomac, du foie,
des reins, le diabète et l'obésité.

Ek 13: XIX. Yüzyılda İnegöl'ün Kırsal Yerleşimi

(Kaynak: Johannes Holsten, "Siedlungs- und agrargeogphische Veränderungen in der Provinz Bursa (Türkei) durch den Bevölkerungsaustausch 1923/1924", The Pomaks in Greece and Bulgaria : a model case for borderland minorities in the Balkans, Ed. Klaus Steinke-Christian Voss, Sagner, München, 2007, ss. 235-278.

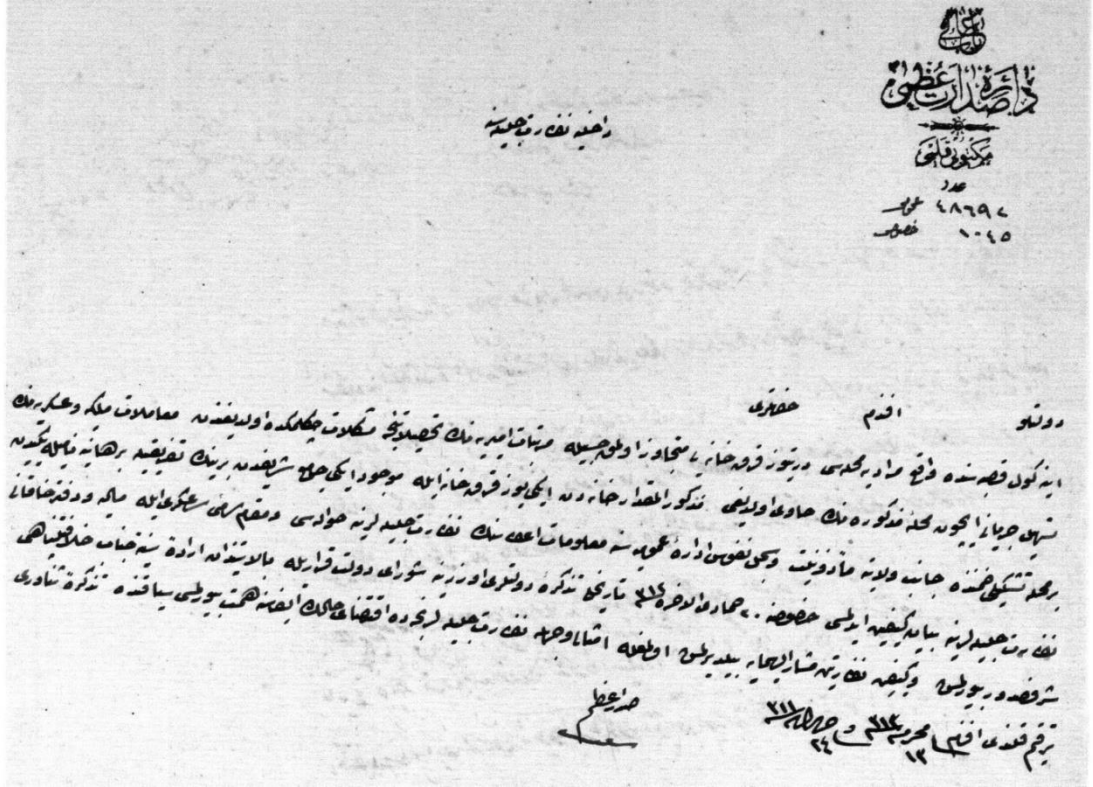
Ek 14: Tarımda Kullanılan Aletlerin Bir Kısmı (Kaynak: İnegöl Kent Müzesi)

Ek 15: İshakpaşa Medresesi'nde Bakırcı Esnafı (Kaynak: Kent Müzesi)

Belgenin Okunuşu

Dâire-i Sadâret-i Uzmâ Mektûbî Kalemi
Aded Umûmî 48692; Husûsî 1045

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

İnegöl kasabasında vâki 'Murâdiye Mahallesi dört yüz kırk hâneyi mütecâviz olmak hasebiyle mürettebât-ı emîriyyenin tahsîlâtınca müşkilât çekilmekte olduğundan mu'âmelât-ı mülkiye ve 'askeriyenin tahsîl-i cereyânı için mahalle-i mezkûrenin hâvî olduğu mezkûr'l-mikdar hânedan iki yüz kırk hâne ile mevcut iki câmi-i şerîfden birinin tefrikiyle Burhâniye nâmıyla yeniden bir mahalle teşkîli zımında cânib-i vilâyete me'zûniyet sicill-i nüfûs idâre-i 'umûmiyesine ma'lûmât i'tâsının nezâret-i celîlelerine havâlesi ve makâm-ı sâmi-i Seraskerî ile Maliye ve Defter-i Hâkânî Nezâret-i celîlerine beyân-ı keyfiyet edilmesi husûsuna 20 Cumâde'l-âhire sene (1)312 tarihli tezkire-i devletleri üzerine Şûrâ-yı Devlet kararıyla bi'l-istîzân irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî şerefsudûr buyrulmak ve keyfiyet nezâret-i müşârünileyhâya bildirilmiş olmağla emsâli vechile nezâret-i celîlelerince de iktizâ-yı hâlin ifâsına himmet buyurulması siyâkında tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim. Fî 13 Muharrem sene (1)313 ve fî 24 Haziran sene (1)311. [6 Temmuz 1895]

Sadrazam

حزبه حله نهانه نظاره جليلی جانبی

جگر دی روم ایله پروای ملاجر رنخ اولوب نریب ضیاء منازم افلاخ ضیاء جلا نایان به النجا ایدرک مملکتزده
 هکیمیمه ایندکولک اورتی قسینغ مافرة افاعنه اینکده حله بر طرفه امر اسکا نترن اجراسی فضغ و فاعجیله است
 حامر اوزرینه املاک موضونه جناب یار شهید فوی بیجا موقضه خود بخود نیجاوز ایدر مهلا جریبه ایدر برلشد بیلرک
 نیز املاک همایونیه داخلنده قاری ضاری نام محله اسکا نتره داژ اینکده املاک همایونیه اداره سی جانبی غه نظاره
 جلیل لرینه دفعه جلا عرصه دا شعرا اوزرینه اولوب هر بل محل فکوره امر اسکا نترن اجراسی امر و اولوب بولنده ایسده
 فوی بیجا ده که ملا جریبه موافقنه اینما حله برابر کند بیری خانه انت ایندکله خنده بکنده خالفه میه جفدرنی مطرانه افاده
 ایلمری اوزرینه ایسده سور بجهله فالرجه اولونه امر اسکا نترن اجرا ایدر عسده دیوهالک بنویه بنویه محمود بریت اینترنی
 موجب حله فوی بیجاری ایج یاری طوبه اصحاب صمیمه اعانه سبله جولو و جو جعفرنی اعاشه اینکده اولد بفرزده شوقی
 ضحیت اشغال فقیهانه مرهمنه ایلروره دیکر لر بل برلشد بیلک اوزر شمد بیلک کند بیزه حافی اراضینک ارانه
 سبله برانه اوله امر اسکا نترن دو جاره اولد بفرزده خالکند ره ها بولرس و شوهونلر ده دعوات ضیرت ایانه جناب
 ناجدار برنیله اینجلا ب حصوصه مرهمنه مرا معاده ضیاء نظاره تینا هکبری بولرس با نبح و هو حاله امر و فرماده حضرت
 صدقه الله مرکدر

روا بوزر اوزرینه
 و در این روز
 در این روز
 در این روز

Belgenin Okunuşu

Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Sâmîsine

Çâkerleri Rumeli'nin Pravadi muhâcirlerinden olub zîr- cenâh müstelzimü'l-felâh cenâb-ı cihanbânîye ilticâ ederek memleketimizden hicretle İnegöl'ün Orta karyesinde müsâfereten ikâmet etmekte olub bir tarafa emr-i iskânımızın icrâsı hakkında vukû' bulan istirahatımız üzerine emlâk-i mahsûsa -i cenâb-ı pâdişâhîden Kozpınar mevki'ine hod-be-hod tecâvüz eden muhâcirin ile birleştirilerek yine emlâk-i hümâyûn dâhilinde Karımezârı nâm mahalle iskânımıza dâir İnegöl emlâk-i hümâyûn idâresi cânibinden nezâret-i celîlelerine vukû' bulan arz ve iş'âr üzerine ol vechile mahall-i mezkûrda emr-i iskânımızın icrâsı emr ü irâde buyrulmuş ise de Kozpınardaki muhâcirin muvâfakat etmemekle beraber kendileri hâne inşâ etdiklerinden bahisle kalkamayacaklarını musırrâne ifâde eylemeleri üzerine iş sürüncemede kalarak el'ân emr-i iskânımız icrâ' edilememiş ve bu hal bütün bütün mahv ve perîşânîmizi mücib olduğu gibi yarı aç yarı tok ashâb-ı hamîyyetin îanesiyle çoluk ve çocuğumuzu iâşe etmekte olduğumuzdan şu hal hicret istimâl fakîrânemize merhameten ileride diğerleriyle birleştirilmek üzere şimdilik kendimize kâfi arazinin irâesiyle bir an evvel emr-i iskânımızın düçâr olduğumuz sefâletten rehâ buyrulması ve şu sûretle de da'vât-ı hayret-âyan cenâb-ı tâcidârîlerinin isticlâbı husûsuna müsâ'adeten merâhim'âde-i cenâb-ı nezâret penâhîleri buyrulmak bâbında ve herhalde emr ü fermân hazret-i menlehü'l emrindir.

Fî 21 Haziran sene (1)309 [3 Temmuz 1893].

Muhâcirîn-i merkûme tarafından

Pravadi muhâcirlerinden

İbrahim oğlu Halil

Mühür

Belgenin Okunuşu

Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi

2671

Dâhiliye nezâretinden bî't-takdîm Şûrâ-yı devlete havâle buyrulan 4 Ramazan sene 1318 tarih ve 4416 numrolu tezkire Hüdâvendigar vilâyetinin melfûf tahrîrâtıyla mülkiye dâiresinde kıraat olundu.

Meâllerinde Ertuğrul sancağına mülhak İnegöl kazâsı dâhilinde Emlâk-i hümâyûn cenâb-ı mülûkânedden Kozpınar mevkiinde iskân olunan kırk bir hane Rumeli muhâcirlerinin teşkîl eyledikleri karyenin “Çeşmeşar” ve Tuzla mevkiinde kırk bir hâne Bosna muhâciri iskânıyla teşkîl edilen karyenin “İnâyet” ve Bozoluk mevkiinde yirmi altı hâne Rumeli muhâcirlerinden müteşekkil karyenin “Müzeyyen” ve Çatalahlat mevkiinde kırk hâne Batum muhâcirlerinin iskânıyla teşekkül eden karyenin “Marzuk”

ve Yörükpınarı mevkiinde otuz hane Batum muhâcirlerinin iskânıyla teşkîl olunan karyenin “Mesar” ve arâzi-i emîriyyeden Fındıklı ve Tahtaköprü ile Pelidli çayırında iskân edilen yüz doksan üç hâne Bosna muhâcirlerinin mahal-i iskâniyesi üç mahalleye bi’t-taksîm ism-i kadîmleriyle yâd olunmak üzere bir karye i’tibâriyle “Rûşen” ve Yenişehir kazasının Çiftlik nâm mahallinde iskân olunan kırk üç hane Osman Pazarı muhâcirlerinin teşkîl eyledikleri karyenin “Atiyye” nâmlarıyla tevsîmi tensîb edildiği beyânıyla icrâ-yı ifâde olunmuş ve sûret-i işâr dâirece tavsîb edilmiş olmağla bi’l-istîzân irâde-i seniyye-i Cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte‘allik buyrulduğu halde ifâ-yı muktezâsının Hüdâvendigar vilâyetine teblîğinin Dâhiliye Nezâreti’ne havâlesi ve makâm-ı vâlâ-yı Seraskerî ile Maliye ve Defter-i Hâkânî nezâretlerine ma‘lûmât i’tâsı tezekkür kılındı . Ol babda emr ü fermân hazret-i menlehü’l-emrindir.

Fî 24 Şevval sene 1318 ve fî Gurre-i Şubat sene (1)316 [13 Şubat 1901].

Şurâ-yı Devlet Reisi Mühür	Azadan Aleksandır Paşa Me’mûren taşrada	Azadan Tarhan Paşa Me’mûren taşrada	Azadan İbrahim Paşa Bulunmadı
Azadan Artin Paşa Bulunmadı	Azadan Ziya Paşa Komisyonda	Azadan Mühür	Azadan Sahib Bey Müzâkeresinde-Bulunmadı
Azadan Mühür	Azadan Macid Bey	Azadan Mühür	Azadan mühür
Azadan Şükrü Bey Bulunmadı	Azadan Mühür	Azadan Mühür	Azadan Mühür

<p>تاریخ ۸۱ ۱۳۰۳</p>	<p>فوسینده</p>	<p>مراجعه فوسینده یا مستعملینده جوبله</p>	<p>سورده سی</p>	<p>سورده ناسی</p>	<p>۱</p>
<p>مقادیر معارضه داوران معارضه اولی اشعار و نثر و غیره ملاحظه فرمائید تاریخ ۱۳۰۳</p> <p>عطف فرمائید اینجانب غرضتق و مراجعت ایندگی حاله و کبره ناکوبه اورینده خدادار و دولت اینده انفره دولت مبرورینده حضرت استانی یتدری ترانک متوسن یکدی مرقه کتبله بره اسپان برده</p>					

Belgenin Okunuşu

Hazîne- i Hâssa-i Şâhâne Tahrîrât Kalemî

Fî 8 Ramazan sene (1)309

Fî 24 Mart sene (1)308

Muhâcirîn Komisyonu Riyâset-i Celîlesi'ne cevâb

Müfad-ı iş'âr-ı sâmi-i dâverâneleri mâ'lûm-ı âcizânem oldu. İş'âr-ı devletleri vechile icâbının icrâsı İnegöl Emlâk-i Hümâyûn İdâresi'ne teblîğ edilmiş olmağın ol babda.

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Gradeşka muhâcirlerinden olup altı mâh mukaddem liecli'l-iskân Kütahya'ya sevk olunan otuz iki hânenin yirmi yedi hânesi İnegöl kazâsına gönderilip iskân edildikleri halde geride kalıp muahharen iltihâk eyleyen beş hâne halkının 'adem-i kabulleri sebebiyle diğerlerin orada sûret-i îvâları ol babdaki istid'â üzerine Hüdâvendigar vilâyet-i celîlesinden isti'lâm kılınmıştır. Bu kere cevâben vârid olan tahrîrâtda mezkûr otuz iki hâne Gradeşka muhâcirleri bâ-irâde-i seniyye-i Hazret-i pâdişâhî Ankara vilâyet-i celîlesine mülhak Mihaliççik dâhilinde kâin Akköprü koru-yu hümâyûnunda iskân olunmak üzere altı mâh mukaddem sevk olunmazlarsa da orada durmayarak beş hânesi Kütahya'ya gitmiş ve yirmi yedi hânesi dahî İnegöl'e gelmiş olmalarıyla mezkûr yirmiyedi hânenin İnegöl'de kâin Emlâk-i hümâyûn Hazret-i pâdişâhîden Pelidli nâm mevki'de iskânları husûsuna lede-l-arz irâde-i seniyye-i Hazret-i melikdârî şerefsünûh ve sūdûr buyrulduğu İnegöl Emlâk-i hümâyûn idâresinden sebk eden iş'ârâta cevâben taraf-ı 'âli-i nezâret-penâhîlerinden iş'âr buyrulmasına mebni ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümâyûn muhâcirîn-i merkûmenin mevki'-i mezkûrda mutavattinen hâneleri inşâ ve levâzım-ı beytiyeleri tedârik ve istikmâl olunarak muhâcirîn-i merkûme mahall-i mezkûre nakl ile sâye-i 'inâyetvâye-i cenâb-ı pâdişâhîde tavnî ve îvâları icrâ ve nâmına Bahtiyar karyesi tesmiyesi münâsib mütâla'a olunduğunun evvelce bildirildiği ve sâlifü'l-beyan beş hâne halkı idâre-i mezkûreye mürâca'at etmişlerse de bu babda cereyân eden mu'âmele-i mezkûr yirmi yedi hâne hakkında olmasıyla kendilerine cevab verildiği idâre-i mezkûrenin teblîğâtına atfen Ertuğrul mutasarrıflığından iş'âr olunduğu ve bi't-tedkîk muhâcirîn-i merkûmenin sûret-i iskânlarıyla ber-minvâl-i muharrer teşkîl olunan karye nâmının Bahtiyar tevsîmi akdemce Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine iş'âr olunduğu beyan ve izbâr kılındığı gösterilmiş ve muhâcirîn-i merkûme memleketlerinden otuz iki hâne olarak hicret etmiş hemşehri ve akraba buldukları cihetle her nasılsa yirmi yedi hâne ile beraber İnegöl'e gelemeyen beş hâne halkının diğerlerinden tefrîki merhamet-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîye muvâfık olamayacağından bunların dahî sâlifü'z-zikr yirmi yedi hâne ile birlikte iskân ve îvâları esbâbının istihsâli ile neticesinin bildirilmesi husûsunun taraf-ı 'âli-i atûfilerine izbârı bi'l-havale komisyondan bâ müzekkere beyân ve ifade olunmuş olmağın ber vechi muharrer muktezâsının ifâsıyla keyfiyetin itâ buyrulması babında emr ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir.

Fî 21 Şaban sene (1)309 ve fî 8 Mart sene (1)308 [20 Mart 1892].

Umûm Muhâcirîn Komisyonu Reisi nâmına
Mehmed Behçet

Belgenin Okunuşu

İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn İdâresi Aded 18

Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Sâmişine

Müceddeden teşkil edilip yirmi yedi hâne Bosna muhâcirleri iskân edilen karyenin hazinece bi'l-istizân Mecidiye nâmıyle tevsîmine irâde-i seniyye-i mülûkâne şeref-müte'allik buyrulmuş ise de Şûrâ-yı Devlet Riyâset-i Celîlesi'nden vukû' bulan arz ve istizân üzerine Bahtiyar tesmiye edildiği Takvîm-i Vekâyide okunduğundan bu sûretle Bahtiyar tesmiye olunan karyenin Mecidiye nâmı verilen karye olup olamadığının ve muhâcirîn-i merkûmeye öküz yerine bârgîr alınmasına muvâfakat edip etmeyeceklerinin bi'l- istimzaç iş'ârı şeref-tevârüd eden fi 14 Mart sene (1)308 tarihli ve iki numrolu emirname-i sâmi-cenâb-ı nezâret penâhîlerinde emr ü fermân buyrulmuştur. Bahtiyar tesmiye olunan karye Mecidiye nâmı verilen karye olduğundan bu sûrette mezkûr karyenin hangi isimle tevsîmi lazım geleceği hakkında emr ve iş'âr-ı fahîmânelerine intizâr olunduğu gibi öküz yerine bârgîr verilmesi bahsine gelince bu havalice nakliyât ve kiracılık öküz arabasına mahsûs olup bârgîr hiçbir işe yaramadığından ve husûsiyle mevsim-i şitâda bârgîr hayvanâtının beslenebilmesi mutlaka saman ve arpaya muhtâc olup halbuki muhâcirîn-i merkûme hayvanât için saman ve arpa tedârikinden sarf-ı nazar mevsim-i zirâ'at mürûr etmekte olduğu halde idâre tarafından vukû'bulan ve teblîgât dairesinde henüz kendi yemeklikleri için birer miktar mısır zer' edebilecek kadar arazi küşâdına çalışıp serkeşâne ve muzırverâne gece ve gündüz silah atmak sûretiyle imrâr-ı vakt ederek daha pek çok zaman hazineye bâr olmak efkârında bulduklarından vebâ-i bakari hastalığından telefât vukû'ı havfi bâkî olmağla beraber bunlara öküz ve araba takımı verildiği surette su hızarlarından kira ile tahta naklettirilerek bir dereceye kadar maîşetlerinin te'mini ve mevsim-i şitâda öküz hayvanının meşe ve gürgen yaprağıyla beslenmesi mümkün olacağı tahkîkât-ı vâkı'adan müstebân olmuş ve lede-s-süâl kendileri dahî öküz hayvanâtını bârgîre tercih etmekte buldukları ifâdelerinden anlaşılmalıdır.

Binâberîn icrâ-yı icâbı mutevakkıf re'y-i sâmi-cenâb-ı nezâret penâhîleri bulunmakla ol babda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 7 Şevval sene (1)309 ve fi 22 Nisan sene (1)308 [4 Mayıs 1892]. Me'mûr-ı Emlâk-ı Hümâyûn-ı İnegöl (Mühür), Mu'âvin (Mühür)

مجلس شورای اسلامی		وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی		مجلس شورای اسلامی		وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی	
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه
روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه	روزنامه

حقیقت‌های مردم

مجلس شورای اسلامی است که باید در جهت رفاهیت و سعادت عمومی مردم ایران فعالیت کند. این مجلس باید به گونه‌ای عمل کند که بتواند مشکلات و نیازهای مردم را شناسایی و در جهت حل آنها اقدام نماید. از آنجایی که مردم ایران با مشکلات فراوانی روبرو هستند، مجلس شورای اسلامی باید با جدیت و دقت در پی حل این مشکلات باشد. این مجلس باید به گونه‌ای عمل کند که بتواند به مردم ایران امید دهد و با حل مشکلات آنها، به رفاه و سعادت آنها کمک کند.

- مجلس شورای اسلامی
 عضویت در مجلس
 اعضای مجلس
 قوانین مجلس
 وظایف مجلس
 ساختار مجلس
 تاریخچه مجلس
 اهداف مجلس
 دستاوردهای مجلس
 چالش‌های مجلس
 پیشنهادات برای بهبود مجلس

تاریخچه مجلس شورای اسلامی
 ۱۳۰۲
 ۱۳۰۴
 ۱۳۰۶

Belgenin Okunuşu

Hazîne-i Hâssa Nezâret-i Celîlesi'ne

Fî 6 Mayıs sene (1)309 hey'et-i çâkerânemizle Erikli denilen mahalle 'azîmet ve icrâ-yı tahkîkât edildikte mahall-i mezkûrdan cereyân eden su kâdîmen İnegöl'ün Deydinler karyesi ahâlisinin emlâk-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî dâhilinde bulunan Sulu Dere'den tefrîk eyledikleri bir su olup mezkûr su Ahışa muhâcirlerinin iskân teşebbüsünde buldukları yukarı mahalleden ve beş dakika sonra aşağı mahalleden yirmi dakika sonra kurâ-yı cedîdeden Kestânealanı ve ondan on dakika sonra Kadı ve yirmi dakika sonra Dibsizgöl karyelerinden geçip yarım saat sonra kurâ-yı kadîmeden mezkûr Deydinler karyesine vâsıl olduğu ve Eriklinin yukarı kısmında iskân teşebbüsünde bulunan muhâcirlerin suyun gelirin nazaran sol taraftaki hânelerinden mevki'inin sırt olmasından nâşî suyun mecrâsı yukarıda kaldığı ve fakat sağ tarafına iskânları halinde suyun telvîsine bâ'is olarak bu cihetle aşağı ki mahalleye mazarrat îrâs edilmiş olacağı melhûz bulunmakla icrâ-yı muktezâsı menûd-ı re'y-i sâmilidir fermân.

Fî 8 Mayıs sene (1)309 [20 Mayıs 1893].

Nâib	İnegöl Kâimmakâmı	Hasan	Re'fet
Ali Asaf	Aza Fevt	Aza Bulunmadığı	Aza İbrahim
Aza Osman	Tahrîrât Kâtibi Ali	Mal Müdürü Ohannes	

Emlâke fi 9 Mayıs sene (1)309.

Belgenin Okunuşu

Kaht u gâlâ hasebiyle Kütahya sancağından gelerek İnegöl dâhilinde Mezid civârında ve akrabalarımız nezdinde boz hâlî bir mevki'de iskân etmekte iken Hazîne-i hâssa me'mûru aleyhimize de hiçbir mahkemeye mürâcaât etmeksizin hod-be-hod sekiz sefer korucu sevkiyle yedi sekiz hâne halkı hânelerinden sûret-i cebriyede çıkarıp ba'de hânelerimizi ihrâk ettirdiği ve evlâd ü 'iyâlimiz kırk günden beri kar ve çamur içinde perişân bir halde buldukları cihetle icrâ-yı îcâbî istirhâmını hâvi imzamız tahtında olarak akdemce fi 20 Teşrîn-i sâni sene 304 tarihli olarak Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne takdîm olunup oradan Hazîne-i Hassa Nezâret-i Celîlesi'ne ve nezâret-i müşârûn-ileyhâdan dahi İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn me'mûrluğuna gönderilip tarafımıza irâe edilmiş olan mezkûr arzuhâl mündericâtından asla ve kat'a ma'lûmâtımız olmadığı ve gerçi akdemce Mezid karyesine bir buçuk saat mesafede Emlâk-ı Hümâyûn-ı pâdişâhîden İlgin Suyu civarındaki orman derûnunda iskân olmak için İnegöl'de mukîm Bağdâdî Hacı İsmail Efendi İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi'nden istihsâl-i ruhsat edeceği beyânıyla iki re's sığırlarımızı alıp idâre-i mezkûreden istihsâl eylediği beyânıyla yedimize vermiş olduğu tezkire üzerine mahall-i mezkûrede iskân etmek üzere iken İnegöl hükûmetiyle Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi tarafından gönderilmiş olan çend nefer zabtiye ve korucular tarafından men'î iskânımızla Mezid karyesine ircâ'ımız üzerine merkûm Bağdâdî Hacı İsmail Efendi'nin yedimize vermiş olduğu tezkire sahte olduğu anlaşılmasına binâen Emlâk-ı Hümâyûn me'muru tarafından mahkemeye mürâca'at edilmiş ve o halde de almış olduğu sığırları dahî Bağdâdî Hacı İsmail Efendi tarafımıza i'ade etmiş ve şimdiki halde Mezid karyesinde bulunan evvelki meskenimizde mukîm olup baharda Emlâk-ı Hümâyûn kurâsının yeniden hîn-i tahrîrinde idâremize kâfi arâzi ve sâire irâe olunacağı dahî Emlâk-ı Hümâyûn me'muru tarafından va'd olunmuş olmasına binâen evlâd ü 'iyâlimizle beraber farîza-i zimmet-i 'ubûdiyetimiz olan pâdişâh-ı teb'a-perver efendimiz hazretlerinin duâ-yı ömr ü âfiyet veliyyü'n-ne'îmilerine hasr-ı enfâs etmekle bulunduğumuza nazaran mezkûr arzuhâlin dahî kat'an ma'lûmâtımız olmadığı halde merkûm Bağdâdî Hacı İsmail Efendi tarafından edilmiş bir şey olması me'mûl-ı kavî bulunduğunu arz ve beyân eyleriz.

Fî 24 Kânûn-ı sâni sene (1)304 [5 Şubat 1889].

Mezid karyesinden   Mezid karyesinden
İbrahim kulları (Parmak izi)   Mehmed (Parmak izi)

İş bu istid'â zîrindeki mevzû' parmak işaretleri İnegöl kazâsının Mezid karyesinde meskûn muhâcirîn-i Çerâkiseden İbrahim ve Mehmed'in kendi parmak işaretleri olup muvâcehemizde vaz' ettikleri gibi merkûmânı şahsen bilir ve tanır olduğumuzu şehâdeten işbu mahalle şerh verilerek imza ve tahrir eyledik. Fî 14 Kânûn-ı sâni sene (1)304

İnegöl'ün Cuma Mahallesinden
Seyyid Ali Efendi (Mühür)

İnegöl'ün Sinanbey Mahallesinden
Kürd Mehmed Efendi (Mühür)

Numro:144

İş bu istid'â zîrindeki mevzû' parmak işaretleri İnegöl kazâsının Mezid karyesinde meskûn muhâcirîn-i Çerâkiseden Çerkes İbrahim ve Çerkes Mehmed'in kendi parmak işaretleri olup bizzat mukâvelât muharrirliği dâiresinde şâhidân-ı mûmâ-ileyhâ huzurunda vaz' eylediklerini ve şahısların şâhidân-ı mûmâ-ileyhâ tarafından ta'rîf ve ta'yîn edilmiş olmağla işbu mahalle şerh verilerek tahrîr ve tasdik kılındı.

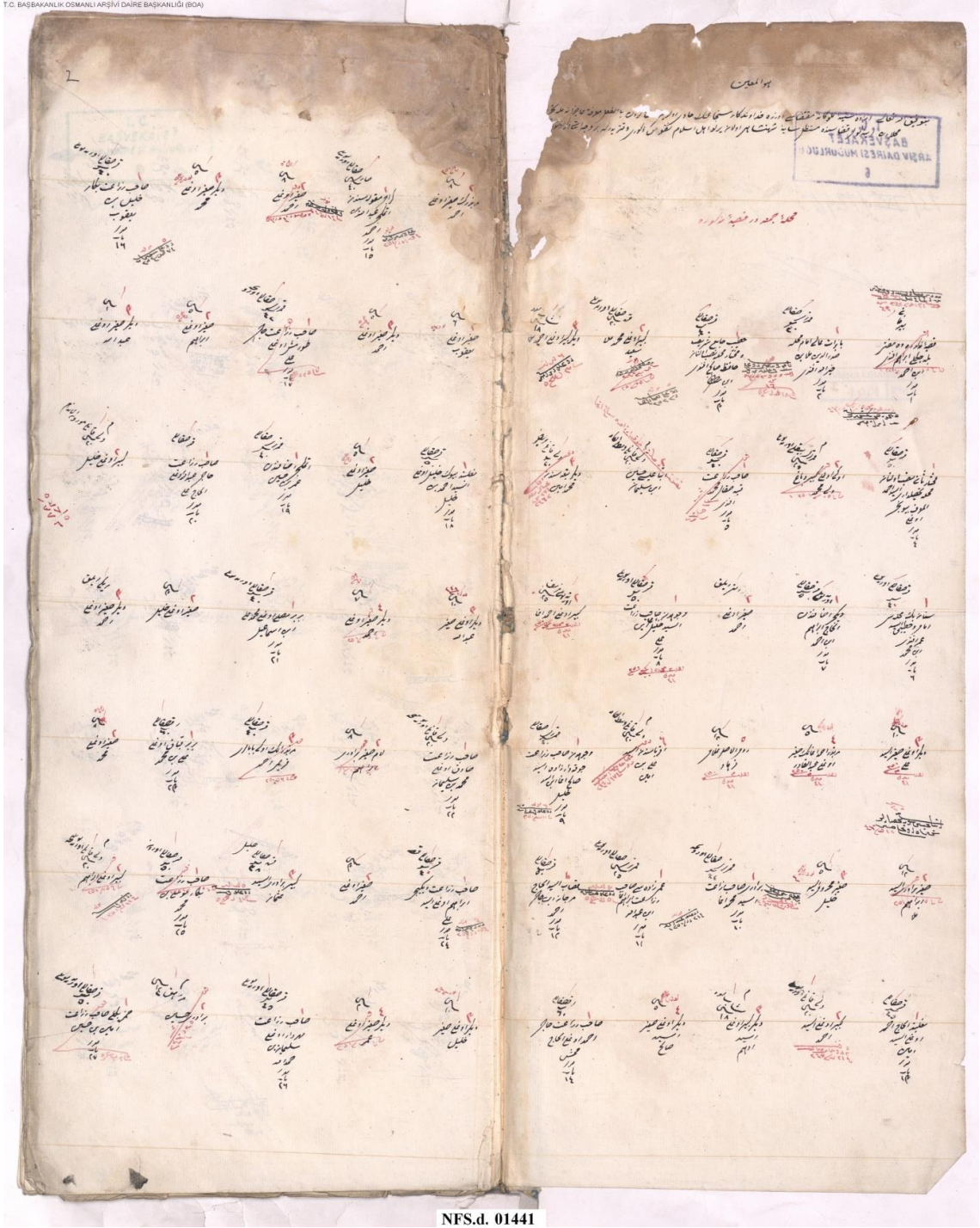
Fî Cumâde'l-ûla sene (1)306 ve fi 14 Kânûn-ı sâni sene (1)304.

Yalnız yüz doksan harc-ı tasdik alınmıştır.

Ek 23: İnegöl Nüfus Defterinden Örnek Sayfa, 1830. (BOA., NFS.d. 01441, s. 1-2).

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

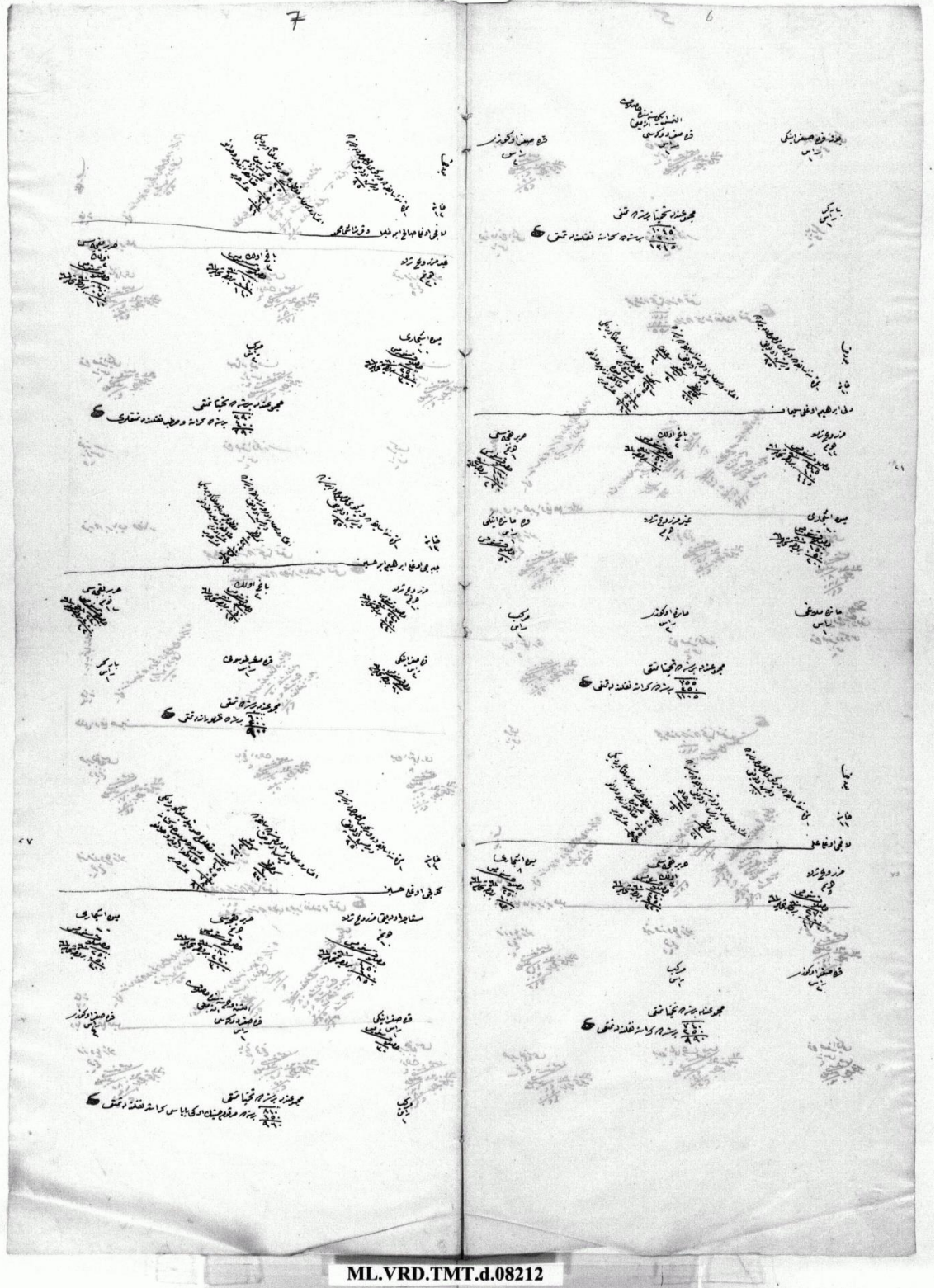

NFS.d. 01441

Ek 24: Temettuat Defterinden Örnek Sayfa

(Gömlek No:8212 Fon Kodu: ML.VRD.TMT.d. İnegöl-i Bursa kazası, Bedre karyesi)

TC BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DARE BAŞKANLIĞI (BDA) ©

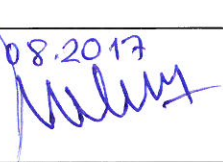

ML.VRD.TMT.d.08212

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Mustafa		POLAT
Doğum Yeri ve Yılı	Tortum		1977
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme		Kurum Adı
Lise	1991	1994	Erzurum İmam Hatip Lisesi
Lisans	1995	1999	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Tarih Öğretmenliği
Yüksek Lisans	2000	2003	Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü
Doktora	2011	2017	Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bölümü
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
MEB	1999	Devam	Şekerpınar İlköğretim Okulu/Gebze M. M. Samda İlköğretim Okulu/İnegöl Gündüzlü İlköğretim Okulu/İnegöl Hamamlı İlköğretim Okulu/İnegöl Ortaköy S.E. İlköğretim Okulu/İnegöl Yenice A.Ş.G. İmam Hatip Ortaokulu TOKİ M.A.E. Ortaokulu/İnegöl
Yayınlar:	<ul style="list-style-type: none"> • Polat M., (Bildiri) “Hüdavendigar Salnâmeleri Işığında Yenişehir’in İdarî ve Demografik Yapısı”, <i>Tarihten Günümüze Yenişehir Sempozyumu 25-27 Ekim 2013</i>, Sempozyum Bildiri Kitabı, T.C. Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 2014. • Polat M., (Bildiri) “Nüfus Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İnegöl ve Köylerinin Demografik Yapısı”, <i>Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, Sempozyum Bildiri Kitabı</i>, C. 1, İstanbul, 2017, ss. 203-231. • Polat M., “XIX. Yüzyılda İnegöl Kazasında Para Vakıfları”, <i>Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic</i>, Volume 12/12, p. 189-208, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11914 ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY. 		
İletişim (e-posta):	mustafapolat224@hotmail.com		
Mustafa POLAT			Tarih-imza 14.08.2017

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Mustafa POLAT
Tez Adı	Arşiv Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılda İnegöl'de Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Hayat
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Ali İhsan Karataş
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 14/08/2017

İmza :

